Fataburen 1983

Fataburen 1983

SAKORD/SPECIALBENAMNING ★	REALNR	REALNR	TILLV-TID
BETSPADE	243	407	
DIKESSPADE	243	407	
DIKESSPADE	243	407	
DIKESSPADE	243	407	
DIKESSPADE	243	407	
DIKESSPADE	241	210	1898 FÖRE
KILSPADE	241	210	1898 FÖRE
SAPPÖRSPADE	241	412	
SCHAKTSPADE	241	412	1869 FÖRE
SKOGSSPADE	241	412	1869 FÖRE
TRÄDGÅRDSSPADE	241	412	1869 FÖRE
TRÄDGÅRDSSPADE	412		1869 FÖRE
TRÄDGÅRDSSPADE	241	412	1869 FÖRE
TRÄDGÅRDSSPADE	241	412	1869 FÖRE
TRÄDGÅRDSSPADE	245		
TRÄDGÅRDSSPADE	245		
TRÄDGÅRDSSPADE	244		
TRÄDGÅRDSSPADE	241		
TRÄDGÅRDSSPADE	241		
TRÄDGÅRDSSPADE	241		
TRÄDGÅRDSSPADE	241		
TRÄDGÅRDSSPADE	241		
TRÄDGÅRDSSPADE	241		
TRÄDGÅRDSSPADE	314		
TRÄDGÅRDSSPADE	412		
TRÄDGÅRDSSPADE	241		
TRÄDGÅRDSSPADE	245		
TRÄDGÅRDSSPADE	244		
TRÄDGÅRDSSPADE	244		
TRÄDGÅRDSSPADE	244	241	1869 FÖRE
TRÄDGÅRDSSPADE	244	241	1860-T
TRÄDGÅRDSSPADE	244	314	1896 FÖRE
TRÄDGÅRDSSPADE	244	412	1895 FÖRE
TRÄDGÅRDSSPADE	244	241	1895 FÖRE
TRÄDGÅRDSSPADE	244		1869 FÖRE
TACKDIKESSPADE	247		1869 FÖRE
TACKDIKESSPADE	247		1869 FÖRE
TACKDIKESSPADE	244		1869
TACKDIKESSPADE	241		1869

Fataburen

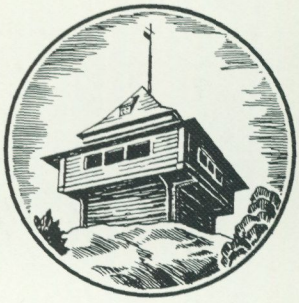

1983

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Arne Biörnstad
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by
John Hogg

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström
Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet

© Nordiska museet och respektive artikelförfattare
Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1983

ISSN 0348-97IX

Förord

Årets Fatabur är ett undantag från den sedan 1968 tillämpade regeln att samla årsbokens uppsatser kring ett fast begränsat tema. Om man inte vill betrakta själva det museala samlandet som ett tema. Det är i så fall ett ämnesområde med mycket vida gränser.

Avsikten har varit att detta år kunna släppa loss många skrivande krafter i Nordiska museet och på Skansen, att i kaleidoskopisk rikedom ägna sig åt det kulturhistoriska museets specifika samlingsområde – föremålen, grejorna, tingen. Alla tusentals saker som omgett och omger människan och som det är museernas uppgift att lämna prov på till våra efterkommande.

Museerna samlar visserligen inte bara saker utan också fakta och bilder som rör byggande, boende, näringsliv, samvaro, seder och åtskilligt mera. Tillsammantaget skall detta illustrera miljö och levnadssätt i en föränderlig värld, där museerna minns det som annars lätt kunde glömmas.

Museerna är inte ensamma i rollen som samhällsminne, långt därifrån, men i saksamling är de unika, och det lägger på dem ett ansvar, som kan kännas allt tyngre i en mastodontiskt växande prylvärld.

Hur har samlandet gått till i ett museum som det Nordiska? Har det resonerats mycket om hur man skall göra? Samlingsprincipen kunde vara enkel nog i början, när museet var tomt och allt tycktes värt att samla, om man bara hade pengar att hålla sig vid liv och på resande fot. Problemen blir andra, när man nått sin första miljon föremål och blir tvungen att välja med omsorg, för att pengarna tryter till vård och förvaring av de saker man redan har!

Sluta samla kan man inte göra, för livet går vidare utan att fråga museerna om lov och de skall ju illustrera livet – men hur?

Detta är museernas vardagsproblem, som de följande uppsatserna berättar något om. De berättar också om den glädje som kan gripa museifolk, när ett mycket efterlängtat ting plötsligt kan införlivas med samlingarna, eller riktigt svårletade uppgifter kring en sak dyker upp och ett sammanhang och en tidsbild växer fram.

Författarna rör sig i flera århundraden från 1600-tal fram till i stort sett dagens datum – bland skräddare i Stockholm under trettioåriga kriget, granskar med lupp den byrå som Elias Martins pappa tillverkat, betraktar pedagogiska leksaker från 1840-talet och följer skolpojkar på vapenövningar några årtionden senare. Några små förbisedda laggkärl visar sig kunna peka på kultursammanhang mellan Sverige och Finland. Spadar och skovlar kan vi inte få nog av. Skördetröskor förde mera med sig än uppfinnarna kanske anat och kaffe kan man laga på flera sätt än vad de flesta vet.

En del av Andrées utrustning har hamnat i Nordiska museet. Det har lockat en författare till en nordlig tankeutflykt, medan en annan beskriver ett förträffligt plagg mot mygg och knott. En trämall är nyckeln till skildringen av en nu försvunnen båttyp i Mälaren. Uppgifter kring en docka ger en tidsbild från livet i en skolklass vid sekelskiftet och den osynliga samlingen berättar om det i museala sammanhang hittills rätt försummade arbetet på kontor.

Vi får en inblick i en Hazelii medhjälpares ytterligt strävsamma liv. En stark kontrast till det datoranpassade tänkande som nu måste till för att bringa ordning och översikt i de hundra åren av samlande, det samlande som beskrivs i inledningsartikeln och vars nutida motsvarighet följer omedelbart efter.

Samlandets oundvikliga följder – förvaring, vård och konservering – beskrivs initierat i slutet, tätt följt av de traditionella redogörelserna för vad som hänt under 1982 i Nordiska museet och på Skansen. Författarna presenteras på nästa sida. Glad läsning!

Arne Biörnstad

Författarna

Inga Arnö-Berg, f 1933, fil kand, intendent vid Skansens kulturhistoriska avdelning sedan 1977.

Jonas Berg, f 1932, fil lic, förste intendent och chef för Nordiska museets avdelning för näringsliv sedan 1974.

Göran Bergengren, f 1930, fil kand, intendent och föreståndare för Nordiska museets föremålsregistrering sedan 1962.

Eva Lis Bjurman, f 1931, fil lic, intendent vid avdelning Bostadsskick sedan 1965 och vid Kulturhistoriska undersökningen sedan 1980.

Gunilla Cedrenius, f 1941, fil kand, intendent vid SAMDOK sedan 1979.

Teje Colling, f 1928, fil kand, intendent vid avdelning Bostadsskick sedan 1974.

Birgitta Conradson, f 1933, fil lic, intendent vid avdelning Näringsliv sedan 1972.

Åke Daun, f 1936, professor vid Institutet för folklivsforskning sedan 1981.

Per H Falck, f 1937, fil lic, intendent vid avdelning Bostadsskick sedan 1976.

Kerstin G:son Berg, f 1918, fil lic, intendent vid Tekniska avdelningen sedan 1967.

Ulf Hamilton, f 1944, civ ing, fil kand, förste intendent och chef för Tekniska avdelningen sedan 1979.

Elisabet Hidemark, f 1928, doc, chef för avdelningen Bostadsskick sedan 1978.

Sam Owen Jansson, f 1906, 1:e bibliotekarie och chef för avdelningen Bibliotek och Arkiv till 1972.

Rolf Kjellström, f 1936, doc, intendent vid avdelningen Näringsliv sedan 1969.

Hans Medelius, f 1933, fil kand, intendent vid Undervisningsavdelningen sedan 1965.

Janken Myrdal, f 1949, fil kand, projektanställd intendent vid avdelningen Näringsliv sedan 1974.

Marianne Olsson, f 1919, fil lic, intendent vid Kulturhistoriska undersökningen sedan 1965.

Lena A:son Palmqvist, f 1951, fil kand, intendent vid Kulturhistoriska undersökningen sedan 1979.

Ann Resare, f 1936, fil kand, intendent och föreståndare för Skansens klädkammare sedan 1971.

Mátyás Szabó, f 1932, doc, 1:e intendent och chef för Kulturhistoriska undersökningen sedan 1980.

Annika Tyrfelt, f 1949, fil kand, vik intendent vid avdelningen Bostadsskick sedan 1978.

Pablo Wiking-Faria, f 1951, fil kand, vik intendent vid avdelningen Näringsliv.

Inga Wintzell, f 1924, fil kand, intendent vid avdelningen Textil och Dräkt sedan 1964.

Marie-Louise Wulfcrona-Dagel, f 1928, textilkonstnärinna, HKS, 1:e konservator vid Tekniska avdelningen sedan 1979.

Annika Österman, f 1932, fil kand, intendent vid Kulturhistoriska undersökningen sedan 1965.

Innehåll

7 *Sam Owen Jansson* Nordiska museets principer för föremålsinsamling genom 100 år
21 *Gunilla Cedrenius, Annika Tyrfelt, Inga Wintzell* Vår tids prylar – morgondagens museiföremål
31 *Göran Bergengren* Fullständiga föremålsregister – en utopi, som blir verklighet?
35 *Lars Mellin* Föremålsdokumentation i teorin
43 *Inga Arnö-Berg* Alexis Engdahl – en skaffare i Artur Hazelius tjänst
57 *Mátyás Szabó* Människans plats i tingsamhället
65 *Elisabet Stavenow-Hidemark* Upplevelse genom kunskap – kunskap genom upplevelse
77 *Jonas Berg* Vällovliga skräddareämbetets gehörstav av år 1622
89 *Per H Falck* Snickaren Olof Martin och en byrå i "rutat arbete"
107 *Eva Lis Bjurman* Nyttigt och nöjsamt
113 *Lena A:son Palmqvist* Timmermannens redskap
125 *Hans Medelius* Med flygande fanor och klingande spel
145 *Kerstin G:son Berg* Blandstopen – haarikka-kärl i Nordiska museet
153 *Janken Myrdal* Grepar, hackor, spadar och skovlar i hundratal
165 *Pablo Wiking-Faria* De första skördetröskorna i Sverige – en innovation och dess problem
181 *Teje Colling* "Huru man bereder kaffe på lämpligaste sätt"
203 *Rolf Kjellström* Mannen som steg av ballongen
221 *Annika Österman* Mygghuvan
227 *Marianne Olsson* Ett minne av Sko-båten
237 *Ann Resare* En modern docka
243 *Birgitta Conradson* Den osynliga samlingen?
253 *Ulf Hamilton* Att hålla döden på avstånd
263 *Marie-Louise Wolfcrona-Dagel* Konservering av stickade plagg i Nordiska museet
269 *Åke Daun* John Granlund in memoriam
273 Nordiska museet under 1982
287 Skansen under 1982

Nordiska museets principer för föremålsinsamling genom 100 år

Sam Owen Jansson

Det första kvartseklet

I den återblick på museets 25 första år som Artur Hazelius publicerar i Meddelanden från Nordiska museet 1898 (utgavs först 1900) redovisar han kortfattat sina bevekelsegrunder, när han 1872 grep sig an det insamlingsarbete, som skulle komma att leda till hans originella museiskapelse. Han ville åt forskningen rädda "det bräckliga material, som är egnadt att sprida ljus öfver vårt folks lif under de senast förflutna århundradena, och hvilket material, om det icke tillvaratoges, kanske efter några årtionden vore hemfallet åt förgängelse".

Vill man bilda sig en mera konkret uppfattning om Hazelius intentioner, bör man gå till "Några anvisningar vid samlandet af folkdrägter och bohag m.m.", ett tvåsidigt kvartblad som han lät trycka samma år för att utdela till de personer han mötte under insamlingsresorna och värvade som medhjälpare, "skaffare" som de kallades. Dessa anvisningar blev omtryckta i mars 1873 i "Skandinavisk-etnografisk samling i hufvudstaden", en liten propagandaskrift i almanacksformat som dessutom innehåller en förteckning över redan emottagna föremålsgåvor och avtryck av två tidningsartiklar om hans företag.

Anvisningarna är uppdelade i 15 punkter. Punkterna 1–6 gäller folkdräkter. Man observerar särskilt hans önskan, att varje plagg bör vara alldeles felfritt och ha ett fullkomligt nytt utseende; om några dräktplagg inte kan erhållas i nytt eller fullgott skick, vill Hazelius att fullt trogna kopior sys upp efter de äldsta tillgängliga mönster. I ett samtida brev till brukspatron Gustaf Ekman, som är tryckt i Fataburen 1915, uttalar Hazelius också sin glädje över att han från Nordmarks härad just fått fyra "alldeles fullständiga för ändamålet nygjorda dräkter".

Punkterna 7–9 handlar om "bohag m.m." och förtjänar att anföras in extenso:

"Med afseende på dessa önskas:

7. att erhålla husgeråd och andra saker, som äro af gammal eller egen form, såsom kistor; skrin, dosor; skålar af olika slag, kannor, fat, trätallrikar; skedar, knifvar; gamla ler- och tennkärl; dryckeshorn, stånkor, välkommor,

Inv nr 1 fick en yllekjol som Artur Hazelius köpte i Stora Tuna i Dalarna den 29 juli 1872.

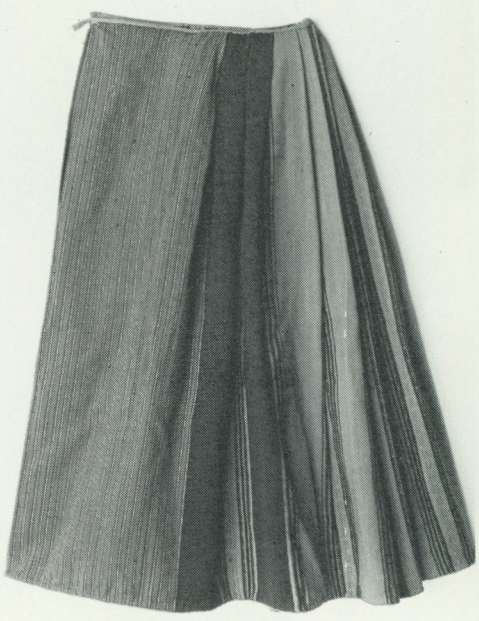

I februari 1873 avsände handlanden Henrik Söderman, Töcksfors i Värmland, ett stort antal dräktplagg hörande till Nordmarksdräkten nygjorda i Östervallskogs socken på beställning av Hazelius. De användes bl a för de här avbildade dräktfigurerna.

bägare; i trä utskurna spinn- och väfredskap; brödstämplar, ostprässar; kryddkvarnar, kafvelbräden; selbågar af horn eller trä; gamla lås; alnmått och besman; vidare budkaflar, byakistor, byatrummor, karfstockar, runstafvar; gamla vapen af sten, trä eller järn; lurar, vallhorn, pipor och harpor af olika former; väfnader och broderier; gamla taflor och lyckönskningsverser och mångfaldiga likartade saker;[1]

8. att af dylika saker, om de äro egendomliga och fås för billigt pris, gärna flere exemplar tagas äfven ifrån en och samma socken, hvilket särskildt gäller om sådana föremål, som äro försedda med träsnideri, målningar eller inskrifter;
9. att i fråga om synnerligen märkliga bohag, som fordra större utrymme, såsom sängar, skåp, bord, stolar m.m., äfvensom jordbruksredskap o.d., underrättelse meddelas undertecknad om deras beskaffenhet och det för dem fordrade priset."

[1] I olika bygder förekomma ofta mycket olika bohag, hvilka alla naturligtvis icke här kunna uppräknas.

Punkterna 10–15 ger bl a bestämda förhållningsorder till skaffarna beträffande föremålens dokumentation (en då för tiden ännu icke uppfunnen term för uppgifter om det förvärvade föremålets ursprungsort och ägare, användning (nu eller tidigare) och därmed förknippade plägseder, dess gängse benämning och de med det individuella föremålet eventuellt förbundna historiska eller personhistoriska omständigheter av intresse). Vidare ber Hazelius att få uppgifter om folklynnet och fotografier av folktyper till ledning för konstnären "vid bildernas anordning" (han hade redan engagerat bildhuggaren C A Söderman, som hade haft stor framgång med sina dräktfigurer på den svenska avdelningen vid världsutställningen i Paris 1867).

Av uppräkningen i de citerade anvisningarna framgår utan vidare, att insamlingsarbetet i första hand tar sikte på det materiella kulturarv som ännu är bevarat hos bondeklassen men numera ringaktat och på väg att förintas. Och därvidlag spelar bygdedräkterna en spektakulär roll, också när bohagsföremålen förvandlas till en skådesamling: till en början blev de närmast accessoarer till Södermans påklädda figurer. När Claes Lundin den 26 nov 1872 publicerar sitt reportage om det blivande museet i Stockholms Dagblad och Nya Dagligt Allehanda, rubricerar han det också "Samling af svenska folkdrägter". Utan denna rubrik avtrycker Hazelius artikeln i "Skandinavisk-etnografisk samling i hufvudstaden". Hans visioner av den framtida gestaltningen av museet hade redan börjat vidgas i olika riktningar.

När han blickar tillbaka på museets första kvartsekel i den inledningsvis anförda framställningen, betraktar han alltfort dess allmogeavdelning som den centrala men säger om de första åren (s 274):

> Men snart fann jag det nödvändigt att vidga planen och rycka inom den samma äfven andra samhällsklasser än bondens. Jag såg, att också på dessa andra områden ofantligt mycket var försummadt samt att också här ofantligt mycket kunde göras. Främst gälde det handtverkarna och skråtiden, så de högre stånden, och redan under museets första år lades grunden till dessa afdelningar. Nästa steg gälde grannfolken. Öfvertygad, att det för oss skulle blifva i hög grad lärorikt att synnerligen med afseende på allmogen få tillfälle till jämförelser med förhållandena hos våra stamförvandter, sökte jag, i den mån omständigheterna sådant tilläto, med samlingarna förena föremål från närgränsande land, och i främsta rummet från Finland, Norge, Danmark och Island. Till och med den rent historiska afdelningen räknar sin begynnelse från de tidigare åren af museets tillvaro.

I omedelbar anslutning härtill påpekar Hazelius, att ändamålsparagrafen i museets första stadgar av år 1880 har fått sin avfattning i överensstämmelse med dessa riktlinjer:

> Nordiska museet – – – skall vara ett hem för minnen, framför alt ur svenska folkets lif, men äfven ur andra folks, som med det svenska äro befryndade. Det skall omfatta alla klasser, således icke endast allmogen, utan också medelklassen och de högre stånden. Och då dess syfte skall vara att på samma gång gagna vetenskapen samt väcka och nära fosterlandskänslan, skall det också upptaga och vårda minnen af svenska

män och kvinnor, som i olika riktningar främjat fosterländsk odling och ära.

I lätt omskrivning återklingar paragrafens formulering i de ord som kan läsas på omslagssidorna av årspublikationen "Samfundet för Nordiska museets främjande: Meddelanden", vars första årgång (1881) utgavs 1882:

För dem, som ej närmare känna museets plan, bör anmärkas, att det samma är ämnadt att belysa alla samhällsklassers lif, således icke endast allmogens, och att därföre med nöje äfven föremål emottagas, som afse borgerskapets eller ståndspersonsklasserna öfver hufvud, äfvensom minnen efter framlidna utmärkta personer, som i olika riktningar främjat vårt fosterlands utveckling och ära. Erinras bör ock, att ehuru samlingarna äro i några afseenden tämligen fullständiga, så förefinnas i många andra stora luckor, som böra fyllas. Hvad exempelvis allmogeafdelningen angår, kan museet af det forna lifvet i flere af våra bygder ännu gifva endast en alt för svag och ofullkomlig bild. Då erfarenheten gifvit vid handen, att mången låter afhålla sig från att till museet insända föremål, emedan han föreställer sig, att flere exemplar där redan förut finnas af de samma, må här framhållas, dels att likartade föremål dock ofta äro så skiljaktiga, att denna skilnad bör åskådliggöras, dels att många exemplar i flerfaldiga afseenden underlätta forskningen och möjliggöra säkra slutsatser. Den ofta hörda anmärkningen om ett öfverflödigt antal exemplar har altså sin grund i en bristande insigt om, hvad frågan här gäller, och bör därföre på det kraftigaste motarbetas, då hon utan tvifvel hindrar museet att fylla sin uppgift.

Denna deklaration återfinnes oförändrad ännu i den 1905 utgivna sista årgången av Meddelandena (1903) men har inte behållits i Fataburen, den vetenskapliga kvartalsskrift som museet började utge 1906 som fortsättning av årsskriften.

Är Artur Hazelius skildring av den snabba nyorienteringen av insamlingsverksamheten redan under de första åren en efterrationalisering? Nej, av de 3 280 föremålsnummer som infördes i museets inventariebok ("huvudliggaren") under åren 1872–1873 härrör i själva verket 456 eller 12 %

Herrdräkt i "nationella dräktens" snitt. Buren 1790 som brudgumsdräkt av lärftskramhandlaren Johannes Hazelius, Arturs farfar. Gåva av hans faster fröken Louise Hazelius hösten 1872. Museets första förvärv av ett samlingsföremål från "ståndspersonsklasserna". Inv nr 50–52.

från andra samhällsgrupper än bondeklassen. De första förvärven från Finland, estlandssvenskarna, Norge och Danmark kan också noteras, och hösten 1874 gör Hazelius själv en månadslång insamlingsresa i Norge och förvärvar då den unge Torjus Leifsson som vän och skaffare. Honom hade

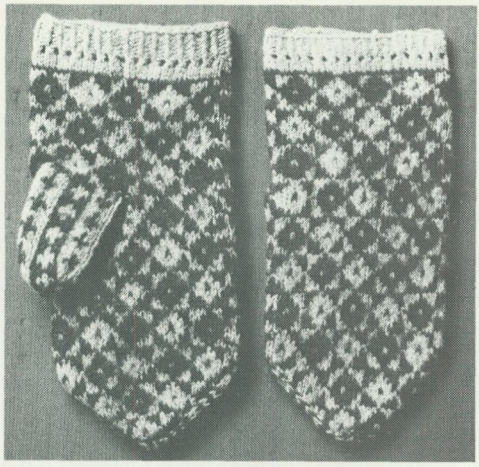

Ett par stickade vantar för kvinna från Nuckö, Estland. Ingick i en av arkivarien Carl Russwurm, Reval, hösten 1873 översänd samling dräktdelar om 71 nummer från svenskbygderna i Estland. Inv nr 3263.

han i första hand att tacka för den fina av många norrmän avundade samling av norsk folkkonst, som kanske alldeles särskilt gav berättigande åt det 1880 antagna nya namnet Nordiska museet. 1876 igångsätter Hazelius en veritabel klappjakt efter minnen av det skråorganiserade hantverket, som hade upphävts trettio år tidigare (skrålådor med protokoll, dryckeskärl m m). I nära samband med denna föremålsgrupp började han också insamla hantverksyrkenas verktygsuppsättningar och apoteksföremål, vilka sedermera utskildes som två specialavdelningar: avdelningen för arbetets historia och den farmaceutiska eller apoteksavdelningen.

Den "rent historiska" avdelningen nämner Hazelius också såsom grundlagd under första hälften av 1870-talet. Ett mer adekvat namn på denna avdelning hade varit den personhistoriska, ty det som åsyftas är "minnen af svenska män och kvinnor, som i olika riktningar främjat vårt fosterlands utveckling och ära", som formuleringen lyder i 1880 års stadgar. Det var tydligen en av Hazelius älsklingstankar, att en sådan permanent minnesutställning i det blivande museet skulle utgöra ett verksamt medel att inspirera åskådaren till respekt för tidigare generationers insatser för utvecklingen av svensk kultur (ehuru han uttrycker det på den tidens språk "väcka och nära fosterlandskänslan"). På 1890-talet tänkte han sig, att denna utställning skulle

Kakelugnsmakaregesällskapets i Ystad låda inköpt 1875. Det första förvärvet från skråhantverkets miljö. Inv nr 6038.

Inventarierna i John Ericssons arbetsrum i hans hem Beach Street 36 i New York skänktes till Nordiska museet 1890. Ett minnesrum anordnades omedelbart i huvudbyggnaden på Framnäs vid Djurgårdsbrunnsviken, som Hazelius hade tillträtt samma år men som återgick till Djurgårdsförvaltningen 1908. Sedan 1926 är John Ericsson-minnena utställda på Skansen i övervåningen i Artur Hazelius födelsehus.

inrymmas i museets översta våning. I vår tid har väl många svårt att förstå, att åsynen av John Ericssons arbetsrum med hans sista arbetsdräkt, av Jenny Linds schal eller av Egron Lundgrens målarutensilier skulle kunna bidra till ökad känsla för fosterlandet. Åtskilliga presumtiva donatorer har dock under tidernas lopp visat sig vara fascinerade av minnesrummets idé. Men idén har alltid varit en stötesten vid den museala planeringen, och något mer än rudiment har det inte blivit, när man försökt genomföra den ursprungliga tanken.

Grundstommen i samlingarna förvärvades genom inköp eller gåvor hemförda från styresmannens, tjänstemännens och ombudens resor i Sverige och övriga nordiska länder. Torjus Leifssons insatser är redan nämnda, en annan norsk skaffare var gårdsbrukaren Christian Olsen To. Per Gustaf Vistrand, som anställdes som amanuens 1882, bereste redan från 1876 årligen södra Sverige. Jägmästare Hugo Samzelius bereste i början på 1890-talet nordkalotten och ökade museets lapska samlingar med över tusen nummer. Bland ombuden är dalkarlen Bud Erik Olsson och ångermanlänningen P Edholm bland de mest aktiva. Epokbildande var Nils Keylands fältarbete i den värmländska finnbygden 1898 och 1899, en punktinsats som utmärkte sig dels för dess restlöst etnografiska inställning, dels för kombinationen mellan föremålsinsamling, avbildning och beskrivning. Den rätta uppskattningen av hans fältforskning under dessa år och längre fram på 1900-talet har kommit långt senare. T o m hans något äldre kollega Edvard Hammarstedt, som brukar kallas den svenska etnologiens grundare, säger i sin minnesartikel om Keyland i Fataburen 1925: "Mången skulle kanske vilja säga, att han var för nitisk både som samlare och uppteckнare, i det att han tillvaratog även sådant som var värdelöst. Härom kan dock kanske blott framtiden döma." Slutligen har det påpekats (G Berg, Artur Hazelius,

1933, s 68 f), att Hazelius tidigt skapade en ännu tillämpad tradition att övertaga och från förskingring rädda privatsamlares kollektioner. Från 1900-talets första decennier kan nämnas Axel Orstadius samling av lapponica (1901), Kjellbergska silversamlingen (1912), Löwenadlerska tennsamlingen (1918) och John Ekströms samling av solur (1925). – Ibland kan man få uppfattningen att Hazelius som samlare utvecklades till allätare. Han lägger upp både en förhistorisk och en kyrklig avdelning (sedermera deponerade i Statens historiska museum), han tar emot utrangerad materiel från flottan (museet hade ända till sekelskiftet en marinavdelning) och postverket, sex järnrör som suttit i Mårten Triewalds eld- och luftmaskin från 1728 och Helge Palmcrantz första experimentkulspruta från 1868 – men det fanns i Stockholm inte något postmuseum före 1906, inget tekniskt museum före 1924 eller marinmuseum före 1926 – och innan Stockholms stadsmuseum tillkom 1931, tjänstgjorde Nordiska museet i dess ställe och tillvaratog jordfynd från byggarbetsplatser och byggnadsdetaljer o d från rivningshus. Först 1915 inleddes de ömsesidiga depositioner mellan de stora museerna i Stockholm, som skulle ge deras samlingsområden lämpliga gränser; officiellt kodifierade blev dessa gränser 1919 respektive 1946.

Redan innan Artur Hazelius på museitomten på Lejonslätten kunde ta första spadtaget för grundgrävning (den 24 okt

Nils Keyland låter här en häst demonstrera olika hinderdon som han har insamlat i sin hembygd Mangskog i Värmland. Föremålen behandlas i Mátyás Szabós doktorsavhandling "Herdar och husdjur" 1970.

Högreståndsavdelningens förvärvspolitik undgick icke påverkan av allmogeavdelningens etnografiska principer. Här ett urval ur en samling av närmare 200 köksredskap och husgeråd, inv nr 94920–95107, som bär spår av långvarig användning i ett stadshem på Södermalm i Stockholm. Dess hela köksavdelning införlivades 1903 med museets samlingar med tanke på en rekonstruktion av ett borgerligt hems kök i högreståndsavdelningen, som senare ett par gånger varit uppe till diskussion men blivit skrinlagd. Foto Bertil Höglund.

1888), hade han förvärvat delar av eller hela interiörer avsedda att infogas i utställningsvåningarna i det blivande museet, såsom redan hade skett i utställningarna vid Drottninggatan. Förverkligandet av friluftsmuseets idé på Skansen fr o m år 1891 satte däremot djupa spår i samlingsverksamheten. Å ena sidan utvidgades begreppet museiföremål till att inbegripa också hela byggnader, å andra sidan innebar kravet på äkthet hos helheten noggranna lokalstudier av föremålsinventarium och kompletterande förvärv. Det var en utställningsform som egentligen krävde, att endast byggnader med den ursprungliga föremålsuppsättningen bevarad på plats skulle betraktas som värdiga museala objekt. Men detta ideal var och är nästan ouppnåeligt. När den 1972 nedbrunna Ravlundagården presenterades för Skansenpubliken 1913, kunde man dock peka på det stora kulturhistoriska värde som låg i att hela dess gamla inventarium av för en gammal skånsk bondgård typiska redskap och husgeråd, 217 nummer, hade följt med köpet och nu i fullständigt skick var utställt i gården. Samtidigt, heter det, fullständigade det genom icke få nummer museets "typsamling". I detta uttryck hör vi ett eko av de diskussioner om utställningsmetodiken som fördes i museet, när de magasinerade samlingarna från Drottninggatans olika museilokaler skulle placeras ut i den nya byggnaden, och som Ernst-Folke Lindberg har behandlat i en utmärkt upplysande framställning i tidskriften Rig 1957. Problematiken skall icke upptas här.

Installationen och mellankrigstiden

Överflyttningen av utställda och magasinerade samlingar till den nya museibyggnaden på Lejonslätten inleddes sommaren och hösten 1901 och avslutades hösten 1904, då södra paviljongen Drottninggatan 71 A stängdes och tömdes. (Utställningarna i norra paviljongen 71 C hade magasinerats redan våren 1899.) Hösten 1904 blev också dispositionen av utställningsvåningarna slutligt fastställd.

Installationsarbetet avslöjade betänkliga luckor i samlingarna. Men det var också först nu som man fick verklig överblick över deras innehåll. Den sektor som Hazelius benämnde "den konstindustriela afdelningen och afdelningen för de högre stånden" skulle uppställas efter stilhistoriska principer, och rummen skulle vara omväxlande stilinteriörer och föremålsutställningar och inrymmas i högsta gallerivåningen. Axel Romdahl, som i februari 1904 hade övertagit Johnny Roosvals arbetsuppgifter gällande avdelningens installation, ger i Fataburen 1938 och sedermera i sina memoarer (del II, 1943, s 191 ff) en livfull skildring av de inköp som i sista stund måste göras i antikhandeln jämsides med att stadsvåningar och herrgårdar inventerades.

1800-talets senare hälft hade tidigare knappast ansetts höra till avdelningens insamlingsområde; det antydes i årsredogörelsen för 1907, att man länge tvekat, om man skulle visa något rum med föremål senare än 1800-talets mitt. Emellertid tycks det redan före sekelskiftet ha blivit bestämt, att ett Oscar II:s rum skulle anordnas med Emil Östermans porträtt av monarken, museets store välgörare, och man fann nu på att inköpa det s k kungliga rummet med inredning och möblemang ritat av Ferdinand Boberg, som hade ingått i den svenska paviljongen på världsutställningen i Paris 1900 – "ett måttfullt och vackert prof å stilriktningen inom det moderna konsthandtverket omkring 1900 och därjämte som arbete ett godt exempel på arbetsskickligheten i Stockholm vid samma tid och torde sålunda inom Nordiska museet, som har att tillgodose båda de ofvannämnda synpunkterna, väl kunna försvara sin plats", som Johnny Roosval uttrycker sig i årsredogörelsen för 1902, och med detta rum kunde man nu avsluta filen av stilinteriörer, trots att man före museets invigning i juni 1907 i de närmast föregående rummen måste komplettera med lånade inredningsföremål. Fyrtio år senare

"Arbetets historia" benämnde Hazelius första gången i årsredogörelsen för 1889 samlingarna av redskap och verktyg från olika hantverksyrken. Också förvärv av jordbruksredskap redovisades ofta under denna rubrik. Utmärkande för förvärvspolitiken efter sekelskiftet är strävan att införliva fullständiga verkstadsmiljöer. En gåva av denna art mottogs 1906 i form av E W Hybbinettes kopparslageri, när Hälsingegården, Holländargatan 3 i Stockholm, revs (inv nr 106104–228). Fick 1962 sin plats i kopparstaden Falun genom deposition i Dalarnas museum.

gjordes en ny "värdig avslutning på museets rad av historiska interiörer" genom en gåva av Stockholms stads hantverksförening, avsedd att hugfästa föreningens 100-årsjubileum 1947: ett fullt möblerat och inrett vardagsrum med prov på moderna servisföremål av silver, textilier, glas och porslin, allt utfört av dagens skickligaste konsthantverkare.

Under mellantiden torde viss villrådighet ha rått hur föremålsbeståndet från 1800-talets slut och 1900-talets början skulle hanteras. I årsredogörelserna efterlyses möbler och fabriksgjorda leksaker från 1800-talets senare hälft och dräkter från 1900-talet, som lätt går sin undergång till mötes, när de har blivit omoderna, men några år senare (1921) beklagas, att man ännu saknar det historiska perspektivet på tiden 1850–1900 för att kunna göra ett representativt urval av föremål.

Vad allmogeavdelningen beträffar var problemen av annan art. För den etnologiska forskningen, som ville studera föremålstypernas utbredning och formutveckling, var museets samlingar inte tillräckligt om-

fattande. Nils Keyland konstaterar detta 1909, vad det gäller jakt- och fiskerisamlingarna, Sigurd Erixon 1926 beträffande allmogemöblerna. Den senare igångsätter i mitten på 20-talet en stor förvärvskampanj, som till det yttersta ansträngde museets till inköp anslagna medel, samtidigt som han arbetar på sin bok "Möbler och heminredning i svenska bygder". Det är samtidigt en räddningsaktion: allmogemöblerna har blivit så åtråvärda för antikvitetsexportörerna, att museet tar initiativet att föreslå exportkontroll, som också genomföres fr o m 7 maj 1927. Historien upprepar sig: när Torjus Leifsson m fl skaffar Hazelius samlingen av norsk folkkonst, är de värsta konkurrenterna de uppköpare, som har engelsmän och amerikaner som uppdragsgivare. De sista stora förvärven från Svensk-Estland och från Finland tillhör denna tid; de insamlades i samarbete med jubileumsutställningen i Göteborg 1923, där de också utställdes. Sedan dess har museets insamlingsområde varit inskränkt till Sverige, trots att samlingarna från de nordiska grannländerna med hänsyn till deras genomgående karaktär av folkkonst skulle motivera en komplettering med näringslivets redskap. Endast den isländska samlingen utökades i slutet av 1930-talet på detta sätt, den färöiska 1956.

Utmärkande för denna period är de omfattande fältundersökningarna. De syftade framför allt till inventering av den gamla bebyggelsen men man uppspårade också i stor utsträckning föremålsmaterial som kunde komplettera brister i museisamlingarna. När i slutet av 1920-talet jämsides med de utsända fältarbetarna ett nät av ortsombud organiserades för besvarande av frågelistor, kunde också dessa hjälpa till att anskaffa önskade föremål.

För övrigt pågick museisamlingarnas installation i bottenvåningen ända till 1924 med föremål belysande folktro, folksed och byorganisation samt olika hantverksyrken. Kompletterande förvärv på dessa områden blev en konsekvens av utställningsarbetet. Nu återfinns en stor del av redskapsmaterialet i verkstäderna i Skansens stadskvarter.

Det är för i nutida ögon fabulöst låga priser som Artur Hazelius kunde förvärva samlingsföremålen, när han inte lyckades få dem som gåvor, vilket dock oftast skedde. Redan från slutet av 1880-talet konstateras emellertid allt som oftast i museets årsredogörelser, att förvärvskostnaderna ständigt stegras genom konkurrens från antikhandeln och privatpersoners samlariver som rentav omöjliggör önskvärda inköp. Från flera synpunkter intressant är att i Svenska slöjdföreningens tidskrift 1906 läsa, hur den unge Gustaf Upmark, sedermera museets styresman 1913–28, gisslar antikvurmen hos privatsamlarna. De borde i stället stödja sin egen tids hemslöjd och konsthantverk och avstå från att konkurrera med de kulturhistoriska museerna om det äldre materialet. Det hör hemma i dessa offentliga institutioner, vilkas uppgift det är att utreda kulturutvecklingen, sådan den kan utläsas av de bevarade föremålen från gångna tider, och att genom sina utställningar ge uppslag och impulser till nutiden.

I själva verket kan Nordiska museets egna aktiviteter till stor del tillskrivas den ökande uppskattningen av det historiska och konstnärliga värdet hos vårt kulturella arvegods både bland ägarna och i antikvitetshandeln, något som självklart översätts i pengar, när kommersiella överväganden kommer in i bilden. Man behöver bara påminna om den roll just Gustaf Upmarks "silverbibel" har spelat i detta sammanhang.

Det bör påpekas att det är sällan som kritiken av de uppskruvade priserna riktar sig mot antikvitetshandeln som sådan; det gjorde inte heller Upmark 1906. Tvärtom har den alltid varit en mycket viktig förvärvskälla och en värdefull bundsförvant i strävandena att komplettera museisamlingarna till allt bättre representativitet. Henryk Bukowski, som grundade sin konsthandelsfirma och inledde dess antikvitetsauktioner ungefär vid samma tid som

Hazelius började sin samlarverksamhet, var en stor givare och förekommer redan i början av år 1873 som sådan med en gåva av en "käpp och krycka", den skämtsamma lysningspresent som är känd från så många håll.

Samma år, 1918, som årsredogörelsen erkänner att antikvitetsmarknadens prissättning har lett till ett tydligt större intresse att bevara och vårda de fäderneärvda tillhörigheterna, vilket museet räknar "som en god och förhoppningsgivande strömning, varav goda skördar kunna växa"(!), tar Gustaf Upmark som styresman initiativet att stifta en vänförening med syfte att inköpa värdefulla föremål för museets samlingar, Samfundet Nordiska museets Vänner. Vännernas insatser för att museet inte bara kan förvärva de typiska och enkla vardagsföremålen utan också föremål av högsta kvalitet, som demonstrerar höjdpunkter och vändpunkter i formutvecklingen, kan icke överskattas.

Efterkrigstiden

Under 1930-talet börjar en nyare inställning till insamlingsarbetet skymta. Tidsgränsen mot nuet börjar på allvar diskuteras. Först kan utgångspunkten såsom i dräktavdelningens redogörelse för 1930 vara, att så länge spår av äldre folkliga traditioner kan urskiljas i materialet, så skall det tillvaratagas. Men 1930-talet ser också grunden läggas för ett nytt forskningsintresse: arbetarklassens livsvillkor och kulturtraditioner, synligt manifesterat i den metallarbetarebostad som tillföres stadskvarteret på Skansen i samband med Metalls jubileumsutställning. Man började fråga sig: hade den av Artur Hazelius uppdragna ramen för museets insamlingsarbete kalkerad på indelningen i fyra stånd inte för länge sedan blivit irrelevant, så att redan på hans tid den inte täckte alla sektorer av det föränderliga samhället, ännu mindre sedan industrialismens omvälvningar satt sin prägel på livsföringen i alla samhällsgrupper. Om den hazelianska tanken är riktig, att känslan av kontinuitet med tidigare generationer befrämjas av sådan åskådlig kunskap om kulturtraditionen som Nordiska museet och Skansen kan ge, då kan museet givetvis inte avbryta insamlingsarbetet vid en orubblig tidsgräns eller bortse från de nya samhällsklasser, som har vuxit fram. Ett nytänkande yttrar sig redan i strävan att insamla arbetsdräkter för särskilda yrkeskategorier, vardagskläder och vardagens verktyg och redskap, samtidigt som ett långsiktigt arbete påbörjas på att konstatera brister i de äldre samlingarna i typologiskt, stilhistoriskt och topografiskt avseende.

Efter krigsslutet är dräktavdelningen beredd att starta en nyinsamling enligt mottot "från folkdräkt till konfektionskostym" (uppsatstitel i Fataburen redan 1931) och kan därvid finna det adekvat att införliva en enstaka persons hela garderob noggrant dokumenterad. Och samma år (1949) har hög-

Två exempel på nyare förvärv som är anknutna till företeelser karaktäristiska för samtidens kulturella fysionomi: konsumentförpackningarna, som befriat handeln från mycken vägning och mätning (Tetra Brik 1963), och idrottsidolernas betydelse för ungdomskulturen (den stickade Stenmarkmössan 1976). Foto Birgit Bråvall.

reståndsavdelningen, som tidigare alltid beklagat sig över det bristande historiska perspektivet på den industrialistiska genombrottsepokens kvarlevor, kommit till insikt om att samlandet bör göras, medan epoken ännu är i friskt minne, och prisar sig lycklig att komma över två helt bevarade 1800-talshem med bruks- och prydnadsföremål delvis "så obetydliga, att de knappast skulle observeras tagna var för sig" men i helheten får ett helt annat kulturhistoriskt värde. Den länge förkättrade jugendstilens produkter från seklets början har nu blivit legitima samlingsobjekt.

Vid övergången till 1950-talet inriktar också allmogeavdelningen sina förvärv enligt helhetsmiljö-principen. Man väljer t ex 1951 en moragårds hela inventarium representativt för sekelskiftet. I slutet av årtiondet inaugureras ett nytt förvärvssätt: man kommer överens med producenten av en artikel, som behärskar marknaden, att museet årligen får prov på produktionen (t ex leksakstillverkaren BRIO, Svenska hemslöjdsföreningarnas riksförbund).

Det följande decenniet medför i viss mån nya förutsättningar för det fortsatta insamlingsarbetet. Skansen blir en självständig institution. Museets dualistiska inre organisation (allmoge – högre-stånd) utbytes mot en ny gruppering efter föremålens art: näringsliv och samfundsväsen – bostadsskick – textilier och dräkt. Härigenom skulle för framtiden inga social- och yrkesgrupper och inga sektorer av samhällslivet kunna falla ur ramen. Skogs- och Lantbruksakademiens och Skolmuseets föremålssamlingar integreras med Nordiska museets. Den ena utredningen efter den andra av samlandets principer i fortsättningen görs inom museet och resulterar i de 1973 utgivna riktlinjerna "Föremål, bild,

data". Det är nu fråga om en sofistikerad insamlingspolitik, som utgår från att Nordiska museet har ett självpåtaget ansvar inte bara för att de gamla samlingarna blir fullständigare och mera representativa utan också för att det samtida kulturinventariet blir för framtiden på ett vettigt sätt dokumenterat i original, modell, avbildning och beskrivning. Utställares dyrköpta erfarenheter av hur hastigt i våra dagar ett aktuellt föremålsbestånd byts ut mot nyheter och försvinner har förstärkt denna attityd hos museimännen. I förlängningen har dessa riktlinjer lett till nya överläggningar om fördelning av centralmuseets ansvar på alla svenska kulturhistoriska museer (SAMDOK). Men om detta hänvisas till annat ställe i denna årsbok.

Källor och litteratur

Framställningen bygger huvudsakligen på uttalanden i museets årsredogörelser 1884–1980. Dessutom har bl a begagnats:

Berg, G, Artur Hazelius. Mannen och hans verk. Natur och kultur 120. 1933.

Berg, J, Dräktdockor – Hazelius' och andras. Fataburen 1980.

Hals, H, Artur Hazelius og Norge. Fataburen 1945.

Hazelius, A, Skandinavisk-etnografisk samling i hufvudstaden. 1873.

– Ur Nordiska museets historia. Meddelanden från Nordiska museet 1898.

Lagerquist, M, (utg): Föremål, bild, data. Riktlinjer för Nordiska museets insamlingsverksamhet. 1973.

Lindberg, E-F, Gunnar Hazelius och Nordiska museets installationsfråga. Rig 1957.

Rosander, G, Nordiska museets föremålsinsamling i går – i dag – i morgon. Fataburen 1972.

Stridsberg, L, Några bref från och till Artur Hazelius. Fataburen 1915.

Talve, I, Carl Russwurms brev till Artur Hazelius. Några ord om tillkomsten av Nordiska museets estlandssvenska samlingar. Svio-Estonica 1949.

Summary

Nordiska museet's acquisition policy over 100 years

When Artur Hazelius started work on acquisitions for his museum project in 1872, national costumes were his main object, thereafter implements and household goods of an antiquated character which could still be found in peasant milieux that had not yet been affected by the upheavals of industrialism. Very soon he extended his plan to include objects which could illustrate the way of life of the bourgeoisie and gentry, mementos from the guilds that had been abolished in 1846, and chemists' equipment. As regards guilds' possessions and chemists' items he acquired also German objects for comparative purposes; it was from Germany that apothecaries and the guild-organized crafts had been introduced into Sweden. For the same purpose he himself, or through agents, acquired large numbers of articles of folk art, etc, from the neighbouring Nordic countries (Finland, Denmark, Norway, Iceland). The museum no longer makes acquisitions from these countries. He also gladly accepted belongings of different kinds intended for memorial rooms (but which have materialized only to a small extent), dedicated to men and women who had made outstanding contributions to Swedish culture. Hazelius exhibited his collections at several places in the centre of Stockholm. In 1891 (ten years before his dead) the Skansen open-air museum was created, where the objects were exhibited in genuine milieux, not far from the site where Nordiska museet's new building was just being erected. At the beginning of this century the collections could be transferred to it and in 1907 the museum was opened to the public. The acquisition work continued on a full scale, but for a long time was directed to the old peasant culture and to the belongings of the upper classes from the period before 1850. Only after the opening of Nordiska museet did Hazelius' successors start to some extent to direct their interest to the later 19th and the 20th century. Systematic collection of objects from that period and our own times did not start until after the 1950s in the course of intense discussions and investigations concerning the best way to bring about a representative selection of the abundance of goods from the industrial epoch. In 1973, the year when the museum celebrated its centenary, the principles for future acquisition were established.

Vår tids prylar – morgondagens museiföremål

Gunilla Cedrenius

SAMDOK har under senare år blivit ett begrepp inom svenskt museiväsen. Det står för *sammanslutningen för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer*. SAMDOK är ett samarbetsorgan för dokumentation och insamling av föremål från vår egen tid och har sitt sekretariat placerat vid Nordiska museet. *SAMDOK-sekreteraren Gunilla Cedrenius* ger här en presentation av verksamheten.

Inom SAMDOK turas landets kulturhistoriska museer om att undersöka företeelser i samtiden. Nordiska museet har under senare år utfört två SAMDOK-projekt. En dokumentation av en trebarnsfamilj i ett radhus i Åkersberga och en undersökning av jeanskulturen. *Intendenterna Annika Tyrfelt och Inga Wintzell* sammanfattar sina erfarenheter från föremålsinsamlingen vid dessa projekt.

Insamling av föremål diskuterades ingående av de kulturhistoriska museerna i Sverige i början av 1970-talet. En av anledningarna var att Nordiska museet publicerade riktlinjerna för sin insamlingsverksamhet i skriften Föremål Bild Data, som gavs ut 1973. I denna framlades inte bara museets framtida inriktning utan även en analys av de samlingar som hopbragts under de gångna 100 åren. Den behandlade samlingarnas fördelning i ämnesgrupper, tidsperioder, geografisk härkomst och social tillhörighet.

För första gången blev ett stort museums samlingar överskådliga för en vidare krets även utanför museet. Luckor och överrepresentation blev tydliga vilket gjorde det möjligt att diskutera en mer medveten och aktiv insamlingspolitik.

Tre år senare publicerades en liknande analys över föremålsinsamlingen vid en rad museer runt om i landet såväl centrala som regionala och kommunala. I stort sett kunde man utläsa samma resultat ur denna undersökning, nämligen: en viss obalans i samlandet i tidsfördelning, ämnesval och social gruppering. Tidsmässigt var 1800-talet förhållandevis väl täckt medan antalet föremål blev färre ju längre fram i tiden som man kom. Vissa ämnen och ämnesgrupper var väl representerade t ex textilier och folkkonst medan andra saknades helt. Socialgrupperna, i den mån man kunde fastställa föremålens sociala ursprung, dominerades av grupp ett och två. Merparten av de förvärvade föremålen var gåvor.

Vetskapen om samlingarnas brister och förtjänster gjorde det möjligt för museerna att mer målmedvetet planera sin dokumentation och insamling. En aktiv och från museerna själva initierad insamling ansågs kunna ge en bättre täckning av olika fält än vad det passiva mottagandet hade gjort.

Vår tids massproduktion och stora omsättning av varor ställer helt nya krav på museerna. En utveckling av urvals- och dokumentationsmetoderna var därför nödvändig. Det stod klart att den enda möjligheten för museerna att fortsätta sin insamlingsverksamhet och också låta den omfatta sin egen tid var att de kulturhistoriska museerna gick samman och gemensamt försökte lösa frågan.

Museerna beslöt därför att satsa *en del av sina insamlings- och dokumentationsresurser* på en

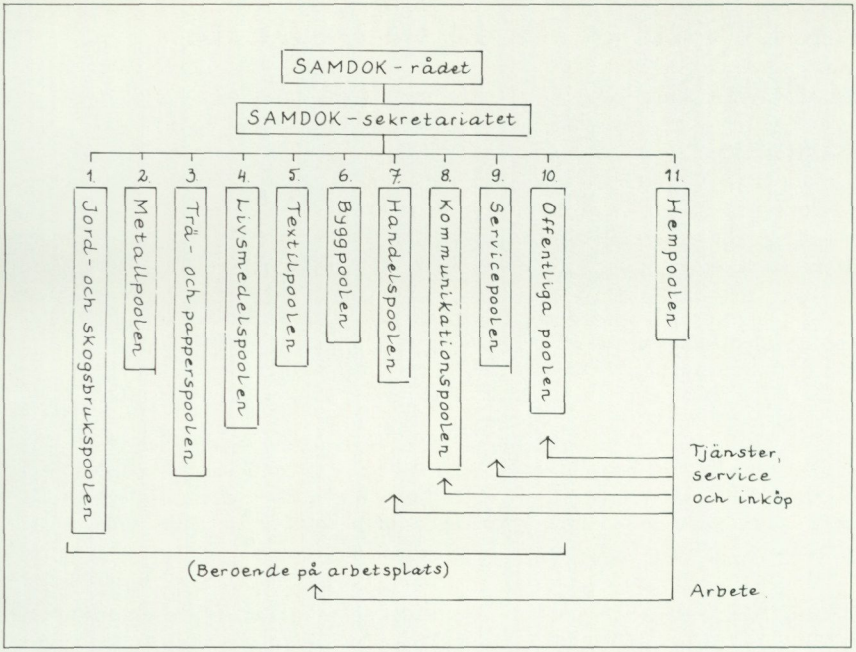

Rådet och sekretariatet fungerar som de elva poolernas sammanbindande länk. Pilarna visar kontaktpunkterna mellan hempool och näringspooler.

aktiv samtidsdokumentation i stället för en passiv insamling i efterhand
samordning av dokumentations- och insamlingsarbetet museerna emellan för att undvika dubbelarbete
uppdelning av insamlingsansvaret för att resurserna ska räcka till.

En satsning av det här slaget skulle för museerna komma att innebära en omprioritering av både verksamhet och resurser. Förverkligandet av målsättningen krävde också en organisation och en utveckling av dokumentationsmetoderna. Allt sedan insamlingsprogrammet publicerades 1973 har Nordiska museet arrangerat en rad konferenser med inriktning på olika dokumentationsmedia dvs föremål, bild och data. Parallellt med dessa konferenser arbetade tre grupper med frågorna om ansvarsfördelning, kontakt med föremålsproducenterna och urvalsprinciper, vars material kom att bilda stommen i den Slutrapport rörande samtidsdokumentation som färdigställdes till en landsomfattande konferens i oktober 1977.

Det var då begreppet SAMDOK myntades – en förkortning av samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer. SAMDOK blev en ny samordnande faktor i svenskt museiliv med säte och sekretariat på Nordiska museet med en halvtidsanställd sekreterare – till att börja med.

Vid konferensen 1977 valdes ledamöter till det första SAMDOK-rådet som fungerar som en samordnande ledning för det rikstäckande dokumentationsarbetet. Fem ordinarie ledamöter med suppleanter representerar olika typer av museer. Rådets främsta uppgift är att dra upp riktlinjer för verksamheten och svara för utarbetande av insamlings- och dokumentationsmetodik.

Den numera heltidsanställda SAMDOK-sekreteraren ska verkställa rådets beslut

och informera om verksamheten. En bulletin utges fyra gånger om året. Den innehåller rapporter från pågående och planerade dokumentationsprojekt, metoddiskussioner och utdrag ur det register över museernas samtidsdokumentation som förs av sekreteraren. Uppgifterna i detta register förenklar museernas dokumentationsplanering och förhindrar onödigt dubbelarbete. Det ger också sekreteraren en möjlighet att initiera insamlingsinsatser inom områden som annars löper risk att bli glömda.

År 1981 presenterades ett förslag i skriften Fördela museernas donkumentationsansvar – ett program för samtidsdokumentationen vid landets kulturhistoriska museer. I 1977 års slutrapport hade man föreslagit att olika museer skulle kunna påta sig ett rikstäckande ansvar inom skilda ämnesområden. Denna uppgift visade sig svårgenomförbar då samtliga museer utom central- och specialmuseer inte kunde åta sig insamling utanför de egna läns- eller kommungränserna.

I stället utarbetades en organisation bestående av 11 arbetsgrupper inom olika näringsområden, s k pooler, till vilka museerna kunde ansluta sig. Se s 22. De första sex poolerna behandlar tillverkningssektorn. Poolerna sju till tio tjänstesektorn. Denna gruppering bygger på en fullständig kartläggning av alla näringsområden som utövar någon form av ekonomisk aktivitet i dagens samhälle, den s k SNI (Svensk standard för näringsgrensindelning) utgiven av statistiska centralbyrån. Det är efter denna indelning som alla svensk offentlig statistik redovisas. För att få en uppfattning om vilka museer som borde ingå i de olika poolerna användes det aktuella materialet från länsstyrelsernas länsprogram 80. Den elfte poolen kallas hempoolen i vilken sex museer ingår och undersöker familjer av olika sammansättning och deras hemmiljö. I hempoolen studeras inte bara hemmiljön utan också hur familjen lever – arbetsvillkor, konsumtionsvanor, servicebehov, användande av den offentliga sektorns utbud t ex daghem, skolor, sjukhus.

Varje pool har till uppgift att analysera och penetrera sitt ansvarsområde och diskutera inriktning och urval. Museerna i poolen turas om att genomföra en undersökning så att det produceras minst en samtidsundersökning per år. Ett i alla pooler *genomgående tema är arbetets förändring både vad gäller produktion och arbetets innehåll.*

Under SAMDOKs framväxt har inriktningen av dess verksamhet vidgats från att mest handla om föremålsvisning till en mer omfattande kringdokumentation. Några belysande exempel på samtidsdokumentation är jeansundersökningen vid Nordiska museets textilavdelning och en hemdokumentation av en radhusfamilj i Åkersberga som presenteras närmare i efterföljande två artiklar.

Vår tids enorma utbud och snabba omlopp av varor gör det svårt för museerna att överblicka vad som bör samlas in för kommande generationer. Erfarenheterna visar att det redan idag är svårt för museerna att få tag i föremål av kulturhistoriskt intresse från t ex 1950-talet. Inom SAMDOK prioriteras därför

- det samtida framför det historiska
- det vardagliga framför det kuriösa
- det representativa framför det unika
- det livskraftiga framför det utdöende.

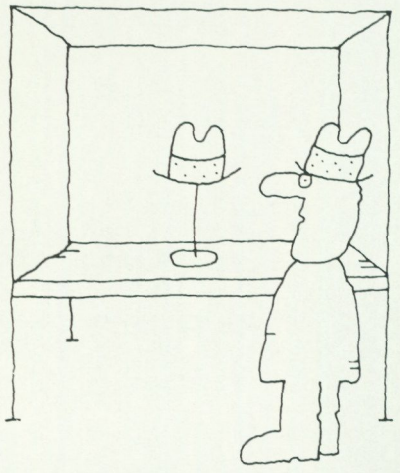

Vinjett ur den engelska versionen av SAMDOKs slutrapport Today for tomorrow. Teckning Jerry Kock.

Pojkrum i förort

Annika Tyrfelt

En ulltott, några söndertuggade pennstumpar, suddgummin, två teburkar med kritor och spelpjäser; tjugoen leksaksbilar, en kakburk med legobitar; modellplan och kramdjur, ska det vara något för Nordiska museet att samla på, samtidigt som man talar om alla svårigheter och kostnader som hör samman med magasinering och vård? Ja, när de här föremålen ingår i en hel miljö, som har tillhört ett speciellt barn, när användningen och miljön runtomkring är väl dokumenterad och beskriven, då är sådana småsaker mycket värdefulla för oss.

Nordiska museet ingår tillsammans med sex andra museer i SAMDOK:s hempool. Dessa museer har åtagit sig att stå för var sin totalinventering av ett hem, att dokumentera en familjs föremålsinnehav och livsföring samt att förvärva föremål. När det 1979 var Nordiska museets tur, lät vi oss i viss mån inspireras av att detta var det internationella barnåret och vi beslöt välja en barnfamilj, bosatt i förort. Tyngdpunkten skulle läggas vid kvinnans och barnens miljöer. Vi önskade också att kvinnan skulle vara kommunalt anställd dagmamma. Vi fann vår familj i en förort några mil norr om Stockholm. Föräldrarna var i 35-årsåldern, de tre barnen var fyra, sju och elva år. Fyra dagbarn fyllde kvinnans arbetsdag, mannen pendlade till sin arbetsplats i Stockholm.

Familjen besöktes dagligen under en dryg månad. Vi intervjuade de olika familjemedlemmarna om deras vanor och ovanor, hur bostaden användes, fritidssysselsättningar, inköpsrutiner, städning, kosthåll, matlagning och mycket annat för att på så sätt få en heltäckande bild av deras liv. Bostaden och trädgården mättes upp. Vi gjorde en totalgenomgång av familjens samtliga ägodelar, stort som smått; föremå-

Föremålsförvärvet vid 1979 års hemundersökning omfattade allt synligt i ett pojkrum. De tidstypiska affischerna ingår numera i museets samlingar, liksom kassettband och morgonrockar . . . Foto Bertil Höglund.

Genom bild och förteckning vet vi att det dolde sig bl a 7 smurfer, en Musse Piggdocka och en kulpåse med 15 ståldankar i en av skrivbordslådorna. 1979 års hemundersökning. Foto Annika Tyrfelt.

len förtecknades, beskrevs och fotograferades och familjen intervjuades om hur och när föremålen införskaffats, hur de användes och vad de tyckte om dem.

Vid de första kontakterna med familjen berättade vi att vi förutom dokumentationsarbetet också ville köpa in alla de föremål som vid ett bestämt, normalstökigt tillfälle var synliga i rummet som de båda pojkarna delade. Vi gjorde en detaljerad förteckning som föräldrarna diskuterade med barnen, så att inga ledsamheter skulle uppstå. Pojkarna hade inte något emot att skiljas från sina saker (även om vi vid den senare katalogiseringen upptäckte att en och annan särskilt älskad serietidning hade smugglats undan . . .), snarare var de förtjusta över tanken att i en framtid kunna hitta sina saker i museum.

Gemensamt värderades inventarierna och leksakerna. Familjen valde ut vad de ville ha istället. Möbler, bäddutrustning och andra större föremål köptes in och levererades av Nordiska museet, för det övriga betalades en ersättningssumma och familjen köpte nytt i den takt som passade dem.

Tack vare detta förvärv har vi möjligheter att visa ett autentiskt och komplett pojkrum med heltäckningsmatta, möbler, gardiner och överkast; tidstypiska affischer med Linda Haglund och John Travolta finns med, liksom böcker och serietidningar, morgonrockar, tofflor och vardagskläder, bandspelaren och kassetterna med Tintin, Elvis Presley och The Boppers, skolscheman och alla de små, små ting som hösten 1979 var viktiga för två pojkar, de småsaker som gör ett rum personligt och som vi så ofta saknar i våra äldre samlingar.

Att låta förvärvet omfatta *alla* föremål, dvs även sådant som förvarades i skåp och lådor, hade naturligtvis gett en ännu större autenticitet, men det hade också gett oss en oöverstiglig mängd föremål, helt i strid med SAMDOK-idén. Här hjälper oss istället bild och förteckning och vi kan få reda på att det i en elvaårig pojkes tredje skrivbordslåda döljer sig ett hålslag, 150 klistermärken, brev från farmor, en gul plastbil, en nyckelring, en liten sten som han hittat på badplatsen, skolböcker och mycket, mycket mer . . .

Samtal och intervjuer med de olika familjemedlemmarna kompletterar och levandegör förteckningar och föremålsförvärv. 1979 års hemundersökning. Foto Bertil Höglund.

Skinnknuttarnas speciella klädstil har en praktisk motivering. Men den rymmer också inslag av självhävdelse. Med sina hårt slitna och fläckade jeans vill de ge uttryck för en tuff attityd till livet. Foto Peter Segemark.

JEANS – ett plagg med genomslagskraft

Inga Wintzell

Jeans på Nordiska museet – kan det gå ihop? Många har ställt sig frågande inför en sådan konstellation. Icke desto mindre har museets textilavdelning under flera år satsat hårt på att dokumentera just jeans samt andra plagg och föremål med nära anknytning.

Varför nu denna satsning? Svaret är enkelt. När SAMDOK hade tagit fast form var det naturligt att textilavdelningen började fundera över ett projekt som kunde vara lämpligt inom ramen för de utstakade riktlinjerna. Vi hade visserligen några år tidigare inlett ett långsiktigt förvärvsprogram "på egen hand" som gick ut på att kontinuerligt inköpa kläder från en flicka i Bohuslän ända från spädbarnsstadiet. Och mamman hade lämnat uppgifter om inköp, tillverkning och användning.

Men nu var vi mogna för ett nytt projekt. Vi behövde inte fundera länge för att enas om en föremålsgrupp med bredd och aktualitet. Och representativ för 70-talet. Det blev naturligtvis jeans, plagget som saknar motstycke i fråga om genomslagskraft. Och uppdraget anförtroddes åt mej. Nog fanns det material för en undersökning alltid. Jeans fanns överallt. På arbetsplatsen, på stan, hemma ... Och hade jag något uppdrag ute i landsorten, i tätorter eller glesbygder, så var det likadant där. I tidningar, både dagspress och veckopress kunde jag läsa om jeans, såväl i annonser som i artiklar och kåserier.

I detta myller hade jag svårt att hitta en infallsvinkel men beslöt mej för att ta reda på uppfattningen om jeans bland ungdomar, en konsumentgrupp som mer än någon annan bidragit till jeansens unika succé. En förberedande, kortfattad frågelista till handplockade informanter blev det första försöket. Jag gick vidare till huvudläraren i svenska vid den skola där mina egna söner studerade och efter en test i ett antal klasser på hög- och mellanstadierna gjordes vissa justeringar innan frågelistan kunde skickas ut till ett 40-tal skolor jämnt fördelade över landet. Detta led i mitt projekt, dvs utformning, uppläggning och distribution av den slutliga frågelistan, skedde i samarbete med KU, Kulturhistoriska undersökningen, på museet.

En av frågorna gällde definitionen av begreppet jeans. Och här fick jag varierande svar. När jag sedan gick vidare med just denna fråga till företagare på olika nivåer – tillverkare, importörer, detaljister, – blev resultatet detsamma. Någon samstämmig, klar definition gick inte att få. Variationerna hos detta plagg var så många och ofta så hårfina, att det uppenbarligen var svårt att dra gränser. Dessutom var man naturligtvis medveten om det marknadsföringsvärde som låg i själva ordet jeans och var därför intresserad av att vidga innebörden av det. Intervjuerna har emellertid omfattat mera än så. Det har bl a tett sig angeläget att nå olika konsumentgrupper, sjömän och hantverkare, raggare och knuttar, samt andra grupper mer eller mindre beroende av trender och moderiktiga kläder.

Vad föremålsinsamlingen beträffar har jag gått till väga på olika sätt, både systematiskt och spontant. Som exempel på den systematiska dokumentationen kan nämnas kontakten med Algots, det företag i Sverige som under hela 50-talet var det dominerande ifråga om jeanstillverkning. Härifrån har jag lyckats förvärva ett exemplar ur deras första kollektion liksom också broschyrer och priskuranter med färgillustrationer och tidstypiska benämningar. Jag har givetvis intresserat mej för Gul & Blå, Stockholmsföretaget som 1970 introducerade modejeans och som i många år varit ledande inom jeansmodet. 18 olika modeller av deras produktion är resultatet hittills.

En konsumentgrupp som bidragit med uppgifter till jeansprojektet är de s k skinnknuttarna. Här ser vi några ungdomar på Nordiska museets trappa efter ett besök på utställningen "JEANS och mycket mera", hösten -79. Foto Peter Segemark.

När det gäller spontana förvärv har jag ibland ansett det motiverat att antasta främmande personer som av en slump kommit i min väg. Vid ett tillfälle gällde det en kjol sydd av gamla slitna jeans som jag länge sökt. Sådana plagg var mycket i ropet under en period och därför särskilt intressanta för mej. Jag grep alltså chansen när en ung tjej en dag oväntat dök upp klädd i just en sådan kjol. Fick hennes namn och adress samt löfte om att köpa de kläder hon hade på sig. Några dagar efter besökte jag henne i hennes bostad i sällskap med en av museets fotografer, för att få henne dokumenterad i bild.

Episoden ger i ett nötskal fördelarna med SAMDOK-idén: möjligheten att välja. Inte bara hålla till godo med vad som blir över. Den slitna och omsydda jeanskjolen med sina anspråkslösa tillbehör hade knappast haft chansen att överleva utan ett aktivt SAMDOK-ingripande.

Referenser

Föremål Bild Data. Riktlinjer för Nordiska museets insamlingsverksamhet. 1973.

Från knappnål till jumbojet. Förhandlingar vid konferens på Julita gård 18–20 juni 1973 om de kulturhistoriska museernas föremålsinsamling. 1975.

Museernas kulturhistoriska datainsamling. Förhandlingar vid Nordiska museets konferens i Södertälje 15–17 november 1976. 1977.

Slutrapport rörande samtidsdokumentation genom föremålsinsamling vid kulturhistoriska museer. Redaktör Göran Rosander. 1977.
Engelsk version: Today for tomorrow. Museum documentation of contemporary society in Sweden by acquisition of objects. 1980.

Nyström, B., Cedrenius, G., Fördela museernas dokumentationsansvar – ett program för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer. 1981.
Engelsk version: Spread the Responsibility for Museum Documentation – a program for contemporary documentation at Swedish museums of cultural history. 1982.

Rosander, G., Nordiska museets föremålsinsamling i går – i dag – i morgon. Fataburen 1972.

SAMDOK Bulletin från rådet för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer 1977 ff.

Speciellt *Rentzhog, S.*, SAMDOK – ett steg mot framtidens museum. SAMDOKbulletinen nr 3 sid 2.

Summary

The gadgets of our day—the museum objects of tomorrow

The term SAMDOK was coined at a conference at Nordiska museet in 1977. It is an abbreviation of the Swedish for "The Association for Contemporary Documentation at Museums of Cultural History", which in recent years has become a coordinating factor in Swedish museum work, with office and secretariat at Nordiska museet. SAMDOK's goal is to get the museums of cultural history to invest some of their resources in

- *active contemporary documentation* instead of passive subsequent acquisition
- *coordination of documentation and acquisition work* between the museums
- *division of the responsibility for acquisition* in order that the resources may suffice.

The work is directed by a Council with representatives of different types of museums. A full-time secretary gives effect to the Council's decisions and informs about the work, among other ways, in the bulletin issued by the Secretariat. SAMDOK's work is done in eleven working groups, so-called pools. Ten are studying work milieux and one home milieux. Each pool, consisting of 6–14 museums, has the job of analysing and penetrating its sphere of responsibility and discussing the aims of its work and methods

of selection. The museums in the pools take it in turn to make a contemporary study, so that at least one is made every year. Examples of contemporary studies made by Nordiska museet are a home documentation of a family living in a terrace-house in a Stockholm suburb and the major Blue jeans study.

Nordiska museet, together with six other museums, is a member of SAMDOK's Homes Pool. These museums have undertaken each to make an overall survey of a home, to document a family's possession of objects and way of life, and to acquire objects. In 1979 Nordiska museet, when it came to its turn, chose a suburban family with children.

The family was visited daily for just over one month. The various members were interviewed about their habits and lack of habits. Measurements were made of the house and garden and an inventory was drawn up of all the family's possessions. At the first meetings the family was told that the museum, in addition to the documentation work, wished to buy up all the objects visible on a specific occasion in the room shared by the two sons.

Through this acquisition Nordiska museet can exhibit an authentic and complete boys' room with all the small things which in the autumn of 1979 were important for two boys, the trifles that make a room personal and that are so often missing in older collections.

Nordiska museet's Textile and Costume Department has for several years worked on documenting jeans—the garment without its like in the impact it has made. As regards the acquisition of objects in this project, this was done both systematically and spontaneously. An example of systematic documentation is the contact with Algots, the textile firm in Sweden which dominated jeans manufacture during the whole of the fifties. For the purpose of spontaneous acquisition, Inga Wintzell entered into contact with persons in the street who were wearing some jeans garment of interest to the museum.

The advantage of SAMDOK's active acquisition policy is: the possibility of choice. Not merely to put up with what is left over. The worn and mended jeans skirt, for example, which is now in the museum's collections, would never have had a chance to survive without SAMDOK's active engagement.

Fullständiga föremålsregister – en utopi, som blir verklighet?

Göran Bergengren

Nordiska museets huvudliggare – dvs förteckning över de föremål, som införlivats med museets samlingar sedan starten 1872 – omfattar f n ca 310 000 inventarienummer. Dessa nummer motsvarar i sin tur ett okänt antal museiföremål. Föremålen är av stort intresse för t ex den kulturhistoriskt intresserade allmänheten, skolungdomar med speciell studieinriktning, hembygdsforskare, universitetsstuderande och forskare. För att hålla reda på alla museiföremålen och därmed kunna ge den service, som dessa intressegrupper förväntar sig, har museimannen av tradition haft och har fortfarande tre olika informationsbärande hjälpmedel: en huvudliggare eller accessionskatalog, kortregister av olika slag och fotografier eller andra avbildningar av föremålen. Nu har ett fjärde informationsbärande och tillika informationsbearbetande hjälpmedel blivit tillgängligt, nämligen datorn.

Museimännen är av naturen konservativa – vår uppgift är ju bl a att konservera nuet och det förgångna för kommande generationers räkning. Därför har också – trots enstaka museimäns propaganda för automatisk databehandling, ADB, under de senaste 15 åren – museerna blivit de i det närmaste sista institutioner och myndigheter, som bestämt sig för att dra nytta av den billiga, snabba och effektiva arbetskraft, som datorn faktiskt är. Jag kommer osökt att tänka på den våg av protester, som lär ha utbrutit från den skrivande personalen vid Nordiska museet och Skansen, då den första skrivmaskinen införskaffades.

Nordiska museets ADB-verksamhet har – i liten skala – pågått sedan 1967 men 1982 blev det en väsentlig ändring genom att museet tog en egen dator i drift. Det var Knut och Alice Wallenbergs stiftelse, som möjliggjorde detta genom en generös donation av medel till köp av en s k minidator med tillhörande utrustning och till ett års drift av anläggningen. Nästa steg i utvecklingen var att länsarbetsnämnden i Norrbottens län lika generöst ställde medel till förfogande för ett 9-månaders beredskapsarbete i Älvsbyn avseende överföring av huvudliggarens föremålsbeskrivningar till s k maskinläsbart medium. För att kunna genomföra den avsedda dataregistreringen i Älvsbyn inköpte museet för egna medel en mindre minidator av samma typ, som den i Stockholm, ett antal terminaler och den utrustning, som för övrigt var nödvändig.

Verksamheten i Älvsbyn påbörjades den 4 oktober 1982 och är, när detta skrivs, i full gång. När denna årgång av Fataburen kommer ut, hoppas vi ha påbörjat den nya period av beredskapsarbete, som vi ansökt om hos länsarbetsnämnden i Luleå.

I Älvsbyn har museet hyrt utmärkta arbetslokaler av kommunen, installerat datorn med terminaler och annan utrustning, möblerat arbetsrum och personalutrymmen och anställt 21 kontorsutbildade kvinnor, anvisade av den lokala arbetsförmedlingen. Ett exemplar av huvudliggaren – nämligen det arkivexemplar, som av säkerhetsskäl finns förutom de två arbetsexemplaren – har flyttats till arbetslokalerna i Älvsbyn. Ett tryckeri på orten har tryckt en blankett, ett "stansunderlag", använt som

Huvudliggarens uppgifter om föremålen förs över till "stansunderlaget". Samtidigt klassificeras materialet. Foto Staffan Öhman. Piteå-Tidning.

mellanled mellan huvudliggaren, som ju producerats av många olika personer under mera än 110 år och bildskärmsterminalen, som helst skall "matas" med – om inte standardiserade så dock – formaliserade data. Personalen vid "databasen", som arbetsplatsen i Älvsbyn kallas, har fått utbildning och kontinuerlig handledning av personal från museet. Till sin hjälp i det dagliga arbetet har den också fått lexika och handböcker av olika slag. Det är nämligen inte så alldeles enkelt att överföra huvudliggarens uppgifter till stansunderlaget. De flesta data måste plockas ut ur en löpande text och skrivas in på rätt plats på blanketten. Till yttermera visso skall varje föremål placeras in i två olika klassifikationssystem, nämligen dels museets eget system, som är ett hierarkiskt system med grupper och undergrupper på många nivåer och i klartext, dels Outline of Cultural Materials, som är ett likaledes hierarkiskt system men på endast två nivåer. Det sistnämnda systemet är baserat på en två- resp tresiffrig kod för i första hand föremålets funktion och det används internationellt. Genom att använda båda dessa system jämsides får vi en kombination av en lokalt använd och mycket omtyckt klassifikation och en nationellt och internationellt gångbar sådan för informationssökning i större skala.

Dessa klassifikationer finns inte angivna i huvudliggaren utan måste skapas av registreringspersonalen med ledning av de data, som föremålsbeskrivningen innehåller. Det kan tyckas äventyrligt att lita till personal, som varken har utbildning i museiämnen eller erfarenhet av museiarbete, för att göra ett så kvalificerat arbete, som denna dataregistrering och framför allt dess klassifikationsdel är. Det har emellertid vi-

sat sig, dels att – som så ofta förut – friskt vågat är hälften vunnet, dels att om man ställer förväntningarna på sina medarbetare högt, så tenderar de senare att uppfylla de förra. (Det är möjligt att denna sats inte kan upphöjas till allmängiltig regel men den gäller i varje fall i Norrbotten.) Med jämna mellanrum har registreringssektionens amanuens och jag själv följt arbetet på platsen under de 7 månader det i skrivande stund pågått. Dessemellan har jag genom stickprov kontrollerat de data, som registrerats på magnetskivor, vilka sedan skickats till museet och vilkas innehåll överförts till den större datorn. Jag kan därför med bestämdhet påstå att museet har fått ett utomordentligt gott resultat av arbetet vid databasen i Älvsbyn.

När det nu pågående beredskapsarbetet avslutats den 30 juni 1983, beräknar vi att något mindre än hälften av museets huvudliggare skall vara överförd till magnetskiva och inmatad i museets dator. Efter ytterligare en motsvarande period med samma personal bör hela huvudliggaren vara överförd. Vid byte av personal, vilket är det normala vid beredskapsarbeten, kommer arbetet naturligtvis att ta något längre tid, beroende på den lägre produktionstakten under inlärningsperioden.

Att lagra alla dessa data om föremålen i museets dator är naturligtvis inte något självändamål, om nu någon till äventyrs skulle tro det. Avsikten är att inordna dem i ett s k databashanteringssystem för att därmed kunna uppnå två av föremålsregistreringens mest väsentliga mål. Det ena är att producera fullständiga sak-, ort- och personregister i listform på papper som ett komplement till och kanske så småningom

Med hjälp av en bildskärmsterminal registreras "stansunderlagets" uppgifter i en magnetskiva. Foto Staffan Öhman. Piteå-Tidning.

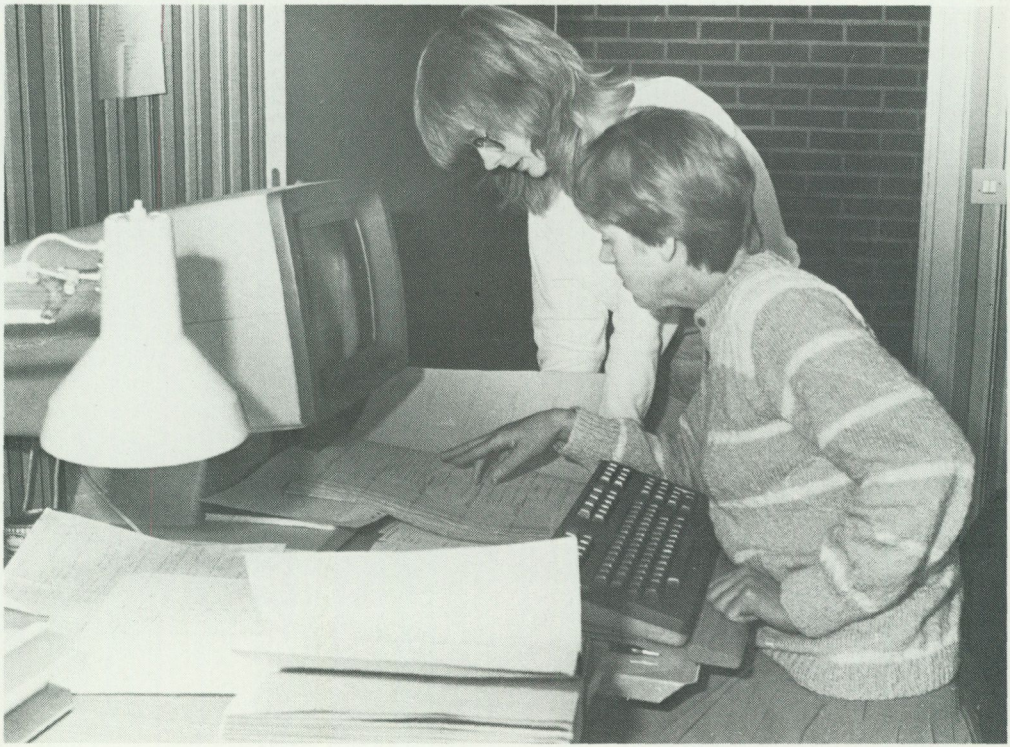

som en ersättning för befintliga kortregister. Det andra är att göra data om föremålen tillgängliga för direktsökning på nästan alla de sätt, som museets kunder kan tänka ut. Den praktiskt taget enda inskränkningen är att de uppgifter, som man söker, måste ha lagts in i databasen. Datorn kan inte skapa och lägga till de data som saknas om föremålen men den slarvar inte heller bort några data på egen hand. Däremot håller den reda på de data, som finns och – inte minst viktigt – kombinerar dem på sätt, som vi aldrig skulle kunna göra med traditionella, manuella rutiner. Tanken är att en kund, vem det vara må inom eller utom museet med hjälp av en terminal skall kunna ställa frågor till datorn om museets föremålssamlingar och få ett omedelbart och förhoppningsvis uttömmande svar direkt på bildskärmen eller utskrivet på papper.

Nästa steg i utvecklingen blir säkerligen ett integrerat informationssystem, som kommer att möjliggöra sökning i data om föremål, bilder, uppteckningar, litteratur etc med i stort sett samma sökprocedur. Troligen kommer det inte att inskränka sig till Nordiska museets samlingar utan omfatta även andra museisamlingar av liknande slag runt om i landet. Om detta är det dock för tidigt att yttra sig, eftersom mycket arbete och många förhandlingar återstår, innan planerna kan förverkligas.

Summary

Complete records of objects—a utopia which becomes reality?

Nordiska museet's main catalogue contains at present about 310,000 item numbers. These numbers represent an unknown quantity of museum objects. To keep account of its objects the museum has now, through a generous donation from the Knut & Alice Wallenberg Foundation, acquired a new aid, a minicomputer. The museum's ADP operations have, on a small scale, been proceeding since 1967, but only now with its own computer.

This last year the Norrbotten County Employment Board has, equally generously, borne the expenses of a 9-month emergency project for transferring the object descriptions in the main catalogue to magnetic disc. For this purpose the museum has purchased a rather small minicomputer of the same type as that in Stockholm, a number of terminals and other necessary equipment. The installation has been placed in Älvsbyn in Norrland, where the work was started on 4 October 1982. At the time of writing 21 office-trained women are in full swing on this data recording. By the end of the present period, on 30 June 1983, we estimate that rather less than half of the museum's main catalogue will have been transferred to magnetic disc. After a further 9-month period, for which we have applied to the County Employment Board for its support, we expect the entire main catalogue to have been transferred.

The intention of the data recording is to file the information about the museum objects in a database management system, for two purposes. One is to produce complete subject, topographical and name indexes in list form on paper. The other is to make data about the objects accessible for direct retrieval via display terminals.

This use of ADP for recording and retrieval of information about museum objects will—we hope—be the first part of a total information system for the museum. Such a system should comprise data also about notes, illustrations and literature in the museum. It may perhaps be used not only by Nordiska museet but also by many other museums with historico-cultural collections.

Föremålsdokumentation i teorin

Lars Mellin

Föremålsdokumentation är ett nytt namn på en gammal företeelse, nämligen det arbete att förteckna föremål och samla fakta om dem, som hittills kallats katalogisering eller registrering. Som bekant är en revolution på gång i Nordiska museets föremålsdokumentation genom att dess föremål håller på att dataregistreras. Hur det går till beskrivs i Göran Bergengrens artikel här intill. Det finns därför ingen anledning för mig och gå närmare in på det.

Jag ska i stället skriva om det som man med ett storslaget namn kan kalla "föremålsdokumentationens teori", dvs de principer, som bör styra föremålsdokumentationen. De ska tjäna till att göra föremålsdokumentationen genomtänkt. Det är nödvändigt för att den ska fylla sina uppgifter på ett tillfredsställande sätt. Ett bra system för föremålsdokumentation ska fungera både för den, som dokumenterar föremålet, och för den, som vill ha uppgifter om föremålet från systemet. Kraven på ett bra system för föremålsdokumentation kan sammanfattas i tre punkter:

1. Det ska innehålla rätta uppgifter – ett urval som ska kunna ge svar på de frågor, som användaren av systemet har, och som klart och tydligt anger vilka uppgifter, som ska dokumenteras.
2. Det ska innehålla nödvändiga regler för hur uppgifterna bestäms och anges, mätning, vägning, vilken klassifikation eller vilka kartor, som ska användas, hur namn och tidpunkter ska skrivas etc – en standardisering som talar om för den, som dokumenterar föremålet hur han eller hon ska gå till väga, och som därför också gör klart för användaren av systemet, vad en viss uppgift står för.
3. Det ska vara lätt att hitta i, dvs blanketter och kort eller datalistor ska ha en överskådlig och lättfattlig disposition och det ska finnas ett effektivt söksystem för att finna rätt blankett eller kort eller de rätta uppgifterna i datorn.

Jag har flera gånger talat om ett system för föremålsdokumentationen. Med system syftar jag inte bara på datorer, utan på ett museums olika föremålsregister och -kataloger. De utgör nämligen system i betydelsen ett sammanhängande helt runt föremålen. De gamla beprövade manuella systemen behöver, liksom de nya datoriserade, följa vissa principer. De finns också där, mer eller mindre medvetet, bakom den välutvecklade praxis, som finns för föremålsdokumentationen.

Många museer i Sverige vill nu, liksom Nordiska museet, förbättra sin föremålsdokumentation, med eller utan hjälp av datorn. Det är uppenbart, att det finns stora fördelar med att dokumentera alla museiföremål i landet efter samma principer. Det skulle underlätta samarbetet mellan museerna och ge bättre service åt forskarna och allmänheten. Kulturrådet tillsatte därför sommaren 1982 en samordningsgrupp för dokumentationsfrågor vid museerna, SAMOREG. Gruppen är fristående från Nordiska museets verksamhet, men har stark anknytning till museet genom att Göran Bergengren är dess ordförande och genom att dess kansli, med artikelförfattaren som sekreterare, är placerat vid museet.

SAMOREG har i uppgift att skapa en samordnad men decentraliserad dokumentation av museernas föremål och bilder. Varje museum ska själv sköta själva dokumentationen, men efter gemensamma

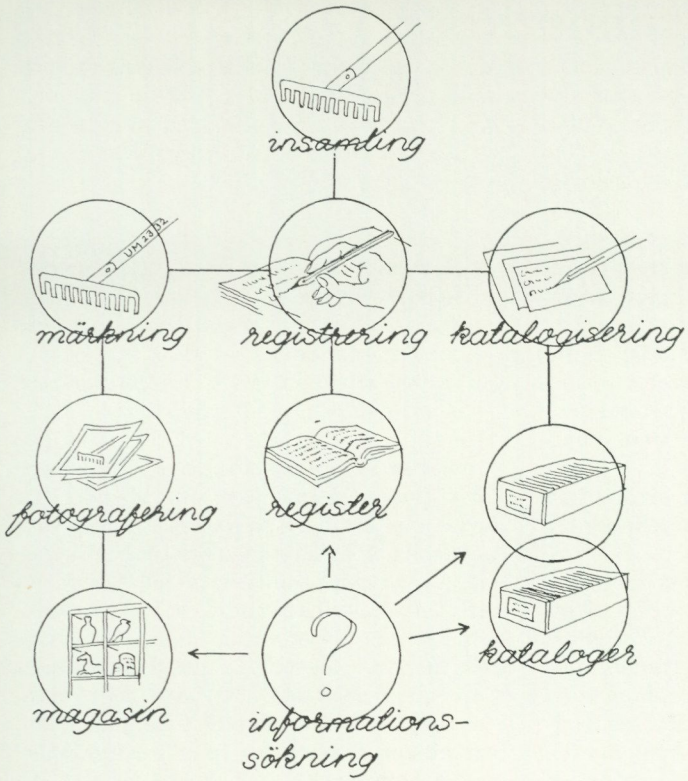

1. Dokumentationens olika faser. En principskiss över dokumentation av kulturhistoriska föremål. (Ur "Dokumentera", s 12.)

principer, på det sätt som föreslagits i "Dokumentera!". MUS 65:s tanke på en enda stor databas för all föremålsdokumentation har därmed övergivits, men inget hindrar ett frivilligt samarbete mellan museerna, t ex mellan Nordiska museet och andra museer, något som naturligtvis främjar en samordning.

SAMOREGs arbete ska vara praktiskt inriktat och resultera i blanketter för föremålsdokumentation och anvisningar till dem. Men diskussionerna i gruppen återkommer ständigt till principfrågorna. Jag har därför tagit tillfället i akt för att framlägga mina personliga tankar i ämnet.

Efterlyses – en klar och entydig terminologi

När många människor sysslar med samma verksamhet, som dessutom utförs på många olika sätt, så måste de kunna tala med varandra och med andra om vad de gör, de måste ha ett gemensamt språk eller för att vara mer exakt, en gemensam terminologi. Nu är det så, att vissa kallar föremålsdokumentationen för "katalogisering", medan andra talar om den som "registrering". Många betraktar "registrering" som en del av "katalogiseringen" eller tvärtom. "Katalogisering" och "registrering" kan också ses som två skilda arbetsmoment.

För att bringa reda i förvirringen föreslogs därför följande terminologi i "Dokumentera!" i anslutning till "Museihåndboka":

– *Dokumentation* som den övergripande termen för registrering, katalogisering, märkning och fotografering (se bild 1).

- *Registrering* ska vara att föremålet, t ex genom att få ett inventarienummer i en huvudliggare, ges en individuell plats i museets föremålsbestånd. Dessutom ska uppgifter för identifikation av föremålet, en kortfattad beskrivning av det, dess benämning, uppgifter om dess härkomst och bakgrund och hänvisningar till annan dokumentation ingå i registreringen
- *Katalogisering* ska vara att inordna ett museiföremål i en eller flera kategorier i ett klassifikationssystem genom vilket det tillsammans med beskrivning och andra upplysningar förs samman med föremål av samma typ eller funktion eller med besläktade föremål eller föremålsgrupper.

Register och *katalog* betraktas i "Dokumentera!" som två skilda företeelser. Ett register, t ex en huvudliggare, ordnas efter föremålens inventarienummer, dvs en strikt formell ordning utan hänsyn till vad det är för slags föremål. Man kan gå från föremålet till dess dokumentation och tvärtom med hjälp av inventarienumret. Katalogen ordnas efter någon egenskap hos föremålen. Med katalogens hjälp ska man kunna gå från en frågeställning till dokumentationen och sedan vidare till föremålen. Som synes kan register och kataloger, dvs resultaten av dokumentationsverksamheten, också kallas *dokumentation*.

Man har i "Dokumentera!" tänkt sig att registrering och katalogisering går till på följande sätt:

Registrering
a) Insamling av summariska uppgifter
b) Införande i huvudliggare eller på registerkort; numrering
c) Sortering efter inventarienummer = register eller liggare

Katalogisering
a) Klassificering; insamling av utförliga uppgifter
b) Införande på katalogkort
c) Systematisk sortering = katalog

Terminologin är knuten till ett bestämt arbetssätt. SAMOREG har emellertid ambitionen att uppgifterna bara ska behöva fyllas i en enda gång på en s k "huvudblankett", möjligen kompletterad med en huvudliggare. Arbetsgången skulle då i princip se ut så här:

a) Eventuell huvudliggare fylls i
b) Insamling av uppgifter, klassificering, benämning osv
c) Huvudblanketten fylls i, eventuellt kopieras eller dataregistreras
d) Sortering i register eller kataloger

Här syns det omedelbart, att termerna "katalogisering" och "registrering" delvis sammanfaller också i "Dokumentera!", när man försöker använda dem på ett annat arbetssätt.

Terminologin måste vara sådan, att den kan användas om båda arbetssätten utan att det uppstår missförstånd. Det innebär att varje moment, dvs a–d, bör få ett eget namn. Momenten b–d bör också få ett sammanfattande namn, som skiljer dem från moment a.

Moment a motsvarar närmast vad som i "Dokumentera!" kallas "registrering". Numreringen med inventarienummer måste göras, antingen den görs separat i en liggare eller fylls i på en huvudblankett (jfr moment c). Detta är en viktig händelse i ett museiföremåls historia, eftersom det därigenom blir ett museiföremål i egentlig mening från att bara ha varit ett föremål som museet äger eller disponerar. Momentet kan kallas "registrering" (av föremålet), men jag vill kalla det "accession" (till museets samlingar) eller möjligen "accedering". Verbet skulle bli "accedera".

Moment b vill jag kalla "katalogisering", möjligen något oegentligt. Termen används emellertid redan på många håll i den betydelsen, som ligger nära förslaget i "Dokumentera!". Det är också svårt att hitta en lämpligare term. Alternativet är "klassificering" kombinerat med "forskning", "undersökning" e d.

Moment c vill jag kalla "registrering" (av

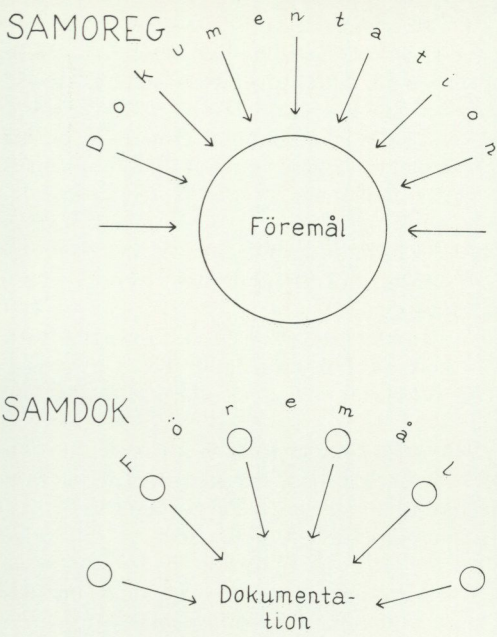

2. Föremålsdokumentation: SAMDOK och SAMOREG.

uppgifter). Det strider inte mot normalt språkbruk och lämpar sig dessutom för den datorisering, som föremålsdokumentationen säkert kommer att genomgå.

Moment d kan helt enkelt kallas "sortering". Vid en dataregistrering faller det bort. Det är då inprogrammerat och används, när man vill få ut uppgifter från datorn.

Jag har inget förslag till vad man gemensamt ska kalla momenten b–d. "Registrering" och "katalogisering" bör inte användas, därför att vi då säkert snart är tillbaka i det gamla förvirrande språkbruket.

Termerna "register" och "katalog" kan enligt min mening användas på det sätt, som föreslogs i "Dokumentera!", utan olägenhet.

Termerna "dokumentation" och "föremålsdokumentation" använder jag på samma sätt som i "Dokumentera!" dvs som en sammanfattning av accedering, katalogisering, registrering, sortering, märkning och fotografering. Termen "dokumentation" har den fördelen, att den leder tanken bort från själva arbetet att dokumentera till det, som är detta arbetes ändamål, att besvara frågor om och kring föremålet.

"Dokumentation" används i museisammanhang också för en annan verksamhet, nämligen SAMDOK. I den här artikeln menas med "dokumentation" *av* föremål, i SAMDOK är "dokumentation" en dokumentation av nutida miljöer och liv *med* föremål. Jag har försökt åskådliggöra skillnaden i bild 2. När man talar om "föremålsdokumentation" menar man normalt "dokumentation av föremål". Men talar man om "bilddokumentation" kan man mena både "dokumentation av bilder" och "dokumentation med bilder". Normalt uppstår det antagligen inga missförstånd angående de olika användningssätten av termerna "dokumentation", "föremålsdokumentation" och "bilddokumentation", men man bör vara medveten om skillnaderna.

Föremålsdokumentationens teori

Utgångspunkten för det som jag vill kalla "föremålsdokumentationens teori" är mycket enkel. Föremålsdokumentationen tjänar ett praktiskt syfte, att besvara frågor om föremål.

"Alla museets verksamheter behöver dokumentation" kallas en illustration i "Dokumentera!" (bild 3). Studerar man den närmare, ser man att de som frågar efter dokumentation i stort sett sönderfaller i tre kategorier. Den första är *museifolket*, som naturligtvis har det största och mest varierade behovet av dokumentation helt enkelt för att kunna utföra sitt arbete. Den andra är *forskarna*, som behöver uppgifter om föremålet och dess bakgrund, sakuppgifter men däremot sällan information om vad som händer föremålet på museet. Den tredje och sista kategorin är museibesökarna eller, mer allmänt uttryckt, *allmänheten*, som också efterfrågar uppgifter, men också kanske vill veta, t ex vad en förfader skänkte till museet. Gränserna mellan de tre kategorierna är naturligtvis flytande. Museifolk bedriver forskning och behöver sak-

uppgifter inför utställningar m m. Bland allmänheten finns det amatörforskare, som ibland är mycket kvalificerade.

De frågor, som ett dokumentationssystem ska besvara kan delas upp i fyra stora kategorier, kategorier som samtidigt talar om vilka funktioner systemet ska ha:

1. *Identifikationsfrågor* av typen "Vilket av de föremål jag ser framför mig är det med inventarienumret xxx?", "Hur såg det stulna föremålet ut och vilka kännetecken hade det?", "Är det här föremålet märkt med rätt inventarienummer?" etc.
2. Frågor i samband med *administrativt museiarbete*, som t ex "Har museet redan ett föremål av samma typ?", "Vem fick vi föremålet av?", "Har några villkor för föremålets hantering satts upp i samband med förvärvet?", "Var finns föremålet just nu?", "Är föremålet vi lånar ut tillräckligt försäkrat?", "Vilka föremål passar till den här utställningen?", "Vilken vård och konservering har utförts på föremålet?" etc.
3. Faktafrågor om föremålet och dess bakgrund, där dokumentationen ska fungera som en *kunskapsbank*. Frågorna kan vara olika vittfamnande, från relativt begränsade frågor rörande det enskilda föremålet, som t ex "Vad är det här för slags föremål och vad användes det till?", "Hur gammalt är föremålet?", "Vem använde föremålet?" etc, till stora frågor, där det enskilda föremålet bara ger en liten del av svaret, som t ex "Hur bedrev man åkerbruk förr?", "Hur levde folk förr?" etc.
4. Frågor om det finns annan dokumentation om föremålet, dvs att blanketten eller katalogkortet fungerar som *sökinstrument* i arkiv, bildarkiv, bibliotek osv.

Bild 4 visar hur de uppgifter, som registreras genom föremålsdokumentationen, ska fylla sina nyssnämnda funktioner. De kan delas upp i uppgifter om själva föremålet och uppgifter om dess bakgrund.

Till *uppgifterna om föremålet* hör först och främst en beskrivning av det, mått,

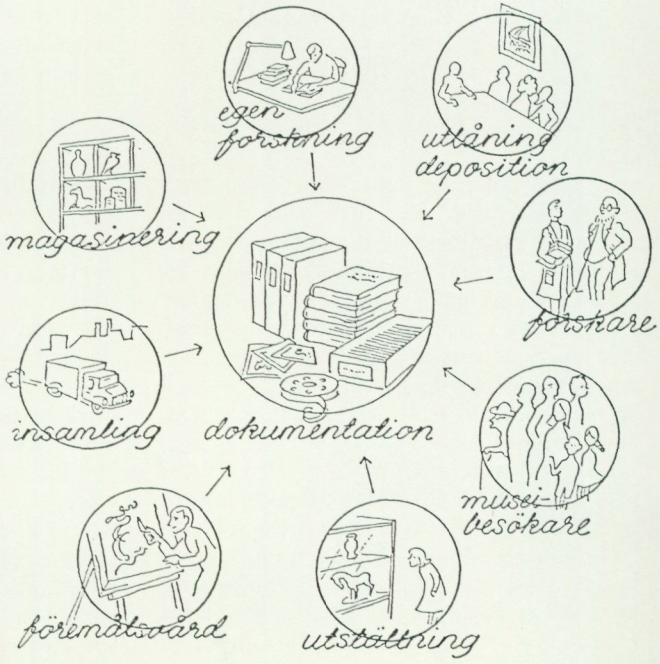

3. Alla museets verksamheter behöver dokumentation. (Ur "Dokumentera", s 9.)

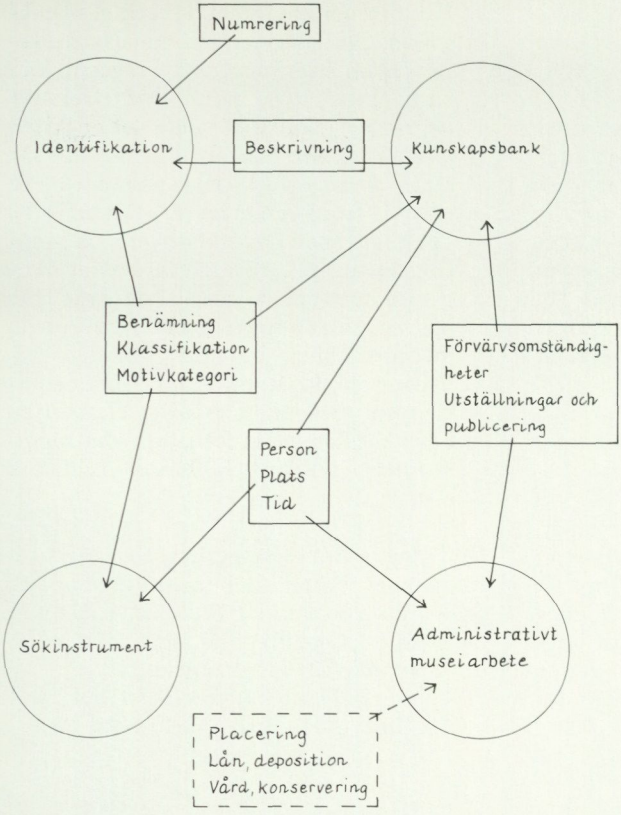

4. Föremålsdokumentationens funktioner och innehåll.

vikt, färg, utseende, påskrifter och inskriptioner på det osv. Dessutom kan dess benämning, klassificering etc, som så att säga beskriver föremålet genom att jämföra det med andra föremål, räknas som uppgifter om föremålet. Uppgifterna om ett föremål ska idealiskt sett beskriva det så bra, att man omedelbart kan känna igen det och kanske t o m föreställa sig det, utan att ha det till hands.

Bakgrundsuppgifterna kan, till skillnad från uppgifterna om själva föremålet, bara undantagsvis hämtas från en undersökning av föremålet självt. Sådana undantag är t ex signaturer och datum på föremålet. Annars måste bakgrundsuppgifterna hämtas från de mest skilda håll (se bild 5). De utgör tillsammans föremålets historia i summarisk form, vilket jag försökt åskådliggöra i bild 6. Det är en klar skillnad mellan ett föremåls förmuseala historia, som intresserar alla kategorier av frågeställare, och dess museala historia, som nästan enbart har intresse för museifolk.

Ett dokumentationssystem, som föremålsdokumentationen är, ska inte bara innehålla de uppgifter, som ger svar på frågor om föremålen. Det måste också gå att leta upp de rätta uppgifterna, det måste finnas ett *söksystem*. Vill man ha uppgifter om ett speciellt föremål ska man kunna leta via dess "unika identifikation", inventarienumret. Vill man leta upp föremål med en viss funktion, från en viss tid eller en

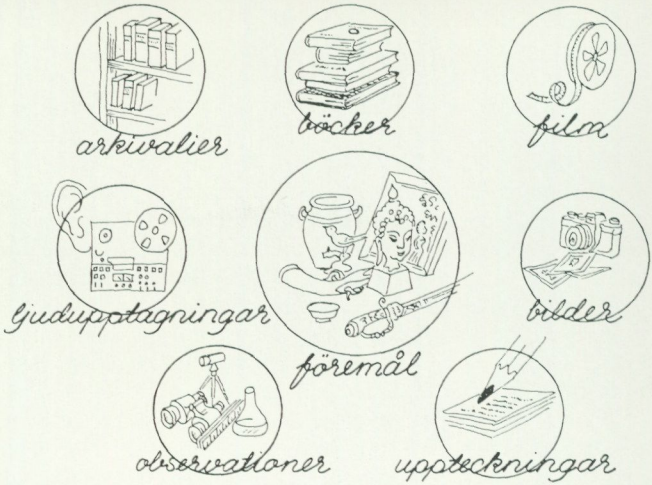

5. Museernas dokumentation gäller inte bara föremål.

viss ort eller t o m en viss miljö, som ägts av en viss person etc måste man kunna söka efter funktion, tid, ort, person, kanske social ställning osv. Varje sätt att söka på kallas en *sökingång*.

Ett söksystem ska vara konstruerat så, att man lätt och snabbt hittar de uppgifter man letar efter, också i stora mängder av information. Traditionellt består söksystemet på ett museum av en mängd olika liggare, register och kataloger, ordnade efter inventarienummer, person, ort etc. Var och en av dessa motsvarar en eller möjligen två sökingångar, när t ex personerna i ett per-

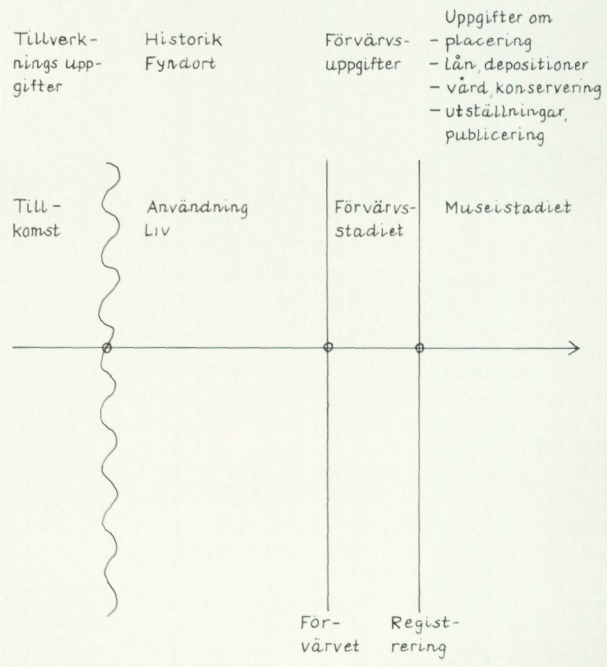

6. Föremålsdokumentation som kunskapsbank.

sonregister är ordnade också efter ort. Ju fler sökingångar man har, desto snabbare går sökningen. Men det är besvärligt att hålla ett stort antal liggare, register och kataloger i gott stånd.

Det är här, som datortekniken kommer oss till mötes. Den gör det inte lättare och snabbare att dokumentera föremålet. Inte heller får uppgifterna högre kvalitet i datorn, det är lätt att råka ut för GIGO- eller SISU-effekten ("Garbage in – garbage out" resp "Skräp in – skräp ut"). Men datorn gör det så mycket lättare att söka upp och sammanställa de uppgifter man vill ha.

Med datorns hjälp bör det också bli möjligt att kunna söka efter föremål, bilder, arkivalier etc på samma sätt, med andra ord nå fram till det, som kallats "det totala informationssystemet". Därigenom skulle det bli mycket lättare att ta fram mångsidig information om föremål, personer, miljöer osv.

Föremålsdokumentationen i praktiken

Ansvaret för hur föremålen ska dokumenteras ligger på de enskilda museerna. SAMOREGs uppgift är att utarbeta ett system för en samordnad föremålsdokumentation, och på längre sikt också ett system för en samordnad bilddokumentation. SAMOREG har just nu ett övergripande ansvar för de här frågorna, ett ansvar som det är oklart var det ska ligga i framtiden.

Men olika slags museer har olika problem och behov i fråga om föremålsdokumentationen, något som kommer till klart uttryck i den sektorsindelning, som gjorts i "Dokumentera!". De fem sektorer som angavs där, arkeologi, etnografi, konst, (all-män)kulturhistoria och naturhistoria, ska enligt SAMOREGs riktlinjer ha var sitt sektorsansvariga museum. De får vart och ett ett övergripande ansvar för sin sektor.

Nordiska museet, som är det sektorsansvariga museet för kulturhistoria, har länge haft sådana uppgifter, bl a genom det nomenklatur- och klassifikationsarbete, som länge bedrivits vid museet. Nordiska museets ansvar för föremålsdokumentationen kommer säkert i framtiden att bli mycket större, eftersom de flesta regionala och lokala museerna i landet har kulturhistoriska samlingar. Museet kommer säkert också att bli flitigt anlitat i datafrågor, där det har en ledande ställning genom Älvsbynprojektet och genom övertagandet av Kulturarvet med dess REFORM-databas.

Summary

Documentation of objects in theory

On the basis of his work as secretary of the Coordination Group for Documentation at Swedish Museums, SAMOREG, the author presents a proposal for terminology and some principles for documentation of objects.

The terminology proposal assumes that the documentation work can be organized in different ways, either in a single operation, "cataloguing", or supplemented by some type of summary recording in a main catalogue, called "recording" or "accession". Both cataloguing and recording can then be divided into different operations, each with its own name. The superordinate concept is "documentation".

The point of departure for the principles of the documentation system is that it shall be adapted to its users, museum people, researchers and the public. It shall be able to give an identification of the object, to answer questions relating to administrative museum work, function as information bank, and contain an efficient retrieval system. In the future it may be foreseen that computers are used for information retrieval also in systems for documentation of objects. Every museum documentation system must also have in view its integration with other museum documentation systems, documentation of objects with documentation of pictures, documentation of pictures with documentation of records, bibliography with documentation of objects, etc.

The article concludes with some reflections on the role of SAMOREG, of the sectorial museums, among which Nordiska museet, and the individual museum, in the documentation of objects.

Alexis Engdahl – en skaffare i Artur Hazelius tjänst

Inga Arnö-Berg

Den halländska Oktorpsgården flyttades till Skansen 1896. Det var den första gård som Nordiska museet förvärvade i sin helhet med alla hus och en mängd inventarier. Gården, som kommer från Slöinge socken, var ålderdomlig. Den hade uppmärksammats av bland andra målaren och fotografen Severin Nilson, som redan 1874 kommit i kontakt med Artur Hazelius och engagerat sig i hans museitankar. Severin Nilson var född och uppvuxen i en grannsocken till Slöinge och det finns både fotografier och målningar av hans hand som visar Oktorpsgården på ursprunglig plats. Det är scener ur det dagliga livet på gården, bonden som rakar sig eller läser tidningen vid det stora bordet, som nu står på Skansen, far och mor invid härden eller familjen samlad en sommardag utanför stugan.

När Oktorpsgården ställdes i ordning på Skansen kompletterades föremålsbeståndet med äldre förvärv i Nordiska museets samlingar. Flera av dessa föremål hade kommit in till museet genom "studenten A Engdahl". I museets huvudliggare hittar man hänvisningen till "Alexis Engdahls bilaga", som visar sig vara flera hundra handskrivna sidor i oktavformat med anteckningar, föremålsförteckningar och uppgifter av olika slag bundna i ett enkelt, halvfranskt band. Ibland är notiserna summariska, men oftare är de utförliga och innehållsrika.

När Engdahl 1886 förvärvar den "lysakärring", stickstake, som nu står i Oktorpsgården antecknar han:

"På höst- och vinterkvällarna hade man intet annat 'tänt' (begagnat substantivt, liksom i Skåne) [än torrvedsstickor] då karlarna sutto inne och slöjdade vid sina bänkar samt fruntimmerna spunno eller 'bundo', d ä stickade."

Sedan följer en ganska lång passus om stickning i Halland, där han bland annat skriver:

"Mången änka föder också både sig och flera små barn blott på sin 'bing' [dvs stickning] ehuru betalningen för arbetet är ganska låg. De mottaga ull av handlande från städerna eller landsbygden för att karda, spinna och binda den till visst, avtalat pris för strumpor, tröjor eller kalsonger. Affärsmännen sälja sedan varorna en gros till Göteborg etc. samt ta den största förtjänsten; det stackars folket får högst litet. Också har mången dylik handlande blivit åtminstone 'halvmillionär', men folket är mest överallt mycket fattigt."

I den fortsatta framställningen antecknar Engdahl om torrvedsstickorna: "Stickor hade man alltid till reds i stort förlag, ty varje sticka räckte icke längre än 5–10 minuter", och han beskriver besväret med passningen av de brinnande stickorna, som lätt började osa och ryka.

I Höks härad samlade Alexis Engdahl in en del linredskap, bland andra den skäktefot som placerats i Oktorpsgården (inv nr 53 424). Förvärven gav honom anledning att i detalj redogöra för linhanteringen i trakten.

Om en grötbytta "grödabötta" (inv nr 50 816, nu i Oktorpsgården) skriver Engdahl:

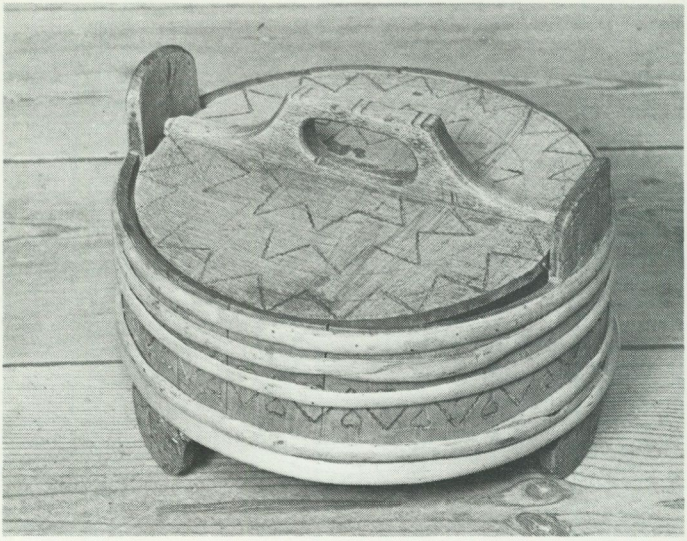

Halländsk "grödabötta", ett laggat kärl i vilket förningsgröten bars till kalasen. Inköpt i Höks härad (inv nr 50 816).

"Begagnades att däri föra gröt till gillena – förträdesvis bröllop men även 'kristningsgille', begravningar och julgille (vid Knutstid) – såsom 'förning'. Vanligen 'söter gröt' (risgröt kokt i mjölk) med kanel eller sirap 'i vackra slingor'. Hela 'böttan' ställdes fram och vandrade sedan bordet runt, att var och en fick taga sig en smaksked ur varje bytta, vilket åter eggade varje husmor att göra sin gröt riktigt god."

Vem var denne Alexis Engdahl, som under några år på 1880-talet reste runt och samlade in föremål för Nordiska museet. I skriften "Nordiska museets tjugofemårsminne" nämns han bland 38 andra personer, som gjort "resor för museets ändamål". I "Meddelanden från samfundet för Nordiska museets främjande" publicerade han 1887 två sidor om ett linfäste från Roslagen. Det är allt. Men i Nordiska museets samlingar finns över 1 200 föremål, som han fört till huset, hans bilagebok finns och i Hazeliusarkivet ligger hans långa och utförliga brev, över 300 sidor. Man läser och läser och blir lite nyfiken och lite undrande. Vem var han egentligen? Hur såg hans uppdrag ut och vad begärde hans uppdragsgivare Artur Hazelius av honom? Hur gick han tillväga?

Vi som idag förvaltar arvet efter dessa pionjärer och ser tillbaka med vårt hundraåriga perspektiv häpnar över att man under museets första femton år kunde märka in närmare 60 000 föremål. Hur var det möjligt? Hur valde man? Hur planerade man insamlandet? Kanske känner vi en viss avund mot dem som fick vara med om ett insamlings- och räddningsarbete som var buret av visionära planer och glödande entusiasm. Alexis Engdahls brev ger inblickar i den verklighet som kunde möta en "skaffare" i Artur Hazelius tjänst. Där fanns glädjeämnen men i sanningens namn också problem och stora svårigheter. "Skaffare" var det ålderdomliga ord som ibland valdes för att beteckna dem som skulle skaffa föremål till det växande museet. Engdahl använder det själv vid några till-

"Lysakärring" är en höj- och sänkbar träställning med en järnklyka för torrvedsstickor. Den "lysakärring" Engdahl köpte i Halland 1885 står nu i Oktorpsgården på Skansen (inv nr 50 807).

fällen. I andra sammanhang kallar han sig ibland reseamanuens.

Alexis Engdahl var prästson från Skåne. Han var född i Kvistofta 1848 och var 35 år gammal när han först trädde i museets tjänst. Han hade studerat teologi i Lund och hade avlagt kyrkosångarexamen. Senare var han bland annat med och utarbetade den kalender över Skånes landsbygd som kom ut 1878. På nyåret 1884 fick han kontakt med Artur Hazelius. Av ett brev från den 20 mars samma år framgår att han skall göra en resa för museets räkning och han uttrycker sin tacksamhet och glädje över det. "Ärligt och flitigt vill jag sträva härför och söka göra mig förtjänt av förtroendet." Han nämner också att han håller på att lära sig stenografera. Det är intressant, men det går inte att avgöra om han fick glädje av sina kunskaper.

Den första resan går till Västmanland. I början av maj skriver han från Sala och diskuterar sin första sändning av föremål till museet. Urskuldande säger han att den "bevisar alltför tydligt att man ej genast blir någon förståsigpåare" och han "utber sig såsom en särskild förmån det Hr Doktor måtte däröver med en så skoningslös skrivelse som möjligt uttala sig". Han frågar om priser och han undrar: "Bör man helt och hållet negligera saker, som visserligen förete en egendomlig konstruktion eller dylikt men i övrigt äro *fula* samt sakna inskriptioner eller sniderier?" Tyvärr vet vi inte vad Hazelius svarade men i ett annat sammanhang framgår att Engdahl fått instruktion att köpa "endast om de äro vackra eller ovanliga".

Engdahl fortsätter sitt insamlingsarbete och hans erfarenheter vidgas. Han skriver att han på några dagar gjort en tur (till fots) på 3–4 mil och att han besökt vartenda ställe i de trakter han vandrat igenom. Han beskriver hur han går till väga: "Regelbundet erhåller jag, som första svar på mina förfrågningar, den stående frasen: 'Neej, vi har inget tocke där gammalt'. Jag ställer igång ett litet samspråk om ditt och datt, förtroligheten kryper fram och min visitering begynner" och han talar om att han "genomsnokat" flera hundra skåp, vindar och lider.

Arbetet i Salatrakten försvårades av att många uppköpare varit ute i bygden och köpt eller bytt till sig antikviteter. Engdahls kassa var begränsad och han kunde inte hävda sig mot sina betydligt penningstarkare konkurrenter. Han hade också mycket svårt att utverka gåvor och av ett svarsbrev till Hazelius framgår att han fått kritik för det. I brevet försvarar han sig och skriver bland annat att bönderna i trakten lärt sig att ta bra betalt och att de icke "fatta det fosterländska uti hela strävandet för museet".

Vid flera tillfällen återkommer Engdahl till den oro han känner inför den utbredda handeln med antikviteter. Från alla sina resor skriver han att han "är sent ute" och att han får samla in "skrapet" efter uppköparna. Han är också rädd för att dessa kommer att sälja sina förvärv utomlands. "Vore det månne möjligt att på något sätt genom lagens hand stäcka lusten att bortplocka våra fornsaker till utlandet", skriver han i ett av sina brev till Hazelius.

Ett annat bekymmer under Västmanlandsresan är den för honom ovana mathållningen bland bönderna: "stekt fläsk till morgon, stekt fläsk till middag, stekt fläsk till kväll samt kokta ägg till do, do, do". Han blir sjuk av dieten, i synnerhet som det är 30° C varmt i skuggan. "Pereat Jupiter Pluvius", suckar han.

Trots allt är han flitigt verksam. Vid sidan av insamlingsarbetet försöker han sälja lotter, som skall ge pengar till det planerade museibygget på Djurgården i Stockholm. Han försöker också värva medlemmar till museets stödförening och skaffa ombud, som kan åta sig lottförsäljning för museets räkning. Överhuvud taget gör han vad han kan för att "värva bundsförvanter och ingjuta intresse för saken", en formulering som han tydligen citerar ur ett brev från Hazelius.

Ungefär 650 föremål samlade Engdahl in i Sala och socknarna däromkring. Det textila materialet, bindmössor, halskläden och andra dräktdelar, dominerar. Men också

Fathylla i Laxbrostugans kök på Skansen. De fyra faten är tillverkade vid olika tyska fajansfabriker. De två övre (inv nr 44 780 resp 44 779) köpte Engdahl på grannöarna Fejan och Tjockö i Rådmansö socken. De båda andra kommer från Västerfärnebo socken i Västmanland. Det vita (inv nr 44 735) har enligt uppgift använts som fiskfat, det blådekorerade (inv nr 44 722) som "bakelsefat".

Livstycke av skinn till kvinnodräkt från Västerfärnebo socken i Västmanland. Observera hur Engdahl märkt plagget med sin signatur och ett insamlingsnummer. Senare har museets inventarienummer (44 668) påförts samt på då vanligt sätt en topografisk bestämning.

"Tjocködräkt", rekonstruktion till Skansens vårfest 1926 på grundval av Engdahls uppteckning i anslutning till en 1885 förvärvad mössa. Foto 1926.

dryckeskärl, skålar, fällknivar (gillesknivar) och andra husgeråd liksom bland annat tiggarklubbor och möbler fanns med i Engdahls transporter till museet.

Så lämnar Engdahl Västmanland och beger sig i oktober till Roslagen. Han är inte riktigt nöjd med sina insatser i Salatrakten. Inför sin nya uppgift ber han om en instruktion "något mera bestämt att gå efter". Den ekonomiska situationen är däremot för tillfället under kontroll. Den 29 oktober skriver han: "Ännu laddad med nära 40 kr inväntar jag 75 först den 10 november i Vätö."

I början av november är han redo att börja sitt insamlingsarbete ute på öarna. Tidpunkten var naturligtvis inte den bästa. Tvärtom bäddade den för strapatser och dramatiken lät inte heller vänta på sig.

Engdahl beger sig först till Vätö, där han träffar kyrkoherde Hellenius, som uppmanar honom att försöka ta sig till Lidö. Tillsammans med en torpare därifrån ger han sig iväg i skymningen en eftermiddag, trots att han "något fruktade den tjutande stormen". Han skriver:

"Dock hindrade stormen oss att begagna segel och nödgade oss att endast lita till årorna. Likväl vågade sig ej, oaktat min uppmaning den skärgårdsvane fiskar-torparen över fjärden i månskenet, och landade vi därför på ön Edsgarn samt nödgades för ihållande blåsväder stanna där till följande eftermiddag. På Edsgarn erhöll jag endast ett rockblad."

Han besöker sedan olika öar i denna del av skärgården och gör flera intressanta förvärv.

På Rådmansö skaffar han en "ostmössa" (inv nr 44 808) av vitt ullgarn, som tillhört en säljägare och fiskare på Tjockö. Han antecknar att mössan hört till den dräkt som de äldre fiskargubbarna på Tjockö använde ännu vid 1800-talets mitt. Han beskriver dräkten med de egendomliga byxorna "oförnuftigt vidlyftiga baktill och över knäna, varest de i sträng väderlek sammanbundos med en tågstump. Tjockögubbarna lära förty hava varit särdeles vidunderliga ibland annat folk, smutsgrå som de voro från topp till tå. De hava mer än människor liknat sälar." I samband med en vårfest på Skansen 1926 rekonstruerades denna märkliga dräkt efter Engdahls anteckningar.

I byn Harg i Vätö socken gör han ett verkligt fynd. I byn bevarades då ännu en byordning daterad 1653. Engdahl skriver

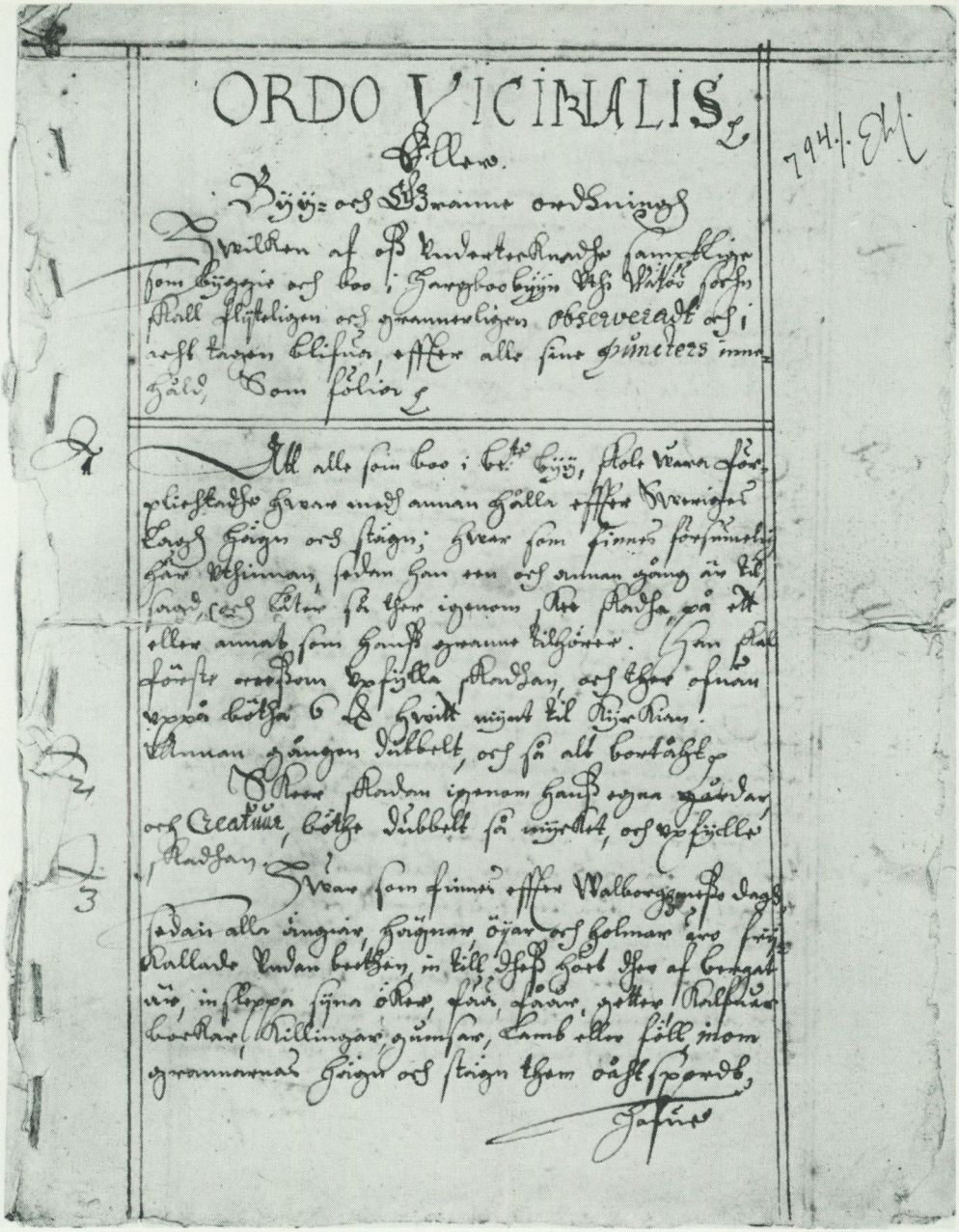

Sveriges äldsta kända byordning, utfärdad för Hargs by i Vätö socken i Roslagen 1653. Detta är ett av Engdahls märkligaste förvärv (inv nr 44 845).

av byordningen och kan sedan överlämna originalet till museet som en gåva från Hargs byalag. Engdahl betraktar byordningen som en dyrgrip. Han ber att museet skall låta honom veta om han bedömer saken rätt när han är lycklig över sitt förvärv. Vi vet inte vilket svar han fick på sin ivriga fråga, men byordningen från Harg är den äldsta som bevarats på gammalsvenskt område. Redan 1897 publicerades den i Meddelanden från Nordiska museet av P G Wistrand, som dock inte nämner att den kommit till museet genom Engdahls förmedling.

Intressant ur en annan synpunkt är förvärvet av ett föremål, som Engdahl skickar in till museet, men som kasséras och alltså aldrig märks in. Det är ett "klockställ med Kristus bild av vitt porslin med blommor m m, från Tjockö". Till förvärvet fogar han en anmärkning: "Tvivelaktig om dess fornvärde har dock *en* bild i denna stil köpts av de många som setts enär de i *denna* trakt av skärgården är nästan nödvändiga prydnader i varje förmögnare hem och hålls mycket i ära." Han har betalat en krona för klockstället men det visade sig alltså vara en felplacering. Varför klockstället inte märktes in är svårt att säga. Kanske var det inte gammalt nog.

Hans ansträngningar ger alltså goda resultat, men pengarna tar som vanligt slut och som vanligt kan han konstatera att många varit på uppköpsresor före honom. Den 24 november skriver han från Väddö: "Jag motser här ett svårt arbete: vägarne är ofarbara, isarna varken bära eller brista köld och blåst svåra. Men det gäller att icke förtröttas. Och mitt bästa skall jag söka göra."

Sitt bästa gör han säkert men ibland blir svårigheterna övermäktiga. Han är dåligt rustad för expeditioner av det här slaget. "Kläder har jag nött alldeles otäckt", skriver han och berättar att hans byxor (som han kallar "inexpressibles") "börjat antaga en inexpressibelt dålig beskaffenhet, mångutsatta som de varit för ur och skur, för dam och sjöstänk för sträckningar och otaliga gärdesgårdsstöranfall" och han beskriver sin mödor med nål och tråd då han om kvällarna försöker laga de mest utsatta ställena. "Man dansar ej alltid på rosor på resor" konstaterar han.

Det finns dagar då han klagar bittert och det är uppenbart att Hazelius emellanåt blir trött på hans vädjande och klagande brev. "Finnes månne en till, som inginge på mina villkor?", skriver han i slutet av november. "Sista veckan har i resväg varit mig mer än vanligt äventyrlig. Färden från Arholma till Björkö i storm och svår sjö uti en ökstock var minst sagt hemsk. Seglatsen från Björkö till Vätö över svåra bråttsjöar och i hejdlös fart medelst endast revat försegel var storartat underlig, ja, nästan trolsk."

Vid jultiden reser Engdahl till Uppsala, där han tidigare bott och bland annat innehaft en liten bokhandel. I januari börjar han, tydligen uppmanad av Hazelius, att sammanställa en lista över de förvärv som han gjort för museets räkning under det gångna året. Han summerar kostnaderna. För 978 föremål har han betalat sammanlagt 577 kronor och ett öre.

Efter en kortare tur till Häverö, där han bland annat köper en mängd rockblad, beger han sig i mars 1885 i personliga angelägenheter (ett arvsskifte) till Visby. I brev till Hazelius har han erbjudit sig att "måhända knoga inåt ön en månads tid eller något att söka finna något för museet". Han påpekar att resan inte skulle kosta museet någonting och tydligen accepterar Hazelius förslaget. Den 16 mars skriver Engdahl från Gotland: "Visby var den märkvärdigaste 'fläck' jag hittills påträffat. Man häpnar, undrar och beundrar..."

Han har naturligtvis sett ringmuren runt staden, men några andra ruiner har han då ännu inte hunnit besöka. Med sitt karakteristiska sätt att formulera sig skriver han sedan: "Blott en av Visbys eller Gotlands ruiner har det hittills lyckats mig att närmare studera. Men jag är nästan fullt viss på att ingen kommer jag att beundra så mycket som denna, häpnadsväckande, storartad som den ännu är. Denna ruin är nämligen en av det minnesrika Got-

lands minnesrikaste söner *Peter Arvid Säve*, gammal, bräcklig och stapplande, men full av vetande, storhet, fosterlandskärlek, energi och håg för allt vad svenskhet är och Gotland varit."

P A Säve (1811–87) tillhörde en gammal gotländsk släkt och han hade varit adjunkt vid läroverket i Visby. Säve var djupt engagerad i det gotländska traditionsarvet och under sitt liv samlade han ett betydande material rörande Gotlands historia, kultur och folklore, som han också delvis publicerade i artiklar och böcker. Inspirerad av Hazelius hade han redan året efter Nordiska museets öppnande, alltså 1874, börjat samla in gotländska fornsaker. Det blev grunden till museet i Visby, Gotlands Fornsal. Engdahl gjorde ett flera timmar långt besök på Fornsalen, men skriver i sitt brev: "Säve var mig skamligt dyr: besöket kostade mig med ledsagare 2,50!"

Gotland skulle visa sig mindre givande än Engdahl hade hoppats och den gotländska våren var blåsig och kall. "Men", skriver han, "jag traskar här omkring så bäst jag kan". I tankarna följer han förberedelserna för den stora börsfesten i Stockholm, en av de många fester, soareer och basarer som ordnades runt om i Sverige till förmån för Hazelius växande museum. Börsfesten blev en framgång och Engdahl frambär sitt "hänryckta sinnes varma lyckönskan" men sörjer samtidigt över att han inte själv kunde få vara med.

På Gotland förvärvar Engdahl en del sten- och bronsåldersredskap, som han förmodar är "för museet synnerligen begärliga och som han gjort allt för att uppspana och förvärva". Det är naturligt att man i sökandet efter "fornsaker" vid den här tidpunkten betraktade det förhistoriska materialet som särskilt åtråvärt. Vid den tiden samlade Nordiska museet allt "gammalt". Först långt senare gjordes den uppdelning mellan centralmuseerna som fick till följd att Nordiska museets insamlingsperiod fick en bakre gräns vid sekelskiftet 1500 medan ansvaret för det förhistoriska och medeltida materialet liksom för det kyrkliga kom att ligga på Statens Historiska museum.

Stora ansträngningar lade Engdahl ner på att försöka förvärva ett gotländskt ringkors till Nordiska museet. I Svenska fornminnesföreningens tidskrift 1873 hade Säve skrivit en uppsats om dessa medeltida stenkors, som rests till minne av märkliga händelser. Att flytta ett sådant kors var en känslig historia. Ärendet orsakade Engdahl mycken förargelse och mycken strid och ledde slutligen trots allt till ett misslyckande. Det aktuella korset fanns i sönderslaget skick vid Dals i Levide socken. Socknens folkskollärare, A T Snöbohm, stod bakom planerna. I brev till byns störste jordägare hade Snöbohm framfört tanken att Dals hemmansägare borde "avstå korset till det högt berömda Nordiska museet, varest detta gamla minnesmärke kan komma till heders. I annat fall bören I föranstalta om att det uppställes." Engdahls beskrivning av händelseförloppets slutskede är drastisk och målande. Saken var klar och man hade kommit överens men "uppgörelsen strandade slutligen och i huvudsaklig mån till följd av gårdsägarens *kärrings* bestämda, halsstarriga, ilskna och slutligen *tjutande* protester. 'Förrän ni visar opp skriftligt från själva *kungen* att stenen *skall* flyttas, förr får ingen ta den!' Detta hennes enträgna motstånd grundar sig, som hon ock själv medgav, på den här ännu djupt inrotade fördomen, att om en dylik sten flyttas från gården, bliva alla kreatur sjuka utom det, att det gör huset olyckligt i alla andra hänseenden. – Ehuru jag således redan haft löfte om detta kors av både präst, Snöbohm, och gårdsinnehavare slog det slint på en gammal kärring. Ännu kunna fördomarna i Sverige vara mäktigare än både prästerskap, klockaredöme, skollärarkår, lantmannaparti och – fornforskeri!" Säkert delade Hazelius besvikelsen. Av Engdahls noteringar framgår att förvärvet av ett ringkors var ett uttalat önskemål från museets sida. Vad som sedan hände med stenkorset i Levide vet man inte med säkerhet, men det tycks vara förlorat.

Engdahl blev kvar på Gotland ganska länge och gjorde resor både på öns norra och södra delar. I slutet av juli summerar han

Glasmålning från gotländsk bondgård med texten "Jacob fr Valle i Ruthe (socken) 1687" med man som tar upp kollekt med kollektlåda av en typ som varit vanlig på gammaldanskt område. Inköpt 1885 för 5 kronor (inv nr 50 463).

resultatet av sina ansträngningar. Bland "förträffliga" saker nämner han utom sten- och bronsföremål bland annat "glasmålningar till bondfönster", ett par "ringklubbor" (använda för att ordna klockringning i samband med kungliga dödsfall), "snuspinor" (ett slags snusdosor), strykjärn av sten, ett "loppebräde" och en "sänghäst".

I ett senare brev återkommer han till "loppbrädan" och "sänghästen". Inför avresan från Gotland hade han visat sina förvärv för Säve, som blev både lessen och förargad över att de inte fick stanna på ön. Engdahl skriver: "Loppebrädet och sänghästen ville han med liv och makt att jag skulle avstå åt honom, ty han hade aldrig lyckats fiska upp exemplar därav, sedan han börjat samla. De äro således 'fynd'. Strax han fick se dem, blev han nästan utom sig. Han bjöd mig genast *fem kronor* därför (Obs! De hade kostat mig tillsammans *50 öre*) och mycket lätt skulle jag fått honom att bjuda flerdubbelt. Men då jag lät honom förstå att 'inte ens 100 kronor' kunde få dem ur mitt våld, blev han förfärlig att skåda." Det var inte enda gången som Säve och Engdahl kolliderade i sin insamlingsiver, men tydligen kände de samtidigt sympati för varandra och skiljdes som vänner. Säves inställning till Nordiska museet var med nödvändighet kluven. Ofta betygade han sin aktning och beundran för Hazelius, som han betraktade som en förebild och läromästare. Men han tyckte inte om att gotländska föremål lämnade ön, trots att han ibland talade om att ordna en gotländsk stuga på Nordiska museet. I hans ögon hade Hazelius, liksom riksantikvarien Hildebrand, det felet att de var "Stockholmsbarn".

Säves bedömning av Gotlands-sakerna stärker Engdahls uppfattning om deras värde, men av ett svarsbrev till Hazelius framgår att man på museet mottagit sändningen med blandade känslor. Trött skriver han: "Ja, ja det var mig en svårarbetad jord. Jag borde ha rest därifrån långt förut."

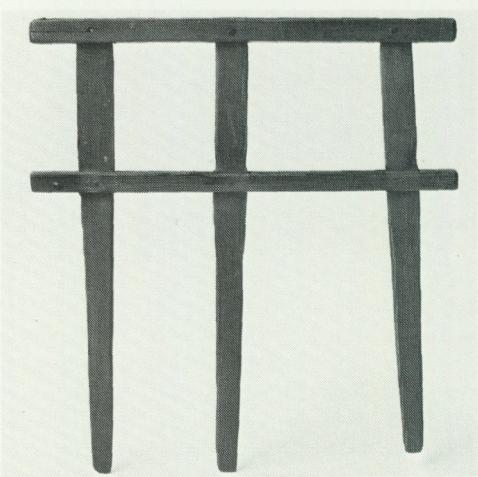

Sänghäst inköpt på Gotland 1885. Engdahl antecknade att sänghästar "brukades att sticka ner vid yttre sängkanten mitt för huvudgärden för att hålla kuddarna kvar i sitt läge, eller längre ned åt sängen om små barn lågo däri för att hindra dem att falla till golvet" (inv nr 50 556).

Ytterligare en resa gjorde Engdahl på uppdrag av Nordiska museet. Sent på hösten 1885 for han till Laholm för att samla in uppgifter och föremål till museets skråsamling, som låg Hazelius varmt om hjärtat. Även här måste Engdahl konstatera att han "är sent ute". Mycket har gått förlorat, men han lyckas spåra upp en del skråhandlingar och sex sigill. Dessa skråsigill är de enda vi känner från Laholm. Han gör också en uppteckning "efter trenne av Laholms hantverkare – en snickare, en handskmakare och en kopparslagare – födda resp. 1816, 1809 och 1825", och han anmärker: "Här tyckes vara ett ej obetydligt fält att odla, därest man ville, medan ännu tid är, taga reda på de olika skråens särskilda ceremonier och terminologi, för så vitt de ej i tillgängliga handlingar blivit bevarade – och torde väl vara mödan värt."

Från Laholm beger han sig ut på landsbygden och han konstaterar att Höks härad är ett bra insamlingsområde. Hans brev och telegram är lite gladare, men penningfrågan är som vanligt ett problem. "Pank! Väntar mynt omgående!" telegraferar han den 18 december. I väntan på förstärkning lånar han för att kunna arbeta vidare. "Lyckades vigga mig en ny lie av 50 kronors värde och med den fortsatte jag att avmäja och inhösta en fortfarande god skörd."

Julen tillbringar han i Lund, där han passar på att besöka "Kulturhistoriska samlingen". Där möter han professor Martin Weibull och han får anledning att försvara Nordiska museet och "dess storsvenskhet" mot lundensarens kritiska kommentarer: "Övre Sverige vill ej veta av oss. Köpenhamnarna äro våra vänner. Det är ingen konst för er som alla vilja hjälpa", är några av de citat Engdahl förmedlar i brev till Hazelius.

I januari och februari 1886 fortsätter Engdahl sina expeditioner i Höks härad. Det är hårt väder och han far ganska illa. På ett ställe får han låna en rock som skydd mot den värsta kölden, men den är för liten. Så råkar han träffa "en hygglig bonde, som hade en stor väldig reskappa, vilken han var hederlig nog att låta mig bruka några dagar. Den gjorde mig innerligt gott", skriver han belåtet.

Vid ett tillfälle får han skjuts upp till skogsbygderna, där han i Ebbared i Veinge socken för första gången besöker en högstuga. "Oberäknat frysa, fara illa och ligga i kallt rum med kalla sängkläder var färden mycket intressant", skriver han. I Ysby socken gör han en omsorgsfull ritning av en högstuga med både plan och sektioner. Sina ritningar kompletterar han med utförliga och bra beskrivningar.

Höks härad visar sig överhuvudtaget vara en givande trakt, men Engdahl saknar hela tiden tillräckligt med pengar. Han börjar därför att mera "lägga an på att samla 'immateriella saker', som i allmänhet äro billigare, jag menar anteckningar över seder och bruk, högtider och gillen, lekar och danser, berättelser på landsmål osv". Endast en del av dessa uppteckningar tycks dock ha överlämnats till museet.

När Engdahl började arbeta för Nordiska museet gjorde han det uppenbarligen i förhoppningen att så småningom få en fast tjänst på museet. Så blev det aldrig. Säkert fanns det flera orsaker till det. Säkert är också att det var en stor besvikelse för honom. Vid upprepade tillfällen talar han om sin kärlek till institutionen. "Mitt intresse för Nordiska museet kommer aldrig att blekna eller förminskas", skriver han. Han påpekar också vilka uppoffringar hans resor kostat honom. "Jag nödgades, för att skaffa medel till uppehälle och fortsatt verksamhet, pantsätta i Sala en *fin*, svart kamgarnskostym, väl icke alldeles ny men dock god, för övrigt den bästa jag någonsin varit ägare till." Den kostymen kunde han aldrig lösa tillbaka.

När Engdahl i mars 1887 skickat in sin utförliga och omsorgsfulla Hallandsförteckning till museet var hans arbete för Hazelius avslutat och det gällde för honom att skaffa sig ett levebröd. Han hade planer på att bli journalist och han bad vid ett tillfälle Hazelius att rekommendera honom för professor Gustaf Retzius, som då var redaktör för Aftonbladet, "den tidning som står mina

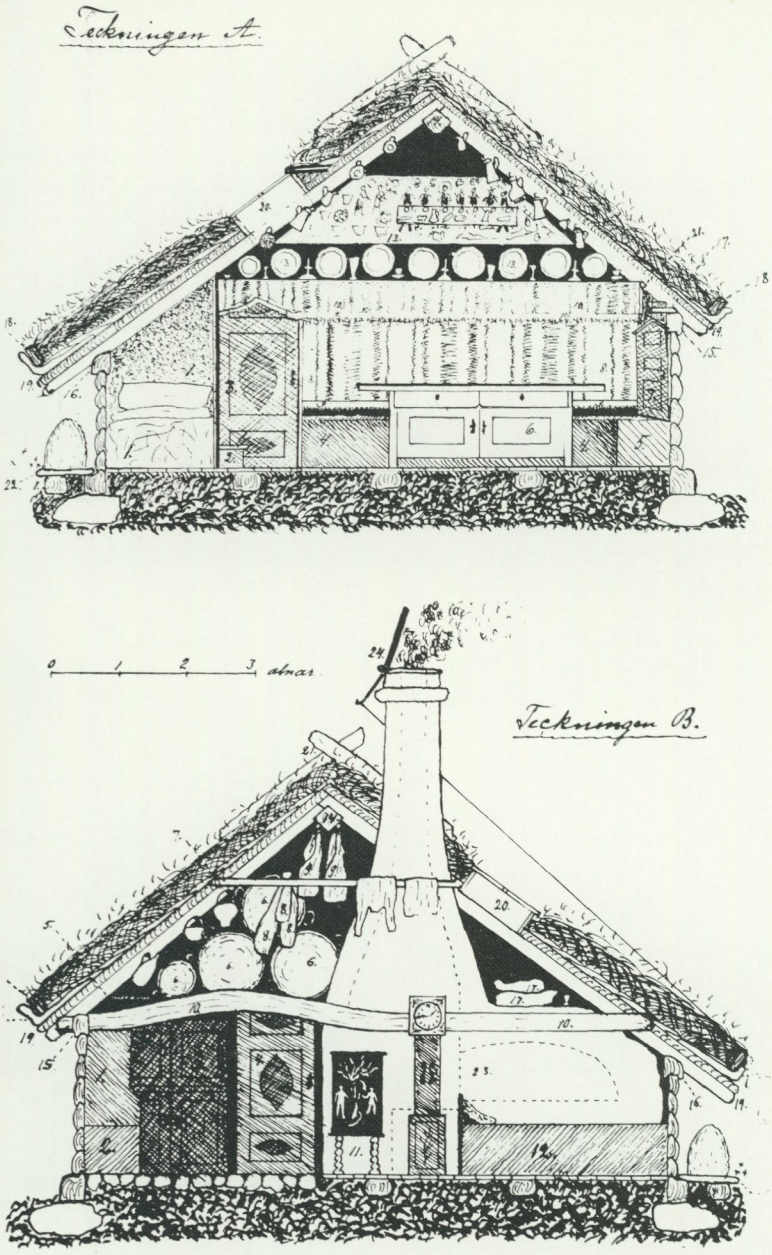

Halländsk ryggåsstuga, bostadsdelen till ett sydgötiskt hus, som normalt flankeras av två höga "häbbaren". Dessa ritningar utförde Alexis Engdahl vid ett besök i Ysby socken i Höks härad 1886.

72. Teckningen C.

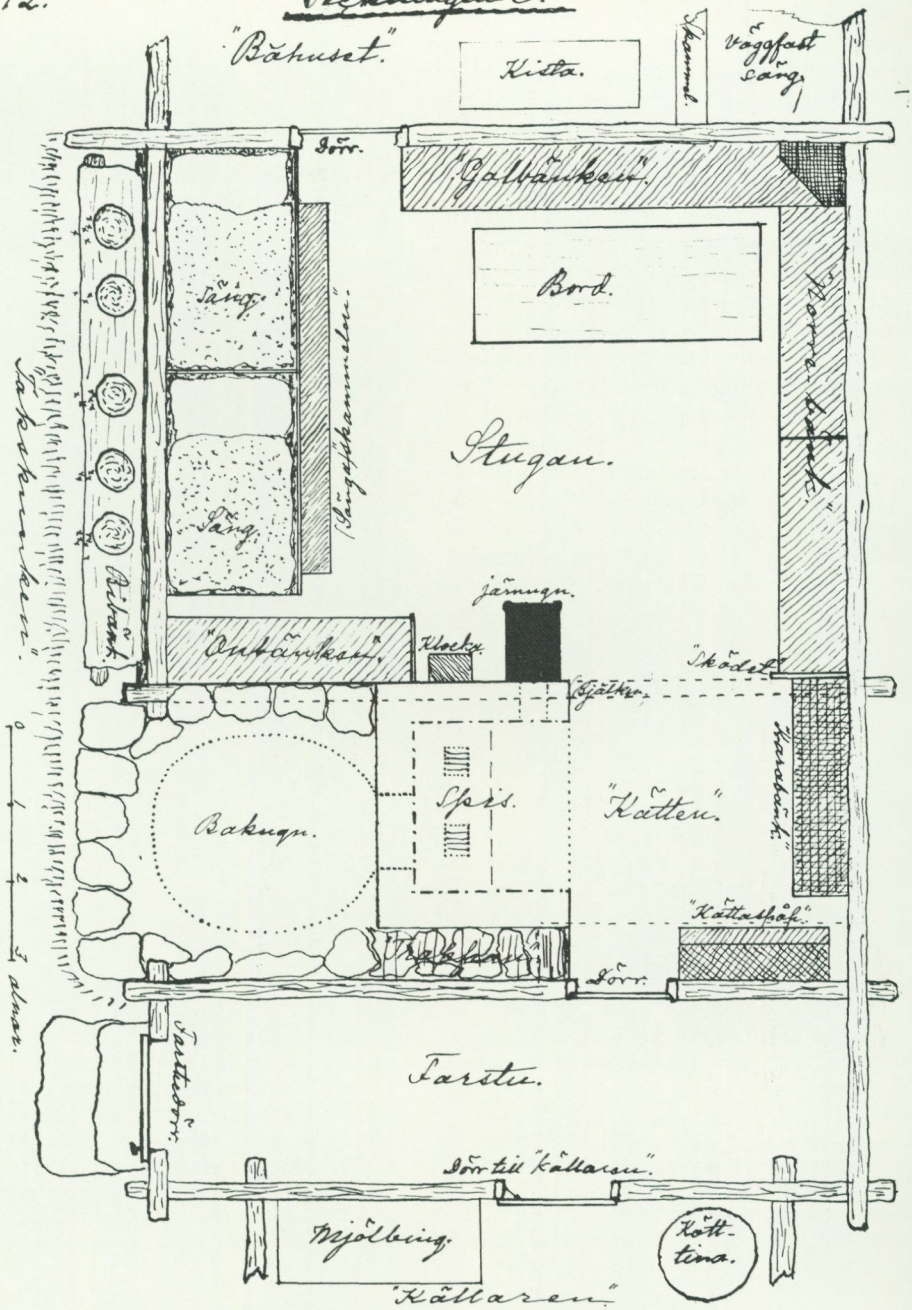

Plan af Sydhalländsk "höjstua."

egna åsikter och tycken närmast".

Så småningom återupptar han sina teologiska studier och prästvigs 1893. Under tjugo år är han sedan verksam inom Strängnäs stift, men återvänder sedan till sin födelsebygd och tjänstgör under sina sista år som kyrkoherde i Hässlunda och Risekatslösa inte långt från Hälsingborg. Där dör han 1919. I en minnesteckning omtalas han som en begåvad och älskvärd person, men det framgår också att han hade en orolig läggning och att han kunde vara både bråkig och kverulantisk. Båda dessa sidor avspeglas i hans brev till Hazelius och hans omvittnade bråkighet bidrog säkert till att hans verksamhet vid Nordiska museet blev relativt begränsad.

Engdahl höll sporadisk kontakt med museet så länge Hazelius levde. I ett långt brev skrivet i mars 1901 hyllar och lyckönskar han denne till att Tivoliområdet inom en snar framtid skulle införlivas med Skansen.

Alexis Engdahl, 1848–1919, efter ett fotografi publicerat av Gunnar Carlquist i Lunds stifts herdaminnen, Biografiserien VIII.

Summary

Alexis Engdahl—a 'gatherer' in Artur Hazelius' service

From the outset many people were engaged in the work on Artur Hazelius' growing museum. Hazelius himself made long and extensive journeys in different museum affairs, but he also sent out colleagues on journeys for exploration and purchase. One of them was Alexis Engdahl who, in the course of a few years in the 1880s, visited Västmanland, Uppland, Gotland and Halland with the mission to gather objects. From his travels he sent long letters and detailed reports to the museum. His descriptions give interesting insights into the working conditions of a museum employee a hundred years ago. Vividly and drastically he tells both about difficulties and setbacks, about causes for rejoicing and moments of triumph. After a few years in the service of Nordiska museet Engdahl entered the church and in due course became a parish priest in Scania.

Människans plats i tingsamhället

Mátyás Szabó

Även om livet kan sammanfattas i några avgörande beslut, djupgående konsekvenser och oförglömliga eller strategiska händelser står alltid vardagen som det viktigaste livselement som följer oss genom hela vårt liv. Vardagen är viktig därför att den är allas konkreta kultur. Vardagen är också vår största möjlighet att skapa en egen bild av verkligheten och påverka den efter vår egen förmåga. Men vardagen är sårbar, hotad, ifrågasatt och framför allt utsatt för exploatering.

Det konkreta innehåll som en individ på sikt kan ge sin tillvaro, dvs forma sin vardag, har växlat avsevärt under de senaste generationernas tid och indelat samhället i olika och delvis nya kategorier. Ideologier och ideal har visserligen alltjämt ett visst utrymme i dagens målsättningar men de dominerar knappast längre. Antalet människor som följer den väg som kyrkan vill leda oss på är också få. Ännu mera avlägsna i vårt samhälle är målsättningar som förut var direkt förknippade med strategier för brödfödan. Vår egen generation har påtagligt upplevt hur de grundläggande motivationerna för tillvaron förändrats. Det är frågan om arbetet, dvs hur det skänker innehåll åt ens liv. Från mitten av 1950-talet halverades antalet individer som upplevde sitt arbete (vid sidan om fritid, familjeliv och dylikt) som det viktigaste innehållet i livet. Det verkar som om utmaningarna i arbetslivet inte längre är tillräckligt många och effektiva för att kunna konkurrera med andra intressen – framför allt med familjelivet och fritiden. Samtidigt ökar skaran av människor som inte kan ange något specifikt innehåll i sitt liv. En klar och lättregistrerbar konsekvens av denna förändring med livets mening har resulterat i att den materiella välfärden tagit över och blivit en – antingen medveten eller omedveten – målsättning för en kontinuerligt växande skara av landets invånare.

Materiell välfärd betyder i första hand en ökande konsumtion av tjänster och varor. Att lyckas med denna målsättning kan ta sig uttryck på många sätt. Ett av de mest uppenbara sätten är tingens ägande och brukande. Det betyder att livsföringens fysisk-materiella yttringar både är kulturbärare och har en social förankring, vilket gör dem viktiga som forskningsobjekt. Härmed är jag framme vid det ämne jag nu vill ge några synpunkter på: tingen och deras relation till människan. Det är inte tingens praktiska användning jag efterlyser utan något annat som ligger bakom själva bruket: vad vi bygger in i tingen och hur tingen formar oss.

En av Nordiska museets frivilliga medarbetare, född 1920 och verksam i det praktiska yrkeslivet, lämnade en del högst intressanta synpunkter på samspelet mellan människan och tingen, då han i januari 1982 besvarade en av våra frågelistor som efterlyste kökets inventarier hos medarbetarna. Jag återger hans beskrivning ordagrant, utan redigering:

> Gamla ting förföljer en, talar sitt tysta språk. Två människor har använt tingen under ett 40-årigt äktenskap. Är det inte dessa ting som binder oss samman?? Ja, naturligtvis inte bara dessa. Ett äktenskap varken står eller faller om man har två potatisskalare eller servisen "Gröna Anna". Men i så många andra fall, de är lika

Vid värderingen av hemmets möbler är de praktiska aspekterna långt ifrån de väsentligaste. Det finns många andra värden som tillsammans skapar inredningens mening. Möblerna, trots att de även uttrycker behov av omväxling, står mera för stabilitet och trygghet. Genom det sätt som man skapar sitt hem på förverkligar man även sin personlighet. I detta skapande finns det stort utrymme för att visa en mångfald av attityder. Foto 1982.

viktiga i helheten som halvtonerna i musiken eller i färgerna. Vi tänker inte så ofta därpå. Men jag tror att ett rent skåp med välskötta vardagsvaror mycket starkt bidrar till harmonin. Lycka är en fras, ett banalt ord, jag tror att den största lyckan ligger dold i vardagstingen. Jag kan sörja en gammal kopp som jag druckit kaffe i många gånger, det är som att skiljas för alltid med/från en gammal vän. Koppen kan ha stått vid min säng då jag har varit sjuk, den kan ha varit med då gamla kära vänner har varit på besök, mitt första barnbarn drack i den för hon skulle känna om "morfar hade godare kaffe i sin kopp!"

Morfars anda vilar inne i hans trebenta kopparkaffekittel. Den går aldrig ur. Så starka kan relationerna vara till "döda ting". (Ett missvisande ord, döda ting finns endast för fantasilösa människor.) Om de inte rör på sej så finns det ändå en oerhörd massa liv i dem. Minnen är väl också liv?? Varje gång jag tar fram den gamla såskannan förflyttas jag till de första åren som nygift på Malmgårdsvägen. Våra sociala, emotionella förhållande till andra och mellan oss själva. Jobben vi hade då, lördagskvällarna vid "högtalarn" då vi satte fram lite gott på sena timmarna. Långa, härliga söndagsmorgnar med kaffe på sängen och nya koppar. Lyckliga över att få vakna tillsammans i samma säng... när vi bodde var för sej måste man ju alltid ta farväl i porten... Men det finns också gamla prylar som orsakade gräl och halsstarrig, lång tystnad... Därför är det alltid så beklämmande att se folk tanklöst riva i vardagstingen på auktionerna.

Sängen är människans yttersta revir, den främsta av trygghetens materialiserade symboler, barnens och åldringarnas allra käraste egendom. Foto 1982.

TV-aparaten är förmodligen hemmets mest kontroversiella objekt, på samma gång uppskattad som negativt bemött. Den hindrar umgänget, splittrar familjen, passiviserar barnen men ändå upplevs den som en välsignelse för dess förmåga att förmedla information och budskap folk och kontinenter emellan. I motsats till de flesta av hemmets ting har TV ingenting med minnena att skaffa: den är avsedd att möta och utröna allt vad som sker just nu. Foto 1980.

Textens innehåll tar på flera punkter fasta på vad forskaren gång på gång konstaterar själv: det intensiva, dunkla och tysta samspelet mellan människan och hennes miljö. Samspelet är alldeles för litet belyst och är därför föremål för ständiga missuppfattningar och felvärderingar. Citatet ovan gäller uteslutande de inventarier som ryms inom köket, den sfär av en miljö som människan normalt har fullständig kontroll över. Detsamma gäller hemmiljöer i övrigt i motsats till andra typer av miljöer på arbetsplatser, offentliga miljöer osv.

De problem som den ovan citerade, begåvande personen drar fram skulle gott och väl kunna utgöra ett helt program för ett forskningsprojekt. Material till något sådant har vi gott om, men ännu har ingen systematisering gjorts, i synnerhet inte någon som utgår ifrån det omtalade komplicerade samspelet.

Det föreligger emellertid en ganska färsk amerikansk undersökning, gjord i olika delar av Chicago under andra hälften av 70-talet. Dess syfte var att på basis av en mikroanalys av hushållsinventarier belysa interaktionen mellan ting och människa. Författarna ville veta vad tingen står för, hur människan upplever tingen och hur dessa återverkar på sin brukare. Den monumentala undersökningen har ett par tusen föremål som underlag. Informationerna om dessa är insamlade i 82 hushåll av 315 bidragsgivare. Det står fast att vår närmil-

jö, bostaden – hushållet är ett universum av oberäkneliga materiella produkter som i det undermedvetna är strukturerat på ett ganska bestämt sätt. Det gäller för forskaren att uppdaga strukturens dolda principer. Varje ting har sin bestämda plats, både i förhållande till varandra och till människorna. Individerna kan bestämmas och identifieras med hjälp av de saker de äger och använder. Inventarierna uttrycker människans strävan, intresse, var hon har sin förankring och hur hon är orienterad i tiden. Det framgår också övertygande skiftningar i livsstilen mellan de olika generationerna och mellan könen. Det förefaller som om det inte fanns någon fråga som inte

Bokbeståndet i ett hem uttalar tydligt och direkt ideal, mål och värden hos sin ägare samtidigt som det visar hur långt individen kommit i sin personliga utveckling. I de flesta hem är böckerna länkar mellan de boendes yrkesliv och hemliv. Foto 1980.

tingen kan förklara hos en människa.

Den fysiska verkligheten, vari av människan skapade ting intar en central plats, är alltså oerhört komplicerad och består av olika kategorier som inte alltid är jämförbara med varandra. I detta stora komplex är det relativt få ting som en individ helt och hållet har kontroll över. Även inom ett och samma hushåll finns det spänningar mellan hushållets medlemmar vid värderingen av och ansvaret för tingen.

Ett av tingens väsentliga drag är deras objektivitet. I motsats till sociala fenomen har tingen väckt samma respons hos olika kategorier av människor genom tiderna. Jämfört med idéer och emotioner är tingen unikt konkreta och permanenta. Det är också denna omständighet som ger arkeologen rätt att tolka fynd från förgången tid. Tingen är dubbelbottnade. De är skapade av människan, samtidigt påverkar de sin skapare/brukare. Uppfattningen att bruksvarorna, tingen är människans tjänare och inte hennes herre – som det uttrycks i konsumentupplysningarna – är alltså inte helt korrekt. Tingen kan ta makten över oss och verka i syften som de ursprungligen inte var avsedda för. Vem anade på förhand hur frys- och kylapparater skulle förändra konsumenternas livsmönster ifråga om inhandlandet av livsmedel och matvanornas, måltidernas utveckling eller att bilen skulle skapa en oanad mobilitet hos människorna och förändra bebyggelsestrukturer?

Komplexiteten i av människor skapade varor och produkter motsvarar den komplexitet som finns i människosamhället. Därför kan man med samma rätt tala om tingssamhälle. Ekonomisk, social och andra sorters status uttrycks med produkter från motsvarande nivå i tingens pyramid. Människo- och tinghierarkin täcker varandra. Bilmärken är ett vanligt exempel för att tydliggöra detta. I några öststater är innehav av vissa bilmärken förbehållna statstjänstemän alltefter deras plats i hierarkin. Dessa statusaspekter, i miljön och hos miljökomponenter, har behandlats utförligast i de studier som tagit tingen till utgångspunkt, kanske i viss mån på be-

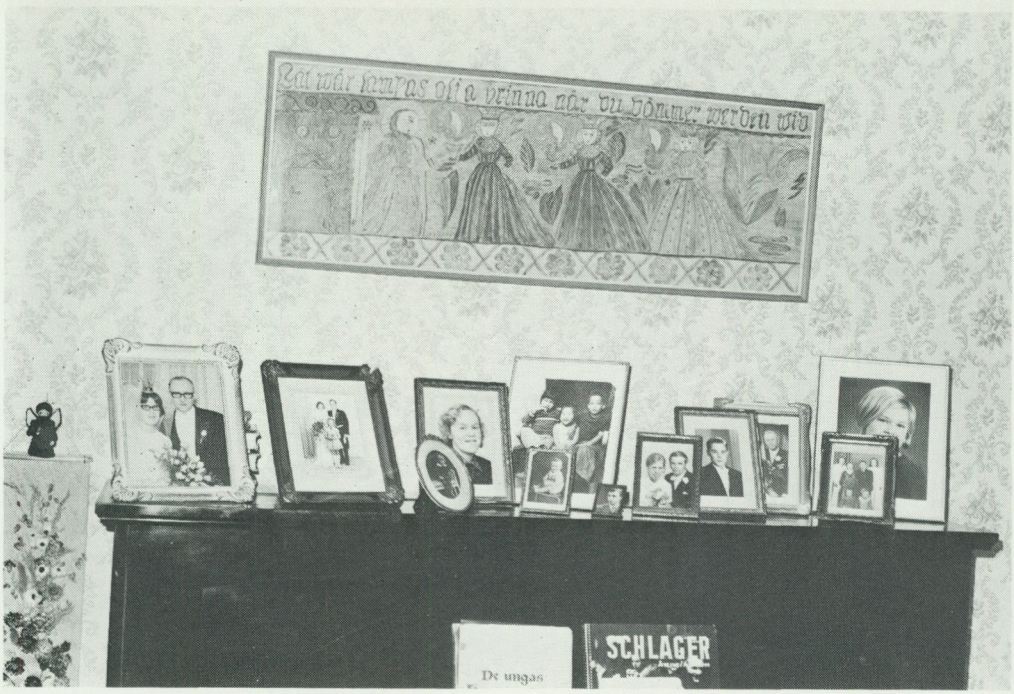

Fotobilderna kan ersätta en hel del andra ting med budskap och återkalla händelser och minnen från det förgångna. I många fall är de oersättliga. Mer än andra ting konstituerar fotobilderna hemmet. Fotobilderna är också att betrakta som kontinuitetsfaktorer i ens liv. De flesta fotobilder uttrycker den egna familjens stora roll i tillvaron och har till uppgift att föra familjetraditioner vidare och se till att inte känslan av släkttillhörighet bryts. Foto 1980.

kostnad av tingens andra väsentliga egenskaper.

Jag har antytt ovan att dagens människa har sin största möjlighet att vara kreativ inom privatlivet och i fritidsaktiviteterna. Det kan delvis bero på att de flesta människor i vårt samhälle upplever sig som mycket litet delaktiga i vad som sker och därför ter sig hemmet, bostaden som ett naturligt objekt för en individ att fritt förverkliga sina idéer på. En gång i tiden förverkligade man sig genom aktivt deltagande i det lokala samhällets gemensamma angelägenheter eller i allt man skapade med sina egna händer såsom snickeri, slöjd, byggande osv och formade därigenom ganska oreflekterat sin egen livsstil. Vad som är kvar av detta självklara skapande är det lilla "gör det själv" samt den kreativitet som kan utövas i köket och i skapandet av hemmets stil. Skapandet av hemmet och dess ständiga förnyande framträder sålunda som ett delmål inom ramen för förverkligandet av "materiell välfärd".

Vid värdesättandet av de ting som förekommer i hemmet har tingens förvärvsomständigheter stor betydelse. Det är givet att de saker vi själva tillverkar för eget bruk på upplevelseplanet är helt överlägsna de köpta varorna. I de förut omtalade hushållsundersökningarna intar kökets egenhändigt gjorda prylar, grytlappar,

Växterna utgör inte sällan det mest dominerande inslaget i ett hem när det gäller de personliga värdenas förkroppsligande och som sådana ägnas de lite uppmärksamhet jämfört med andra av hemmets inventarier. Till övervägande del tillhör växterna den kvinnliga sfären inom ett hem, att sköta ett levande organ förutsätter både färdighet och ansvar. Växternas meningsbärande funktioner är ganska skilda i olika miljöer inte minst i storstäderna jämfört med på landsbygden. Foto Annette Rosengren 1981.

kryddhyllor, bestickinsats, vispar, smörknivar, grytunderlag m m, alltid en hedersplats, de omtalas gärna och behandlas med extra tillgivenhet. Själva sättet som tinget förvärvades på följer det genom hela dess liv. Presenter erhållna vid särskilt laddade tillfällen (födelsedagspresent, lysningspresent m m) liksom mottagna gåvor i samband med minnesvärda händelser, tilldelar tingen högre rang inom tingsamhället. På liknande sätt förhåller det sig med troféer och souvenirer. Ting med mindre värde stiger i rang genom att det förvärvats av en för oss kär person.

Tingens "åldersstatus" är ganska lik människans. Något som vi har haft eller använt länge binder vi oss vid i särskilt hög grad. Nytillverkade eller nyligen förvärvade ting kan inte ge associationer och anknytningar och inte heller kan de omedelbart integreras med hemmets beständiga delar.

Det dagliga umgänget med tingen pågår på samma villkor som umgänget människor emellan. Det kan vara neutralt och utgå från nyttoaspekten, det kan vara positivt, göra en lycklig (inte minst vid tingets förvärv) och tillfredsställd, harmonisk och ge angenäma känslor. Men saker kan också upplevas på ett negativt och frustrerande sätt såväl i hemmet som i offentliga miljöer. På liknande sätt förhåller vi oss till de miljöer vi rör oss i. Normalt upplever man sitt eget hem som positivt medan man till arbetsplatsen och de offentliga miljöerna antingen förhåller sig neutral eller ger dem ett kritiskt erkännande som kan gränsa till en upprorisk hållning. Riktigt sammanvuxna är vi med de ting som vi själva väljer och använder – dessa blir med tiden en del av oss, inte bara metafysiskt utan också rent konkret.

Att tingen ofta byter plats i sitt eget samhälle – i analogi med människor – är inte att förvåna. Många ting byter identitet under sitt livslopp. Mest utsatta är de s k statussymboler vars innebörd i regel är tidsfixerad utan stabilitet. Hit hör i ännu högre grad de ting som skapas i en viss modekonjunktur. Deras existens bygger ju i princip på en markering av skillnaden mellan nuet och gårdagen. Genom bruket av modebetonade saker förmedlas en särskild känsla av det närvarande. Människorna är faktiskt mycket mer medvetna om denna omständighet än man tror. I ett sådant sammanhang som t ex kökets inventarier omtalas ofta modeprylarna, vars värde sjunker efter en enkel logik. Sådana prylar kan ha en lång vandring från en uppskattad plats till en mer undanskymd sådan för att till sist hamna i skrubbar. Det är en ständig ström mellan hemmets olika delar, från stadsvåningen till sommarstället.

Det finns ett ömsesidigt samarbete mellan de färdigheter som är inbyggda i tingen och människans egna kunskaper. Det pedagogiska materialet, leksakerna på ett daghem t ex värderas efter vilka fostrande upplevelser de kan ge barnen. Bågsågar uppmuntrar direkt till samarbete eftersom man måste vara två för att använda dem, jäsdegen ger barnen sinnesupplevelser. Detta samarbete mellan ting och människa har gett impulser till den teknologiska kulturens utveckling. Men i samarbetet är också inbyggt ett konkurrensförhållande.

I ett hems struktur finns det en linje som går utmed tidsaxeln och som orienterar om tyngdpunkten i de boendes intresse i skeendet. I ett invandrarhem dominerar i regel objekt (medtagna vid flyttningen eller förvärvade i samband med hembesök) i anknytning till minnena. Dessa uppträder som väktare vid värnandet av ens indentitet och ger trygghet och säkerhet. Bilden är tagen 1980 i ett assyriskt hem. Foto Torekällberget, Södertälje.

Utvecklingen av t ex frystekniken håller på att tränga undan kunskaperna om födans olika konserveringssätt, vilka har många fördelar och gör oss mindre beroende av högteknologi. Vardagens sinnrika nät av praktisk kunskap går förlorad när den ersätts av den kunskap vi bygger in och fryser in i tingen.

Det har tydligt framgått av mitt resonemang kring samband mellan människa och ting att jag inte avser att beröra tingens praktiska egenskaper, tingens rätta bruk, som ju för alla produkter bör vara självklara och väldefinierade, utan de grundläggande behov vi uttrycker med hjälp av de ting vi använder i vardagskulturen. Det är säkert en förnyelse men framför allt trygghet vi vill uppnå genom att skapa t ex hemmiljön på våra egna villkor. Tingen uttrycker påtagligt denna trygghetssträvan genom t ex arrangemang av minnessaker och fotografier från olika tider och platser, som en gång har spelat stor roll vid uppbyggandet av vår identitet. Särskilt stor betydelse har denna aspekt för invandrare. Samtliga från hemlandet medförda saker har ett stort värde som gränsar till affektionsvärde. Bruksartiklar från hemlandet förvandlas till minnessaker och prydnadsföremål, vilka intar en hedersplats, och som genom dagligt beskådande blir betydelsefulla trygghetsfaktorer. Dessa ting är en integrerad del av en människas kanske sviktande identitet som man gärna vill värna om. Hos den andra och tredje generationen har inte längre dessa ting samma upplevelsedimensioner. Hos dem byter tingen roll och förvandlas till minnessaker.

Den fysiska miljön och tingen är också viktiga beståndsdelar i vårt minne, som förbinder nuet med det förflutna. Minnet innehåller i huvudsak personer, händelser och platser. Platserna i detta sammanhang representerar en subjektiv relation till fysisk-materiell vara, till personer och händelser som refererar till sociala relationer.

Människan har som framgått ett behov av att känna sammanhang, att identifiera sig och förankra sig i sin miljö. Detta innebär kontinuitet och därigenom trygghet,

vilket är avgörande för hennes identitetsutveckling. Mänsklig omgivning består av en social och en fysisk sida. I detta sammanhang får tingen sin mening och betydelse som sociala företrädelseformer. På längre sikt är den fysiska miljön beständigare än den socio-kulturella. De som byter plats och flyttar långt bort från sin ursprungsmiljö saknar t ex till att börja med de tidigare sociala relationerna. Men när individen hunnit bygga upp relationer till nya människor fokuseras minnena till fysisk-materiella företeelser, som liksom milstenar utstakar individens minneshorisont. Platser, hus, miljöer av olika slag utgör ett nät av spårelement i det förflutna. Detta är den grundläggande strukturen i allas hemlängtan.

Litteratur

Otryckt

Nordiska museets specialfrågelista 221. Don för matlagning, bak och disk.

Tryckt

Andersson, R., Människans plats. Tvärsnitt 1981:3.

Csikszentmihalyi, M. & Rochberg-Halton, E., The meaning of things. Domestic symbols and the self. Cambridge 1981.

Daun, Å., Egennyttan och det sociala medlemskapet. 1982.

Ehn, B., Ska vi leka tiger? Daghemsliv ur kulturell synvinkel. 1983.

Lundahl, G., Acceptera vardagen. Form 1/83.

Grenander-Nyberg, G., Ting som trygghet. Rig 1981.

Storå, N. m fl, Material Folk Culture. Trends in Nordic Ethnological Material Research. Studia Fennica 27. Helsinki 1983.

Szabó, M., The Use and Consumption of Things. Ethnologia Scandinavica 1979.

Zetterberg, H. L., Arbete, livsstil och motivation. 1977.

Åkerman, B., Låt kunskaperna påverka produktionen. Form 1/83.

Summary

Man's place in a consumer's goods society

One of man's fundamental needs is to understand contexts, to identify himself and to be rooted in his environment, which has a social and a physical side. This article lays stress on the significance of the physical-material environment for man's development and for his perception of reality and identity. In the last generation this aspect of life has acquired increasing importance with the quick changes in our outlook on life. These have had the result that material welfare has taken the upper hand and become a goal for a growing number of people. Material welfare signifies, among other things, an increasing consumption of goods and products which constitute important components in man's physical environment. The author's aim is to illustrate some essential features in man's dealings with things and he inquires into certain mechanisms underlying the practical use of things and how things influence and mould us.

The physical reality, in which things created by man occupy a central place, is very complicated and in this broad complex there are comparatively few things over which an individual has complete control. Since most people's means for creativity in their working life are comparatively limited, the home, among other things, stands out as a natural object upon which an individual can freely give expression to his ideas. The creation and constant renewal of the home can thus be not merely a part of a person's self-realization but also an element in the realization of his "material welfare".

The author's postulate is that an intense, obscure and silent interplay exists between man and his environment and it is a matter of getting at the environmental components', the things', hidden properties. Compared with ideas and emotions, things are uniquely concrete and permanent and are two-edged in that they are admittedly created by man but at the same time influence their creator/user. Another of the author's assumptions is that the world of things constitutes a well structured society not unlike that of man and, fundamentally, these two societies cover one another. Mutual cooperation exists between the skills built into things and man's own knowledge. One of the chief purposes of things is to impart satisfaction, harmony and security to their user.

Upplevelse genom kunskap – kunskap genom upplevelse

Elisabet Stavenow-Hidemark

Det finns tillfällen i en museimans liv då ett föremål kan ge en så överrumplande upplevelse att man aldrig glömmer det. Upplevelsen av ett konstverk – förhöjd puls, feberkänsla, svindel – har ibland beskrivits. Även om man senare kanske inte förstår riktigt varför upplevelsen var så stor, eller ens tycker att konstverket håller, finns upplevelsen kvar, ett minne av förhöjda sinnesförnimmelser och lyckokänsla.

Också föremål som inte har direkt med konst att göra kan ge plötsliga och bestående upplevelser, en inblick i ett historiskt sammanhang, förståelser av känslor eller sedvänjor. Jag talar nu inte bara om den kunskap föremålen kan ge utan om den upplevelse som gör kunskapen levande.

Det finns föremål av historisk dignitet som har givit sådana upplevelser till generation efter generation. Rent klassiska är väl Livrustkammarens fyra kulhål: Gustav II Adolfs skjorta, hans häst Streiff, Karl XII:s hatt och Gustaf III:s maskeradkostym.

I Washington på Air and Space museum visas en sten från månen på så sätt att man får röra vid den. Känslan av delaktighet, av här och nu blir oförglömlig.

Nordiska museet har åtskilliga föremål, som förtätat förmedlar ett sus av historiens vingslag. Ett sådant är det hängsmycke, som bars av Gustaf Banér fram till den 20 mars 1600, den dag då han halshöggs vid Linköpings blodbad. Vid avskedet från familjen, överräckte han smycket till dottern Margareta, för att överlämnas till äldste sonen Svante Banér. Hans lugn och gudsförtröstan och hans och familjens sorg möter oss i dottern Annas beskrivning av avskedet. Det är kunskapen om detta som ger smycket dess utstrålning, så mycket större än vad ett renässanssmycke av guld, emalj och pärlor men utan känd historia kan ge.

Ett annat sådant föremål är den s k dis-

Riksrådet Gustaf Banérs hängsmycke av guld, röd och grön emalj, en safir – trohetens symbol – och en hängande oregelformad pärla. Bokstaven C syftar på hustruns namn, Christina Sture. Gustaf Banér överlämnade smycket till ett av sina barn vid avskedet inför sin avrättning vid Linköpings blodbad år 1600.

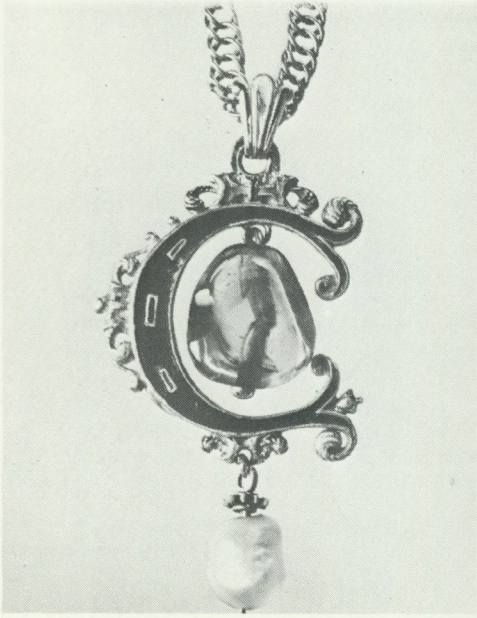

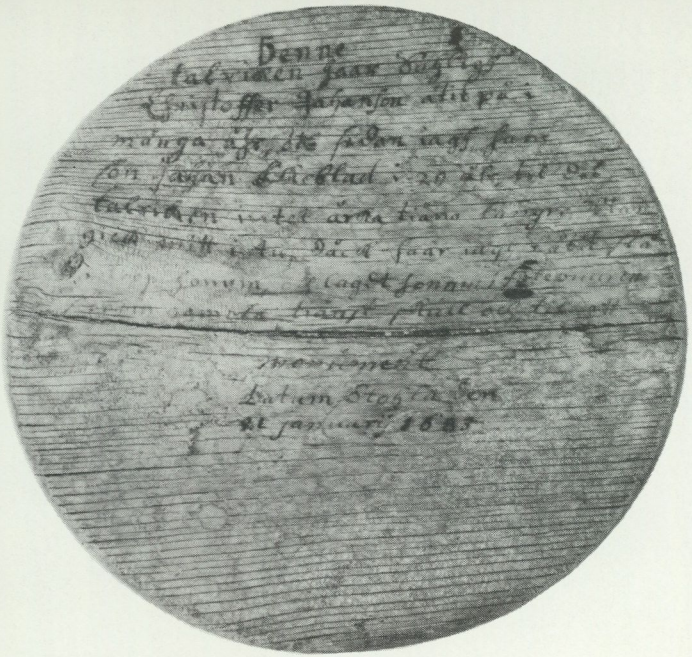

Trätallrik från godset Stola i Västergötland. Den användes till vardags av godsets ägare i två generationer, greve Christoffer Johanson Ekeblad och ambassadören Johan Ekeblad, fram till 1685. Påskriften berättar tallrikens historia.

ken från Stola, trätallriken som användes till vardags på godset Stola i Västergötland, först av översten Christoffer Johansson Ekeblad (d 1664) och därpå av dennes son ambassadören Johan Ekeblad (f 1629, d 1697). Den slitna trädisken förmedlar själv sin historia genom de två påskrifterna:

Denne talriken haar Saligh Christoffer Johanson ätit på i många åhr, och sedan iagh hans son Johan Ekeblad i 20 åhr til det talriken intet årka tiäna längre wtan gick mitt i tu, dåck haar iagh låtit slå ihoop honum och lagdt honum i fatebuuren föör sin gambla tiänst skull och til ett monument Datum Stohla den 21 januarij 1685.

På motsatta sidan finnes denna påskrift: Till ett bevis på fordna världens tarflighet och goda hushåldnig bör vetas, att dene Johan Ekeblad hadde fåt då han var Resident i Frankriket af kon: Ludvig XIV. en magnifque Silfver Service; Stola. 1 Sept: 1796 Clas Ekeblad Grefve til Stola.

Tydligare än så kan inte skillnaden mellan vardag och fest markeras. Också föremål av långt obetydligare dignitet kan berätta. Ofta behövs bara att man är lyhörd och tar tid på sig, ibland kan man få hjälp av en inskription eller märkning eller av några uppgifter som följer föremålen. Det kan också vara kunskaper som man redan har, som får liv och mening i kontakt med ett föremål.

I det följande skall jag berätta om möten med några sådana föremål. Jag säger möten därför att de medfört överrumplande upplevelser. De är alla knutna till nyförvärv som jag själv tagit emot eller katalogiserat. Kontakten med givarna och känslan av upptäckt har naturligtvis bidragit till upplevelsen.

Jag hade fått i uppdrag att katalogisera fröken Vera Cedergrens textilsamling, som skänktes till museet 1961 och utställdes året därpå. I lådorna med dyrbara siden och spetsar fann jag en liten gråaktig, hopskrynklad – som jag först trodde – trasa av ett material som liknade det som användes i gasbindor. Jag vecklade försiktigt upp den och se, det var en empireklänning för en

Klänning av tunt florstyg av bomull, sydd för en okänd ung flicka omkring år 1810. Klänningen väger bara 50 gram.

ung flicka. Den var så liten och tunn att jag inte kunde avhålla mig att ett ögonblick hålla den dold mellan mina slutna händer. När jag vägde den på en brevvåg fann jag att vikten var 50 gr. Kanske är den sydd till en 12–13 års flicka omkring 1810. Den visade sig var gjord av vit florsväv av bomull. (Florsväven skiljer sig från gasväv genom att varptrådarna slingrar om varandra två och två mellan varje inslag, vilket gör att väven blir fastare än gas, som är vävt i tuskaft.) Klänningen har en slät, rund urringning och högt liv, skuret i ett med framvåden och åthållet med dragsko under bysten. Hela framsidan är slät. Ryggen är tygrikare och hoprynkad genom dragskon. De långa släta ärmarna avslutas med en volang, som är jämte ett prydnadsveck på kjolen den enda utsmyckningen. I konstverk från 1800-talets början ser man ofta flickor i just sådana enkla klänningar, vita enligt antikens ideal. På teckningar ser man hur klänningarna formade sig efter kroppen vid rörelse eller i vind. Detta slags bomullstyg har fullt med hullingar som hakar sig i varandra, precis som i en gasbinda. Det gör att väven hakar i sig själv, den måste ha kletat vid kroppen och kvarhållit rörelserna. Det visar karikatyrer från tiden. En sådan klänning var kanske det tunnaste plagg som kvinnor varit iklädda och parisermodet föreskrev ett minimum av underkläder; borta var de vadderade underkjolarna och borta var korsetterna. I Paris sägs tongivande damer ha haft laxfärgade trikåunderkläder – det s k nakenmodet. I Sverige har man nog burit en sedesam underkjol under klänningen och unga flickor har haft byxholkar synliga under kjolkanten. Skönhetsidealet fordrade att flickorna skulle vara späda och magra och så avbildas de. Medan detta mode var aktuellt var vintrarna visserligen inte så kalla som under 1600-talet men kallare än nu. Trots detta hade fönstren gått upp i storlek, också det en modefråga, som hade en orsak i att det blivit lättare och billigare att göra stora glas. Innanfönster fanns, men inte överallt. Det är omvittnat hur man frös och hur unga flickor svälte sig till lungsot under denna tid. Vi vet ingenting om vem som burit den lilla klänningen. Men när jag stod med den, så oändligt liten och tunn, i min hand så blev detta mode och dess konsekvenser med ens så tydligt.

En dag, det var i februari 1957 kom en dam i äldre medelåldern upp till mitt tjänsterum för att överlämna en gåva. I sin mors gömmor hade hon, efter dennas död, funnit fem små hemsydda dräkter för en 2–3 års gosse. Föräldrarna, var häradshövding Hjalmar Eklundh och hans maka Signe f Hyltén-Cavallius, dotter till den kände folklivsforskaren Gunnar Olof Hyltén-Cavallius. De gifte sig 1879. Sonen Bengt föddes i maj 1883 och dog i september 1886. Det var hans små kläder som modern behållit som reliker utan att någonsin nämna dem för sin dotter. Dottern, fru Anna Smith, överlämnade dem med en åtbörd som "jag kan ju inte slänga bort dem, men vad skall jag göra med dem" och jag tror nästan det var med tacksamhet som hon såg att museet mer än gärna ville ta hand om dessa småplagg. Plaggen är lite slitna av tvätt och användning, det gör den lille pojken så närvarande och jag kan inför dem känna hur svår saknaden måste ha varit för modern, så svår att hon aldrig visat kläderna för de yngre syskonen.

Vardagskläder för barn, särskilt för pojkar, är mycket sällsynta. Vanligen ärvdes de och slets ut. För Nordiska museet var detta ett behövligt nyförvärv. Kläderna har mycket olika karaktär. Det är en liten kostym, bestående av en kort kolt och byxor av smalrandigt blått och vitt bomullstyg garnerad med vita trikåband. En antydd väst av vitt bomullstyg är insydd som en isättning i kolten, som trots flickknäppning får ett rörande drag av mansplagg. Byxorna är knäppta i sidan. En sjömansdräkt av blå bomullslärft med vita bandgarneringar har en blus med lång ärm, dragsko nertill och randig isättning. Byxorna är av samma material, knäppta i sidan och med knapphål i linningen för att knäppas fast vid livstycket. Dessutom finns en kolt av samma tyg med raka framstycken, men ryggen har

Tre små gossdräkter som burits av Bengt Eklundh, död 1886 vid tre års ålder och son till en ämbetsman i Stockholm.

Ovan t v. Kolt och byxor av smalrandigt blått och vitt bomullstyg med västliknande vitt framstycke. T h kolt av blått ylletyg garnerad med flätade band i svart och guld.

T v kolt av gråbrunt melerat ylletyg med besättning av brun sammet, bakifrån. Märk hur man lagt veck över stussen påverkad av damernas tornyrmode. Foto Birgit Brånvall.

sex lagda veck under en sleif. I tornyrmodets tid tycks det ha känts nödvändigt med extravidd över stussen även på en liten pojke.

Ännu mer påverkad av dammodet är en liten vinterkolt av brungrått ylletyg med garnering av brun sammet och med veck lagda över stussen. Den femte kolten är av blått ylletyg, garnerad med flätade band i svart och guld. Den är längre och kan möjligen varit använd som en liten rock. De små plaggen utmärker sig inte för någon högre sömnadskonst. Alla är sydda på maskin, enligt uppgift troligen av familjens hemsömmerska, mamsell Bergfeldt. De är fodrade med olika bomullslärfter, inte mindre än tre sorter i den blå yllekolten. Man tog vad man hade. Hemsömmerskor sydde ju vanligen damernas kläder, här har inte mindre än fyra av de fem plaggen fått flickknäppning. Det aktuella dammodet satte spår även i småpojkarnas kläder, det framgår också av modejournalerna.

Värdet av de fem små drakterna är att de visar hur en liten gosse av ämbetsmannafamilj var klädd vid 1880-talets mitt, långt innan barnkonfektion slog igenom. Den tragiska bakgrunden som är anledningen till att plaggen bevarats kan vi inte bortse från. I ljuset av den blir de mänskligt gripande.

Under en period, då jag arbetade på högreståndsavdelningens textilavdelning, hade vi fått ovanligt många intressanta dräkter som gåva eller deposition till museet. Därför gjordes en monter med nyförvärv i dräktgalleriet 1958. Bland dräkterna var en vardagsklänning av randigt bomullstyg, som tillhört någon av Lars Johan Hiertas fem döttrar. Kjolen är draperad fram och uppbyggd till stor tornyr bak. Med välberäknad nonchalans har draperingarna fästs så att det randiga tyget ständigt intar nya riktningar. Livet är åtsittande och försett med långa ärmar. Tygets randning är använd på ett uppfinningsrikt sätt som revärer över livets enfärgade blå isättning, som kantning på den sedesamma kragen och på svallet av de blå plisserade volangerna och som dekorativa band. Klänningen gjordes i ordning för utställningen. Jag tror det tog en och en halv dag att stryka den med dess plisséer; vi som arbetade med utställningen undrade hur ofta den kunde ha strukits vid användning under varma sommardagar.

I vårt tycke var klänningen hänförande raffinerad med sitt släta åtsittande liv och rikt draperade kjol. Därför blev jag förvånad när en besökare, en mycket gammal dam, sa: "Jag har alltid tyckt att det är det fulaste mode jag sett." Det var hennes första vuxenmode, hon var född omkring 1870. Hennes kommentar hade väl fallit i glömska, om jag inte någon tid senare visat en annan dam av samma åldersklass de utställda drakterna och fått en likalydande kommentar: "Det var ett ovanligt fult och tråkigt mode".

Kan de ha tyckt så när de som unga bar tornyr? Eller var det minnet av detta egentligen djupt utmanande mode, i vilket de bjudits ut på äktenskapsmarknaden, som kom dem att slå bakut. Den utbyggda stussen syntes dem nu löjlig. Jag fick höra om gatpojkar som lagt ett knippe morötter på en ovanligt välutbyggd tornyr för att se hur länge det låg kvar. Jag fick den uppfattningen att de gamla damerna fann dräkten oblyg. Det jag själv uppfattat som en tillknäppt och anständig dräkt bytte karaktär inför mina ögon. Jag jämförde med de andra utställda drakterna av siden från samma tid. Den höga och framhävda bysten, den hårt åtdragna midjan och den vaggande tornyren måste ha gjort sina unga bärarinnor dubbelt lockande med den sedesamma höga halsen och de långa ärmarna. Samtidigt värnades de s k familjeflickornas renhet så effektivt att det hände att de hölls okunniga om släktets fortbestånd. På baler presenterades dessa flickor i klänningar helt utan ärm, med generös urringning och med snibbliv, som gjorde kvinnoskötet till dräktens kompositoriska centrum. Ernst Ahlgren har i Fru Marianne (1887) skildrat verkan av en ung kvinnas nakna hud mot balklänningens sammet:

Sommarklänning av blå-, beige och rosarandigt samt enfärgat blått bomullstyg. Tornyren är uppbyggd med välberäknad nonchalans. Har burits av en av Lars Johan Hiertas döttrar. Deposition i Nordiska museet.

Mor och dotter klädda till bal. Dottern slår sedesamt ner blicken men hennes dräkt framhäver och blottar oblygt hennes kvinnlighet, en läckert förpackad vara att föra ut på äktenskapsmarknaden. Modebild ur Der Bazar 1884.

Hon var klädd i blekblått storblommigt siden, i sammansättning med mörkblått sammet. Livet slöt fast åt figuren och liknade ett harnesk. Över axeln rundade det sig upp mot halsen, men var öppet i en lång snibb ned på ryggen och likaså framme. Av ärm fanns icke ett spår. Tvärtom, det var uppringat så att hela axeln blev blottad och visade sin rundning helt upp över leden. Ringningen var endast kantad med en chenillesnodd, vilken satt så stramt åt, att den nästan skar ned i hullet. Varken vid axeln eller kring halsen syntes en skymt av linne, och man fick ett intryck av att det icke fanns något under klänningen, utan att den vilade på hennes nakna kropp.

Det hjälpte lika litet att underkjolar frasade, som att det under släpet skymtade fram ett krus av vita garneringar; det fanns alltid kvar denna hals och dessa armar, som, genom sin oförmedlade kontrast mot denna mörka sammet, fingo ett utseende av stötande nakenhet.

Den blårandiga klänningen i sin sobra elegans, har väl aldrig verkat så utmanande, men den väckte minnen och kommentarer som kom detta modes dubbla budskap att stå tydligt: lockelsen och prydheten i samma dräkt.

Det sista föremålet som jag ska ta upp berör mig på ett annat sätt än de tidigare, här har jag en större delaktighet. Det är en modell av ett flickrum, tillverkad på en

Modell till flickrum tillverkad på en Carl Malmsten-kurs i Bjärme i Jämtland sommaren 1945. Skalan är ca 1:7,5. Den främre väggen med dörr, skåp och bokhylla är bortlyft vid fotograferingen. Foto Birgit Brånvall.

Den idylliska rumsmodellen var inpackad i tidningar. Ljuskopior från emballaget, Länstidningen Östersund 2/7 och 20/7 1945, Östersundsposten 26/7 och 31/7 1945.

sommarkurs, som Carl Malmsten höll i Bjärme i Jämtland sommaren 1945. Modellen gjordes av min syster Margareta, då nybliven studentska. Vid kursens slut omkring 1 augusti visades vad eleverna åstadkommit på en liten utställning. Jag själv, som då var gymnasist hade fått resa dit, efteråt skulle vi vandra i de jämtländska fjällen.

Modellen av flickrummet är inte alldeles olik vårt eget rum: två sängar, ett skrivbord, en chiffonier, en bekväm stol, bokhyllor, småbord och lite tavlor och prydnadssaker, skolschema. Färgerna i modellen är de för Malmstens inredningar typiska milda färgerna, med blått på sängarna, guldgul fåtölj, tomatröda stolsitsar och ljusa gardiner. Fåtöljen, stolarna med pinnrygg, det lilla bordet och en stålampa går tillbaka på Malmstens modeller.

Efter kursavslutningen packade vi ihop modellen, lade in de enskilda delarna i tidningspapper, spikade ihop lådan och sände den till föräldrahemmet. Där blev den stående till 1972 och inför en flyttning erbjöds den till Nordiska museet. Samtida modeller kan berätta mycket och museet tackade ja. Det blev min uppgift att katalogisera. Jag packade upp alla föremålen, sökte sätta dem samman och tankarna vandrade mellan det flickrum vi delat under många år och upplevelsen av det storslagna landskapet i Bjärme, de öppna glada människorna och de ljusa nätterna. Mer vore väl inte att säga om detta om inte mina ögon fallit på de tidningar – Östersunds Posten och Länstidningen – som legat som fyllning i lådan. De var från juli 1945 – läste vi över huvud taget tidningar i de dagarna? Det var första sommaren efter andra världskriget, Europa låg i spillror, splittrade familjer sökte efter sina saknade. Allierade trupper upptäckte Berlins U-bahn full av döda ... I de här dagarna rullades sanningen upp, koncentrationslägerna hade öppnats. Orden räckte inte att beskriva vad som upptäcktes. Om detta kan man läsa i de nu inmärkta gulnade tidningsbladen, som råkade bli emballage. Det står bland lokalnyheter, en tågolycka och simpromotioner.

Den blonda flickrumsmodellen, som så aningslöst packats in i tidningar blir en bild av landet Idyllien, så märkvärdigt oberört av det som hände runt omkring, av det som stod att läsa i tidningarna.

Det val av föremål som jag här har gjort, av dräkterna och rumsmodellen, kan verka alltför tillfälligt, men med detta vill jag säga att man aldrig vet i förväg vad ett föremål kan förmedla. Det som förefaller vara aldrig så obetydligt kan öppna vägen till en upplevelse. Det händer dock inte så ofta att föremål inom det kulturhistoriska området kan förmedla en sådan upplevelse genom sin blotta utstrålning. Det är kunskapen om den situation i vilket föremålet fungerat som gör det möjligt att förstå vad man ser. Det uppstår en växelverkan mellan ord och föremål, mellan kunskap och upplevelse. Att göra den växelverkan tydlig är en av museimannens mest spännande uppgifter.

Källor och litteratur

Av de föremål som är nämnda i denna uppsats är disken från Stola, den vita empireklänningen, bomullsklänningen med tornyr och en av de små gossdräkterna utställda i museet. Banérsmycket var tidigare utställt tillsammans med ett porträtt av Gustaf Banér, klädd i svart dräkt mot vilken smycket avtecknar sig.

Lindblom, A., Det Banérska familjesmycket. I Fataburen 1952, s 7f.

Karlsson, W., Ett svenskt herremanshem på 1700-talet. Claes Julius Ekeblads inventarium över Stola 1790. 1940.

Lagercrantz, B., Gamla tallrikar. Uppsala 1959, s 18.

Summary

Perception through knowledge–knowledge through perception

This article is an attempt to capture the perception of a number of objects the author has met with in her work as museologist. She wishes to show how information accompanying objects can give a sudden insight into historical contexts, usages and customs, but also how knowledge already possessed can gain life on meeting with an object.

Every large museum possesses a number of objects of historical significance and symbolical weight which can be experienced by generation after generation. Two examples are given from the collections of Nordiska museet: the renaissance jewel worn by Count Gustaf Banér until 20 March 1600, the day on which he handed it over to his family before going out to be beheaded, at the King's order, in the Linköping massacre. The event is related in detail by his daughter. And the second, the worn wooden plate put to everyday use by two generations of owners of the Stola estate in Västergötland. One of the latter had as ambassador in Paris received a magnificent set of tableware from Louis XIV. No more palpable evidence could be given of the difference between the everyday and the festive occasion.

The other examples are intended to show that even simple objects can produce a strong impression. They are drawn from the author's experience.

An Empire dress for a young girl from around 1810 came to the museum as a small crumpled-up rag. It could be held within one's clasped hands, it weighed only 50 g. The tyranny of fashion became suddenly clear–the compulsion to be slender and to shiver in flimsy clothes at the same time as the indoor climate in new houses was made harsher by increasingly large windows.

Five small garments are a moving memento of a small boy who died in 1886, only 3 years old. They were secretly kept by his mother and found only after her death.

A refined bustle dress from the 1880s was considered by two old ladies born around 1870 as an example of the ugliest fashion they had experienced. It was the fashion of their youth and from their intimations it appeared that they found it immodest. The dual message of the bustle fashion became clear: prudishness and enticement.

Finally a model of a girls' room, made on a summer course in 1945 arranged by Carl Malmsten, designer, furniture-maker and reformer of interior decoration. Light colouring, a cosy milieu. In the cataloguing it was discovered packed away in newspapers from July 1945. The model grew into a symbol of an idyll in glaring contrast to the world events recounted in the newspapers.

Vällovliga skräddareämbetets gehörstav av år 1622

Jonas Berg

Museernas insamling idag är sparsam och välövervägd. Föremål aktuella för förvärv undersöks och analyseras med omsorg och när gåvan väl mottas eller inköpet görs är föremålet försett med en bred kringdokumentation. Men mycket har kommit till vårt museum under den stora insamlingsperioden, då man nogsamt angav föremålens proveniens, men inte alltid hade tid och tillfälle att utföra någon dokumentation. Ett sådant föremål är utgångspunkten för denna artikel.

Analys av föremål och föremålsgrupper kan ge oss mycken information om processer och företeelser och om människors sätt att agera. I synnerhet gäller detta för äldre tider där själva föremålet och ett sprött arkivmaterial är våra enda källor, gäller det föremål från en tid närmare vår egen ingår ju ofta uppteckningar eller direkta observationer i kringdokumentationen.

I Nordiska museets skråsamling, som är en av världens största, finns ofta samma föremålstyp representerad i olika material. Fina välkommor i silver, enklare i tenn. Enkla värdighetstecken i trä, värdefullare med metallbeslag eller helt utförda i metall. Gehörstavarna är i allmänhet utförda i trä, men det finns två i silver med graverade inskriptioner, och en av dessa tas här upp till behandling, nämligen skräddarämbetets i Stockholm gehörstav.

De rika skräddarna

De olika skråna var mer eller mindre rika, och hade alltså varierande möjligheter att kosta på sig dyrbara insignier. Rikedom fanns dels hos de skrån som sysslade med dyrbart material, framför allt guldsmederna, dels hos de skrån som hade ett stort antal medlemmar, som kunde bidra med avgifter. Sådana var skräddarna, skomakarna, bagarna och några till. Naturligtvis var skråna i huvudstaden, vår enda storstad under 1600- och 1700-talen, rikare än småstadsskråna.

Medan det fattiga skråets gick till svarvaren eller tenngjutaren med sin beställning av bägare eller en välkomma, vände sig det rika till någon silversmed med sin beställning. Och som skråna gjorde, så gjorde också gesällskapen. Ur guldsmedernas synpunkt representerade skråna en marknad vid sidan av andra, adelns behov av inventarier, borgares och andras behov av skänker till kyrkorna och allmogens önskemål om skedar och annat som kapitalplacering.

Äldst bland de större korpusarbetena för hantverksskråna i Stockholm som blivit bevarade till våra dagar är den märkliga välkomma i form av en snabelsko, som stockholmssilversmeden Anders Düsterbach 1607 tillverkade för skomakarnas skrå. Den tillhör numera Stockholms stads hantverksförening.

Inte mycket yngre är skräddarnas välkomma, tillverkad av en annan stockholmsmästare, Erik Jöransson, 1614. Denna välkomma arbetar med en mera konventionell form, men tar i viss mån upp fingerborgens form och ytbehandling. Den har dessutom som krönfigur en naken man som bär en fingerborg och en sax. Kalkpartiet är översållat med ingraverad dekor och namn på mästare, sammanlagt 81 mästare presente-

ras här på olika sätt. Därtill kommer ytterligare sju namn på de sju bevarade plåtar som hör till välkomman. De äldsta namnen är från 1614, de allra yngsta troligen drygt 100 år yngre. Välkomman har publicerats som silverpjäs men däremot inte som vittnesbörd om skräddarnas verksamhet. En analys av de många, ibland svåridentifierade, namnen har emellertid påbörjats av författaren.

Bara några år senare, 1622, görs en ny anskaffning av skräddarämbetet, denna gång gäller det en gehörstav i silver. Även denna beställs troligen av en stockholmsmästare, men tyvärr är stämplarna inte uttydbara. På denna finns utom graverad dekor sammanlagt 20 namn, varom mera nedan.

Gesällskapet anskaffar sin silvervälkomma 1632 och sin gehörstav i silver 1647. Båda dessa är försedda med ingraverade namn på samma sätt som ämbetets motsvarigheter. Som Erik Andrén visat i en intressant uppsats "Kring en skråkista" i en festskrift till Sam Owen Jansson ägde också skräddargesällskapet i Västerås en motsvarande serie föremål, en silverkredens med 14 plåtar, ett oppklappningsreglemente i silver och en bägare i silver, gjord 1696. Allt finns där enligt ett inventarium över lådans innehåll av 1728.

Ett annat ovanligt inventarium som är knutet till stockholmsskräddarna är en "skråskylt" i mässing och förgylld koppar, daterad 1672 och försedd med namninskrifter. Den är tillverkad av kopparslagaren Georg Ebert. Denna skylts funktion är enligt min mening helt klar, det är en begravningsplåt, som placerades ovanpå kisttäcket vid begravning av en broder under ståndsmässiga former. Den avviker till utseendet något från de ganska få sådana som blivit bevarade. Den närmaste parallellen torde vara en väsentligt yngre silverplåt infattad i trä som skepparämbetet i Arboga (el Torshälla) använde på enahanda sätt.

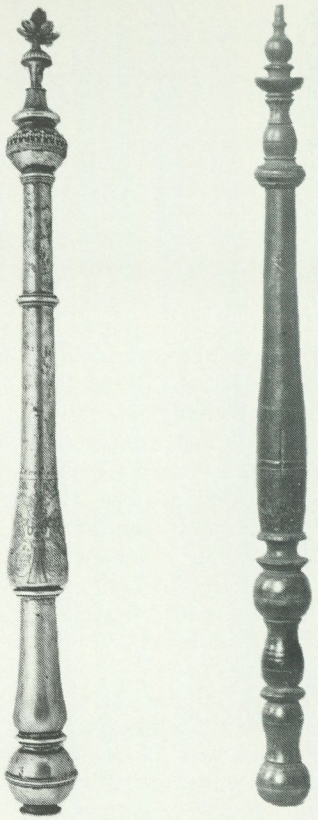

T v gehörstav av silver, daterad 1622, har tillhört skräddareämbetet i Stockholm (inv nr 77 090).

T h Schafferholtz av trä, svarvad, som tillhört skräddaregesällskapet i Arboga (inv nr 11 578). "Brukad af åltgesällen, som stötte tjockändan i bordet yttrande: 'Gehör bröder' – Kallas: 'oppklappare'." Uppenbarligen meddelat av donator, åldermannen A G Zetterström, Arboga.

De många skräddarna

Hur många skräddare fanns det i Stockholm vid denna tid? Om detta ger endast längder besked, från omnämnanden i tänkeböckerna kan inga slutsatser dragas. Centrala är då längderna för Älvsborgs lösen, den specialskatt som utgick under fem på varandra följande årliga terminer 1613–1617. Den ger oss nämligen flera på var-

Gehörstav av silver, daterad 1647, har tillhört skräddaregesällskapet i Stockholm (inv nr 149 139). Inköpt redan 1853 av Statens historiska museum och därifrån deponerad i Nordiska museet 1924.

andra följande längder. Under dessa år redovisas serien 23-24-26-24-24 samt därutöver änkor, om vilka man ej kan avgöra om de utövade yrket, i serien 2-3-2-0-1. Man törs nog som säker dra slutsatsen att antalet mästare under just denna period var 24 eller 25 stycken.

Tidigare längder som kan användas finns från 1597, från 1602 och från 1607. De upptager respektiva 32, 25 och 20 skräddarnamn. Från en något senare tid föreligger en källa av annat slag, som kan ge en uppfattning om skräddarnas antal i Stockholm. I stadsarkivet har bevarats ämbetets lådräkenskap för året 1641–42. Man betalade inte någon årlig avgift till ämbetet, men varje gång en ny lärling registrerades utgick ett visst belopp. Ingenting säger nu att varje mästare antog en ny lärling varje år men de flesta bör ha gjort det. Enligt lådräkningen antar 33 mästare, varav en nybliven, lärlingar detta år, i fyra fall förekommer samme mästare två gånger. Vad pojkarna hette förmäler inte historien. Men därtill framgår att fyra nya mästare antas och av dem hinner bara en med att registrera en pojke. Åldermannen detta år, Henrik Jöransson, och två andra mästare, som icke antagit pojkar, utför uppdrag åt skråret, och ytterligare tre stycken skräddare erhåller ersättningar (lön?) från skråret. Två mästare dör under året, den ene utövande, den andre urgammal och fattig.

Detta ger då ett minimital på 44 till skråret anslutna skräddare det aktuella året, om både de döda och nya mästarna räknas. Den uppgång från 1610-talet som detta antyder är fullt naturlig i relation till stadens tillväxt och landets växande välstånd under 1600-talets förra hälft.

Skräddarnamn från 1600-talet

14 av namnen torde ha ingraverats på gehörstaven redan vid dess tillkomst och representerar alltså rimligen det ledande skiktet bland Stockholms skräddare året 1622. Detta är teorin, i praktiken är det något mera komplicerat. Vissa av namnen avser visserligen skräddare som bevisligen var verksamma vid denna tid i Stockholm. Det gäller helt klart nio stycken och med stor sannolikhet ytterligare en, som döljer sig bakom ett initialpar. Ett namn avser en person som aldrig varit skräddare, men som däremot varit den rådman som under en följd av år "förestod" skräddar-ämbetet. En är skräddare i staden, men så vitt vi vet först mot 1620-talets slut. Slutligen återstår två initialkombinationer som icke kan forceras på ett tillfredsställande sätt.

De två åldermännen:
Arent Scheren hade svurit borgared i Stockholm redan den 12 maj 1595. Han kallas i allmänhet Arent skräddare, men någon gång i stället Aron skräddare. Det är inte bekant vilket år han blev ålderman men han är det i varje fall från 1621 då han som ålderman begär att rådet i Norra för-

Välkomma i silver, daterad 1614, har tillhört skräddarmästareämbetet i Stockholm (inv nr 79 619). Välkommans gravyr. Centralmotivet med saxen buren av två bockar.

staden skall utse en bisittare i skräddareämbetet. De år vi kan utläsa något om storleken på hans verkstad tillhör den de största i staden, han har tre mästarsvenner 1613, två 1614–15 och en 1616–17 och därutöver en eller flera pigor vart och ett av åren. 1597 är han bosatt vid Stora torget, men från 1602 är han skriven i Södra kvarteret och alltså bosatt i trakten av Järntorget. Arent skräddare är i full verksamhet 1625, det sista utgivna tänkeboksåret, och hans hustru Salome Persdotter överlevde honom många år, över henne förrättas boupptecknin 1659, arvingarna heter Johan Andersson och Mårten Bulich. Ingen boupptecknin eller dödboksnotis över Arent Scheren själv har påträffats. Däremot inlämnar han 1609 till rätten ett 1603 upprättat testamente mellan honom och hustrun, här kallad Salmia Persdotter.

Antonius Hansson svor sin borgared i maj månad 1615 vid ett tillfälle när många blev nya borgare. Detta berodde på att många etablerat sig i staden under de närmast föregående åren utan att bli borgare. Hans löftesmän är Petter guldsmed och Didrik skinnare. Om hans anseende redan vid denna tid vittnar att han redan vid detta samma tillfälle ensam uppträder som löftesman för skräddaren Engel Hartman, mer om honom nedan, och tillsammans med Arent Scheren för Hans Engel, som troligen var köpman. Antonius Hansson var bosatt i Södra kvarteret och har åren 1613–17 antingen mästersven eller piga, oftast bådadera. Hans skatteförmåga tycks sakta sjunka dessa år men några avkortningar förekommer inte.

Antonius Hansson skräddare hade en bror Axel Hansson, som var assessor vid Svea hovrätt, och deras fader skall ha varit en holländsk köpman Hans von Rein. Axel Hansson synes bli begravd i Nicolai i november 1631. Antonius begraver sin hustru i Maria i maj 1638 och synes själv bli begravd i augusti 1643.

De fyra bisittarna:
Mickel Buckow (Bovkov) uppträder i staden 1613 och är då skräddare och bosatt i Södra kvarteret. Han har en mästersven flertalet av betalningsterminerna för Älvsborgs lösen, han tillhör de högre skattebetalarna bland skräddarna och han är också en av dem som synes taga emot främmande köpsvenner som gäster, utan att det därför är klart om han själv också idkade handel. Besynnerligt nog begår han borgared först den 19 maj 1617 och har då två tyskbördiga köpmän som löftesmän. Man går säkert inte för långt om man betraktar honom som en invandrad tysk yrkesman. Av en anteckning i tänkeboken i december 1623 synes framgå att Mickel Buckow då var skräddareämbetets ålderman. I den tyska församlingens dödbok kan vi konstatera att "meister Mickel Buckau" avlidit 1635.

Nelis Mickelsson (vanligen *Nils skräddare*) uppträder i staden 1613. Någon borgared

har inte påträffats. Han är hela tiden bosatt i Västra kvarteret. Han har alla Älvsborgs lösen-åren mästersven eller dräng och i allmänhet en piga och betalar regelbundet och säkert men inte lika högt belopp som t ex Buchow eller Arent Scheren.

Bernt Bruen (oftare *Berent Brun*) uppträder första gången i mantalslängden 1607, men betalar då ingen skatt. Åren 1613–17 är hans hushåll och skattekraft ungefär densamma som Mickel Buckows. Han bor i Södra kvarteret och en Hans Brun smed som uppträder samtidigt och bor intill är väl möjligen en broder. Det är vidare möjligt att han övertagit verkstaden efter en viss Wickman Lastorp skräddare, vars synnerligen seglivade änka Brita under en rad av år bor hos eller alldeles intill Berent Brun. Wickman hade dött före 1603 men änkan förekommer i tänkeböckerna långt in på 1620-talet. Genom att Brun uppträder som uppbärare av arv åt sin hustru 1610 får vi veta att han varit gift med en stockholmsk skomakardotter. Arvet omfattade bl a ett par tomter på Norrmalm.

1622, gehörstavens tillverkningsår, svär Berent Brun ed som bisittare i skräddareämbetet den 1 april. Året därpå besvärar han sig över sin alltför höga taxering. I juli 1623 erkänner han inför rätta en skuld, och när registret till tänkeboken 1624–25 uppger honom som fordom skräddare i Stockholm är det troligen felaktigt. Emellertid framgår av ett arvsärende att han hade två systrar i Hamburg, varför man väl får förmoda att han (och brodern) invandrat därifrån. Det finns på 1640-talet en skräddare i Stockholm som heter Berent Berentsson och det är lockande att tänka sig att det är fråga om en son till Berent Brun.

Borghart Kruse uppträder i staden först det tredje året av Älvsborgs lösen, han bor i Västra kvarteret första året 1615, men sedan i Södra kvarteret. Han är gift men har varken mästersven eller piga. Hans skattekraft är ungefär som Nils skräddares. I maj 1617 begår han sin borgared och som löftesmän uppträder två smeder, Hans Brun (jfr ovan) och Gilius. Liksom Berent Brun svär han bisittared 1622, gehörstavens tillkomstår. Detta år tycks han också förflytta sin aktivitet till Norra förstaden, på annat sätt kan man väl inte tyda att han begår en ny borgared där. För frågan om ämbetstillhörighet hade detta inte någon betydelse, ämbetet organiserade skräddare såväl i staden som i förstaden.

Namn och initialer i de övre nivåerna:
Hans Laerson (*Hans Larsson* skräddare) uppträder i staden första gången 1614 och är då upptagen under Västra kvarteret med hustru och tre anställda (mästersven, dräng och piga). De tre följande åren bor han i kvarteret Innan mur, har en eller två anställda och skatteförmåga som Nils skräddare. 1623 förekommer han, till skillnad från andra år, mycket flitigt i tänkeboken, ofta i samband med en annan skräddare, Erik Simonsson i Västra kvarteret, vilket får en att misstänka att dessa båda var bisittare i skräddareämbetet det aktuella året. Notiserna gäller även inventeringsuppdrag efter olika personer bland vilka ett par avlidna skräddare. (Uppgift om död och eventuell boupptecknings saknas tills vidare.)

Hinrich Tyneson Radman (*Henrik Tönnesson*) var köpman och rådman i Stockholm men har aldrig varit skräddare. Däremot förestod han under åren 1599–1609 skräddareämbetet, en ovanligt lång period för ett sådant uppdrag. 1618 drog han sig tillbaka från uppdraget som rådman av åldersskäl. Han dog emellertid först 1633. Även om tangeringspunkten är känd, är det litet svårt att förstå varför just denne rådmans namn återfinnes på staven. 1622 förestods ämbetet av rådmannen Henrik Kerckman.

C W + bomärke, med stor sannolikhet *Christoffer Wöste* skräddare, som uppträder i staden redan 23 maj 1593, då han förlikes med sin svärfader, Claes Bertilsson och hans nuvarande hustru Anna Jöransdotter, om hustruns, Anna Klasdotters, arv bestående av ett halvt hus på Smedjegatan. Det

framgår att apotekaren Donatus Deutschmann var gift med hennes syster. 1596 kräver han en man på vissa kvantiteter osmundjärn och stångjärn och påföljande år säljer han ett hus till en annan skräddare, Hieronymus Dickmeyer. I hjälpskattelängden 1597 finns två Kristoffer skräddare, en i kvarteret Innan mur, han är ålderman och heter troligen Jäske, och en i Västra kvarteret, av allt att döma vår man Kristoffer Woste eller Wöste. I längderna för 1602 och 1607 förekommer han i samma position och på annat håll i tänkeboken framgår att han bodde nära Norreport. Av ett vittnesmål om en i Bielefelt i Westfahlen född persons äkta börd synes framgå att både Kristoffer och en annan skräddare, Hans Elberts, hade invandrat därifrån. I längderna för Älvsborgs lösen har han åren 1613–15 två drängar och betalar ett rätt högt belopp, medan han och hustrun står ensamma (med en piga ena året) 1616–17 och han inte synes betala något dessa två år. Något tycks ha hänt med hans ekonomi 1615, men man kan inte utröna om nedgången var tillfällig eller permanent.

En dotter i första giftet var gift med borgmästaren Tomas Johansson (Eijse) i Norra förstaden, enligt vad som framgår av ett arvskifte 1623 mellan denne och Kristoffers änka Elisabet Olofsdotter, som påföljande år uppsäger sitt burskap "efter hon intet brukar något ämbete". Kristoffer Wöste skräddare är i livet i oktober 1620 men död före april 1623.

F G M + bomärke kan för närvarande inte förklaras, det närmaste jag kan komma är en skräddare som blev borgare och mästare först 1642. B D + vapenbild kan för närvarande inte förklaras.

Engel Hartman skräddare uppträder i staden första gången och svär borgared i maj 1615 med Antonius Hansson skräddare som löftesman. Han bor 1614 i Östra kvarteret men från 1615 i Södra kvarteret, har 1–3 mästersvenner och en skattekraft motsvarande Berent Bruns. (I staden finns vid denna tid en skräddare vid namn Antonius Hartman, men ingenting tyder på att de båda herrarna var närmare släkt.) Han förekommer efter Älvsborgs lösen-åren även 1618 i tänkeboken men gör sedan intet nedslag där förrän 1624. I gängse äldre genealogisk litteratur (Sv Ättartal) uppges Engel Hartman ha invandrat från trakten av Rhen 1621 (vilket är 7 år för sent) och bliven hovskräddare, vilket kan vara riktigt. Han hade flera barn. (Som en kuriositet kan anföras att Engel Hartman var farmors morfars farfar till Artur Hazelius.)

Gehörstavens gravyr. Centralmotivet med saxarna.

Fredrik Geyer skräddare har ännu 1625 inte gjort något nedslag i tänkeboken. Han dör som mästare den 8 maj 1642 och kallas då i boupptecknigen drottningens hovskräddare. Tre flickor Geijer, som torde vara hans döttrar, gifter sig emellertid 1640, 1642 och 1648, vilket tyder på att han varit gift redan i början på 1620-talet, kanske i någon annan stad. En av döttrarna gifter sig med en sockerbagare men de båda

andra med skräddare, av vilka den enes, Albreckt Möllers, namn återfinnes på den stora välkomman.

Zander Mickelson skräddare svär borgared i Norre förstad den 29 april 1619. Troligen är det också han som ibland kallas Sander Ridde skräddare. Denne svär borgared i Norre förstad den 6 mars 1621. Året innan har Sander skräddare tillvaratagit hittegods. Det är också troligt att Alexander Nickilsson Skotte som uppträder 1622–23 är samme person. Han är bland annat löftesman tillsammans med Borckholt Kruse för Hans Ulfsson skräddare den 6 april 1622. I tänkeboken för 1624–25 synes han inte förekomma.

Skräddarnamn från 1700-talet

Mot slutet av den karolinska tiden genomgår gehörstaven en reparation 1712. Året innan har ämbetets välkomma upplagats. I detta sammanhang förses staven med en inskrift: "Upplagat och förgyllt d 16 November 1712" och en ny rad om åtta sköldar ovanför de tre äldre raderna och sex av de åtta sködarna får namn ingraverade. Alla namnen utom ett, det sista, är de samma som på motsvarande 1700-talsgravyr på den stora välkomman. Där har välkomman Jacob Paravicino, gehörstaven H Norman.

"G Wedtz Ålderman" (oftast *Gabriel West*) är verksam i Stockholm i varje fall från 1670-talets slut. Han bor 1699 i eget hus i Östra kvarteret. Han är ålderman senast 1711 och dör den 15 maj 1715 och efterlämnar då änkan Regina Boll och flera barn i olika giften, det förefaller som om han var gift fem gånger. Bilden kompliceras av att det under samma period fanns en annan Gabriel (Jönsson) skräddare i staden och i Nicolai församling. Denne tycks dock ha dött före 1700.

"*Olof Perman* Bijsittare" är verksam som skräddare i Stockholm från 1690-talet. Han bor 1699 i eget hus i Södra kvartetet. Troligen tillhör han samma familj som den kände rådmannen Thomas Perman och härstammade i så fall från Perno by och socken i Finland. Han dog före 1721 och efterlämnade sex barn i två giften. En son blev kapten vid Östgöta regemente, en dotter var vid faderns död änka efter skräddaren Johan Holtz.

"L Biörkman Bis." (*Lars Björkman* skräddare) förekommer inte i den använda huslängden från 1699, vilket han är ensam om bland de sex. Han har alltså etablerat sig i Stockholm först efter 1700. I sinom tid blir han emellertid ålderman och dör den 15 juni 1737 efterlämnande barn i flera giften.

"S Hult Bis." (*Sune Hult* skräddare) bor enligt tomtlängden 1699 i kvarteret Innan mur på nr 14. Ingen egen bouppteckning föreligger, men hans namn figurerar i sådana ända fram till 1737. Ingen släktskap synes föreligga med den följande.

"E Hult Bis." (*Erland Persson Hult* skräddare) bor 1699 i kvarteret Rosendal på Södermalm, det är det stora kvarteret mellan Maria kyrka och det nuvarande Mariatorget. Icke heller efter honom finns någon bouppteckning men han figurerar t ex som styvfader till en viss Hedvig Berg, som 1718 blir änka efter en skräddare, Magnus Öhrn, vars namn finns på den stora välkomman.

"H Norman" (*Hartwig Norman* skräddare) kallas ibland hovskräddare och bor 1699 i Västra kvarteret i ett hus som tillhörde slottsfogden Johan Berger. Han har en bror Fredrik, som var skeppare och dog 1710, och en annan Claes, som var lådmakare, eller lavettmakare skulle vi hellre säga, och denna hade en son Johan Norman som blev skräddare. Inte heller efter Hartwig Norman finns någon bouppteckning.

Den mycket prydliga spridningen med en mästare från vart och ett av gamla stans fyra kvarter och en från Södermalm plus en från okänd stadsdel som för så vitt kan vara Norrmalm är av allt att döma en ren tillfäl-

lighet. Ingenting vi vet tyder på att skråets arbetade med sådana regionala områden vid sin rekrytering av funktionärer. Åldermannen, fyra bisittare och ytterligare en skräddare utan uttalad funktion har alltså celebrerat reparationen genom att låta gravera in sina namn på gehörstaven.

Skräddare-emblematik

Gravyren på gehörstaven är mycket rik. Huvudmotivet återger två motställda upprättstående bockar som med sina närmaste framben håller en uppåtvänd öppen skänkelsax och med de bortre en nedåtvänd överskärarsax. Mellan skänkelsaxens skär finns ett växtornament inte olikt en fransk lilja och kring denna sax finns också tre enkla rosor.

De olika komponenterna i denna gravyr förekommer i andra sammanhang, men den kompletta sammanställningen finns bara här.

På ämbetets välkomma från 1614 förekommer bockarna och skänkelsaxen i en lagerkrans. Skräddarna tycks i stort sett ha varit ensamma om att använda bockar som ett slags sköldbärare i stället för de vanligare lejonen. Utom stockholmsskräddarna har deras yrkesbröder i Borås använt en bock, i det fallet på ett sigill daterat 1675.

Kombinationen skänkelsax–överskärarsax förekommer utom på vår gehörstav på ett tidigt Landskrona-sigill, väl från 1500-talet. Det torde markera att överskärarna tillhörde skräddarnas skrå, i en mantalsförteckning från Stockholm i januari 1620 uppges skräddarnas antal vara 26 varefter uppräkningens 26:e namn är Absalon överskärare.

Kombinationen skänkelsax-tre rosor förekommer i ett annat fall, nämligen på ett 1500-talssigill från Visby.

Kombinationen skänkelsax–fransk lilja förekommer på ett av stockholmsämbetets sigill, av allt att döma från 1600-talet, men också på två Uppsala-sigill, det ena från 1623, och på ett odaterat sigill från Eskilstuna. Den centrala och allerstädes närvarande symbolen på de 62 skräddaresigillen som redovisas i Svenska skråsigill är skänkelsaxen, som vi ju också gärna kallar skräddarsax till skillnad från ullsaxen. Den är nästan alltid öppen och uppåtvänd och inte så sällan har den en pryl mellan skären, av de tidiga Lund och Ystad, båda 1647, Nyköping u å, Eksjö 1681 och Kristianstad 1689. I Göteborg är det lejon som bär saxen 1631.

Gehörstavar hos skråna

Föremålstypen, som går under många olika namn, är vanlig i skråsammanhang. Nordiska museet har i sina samlingar ungefär 45 st. Den tillhörde ämbetenas föremålsbestånd men också gesällskapens och de ser likadana ut i båda fallen och de kommer från ett flertal städer i alla delar av landet. Det överväldigande flertalet är av trä men det finns också några få i metall, varom mera nedan.

2/5-delar av stavarna är knutna till gesällskap medan resten antingen är direkt knutna till ämbetena eller också icke bestämda i detta avseende. Det är ovanligt att stavarna är försedda med inskriptioner

Skråsigill för Visby skräddareämbete. Vapenbild med en skänkelsax och tre rosor. Odaterad, troligen 1500-tal. Foto Gotlands fornsal.

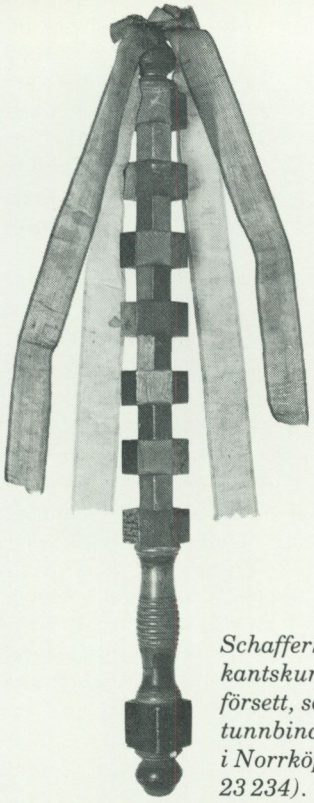

Schafferholtz av den fyrkantskurna typen, bandförsett, som tillhört tunnbindaregesällskapet i Norrköping (inv nr 23 234).

men det förekommer någon gång. Även dateringar är ovanliga men av trästavarna finns några daterade 1704 (okänd ort och ämbete, möjligen smed), 1713 Klensmedsämbete, okänd ort, 1739 Hovslagargesällskapet i Stockholm och 1784 Bagareämbetet i Halmstad. Den enda mässingsstaven, som troligen är tysk, är daterad 1766 och de två silverstavarna från skräddarnas ämbete 1622 och gesällskap 1647 i Stockholm. Vidare två föremål som starkt avviker i form och funktion som tillhört glasmästarna i Stockholm daterade 1653 respektive 1668. Det är dels en tunn trästav med silverbeslag, dels en kortare stav med silverbeslag och silverplåtar, anbringade som på en välkomma. Detta innebär då 9 daterade av totalt 45 st, alltså ungefär 1/5.

Någon gång uppträder stavarna i museet parvis på så sätt att både en ämbetets stav och en gesällskapets finns i samlingarna. De brukar då vara ganska lika varandra. Det finns ett sådant par från tunnbindarna i Karlskrona. Dessutom är silverstavarna från Stockholmsskräddarna ett sådant par.

Trästavarna, form och utförande

2/3-delar (dvs 30 st) av stavarna är svarvade, helt eller delvis. De äldre i allmänhet med ganska varierad profil som någon gång dessutom anknyter till det aktuella ämbetet t ex genom att på en tunnbindarstav upprepa tunnmotivet. De yngre stavarna, av 1800-talskaraktär är ofta enklare och utförda i ädlare träslag och de är då heller inte bemålade. Den andra huvudgruppen omfattar 1/3 (dvs 15 st) av stavarna. De är helt eller delvis fyrkantskurna, utförda i enkelt trä och i allmänhet bemålade, ofta polykromt. Denna typ är också ofta försedd med påknutna bandrosetter, också dessa i många färger.

Schafferholtz av stående typ, svarvad till vasform, som tillhört kakelugnsmakaregesällskapet i Enköping (inv nr 81 446).

Slutligen finns det några få som är direkt snidade såsom en stav för vagnmakargesällskapet i Norrköping. En mer komplicerad svarvad form föreligger i en av klädesvävarämbetets stavar från Norrköping, där man med täljkniv åstadkommit genombrutna partier. Av de svarvade stavarna är tre försedda med fot, två från Mälardalen och en från Östergötland. De är troligen alla ganska sena. En av stavarna avviker genom att vara klart asymmetrisk med en inskriftssköld visande en smides(?)-hammare. Det är inte känt varifrån den kommer, det är inte ens alldeles säkert att den är svensk.

Terminologin

Uttrycket kärt barn har många namn kan med fog användas i fråga om dessa stavar. Nordiska museets lappkatalog använder på grunder som jag inte känner som huvudord "schafferholz", en beteckning som då och då återkommer på individuella stavar liksom det likaledes tyska "klappholtz". Den förra beteckningen innehåller väl ordet skaffa och någon svensk parallell finns i materialet t ex "ölstock" medan den senare knyter an till själva dunkandet i bordet och här är de svenska parallellerna flera "gehörstav", "ordningsstav", "klapp" och de längre "omklappningsstock" och "oppklappningsstock". Till funktionen som värdighetstecken knyter sig namnen "ungbrorsstav" och "åltgesällspira" och till en funktion i begravningssammanhang namnet "prestav". Slutligen förekommer i två fall namnet "utstötare" av mera svårtolkad betydelse.

Funktionerna

Dessa har som framgår ovan varit flera. En viktig och av allt att döma tidig praktisk funktion har varit att med hjälp av staven äska tystnad och ordning. Man får tänka sig att staven vid skråets möten legat, eller stått i de fall den är försedd med fotplatta, framför antingen åldermannen/ordföranden eller den som ordningsfunktionen var uppdragen åt, och att den vid behov använts för detta ändamål. Den utgjorde på det sättet forna tiders ordförandeklubba och den är i detta avseende också släkt med konungens spira. Om detta är den primära funktionen följer av den sekundärt en funktion som ett värdighetstecken. Staven blir en symbol för den valde ämbetsmannen eller ett tecken på vilken av mästarna som för mötet eller året innehade ett visst uppdrag, ty mycket ofta roterade de olika uppdragen. Också här är parallellen med furstens spira uppenbar.

I några fall kan ytterligare bifunktioner skönjas. Beteckningen "prestav" på två stavar från klädesvävarämbetet i Norrköping åtminstone antyder att de burits i processionen vid begravningen av bortryckta bröder i skråret och den allmänna utformningen stavarna har gör dem också lämpliga att bäras under högtidliga former. I något fall har en stav, glasmästarämbetets i Stockholm av år 1668, från välkomman fått övertaga funktionen att vara behängd med plåtar med de individuella mästarnas bokmärken eller namnskiffer.

Enkel svarvad ordförandeklubba, som tillhört sockerbagaresocieteten i Stockholm (inv nr 23 855).

Rikt svarvad ordförandeklubba i masur, som tillhört skräddareämbetet i Nyköping (inv nr 42 675).

Ordförandeklubbor hos skråna

En huvudfunktion hos gehörstaven var dess användning för att äska tystnad och en bifunktion var dess egenskap av värdighetstecken för ålderman och åltgesäller. I båda dessa funktioner men inte i fråga om vissa andra, har de idag avlösts av ett mindre och lätthanterligare föremål, nämligen ordförandeklubban. Denna process synes vara i full gång vid skråväsendets upphörande 1846 och i museets samlingar finns 44 ordförandeklubbor av olika slag som tillhört ämbeten eller gesällskap. Flertalet av dessa har tillhört ämbeten, hela 35 stycken. Gesällskapen svarar alltså för en relativt mindre del av föremålsgruppen här jämfört med gehörstavarna. De allra flesta är från Stockholm, 19 ämbetens och 3 gesällskaps, alltså hälften av hela gruppen. 12 klubbor från städer i mälardalen, i vid mening, och 11 stycken från östkustens städer och 2 från tvillingstäderna Vänersborg-Uddevalla. Det intressanta med denna spridning är att allt gammaldanskt område saknar klubbor, i varje fall i museets samlingar. Detta kan knappast vara en tillfällighet och tolkningen är given. Dessa om rådens ämbeten och kanske särskilt gesällskapen har varit konservativare och inte tagit upp det nya föremålet vid en tidpunkt när det redan har en etablerad spridning i uppsverige (jfr kartskiss). De flesta av klubborna har det utseende vi är vana vid från vår tid, 33 stycken har således svarvade eller klossformade huvuden och oftast svarvade skaft. Ett rätt stort antal är mer

Utbredningskarta visande från vilka städer Nordiska museets gehörstavar och ordförandeklubbor med skråanknytning kommer.

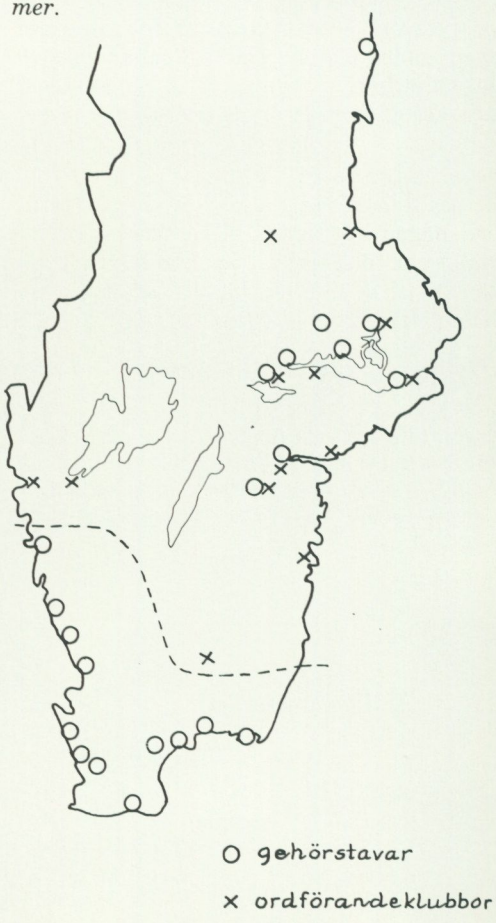

eller mindre klotrunda, 7 stycken, däribland en som är klart 1600-tal och som tillhört lärftkramhandlarsocieteten i Stockholm. 2 är klockformade och 1 närmast lik en stafettpinne. Slutligen finns 2 klubbor som är helt överklädda med snörmakerier, båda från förmögna stockholmsämbeten, bryggareämbetets och hattmakareämbetets, den senare en av de få daterade klubborna, nämligen till 1790.

Denna uppsats har velat visa två olika forskningsinriktningar utifrån ett skråföremål i museets samlingar. Å ena sidan något om en numera okänd föremålskategoris ändamål, användning och undanträngande av en nyare föremålstyp. Å andra sidan hur man utifrån grupper av initialer på ett föremål, om omständigheterna är lyckliga, kan sammanbringa material från andra källor, som tillsammans ger åtskillig "ny" personhistorisk kunskap om en yrkesgrupp för drygt tre hundra år sedan.

Källor och litteratur

Föremål i Nordiska museet

Skräddareämbetets välkomma 1614	79.619
Skräddareämbetets gehörstav 1622	77.090
Skräddargesällskapets välkomma 1632	149.140
Skräddargesällskapets gehörstav 1647	149.139
Skräddargesällskapets kistplåt 1672	159.603

Arkivalier i Stockholms stadsarkiv

Boupptecknings
Kyrkoarkiv
Mantalsuppgifter
Skråhandlingar

Ambrosiani, S., Från de Svenska skråämbetenas dagar. 1920.

Andrén, E., Kring en skråkista. I Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson 19 mars 1966 s 29–40.

Bringéus, N.-A., Skräddaren på bocken. Kulturen 1979 s 75–83.

Geijer, L., Släkten Geijer... 1953.

Stockholms stads tänkeböcker från år 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv, 1592–1625. 1939–1976.

Wrangel, F. U., En vandring med stadstjänarne i Staden mellan broarna (1646). I Stockholmiana IV.

Summary

The silver wand of the Venerable Tailors' Guild from 1622

The article presents an account of a guild object, a silver wand ordered by the Stockholm Tailors' Guild in 1622. With reference to the engraved names a picture is drawn of the circle of donors. The characteristic form of this category of objects is described, as also its import, and how in due course it was superseded by chairmen's mallets of conventional type.

Snickaren Olof Martin och en byrå i "rutat arbete"

Per H Falck

Rokokon i det svenska möbelhantverket inleds på 1740-talet. Det sker under medverkan av gesällerna Samuel Pasch och Lorentz Nordin, vilka 1743 återkom till Sverige från gesällvandringar, som bl a fört dem till Paris. De togs vid hemkomsten omedelbart om hand av Carl Hårleman och antogs till hovschatullmakare. Slottsbygget i Stockholm framskred och Hårleman har som ansvarig säkert känt behov av att ha tillgång till möbelsnickare skolade i den franska stilen. Under detta första decennium förblir rokokon en angelägenhet för hovkretsarna.

Lorentz Nordin, som 1752 "beviljats förening" med snickarämbetet, vände sig i tidningsannonser till allmänheten och detta har med all säkerhet ökat efterfrågan på moderna möbler. De stora bränderna i Stockholm vid samma tid med därav föranlett behov av nya möbler är säkert också en faktor som bidragit till stilens spridning. Under 1750-talet tränger rokokon sakta undan den senbarocka formvärlden för att under nästa decennium ha segrat.

Utvecklingen under dessa båda första, grundläggande decennier är föga känd på grund av att daterbara och signerade verk i stor utsträckning saknas. Av största intresse är därför den byrå som Nordiska museet under året fått mottaga som gåva av fil dr Berit Wallenberg. Den är av tidig rokokotyp med trelådig uppbyggnad, dubbelt svept med i plan mjukt rundad arbalèteformad front, dvs den är dubbelbröstad i stället för att ha en bukighet mitt på fronten, vilket är det normala för svenska rokokobyråar (bild 1–2). Byrån är fanerad på furu med valnöt lagd i diagonala, kvadrerade rutor. Lådvarven är markerade på front och sidor med särskiljande friser. De främre hörnstolparna är rundade med faneret lagt i fiskbensmönster. Skivan, som för mycket länge sedan brutits av på mitten är av ljust grönspräcklig kolmårdsmarmor med profilerad kant. På sidorna har av dekorativa skäl anbragts bärhandtag – någon praktisk nytta kan de knappast ha haft då de inte är fästade med genomgående bult. Dessa liksom draghandtag, nyckelskyltar och övriga beslag är av brännförgylld brons. Byrån är ovanligt liten och nätt med en bredd av 97 cm och ett djup av blott 43 cm.

Hantverksmässigt är byrån av mycket hög kvalitet. De kvadrerade romberna i deras flätverk av ådror har en minutiös passning mot de omgivande friserna. Fiskbensmönstret på de främre hörnstolparna är en svårare men även väsentligt elegantare lösning än det här normalt förekommande gördelformade fanermönstret. En elegant detalj är också de fanerade avfasningar, som gjorts i bakkanten på de bakre hörnstolparna i syfte att ge stolparna en smäckrare form. Denna detalj återfinner man ibland på byråar av Nordin.

En annan ovanlig detalj är att lådförstyckena på undersidan belagts med massiv valnöt, i framkanten synlig som en utskjutande rundstav. Detta är tillkommet för att hindra att faneret skadas av underliggande låda och dess låskolv. Motsvarande anordning kan även studeras på en byrå av Nils Dahlin.[1] Tekniken, s k cockbead,

1–2. Byrå av Olof Martin. Den höga tekniska kvaliteten, de eleganta detaljerna och det behärskade formspråket får Martin att framstå som en av den svenska rokokons främsta namn inom möbelhantverket. Inv nr 310 319. Nedre mittbeslaget förkommet. Foto Ulla Wåger 1983.

fanns under 1700-talets första hälft huvudsakligen i England men kan noteras även på holländska möbler. Den används också från seklets mitt genomgående vid Abraham Roentgens berömda verkstad i Neuwied i Rehnlandet.

Det som genast föll i ögonen var den för svenska förhållanden relativt ovanliga fanerläggningen. Detta sätt att lägga faneret har använts av Christian Linning, men hans rutmönstring är genomgående större. Tanken gick istället till snickaren Olof Martin, som år 1750 tillverkade Stockholms stads likarelåda med en fanerläggning av mer överensstämmande slag (bild 3). Den påteckning i rödkrita med Martins namn, som senare anträffades på skivans undersida kom därför som en glädjande bekräftelse härpå. Det kan redan här vara på sin plats att kortfattat redogöra för omständigheterna kring likarelådan, det tidigaste, säkert daterbara arbetet vi har knutet till Olof Martins namn.

Det skrin för stadens likaremått, som Olof Martin utförde på våren 1750, är ett elegant arbete men står stilistiskt på en mer senbarock nivå än byrån. Detta kan å andra sidan sammanhänga med den lätt monumentala karaktär, som ett sådant arbete bör ha. Här skulle förvaras likare för

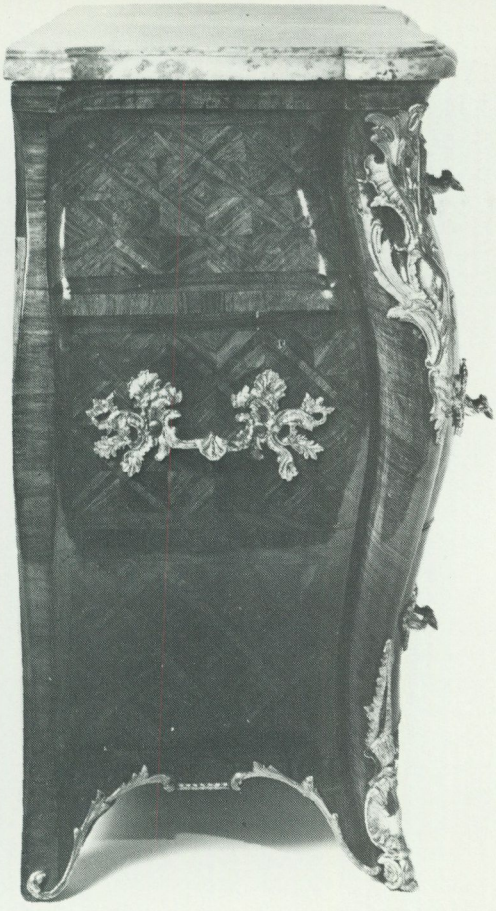

olika typer av längdmått, rymdmått och vikter.

"Gjort och levererat en låda till mått och vikter, belagd med rutat arbete utantill, med lås och gångjärn, förgyllt mässingsbeslag..." skriver Martin i sin räkning till Handelskollegiet. Till denna har han fogat diverse räkningar från underleverantörer i samband med lådans tillverkning. Här finns också en noga specificerad räkning från gesällen Diedrich Bomgart, som arbetat i åtta veckor med själva lådan. Detta är en märklig omständighet. Bomgart har inte i några andra arkivalier påträffats bland Martins gesäller, men måste självfallet ha varit anställd i hans verkstad. En gesäll vid denna tid var helt underordnad den mästare hos vilken han för tillfället arbetade, han hade en fastställd daglön och hade ingen rätt att åtaga sig självständiga arbeten. Saken kan tillsvidare inte ges en nöjaktig förklaring. – Man kan också tycka att Martin själv skulle ha arbetat med en så viktig beställning som denna. Men tillverkningen kan ha brådskat och Martin själv ha varit upptagen av någon ännu mer brådskande beställning.

Vid den genomgång av museets katalog över möbler utom museet, som företogs påträffades ännu en byrå av till synes helt överensstämmande slag. Denna kunde spåras till nuvarande ägaren och visade sig också vid undersökning vara helt lika. En felaktig sågning i blindträet som noterats på den wallenbergska byrån återfanns även på den andra. Likaså överensstämde påteckningen på skivans undersida såväl vad gäller handstil som placering och utbredning. (Dessa påteckningar i rödkrita under skivor av kolmårdsmarmor är relativt vanliga. De skall inte förväxlas med en snickarsignering utan är istället en anteckning som gjorts i samband med huggningen eller leveransen för att skilja de olika beställningarna åt.) Det stod med andra ord klart att dessa byråar med allra största sannolikhet från början utgjort ett par.

Den byrå som nu tillförts Nordiska museets samlingar har varit i familjen Wallenbergs ägo sedan 1860-talet. Den kom in med Berit Wallenbergs farmor Anna von Sydow, som 1861 gifte sig med bankdirektören A O Wallenberg. Den stod först på Malmskillnadsgatan, senare på Kungsträdgårdsgatan 14 i Stockholm. Därifrån ärvdes den av sonen kapten Oscar Wallenberg gift år 1900 med Beatrice Keiller. Med byrån följde uppgiften att den kommit från Arvfurstens palats och en gång tillhört Gustaf III:s syster Sophia Albertina.

Med parbyrån följde inte samma uppgift. Här kan byrån istället föras tillbaka till kaptenen Adolf Ludvig Sehman (1809–99) och hans hustru Emilia Östberg (1816–92).

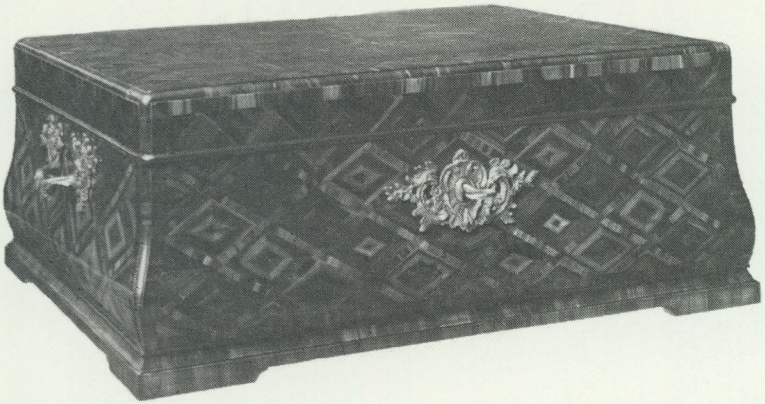

3. Stockholms stads likarelåda tillverkad 1750 hos Olof Martin. Mått 63,5 × 53,5 × 26,5 cm. Tillhör Stockholms Stadsmuseum inv nr 6 242.

I deras hem utanför Linköping sågs den på 1890-talet av Nordiska museets tidigare styresman Andreas Lindblom, som var släkt med familjen. Här tar dock tråden slut. Släktrelationerna löper bakåt mot bl a brukspatronen Isak Gustaf Sehman på Aske slott i Uppland, mot släkterna Tham och Grill i Ostindiska kompaniet. Att i bouppteckningar leta efter byrån i dessa släkter framstår tyvärr som lönlöst.

Den äldsta uppgift som kan knytas till någon av byråarna är sålunda den om prinsessan Sophia Albertina. Denna tradition är så fast förankrad inom familjen Wallenberg att man trots frånvaron av arkivaliskt säkra belägg bör kunna räkna med att byråarna verkligen tillhört prinsessan.

Sophia Albertina föddes 1753 som yngsta barn till Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika. Hon avled ogift 1829. I hennes bouppteckning finns upptaget i "Stora Toiletten" i hennes palats vid Gustav Adolfs torg "1 st Bureau med marmorskifva och bronz" värderad till 10 Rd B samt "1 dito-dito-dito" med ett åsatt värde av 15 Rd B. (RA) – En rokokobyrå har vid denna tid och i det sociala sammanhang vi här rör oss med all säkerhet framstått som en totalt omodern möbel, omöjlig att placera i representativa utrymmen. Sin egenskap av rangmöbel behöll dock en dyrbar byrå och därför placerades den istället i intimare utrymmen. Om man skall möta ett par små rokokobyråar i Sophia Albertinas miljö är därför hennes stora toilette ett rum av passande karaktär. – Bouppteckningen anger dock olika värde för de båda byråarna i rummet och denna omständighet leder självfallet i första ögonblicket till tanken att uppgiften avser två olika byråar. Vid närmare eftertanke finns emellertid en annan lika sannolik förklaring, nämligen att den ena byrån haft någon skada som dragit ned värdet. En sådan skulle t ex kunna vara en sprucken marmorskiva. Ovan nämndes att skivan då byrån kom till museet var spräckt på mitten. Enligt donators uppgift var denna skada mycket gammal. Detta framgick också klart av brottytorna. Sprickan var dock fin och då de båda styckena sköts samman var brottet nästan osynligt. Den bör alltså mycket väl ha kunnat passera även i furstlig miljö.

Det kan alltså sammanfattningsvis sägas föreligga en icke obetydlig grad av sannolikhet för att den byrå i prinsessans Stora Toilette, som 1829 värderades till 10 Rd B är identisk med den byrå av Olof Martin, som nu kommit till Nordiska museet. Längre än så bör egentligen inte materialet pressas. Självfallet är det dock av intresse att försöka följa de båda byråar bakåt i tiden, som här antagits ha tillhört prinsessan. Just vid tiden för hennes födelse vet man av bevarade räkenskaper att Olof Martin arbetat med beställningar för kungahuset. 1752 tillverkade han för drottningen ett mynt- och medaljskåp (se nedan)

och 1753 hade han beställningar för kronprinsens våning på Stockholms slott.[2] Det är alltså inte alls orimligt att tänka sig att Martin fått en beställning i samband med prinsessans födelse för någon av de våningar, som då ställdes iordning åt henne. I Lovisa Ulrikas boupptеckning finns inga byråar, som omedelbart kan sättas i förbindelse med de här aktuella. Går man däremot till det inventarium från 1777, som uppgjordes med anledning av det statliga övertagandet av Drottningholm från Lovisa Ulrika har man mer framgång (Slottsarkivet). I den del av förteckningen, som upptar sådant lösöre som tillhört Lovisa Ulrika privat men som nu skulle överlämnas till kronan, finns en uppgift rörande "Kongl: Princessans" (dvs Sophia Albertina) "Cabinett: 1 Bureau af brunt träd fanerad i rutor har hwardera 3. lådor, är beslagen med bronze förgylt i elden, grön swänsk Marmorskifwa. – 1 Dito aldeles lika." – Beskrivningen stämmer som synes precis men kan självfallet lika gärna åsyfta ett annat byråpar. En besvärande omständighet är den totala frånvaron av stämplar på båda byråarna. Drottningen hade privat ägarstämpel och staten lät med en särskild stämpel märka de föremål som ingick i 1777 års överlåtelse. Naturligtvis kan man

4. Denna paristillverkade byrå från 1740-talets senare del som nu finns på Stockholms slott har tillhört drottning Lovisa Ulrika. Fanerläggningen i rutor samt draghandtag och nyckelskyltar är identiskt lika med Olof Martins båda byråar varför det inte kan uteslutas att den av Martin i dessa stycken använts som förebild. HGK 488. Jfr bild 5–6. Foto Håkan Lind, Kungl Husgerådskammaren.

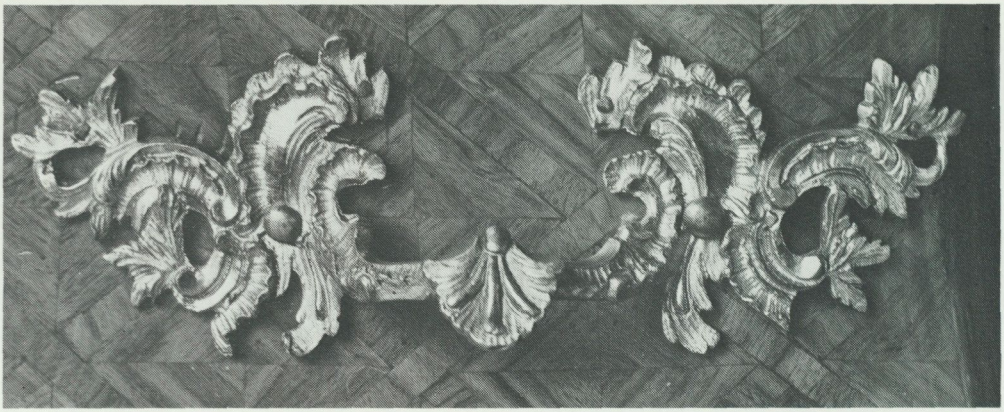

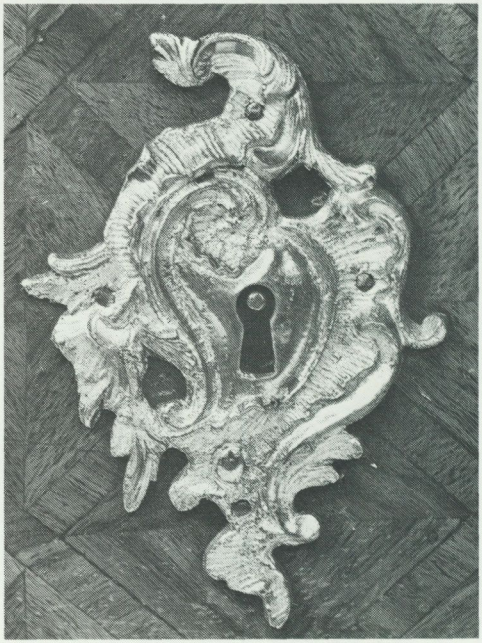

5–6. Detalj av övre lådan på Martins byrå visande draghandtag och nyckelskylt av brännförgylld brons. Svensktillverkade bronsbeslag har generellt, så också här, en lägre kvalitet än Paristillverkade beroende på brister i den här så betydelsefulla, avslutande ciseleringen. Foto Ulla Wåger 1983.

prestera en hypotes även för detta – byråarna kan vara en privat beställning av drottningen men inte försetts med hennes ägarmärke då de var placerade i prinsessans våning och senare, 1777, kanske lösts in av Sophia Albertina efter det att förteckningen gjorts upp. Dessa resonemang blir dock alltför hypotetiska och kommer sannolikt aldrig att kunna bevisas. De presenteras blott för att visa en möjlig lösning på problemet.

Rutmönstrat faner av just det slag som förekommer på de båda byråarna och på likarelådan är som nämnts tämligen sällsynt i Sverige. Det förekommer däremot mycket ofta i Frankrike där Parissnickarna använde tekniken från 1700-talets början och genom hela rokokon. Abraham Roentgen, ovan nämnd då det gällde cockbead, har från 1750 då verkstaden etablerades i Neuwied gjort flitigt bruk av detta och likartade fanermönster, vilka han sägs ha utvecklat under gesällår i England från 1733. Men hans verksamhetstid infaller för sent för att ha betydelse i detta sammanhang. Martin som blev mästare 1736 kan givetvis ha varit i Paris på sin gesällvandring och där tillägnat sig tekniken. Vi saknar dock belägg för att svenska gesäller så tidigt som på 1720-talet sökt sig till Paris, men det får därför självfallet inte uteslutas.

Det finns emellertid även en annan möjlighet. I Drabantsalen utanför Pelarsalen på Stockholms slott står en fransk byrå av hög kvalitet (bild 4). Den är paristillverkad men saknar tillverkarstämpel. På ryggen

7. Mynt- och medaljskåp som 1754 på Lovisa Ulrikas beställning tillverkades av Olof Martin. Drottningen skänkte skåpet till Upsala Universitets kansler Carl Didrik Ehrenpreus. Tillhör Uppsala Universitet. Foto förf 1983.

bär den Lovisa Ulrikas ägarstämpel samt den förutnämnda statliga Drottningholmsstämpel, som brukades 1777 på de inventarier, som då övergick i statlig ägo. Byrån har en fanerläggning med kvadrerade romber, som helt motsvarar den på Martins båda byråar. Romberna har en ungefärlig bredd av 8,4 cm. Motsvarande mått hos Martin är 8,6 cm. Samma överensstämmelse i form och storlek finner man då det gäller draghandtag och nyckelskyltar (bild 5–6). De franska beslagen, som är av ojämförligt högre kvalitet än de svenska är märkta med en stämpel, vilken användes i Paris 1745–49. Byrån kan alltså tidsmässigt sättas i samband med den inköpsresa

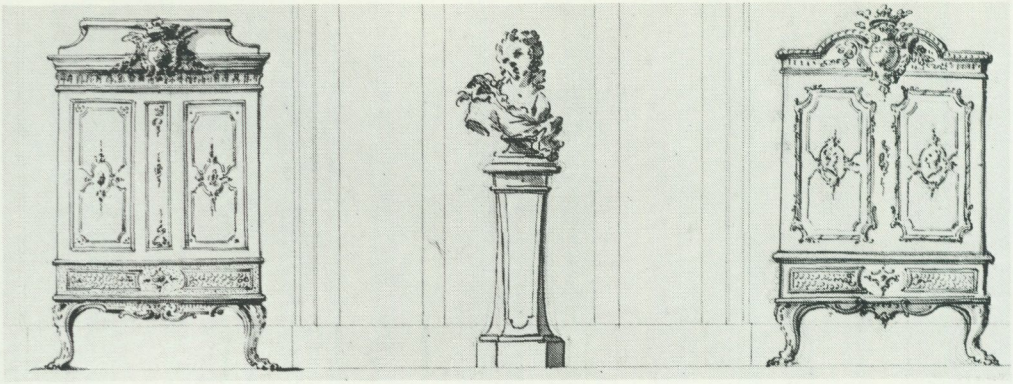

8. Förslag av Carl Hårleman till myntskåp för galleriet på Drottningholm. Foto Nationalmuseum.

till Paris, som Carl Hårleman företog 1744–45 eller kanske ännu hellre Carl Reinhold Berchs resa något senare på 1740-talet. Likheterna mellan den franska och de båda svenska byråarna är då det gäller beslag och faner så stora att man inte kan utesluta ett samband, dvs att Martin i vissa stycken kunnat använda den som modell. Förutsättningarna för Olof Martin bör alltså ha förelegat redan vid 1750-talets början och en datering av byråarna till förslagsvis 1753–54 är således fullt möjlig.

Lovisa Ulrika var vid 1750-talets ingång sysselsatt med planerna för Drottningholm. 1752 stod naturaliekabinettet färdigt men redan året innan hade drottningen hos Nordin beställt två skåp, som skulle innehålla insekter. Samma utseende får sedan även de skåp som drottningen låter Nordin tillverka för sitt myntkabinett. Samma år som beställningen av naturalieskåpen, 1751, lämnar Lovisa Ulrika en beställning till Olof Martin på ett mynt- och medaljskåp.[3] Detta var avsett som gåva till Uppsala universitets nyutnämnde kansler, riksrådet Carl Didrik Ehrenpreus. Det är utfört som ett dubbelskåp (bild 7). Intressant är att jämföra det med de skåp Nordin tillverkat. Det parkettartade fanermönster som bildar en zigzagartad fris på dörrar och gavlar är helt överensstämmande. Även den rika beslagsskruden är lika eller nära nog lika. Nordins skåp återgår sannolikt på ett förslag av Hårleman. Studerar man närmare de skåp som Hårleman ritat för Lovisa Ulrikas myntsamling, finner man där samma hörnornament på dörrarna som de Martin använt och som fö ett par år senare kommer till användning på väggboaseringarna i myntkabinettet (bild 8). Man bör därför kunna utgå från att Martin haft ett förslag av Hårleman att arbeta efter.

Vi har nu mött Olof Martin i samband med tre olika beställningar där han kunnat arbeta med rokokons uttrycksmedel. Att han sannolikt också haft kunder som inte varit fullt så stilmedvetna kan vi gissa oss till, men här saknas än så länge material. En beställning av mer speciell art var den skrålåda för Stockholms byggmästarämbete, som Olof Martin tillverkade 1754 (Protokoll 1754, SSA, bild 9). Lådan, som nu tillhör Nordiska museet, har en kraftfull arkitektonisk form. Från ett sockelparti med förkroppade plintar bär släta framförställda kolonner upp ett kraftigt bjälklag med klassicerande dekor. Locket/taket har ett rikt utbildat fall. Mitt på långsidorna och gavlarna har markerats en bågöppning genom en profilerad list uppburen av pilastrar. På ena långsidan är i intarsia inlagt ett tvärsnitt av en takstol med låg kupolform samt under denna en dekorativt anbragt grupp av verktyg, delvis i tenninläggning.

Tekniskt och till form och dekor närstående denna låda är Stockholms snickarge-

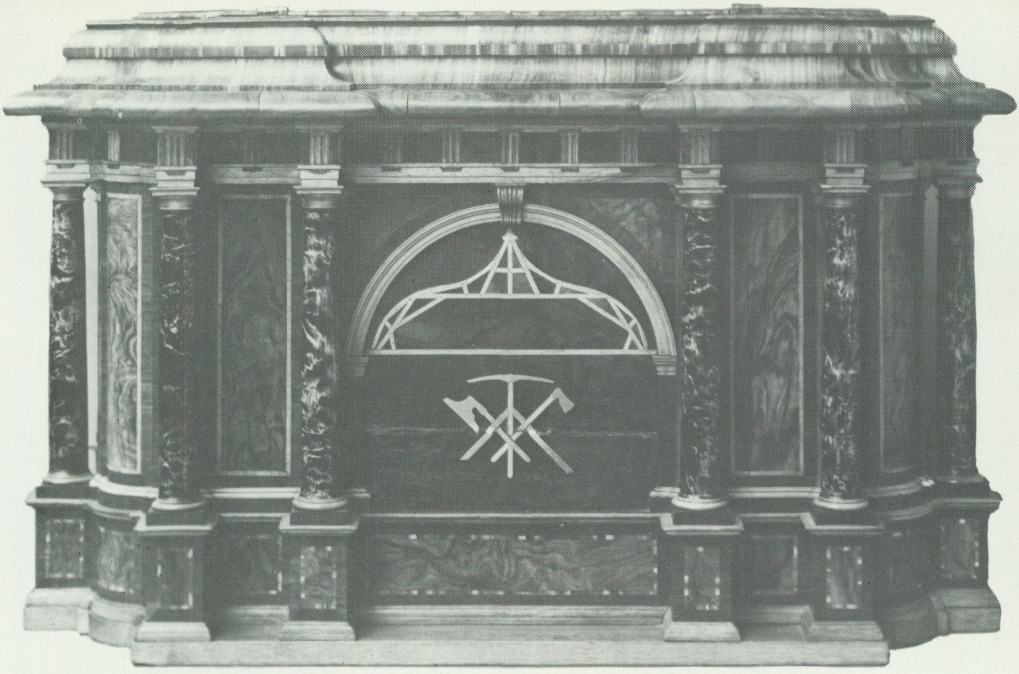

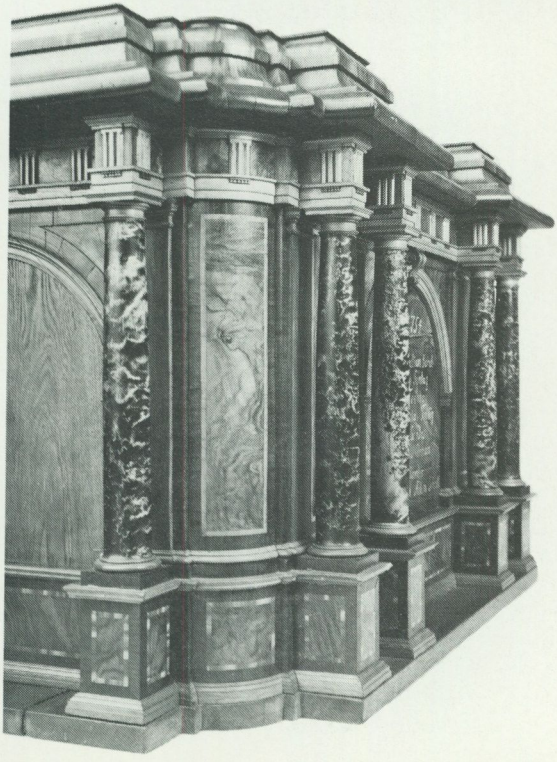

9. Stockholms byggmästarämbetes låda tillverkad av Olof Martin 1754. Tillhör Nordiska museet, inv nr 143 560. Den arkitektoniska formen och de kraftfulla detaljerna går igen i snickargesällernas kista bild 10.

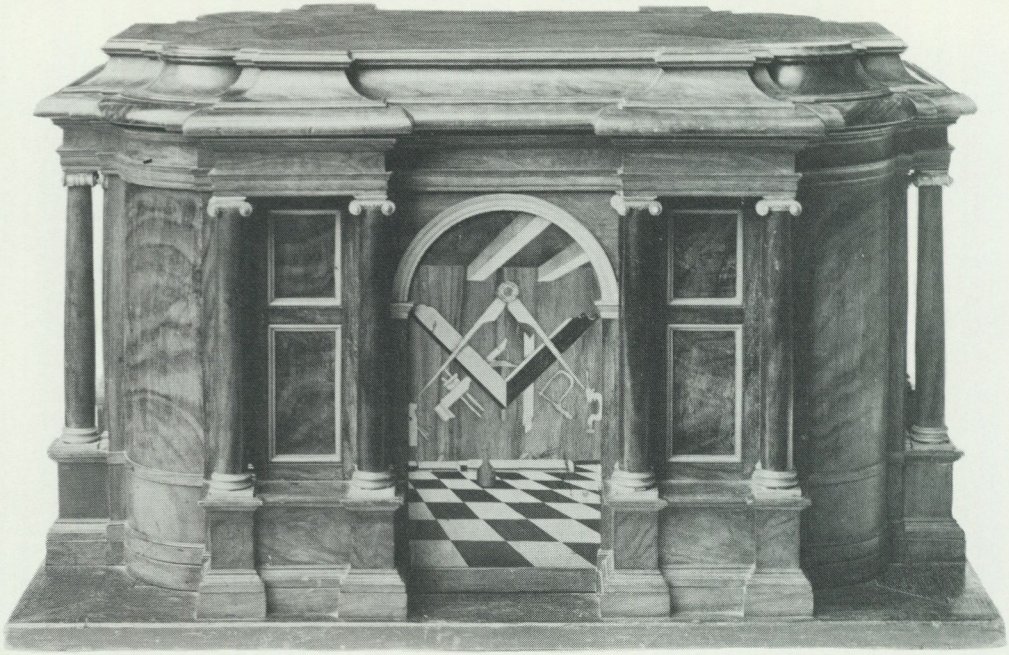

10–11. Stockholms snickargesällskaps låda, sannolikt tillverkad av Olof Martin vid 1750-talets mitt. Tillhör Nordiska museet, inv nr 18 896. Anmärkningsvärda är de fyra bågöppningarna, vilka man känner igen från byggmästarnas låda, bild 9, och där låg som blinda dekorationer på lådsidan/muren men här har tagits som förevändning till en skenperspektivisk genombrytning av väggen. På två av bilderna ser man in i en snickarverkstad. Dolda bakom väggen och pilastern ser man t v underbenet på en gesäll, som står och hyvlar och t h foten på en annan gesäll, som tydligen sitter och arbetar.

sällskaps låda även den i Nordiska museets ägo (bild 10–11). Inga uppgifter har bevarats, som rör dess tillkomst. Grundformen och uppbyggnaden är densamma som byggmästarnas låda bara något enklare i detaljerna. Vad som främst faller i ögonen är de rika figurala inläggningarna på gavlarnas och långsidornas arkadfält. Långsidorna visar inblick i en snickarverkstad medan gavelfälten syftar på de med snickargesällerna förenade stockmakar- och instrumentmakargesällerna.

Liksom på byggmästarlådan har tenn använts i inläggningarna för att markera detaljer av stål.

Med den i många stycken detaljerade överensstämmelsen i utformningen måste ett nära samband föreligga mellan de båda lådorna och det ligger då självfallet nära till hands att tänka sig att Olof Martin tillverkat även gesällådan. Sannolikt har byggmästarlådan tillkommit först. Den palatsliknande formen bör ha varit naturlig för ett byggmästarämbete. Snickargesäller-

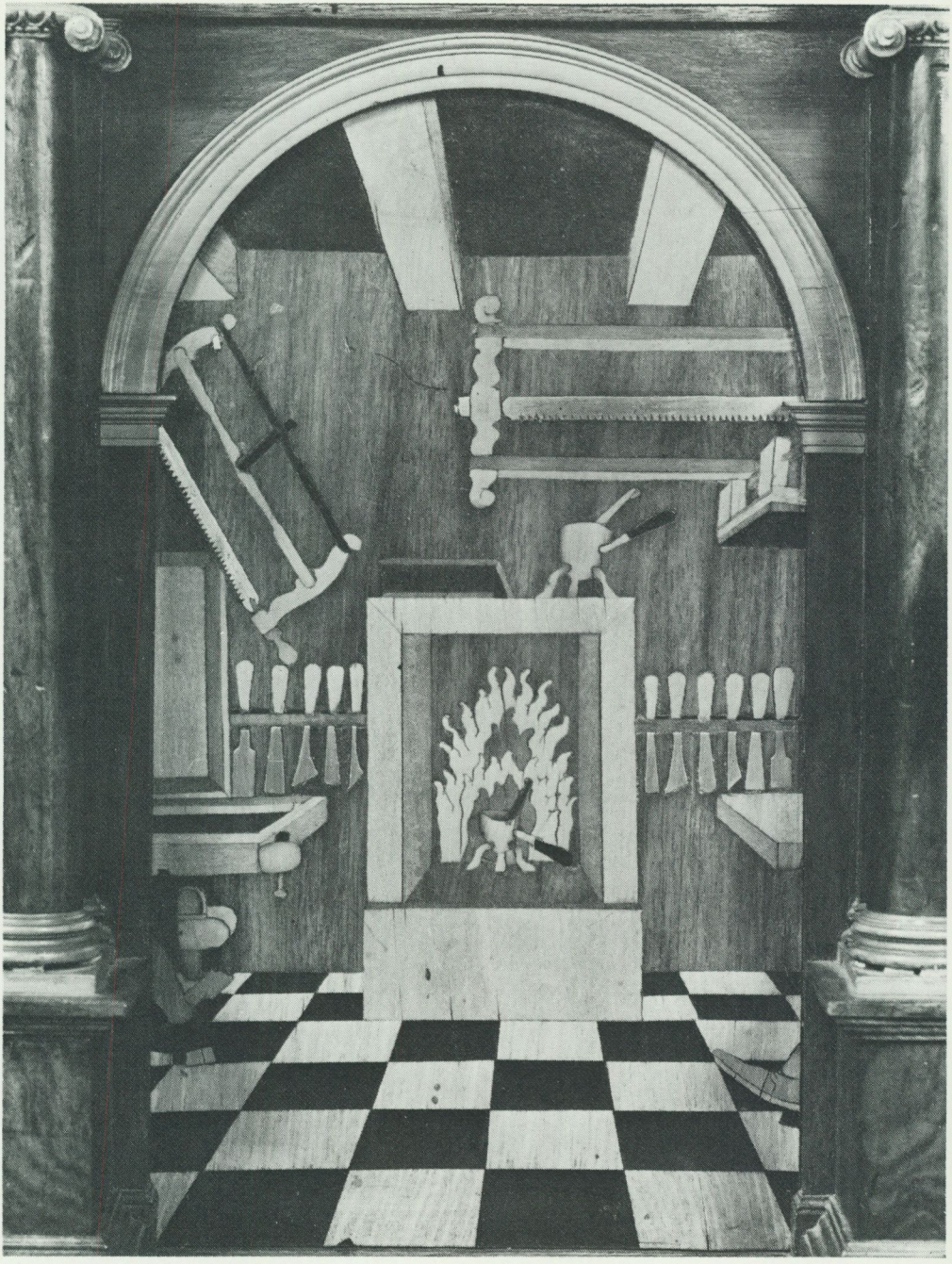

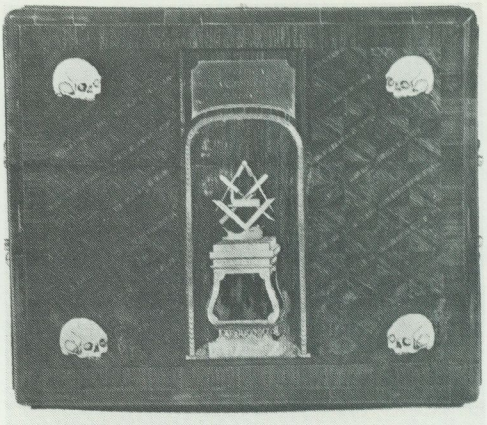

12–13. Stockholms snickarämbetes dödlåda tillverkad 1756. Fanerets fyrdelade romber och inläggningarna av trä och andra material känns igen från andra, säkra arbeten av Martin. Ändå är det tveksamt om "Dödlådan" skall hänföras till Olof Martin. Tillhör Stockholms Snickarmästarförening.

na har sedan funnit denna form vara ett lämpligt underlag för dessa interiörbilder. Vad formen beträffar behövde gesällerna annars inte gå längre än till ämbetets egen låda från 1645 för att finna en liknande arkitektonisk uppbyggnad.

Ännu en låda återstår att nämna. Det är snickareämbetets sjuk- och begravningskassas låda, i ämbetsprotokollen vanligen kallad Dödlådan (bild 12–13). Här går åter det "rutade" arbetet igen i samma småskaliga form som på likarelådan. Inskriptionen på en på locket infälld silverplåt "Lofliga Snickareembetets Döloda Ano 1756" anger tillkomståret. Lådan, som är enkelt rektangulär med lågt sockelparti har rika inläggningar på locket av masurbjörk, pärlemor, sköldpadd och mässing. Teknik och även motiv känns igen från de ovan behandlade skråkistorna men ändå är det tveksamt om Dödlådan utgått från Martins verkstad. 1755/56 avsade sig Martin under påtaglig irritation åldermanssysslan och det verkar inte troligt att han i samband härmed skulle ha tagit på sig uppgiften att göra en låda för begravningskassan. Utan tvekan hör dock lådan hemma i kretsen kring Olof Martin.

Vem var nu Olof Martin? Hans liv kan rätt noga följas från år 1736 då han blev mästare i Stockholms snickarämbete och den 11 november gifte sig i Tyska kyrkan med snickaren Elias Haupts dotter Ulrica.[5] Elias Haupt var far till det gustavianska skedets största namn inom möbelkonsten, Georg Haupt, och familjen tillhörde en av de många hantverkarsläkter i det dåtida Stockholm, som ledde sitt ursprung till Tyskland.

Då man vill söka Olof Martins ursprung är man ute på mer osäker mark. Han kan inte påträffas som född i Tyska församlingen. Var han möjligen en till Sverige invandrad tysk gesäll, vilket hans efter giftermålet nästan livslånga medlemskap i församlingen kan ge skäl att anta eller gifte han in sig i en familj med så stark förankring till tysk kultur att det av detta skäl blev naturligt att följa hustruns församlingstillhörighet.

Den äldsta uppgift om Olof Martin, som påträffats är ett pass utfärdat av dåvarande åldermannen i Stockholms snickarämbete Johan Wulff den 8 juni 1724.[6] "Ich bekenne dass deisser deissger geselle beij Meir gearbeit hat Oloff Martein... und weil nach

Lübeck." – Det finns några passhandlingar för gesäller bevarade, vilka utfärdats av Martin då han själv blivit mästare.[7] De är alla avfattade på svenska och skrivna med samma handstil, vilket stöder en förmodan att Martin var född i Sverige av svenskspråkiga föräldrar. Av en anteckning i kyrkboken vid hans död vet man att han var född omkring år 1700.[8] Uppgiften i passet bör man sålunda kunna tolka som upptakten till en normal gesällvandring med Lübeck som första anhalt och företagen av en svensk gesäll.

Kvar står nu dels möjligheten att Olof Martin utbildats i någon landsortsstad i Sverige eller Finland, dels att han utbildats i Stockholm men att han ej kunnat identifieras bland de namngivna lärgossar, som finns förtecknade i ämbetets bevarade in- och utskrivningsbok. Är det senare fallet finns det också en möjlig lösning på problemet.

Den ovannämnde åldermannen Johan Wulff lät den 6 oktober 1720 i läran inskriva "... Gåssen Oluf Mårtensson på 3ne åhr ... att lära detta ämbete ... elliest är han född i Möklinta Socken".[9] Denne Olof Mårtensson skrevs som gesäll ut ur läran den 14 oktober 1723.

Under äldre tid skulle en nybliven gesäll under det första året, det s k förbundsåret, mot lön arbeta hos sin läromästare. Först därefter var han fri att ge sig ut på vandring eller låta omskåda sig till en annan mästare i staden. För Olof Mårtenssons del skulle alltså förbundsåret vara till ända i oktober 1724. Men ingenting hindrade naturligtvis att en mästare släppte sin gesäll tidigare för att han skulle kunna ge sig ut på vandring medan sommaren ännu varade.

Det är ingalunda ovanligt att i in- och utskrivningsboken möta uppgiften att en lärogosse med ett -son-namn tagit sig ett familjenamn av borgerlig karaktär. Det är därför fullt rimligt att Olof Mårtensson kan ha tagit sig ett familjenamn och då bildat det på sitt -son-namn, alltså Mårtensson – Martin.

Olof Mårtensson var född i Möklinta socken (Uppl) på Vivastbo soldattorp den 20 mars år 1700.[10] Föräldrarna var soldaten Mårten Oloffson och hans hustru Karin Matzdotter. Fadern dog möjligen redan samma år som Olof föddes, i varje fall är modern från 1706 antecknad som änka.[11] Därefter saknas alla uppgifter.

Om Olof Martin är identisk med Olof Mårtensson ligger det också nära till hands att han som soldatson, sannolikt utan familj och utan tidigare förankring till Stockholm när han gifte in sig i en aktad borgarfamilj också anslöt sig till hustruns, Ulrica Haupts kulturella /religiösa tradition.

Olof Martin och hans hustru fann sin första bostad i huset Västerlånggatan 78, vid Järntorget där man bodde fram till 1739 då första barnet, sonen Elias, den sedermera så berömde målaren, tecknaren och grafikern föddes.[12] Fram till 1745 flyttar sedan familjen mellan tre olika bostäder.

Verkstaden hade under dessa år expanderat och sysselsatte 1740 fyra gesäller och tre lärogossar. Efter att ha varit verksam i fyra år ansökte Martin detta år om burskap i Stockholm. En månad senare utsågs han på ämbetets sammankomst till ungbror dvs den av mästarna, vanligtvis den senast tillkomne, som skulle assistera åldermannen vid bl a sammankallningar.

I slutet av år 1745 köpte Olof Martin fastigheterna nr 156 och 187 i kvarteret Phaeton, nuvarande Köpmangatan 22 och Trädgårdsgränd 7, två hus på var sin tomt rakt genom kvarteret.[13] 1756 lät Martin byggmästaren Johan Körrner göra förslag enligt en bevarad ritning för ombyggnad och reparation av huset[14] (bild 14).

Verkstaden har sannolikt sysselsatt i medeltal sju anställda. De fluktuationer, som framgår av arkivmaterialet – t ex 1748, åtta gesäller och två lärgossar, 1750, två gesäller och tre lärgossar, 1754, åtta gesäller och en lärgosse – har sannolikt dels med årstider dels med växlingar i orderingången att göra.

Hans verkstad har troligen redan på 1740-talet hört till de mer ansedda i Stockholm. 1742 levererade han till Axel von Fersen "et skrif bord af alderträ [al] med

14. I huset Köpmanagatan 22 där nu bl a Ariadne Antik residerar i gatuplanet bodde Olof Martin med sin familj åren 1745–62. Här hölls också enligt protokollen snickarämbetets sammankomster under hans tid som ålderman. Foto förf 1983.

låhs och mesings beslag, sampt en upsatz med rum för paper och et litet rum med lås och gongiärn". (Stafsundsarkivet, RA)

På våren 1749 utsågs Olof Martin vid ämbetets sammankomst till lådmästare och på hösten samma år till bisittare. 1752 slutligen valdes han till ålderman efter Friedrich Eckstein.[15] Han stod nu på toppen av sin karriär. Hans sannolikt rätt stora produktion var åtminstone delvis av exklusiv karaktär och han kunde räkna kungahuset bland sina uppdragsgivare. De möbler som utgick från hans verkstad stod knappast någon av de främsta stockholmsmästarnas efter i elegans och kvalitet.

Åldermanssysslan har säkert inte varit någon lätt uppgift under 1700-talet och de 16 åldermän, som under detta sekel avlöste varandra inom Stockholms snickareämbete har i medeltal inte suttit längre än sex år på posten. Endast tre har avlidit under ämbetstiden – de övriga har avsagt sig uppdraget och av samtliga har fyra, dvs hela 25 % endast innehaft ämbetet under två år. Inte heller för Olof Martin har tydligen uppdraget som ålderman löpt utan friktion och vid fjärde kvartalssammankomsten 1755 ingav han till ämbetet "en skrift hwarutinnan han berättar huruledes han under hwariehanda tillstötande bekymmer, oroligoch förtretligheter uti 3ne år warit ålderman och därwid försatt sin – hushåldning öfwer 1200 D kmt samt således haft skada och intet gagn af åldermanssysslan hwilket dock ett utspridt rykte honom tillagt och för denskull afsäger han sig samma syssla och lemnar ämbetet frihet att wälja sig en annan ålderman..."[16] Tydligt är att Martin känt sig kränkt av ryktet att han skulle skott sig ekonomiskt genom sitt ämbete och man känner tydligt hans indignation över detta. Vadpå ryktet grundades vet vi idag inte. Affären tycks heller inte ha fått något rättsligt efterspel. – Man övertalade Martin att stanna kvar på sin post ännu en tid men vid kvartalssammankomsten i oktober 1756 avgick han och Michael Lindberg valdes i hans ställe.

Genom felande arkivalier saknar vi idag uppgifter om hur Olof Martins verkstad utvecklats under de båda åren närmast efter det att han avgått som ålderman. Verksamheten förefaller dock att ha trappats ned och bevarade skattelängder redovisar för 1759 endast två lärgossar, inga gesäller och fr o m 1760 överhuvudtaget inga anställda. Att någonting inträffat, som radikalt ändrat förutsättningarna för hans verksamhet är helt tydligt. Vid slutet av år 1762 låter han försälja husen vid Köpmangatan och Trädgårdsgränd[17] och samma år lämnar Olof Martin med sin familj Stockholm.[18]

Avflyttningen från Stockholm var väl förberedd. Redan 1760 hade Olof Martin av klensmedsåldermannen Niclas Setterström i Stockholm förvärvat en gård i Södermanland, 7/8 mtl Hallesta i Dillnäs socken och där bosatte sig nu familjen.[19]

Olof Martin och hans hustru var relativt välbärgade och hade som framgår av deras boupptecknings ett ståndsmässigt bohag.[20] Allt talar därför för att de under de sista åren av Olof Martins levnad kunnat föra ett behagligt liv långt från ämbetskollegernas förtal. Till Dillnäs kyrka skänkte Olof Martin under denna tid en tavla, sannolikt identisk med en ännu bevarad temperamålning med framställning av Jesu dop. Den 10 maj 1765 avled så åldermannen Olof Martin på Hallesta gård och blev "...begrafwen i Dillnäs Kiörcka emellan Kiörckodören och Predikostolen under Manfolcksbänckarna".[21]

Sammanfattning

Snickargesällen Olof Martin, som 1724 anträdde sin gesällvandring med Lübeck som första anhalt, är troligen identisk med den soldatson Olof Mårtensson från Möklinta socken i NV Uppland, som föddes år 1700 och 1720 skrevs in i snickarlära hos mäster Johan Wulff i Stockholm. Tyskland var det vanligaste målet för svenska snickargesäller fram till 1700-talets mitt men man kan misstänka att Martin även kommit till Holland eller England på sin vandring. Att han också besökt Paris är mindre troligt även om det inte kan uteslutas. År 1736 blev Olof Martin mästare i Stockholm och gifte

sig med en äldre syster till den berömde, under 1700-talets senare del verksamme, ebenisten Georg Haupt.

Martins verkstad blev redan på 1740-talet relativt betydande och han fick beställningar även från högadeln men mycket få av hans arbeten är idag kända. 1750 levererade han till Stockholms stad ett skrin för förvaring av olika typer av mått och vikter. Skrinet är fanerat med valnöt lagt i ett mönster av fyrdelade romber. Detta sätt att fanera är tämligen ovanligt i Sverige men däremot mycket vanligt inom fransk Louis XV. Året därpå tillverkade Martin för drottning Lovisa Ulrika ett skåp för medaljer avsett som gåva till Uppsala universitets nyutnämnde kansler. Martin arbetade här sannolikt efter en ritning av överintendenten Carl Hårleman, som var ledare för slottsbygget i Stockholm och ledde ombyggnadsarbetet och inredningen av Lovisa Ulrikas slott Drottningholm. Martins kanske mest intressanta arbeten är två byråar i tidig rokokostil, möjligen tillverkade redan omkring 1753–54. Den ena av dessa byråar har nyligen skänkts till Nordiska museet (av fil dr Berit Wallenberg). De är tekniskt och formmässigt utsökta arbeten fanerade med fyrdelade romber men i ett något annorlunda maner än det ovan nämnda. Mönstret har Martin kunnat studera på en fransk byrå i drottningens ägo, vars beslag han sannolikt också kopierade. Möjligen var dessa byråar beställda för den unga prinsessan Sophia Albertina. Med ganska hög grad av sannolikhet återfinns de i hennes boupptecknin från 1829.

På 1750-talet avancerade Olof Martin inom ämbetet och blev 1752 ålderman. Från denna tid känner man två arbeten av helt annan karaktär, båda skråkistor. Den första gjord 1754 är ett säkert arbete av Martin med rent arkitektonisk uppbyggnad, den andra kan tillskrivas honom på stilkritiska grunder. De kännetecknas båda liksom hans övriga kända produktion av ett mycket omsorgsfullt arbete. En skråkista för snickarämbetets sjuk- och begravningskassa ligger nära hans stil men har inte kunnat tillskrivas honom. – Efter en schism med ämbetet avsade han sig 1756 åldermanssysslan. Vid 1750-talets slut inträdde en markant nedgångsperiod för Martins verkstad. 1762 sålde han sitt hus och flyttade med sin familj till en gård på landet, vilken han ett par år tidigare hade köpt. Blott ett par år senare, 1765, avled han.

Om möbler från den tidiga svenska rokokon på 1740- och 50-talen är idag inte mycket känt. Detta beror till stor del på att signerade och säkert daterbara verk saknas. Den sammanställning av Olof Martins nu kända arbeten som här har gjorts, visar honom som en av de intressantaste svenska schatullmakarna från denna period.

Noter

1 *Lagerquist, M,* Rokokomöbler. Stockholm 1949. Bild 56.
2 Hit levererade han ett spelbord av ek klätt med grönt kläde, ett bord med "1 hopslagen fot"(?) med beslag samt "et galerij omkring fästningen som står i salen". HKH Kronprinsens kassaräkning 1753. Slottsarkivet.
3 Lovisa Ulrikas kassabok, Nationalmuseum.
4 J Åbrandts förteckning. Nordiska museets skråarkiv.
5 Tyska församlingens vigselbok. SSA.
6 Hammers samling SSA. Handlingen saknar årtal men låg tillsammans med passhandlingar från 1724.
7 Passhandlingar. Nordiska museets skråarkiv.
8 Dillnäs församlings dödbok. ULA.
9 Stockholms snickarämbetes in- och utskrivningsbok. Nordiska museets skråarkiv.
10 Möklinta församlings födelsebok. ULA.
11 Möklinta församlings husförhörslängd. ULA.
12 Tyska församlingens födelsebok. SSA.
13 Köpebrev 4 sept 1745. Fastighetsägarregistret. SSA.
14 Byggnadsnämndens arkiv 1755–56:91. SSA.
15 Snickarämbetets protokoll. Nordiska museets skråarkiv.
16 Se not 15.
17 Köpebrev 19 okt 1762. Fastighetsägarregistret, SSA.
18 Borgerskapets bemedlingkommissions verifikationer 1763. SSA.
19 Jordeböcker för Dillnäs socken. ULA.

20 Bouppteckningar Daga häradsrätt 11 sept 1765. ULA.
21 Se not 8.

Källor och litteratur

Andrén, E, Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm. 1973.
Axel-Nilsson, G, Stadens klenoder. Samfundet S:t Eriks årsbok 1944. 1944.
Fogelmarck, S, Lovisa Ulrikas myntkabinett på Drottningholm. Nordisk numismatisk årsskrift 1967. 1968.
Greber, J M, Abraham und David Roentgen. Möbel für Europa 1–2. Starnberg 1980.
Hernmarck, C, Svenskt sjuttonhundratal. 1954.
Lagerquist, M, Rokokomöbler. 1949.
Lindblom, A, Drottning Lovisa Ulrikas museum. Svenska Kulturbilder. Ny följd. Del III. 1935.
Meuvret, J, Les ébénistes du XVIIIe siècle francais. Paris 1963.
Nicolay, J, L'art et la manière des maitres ébénistes francais au XVIIIe siècle. Paris 1956.

Jag tackar konstsnickarna Bengt och Torsten Sylvèn för de många och långa diskussioner vi fört om framförallt snickeritekniska problem i anslutning till Olof Martin och där de delat med sig av sina omfattande och allsidiga kunskaper, vilket varit en ovärderlig tillgång.

Jag tackar även museets konservator Per Westberg, som ur snickeriteknisk synvinkel undersökt alla här redovisade föremål av Martin och ständigt varit beredd att dryfta de frågeställningar, som uppstått.

För alla uppgifter, som rör Olof Martins bostäder samt antal anställda i hans verkstad har där annat ej anges använts mantalslängder och kronotaxeringslängder (SSA).

Summary

Olof Martin, cabinet-maker, and a chequer-work chest-of-drawers

Olof Martin, journeyman cabinet-maker, who in 1724 set out on his Wanderjahr with Lübeck as first halt, is presumably identical to Olof Mårtensson, a soldier's son from the parish of Möklinta in north-western Uppland, who was born in 1700 and in 1724 was apprenticed to Master Johan Wulff in Stockholm. Germany was the commonest goal for Swedish journeymen cabinet-makers until the mid-18th century, but it may be suspected that Martin also went to Holland or England in the course of his wanderings. That he also visited Paris is less likely, though it cannot be ruled out. In 1736 he became master in Stockholm and married an elder sister of the famous ebony-worker, Georg Haupt, who was active during the latter part of the 18th century.

Martin's workshop had won a name for itself as early as the 1740s and he received commissions also from the higher nobility, but very few of his products are known today. In 1750 he delivered to the Stockholm Municipality a chest for different types of weights and measures. It is veneered with walnut laid in a pattern of quartered rhombi. This manner of veneering is fairly unusual in Sweden, but on the other hand very common in French Louis XV. In the following year he made for Queen Lovisa Ulrika a cabinet for medals intended as a gift to the recently appointed Chancellor of Uppsala University. Martin probably worked to a drawing by Carl Hårleman, who was in charge of the building of Stockholm Palace and directed the reconstruction and interior furnishing of Lovisa Ulrika's Drottningholms Palace. Martin's perhaps most interesting pieces of work are two chests-of-drawers in early rococo style, possibly made as early as around 1753-54. One of them has recently been donated to Nordiska museet (by Berit Wallenberg, Ph D). They are technically, and in their design, exquisite works of art, veneered with quartered rhombi, but in a slightly different manner than the aforementioned. The pattern Martin had been able to study on a French chest-of-drawers in the Queen's possession, the brasswork of which he probably also copied. These chests-of-drawers were possibly ordered for the young Princess Sophia Albertina. It seems highly probable that they are recorded in her estate inventory from 1829.

In the 1750s Olof Martin rose in office and in 1752 was appointed alderman. From that time we know of two pieces of work of an entirely different character, both guild-chests. The first,

made in 1754, is definitely one of his products, with purely architectonic structure, the other may be attributed to him on grounds of style. Both, like his other known production, are characterized by very thorough workmanship. Another guildchest is close to his style but cannot be ascribed to him.

After a schism with the Guild he resigned from his alderman's duties in 1756. At the end of the 1750s a marked period of decline started for Martin's workshop. In 1762 he sold his house and moved with his family to a house in the country which he had purchased a couple of years previously. Only three years later, in 1765, he died.

Not much is known today about the early Swedish rococo furniture from the 1740s and 1750s. This is due to a large extent to the absence of signed and difinitely datable products. The account of Olof Martin's now known production, here presented, shows him to be one of the most interesting Swedish Cabinet-makers from that period.

Nyttigt och nöjsamt

Eva Lis Bjurman

I Nordiska museets samlingar finns ett par oansenliga leksaker eller snarare spel som väcker förundran och frågor. Det ena spelet är stort som en vanlig almanacka och består av 33 tryckta blad med rebusar på franska instoppade i ett enkelt grått fodral. Spelet kallas "Bild- eller Teckenskriften, Fransmännens Rebus" och är tryckt i Stockholm 1829. En liten anteckning med bläck visar att spelet 1830 tillhörde en person vid namn J W Roos.

Det andra spelet kallas "Géorama Universel amusement géographique Description générale de la terre". Det är tryckt i Paris troligen någon gång på 1840-talet. Det består av små kartor och kort med be-

T v spel på franska från 1829 "Bild- eller Teckenskriften, Fransmännens Rebus". NM inv nr 84 634. T h geografiskt spel "Géorama Universel. Amusement géographique. Description générale de la terre". Tryckt i Paris troligen på 1840-talet. NM inv nr 74 014. Foto Birgit Bränvall.

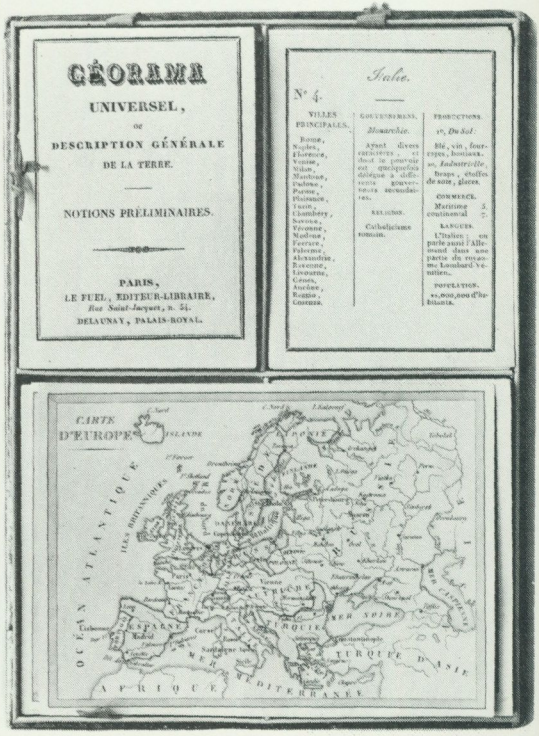

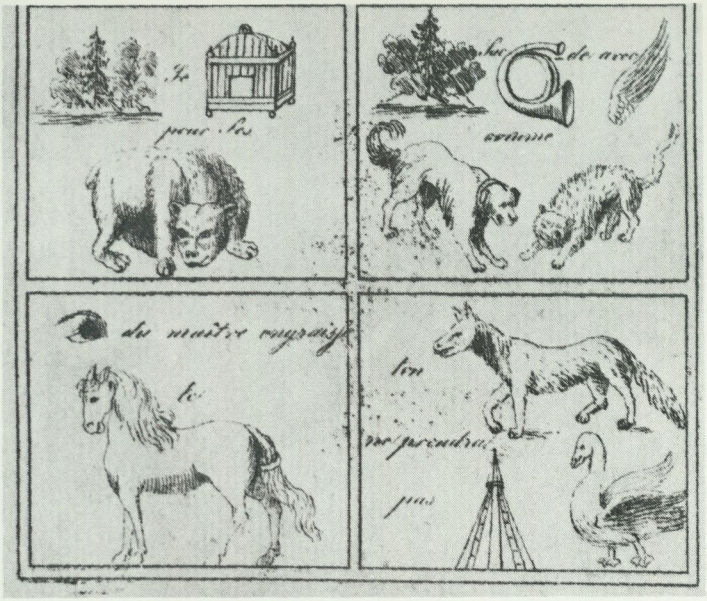

Detalj av "Bild- eller Teckenskriften" s 106. Foto Birgit Bränvall.

TILL JULKLAPP.

1:o Gud och Evigheten, Bön- och Andaktsbok, andra uppt., 1 Rdr 16 sk. — 2:o Holbergs komedier, 8 delar, med ordbok i fickformat, 8 Rdr — 3:o Oehlenschlägers Noveller, 1 Rdr. — Grefve Rosen och hans familjs händelser före, under och efter pesten 1711, 2 Rdr 36 sk. — 5:o Danska Negerdrottningen eller jordbäfningen i Lisabon, 1 Rdr. — 6:o Biografier öfver namnkunniga fruntimmer, 1 Rdr 24 sk. 7:o Historiskt Hand-Bibliothek, 3 band, innehållande: Rysslands historia, Schweitz's historia och Arndts historiska karaktersskildringar, 4 Rdr 12 sk. bko häft.

Till Julklapp åt Ungdom.

1:o Den med sina barn resande fadren, 30 sk. — 2:o Ekmarks samling af berättelser 3:o Funkes berättelser, 4:o Robinson den yngre, öfvers. efter 10:de Tyska upplagan. — 5:o Robinsons återresa med sina barn till sin ö, och deras vistande derstädes, samt Jocko, en Indisk händelse, med 2 kolorerade plancher, 1 Rdr bko häft.

Platina Röklampor

utmärkt gentila, af nyaste Franska uppfinning, hoc åtskilliga variationer, till facila priser, från 3 till 5 Rdr bko, uti Zethelii bod vid Fredsgatan.

Nya Muskatell-Russin,

Sviskon och Catharinplommon, fina Raffin. Lampolja, Ost. Soja m. m, till billiga priser, hos

JOH FR. ZETHRÆUS,
vid Österlånggatan.

Engl. Posteliner

till billiga priser, hos

JOH. FR ZETHRÆUS.

Annons från Aftonbladet den 23/12 1835.

skrivningar av olika länder i de fyra världsdelarna. Spelet har tillhört släkten Cederström på Krusenberg.

Vem sysslade med så avancerat tidsfördriv på 1830-talet? Var det barn? I texten finns inget som anger om spelen var avsedda för barn eller vuxna. Vilka barn i så fall? Hur vanliga var sådana spel?

En titt på dagstidningarnas, t ex Aftonbladets, annonssidor vid jultiden under dessa år ger om inte svar så dock en viss vägledning.

Under hela 1830-talet är leksaksannonserna sparsamma. Bokannonserna, som i början av årtiondet är relativt få växer i antal och visar en för oss intressant utveckling. I 1830 års decembernummer finns inga annonser om barnböcker. 1835 finner vi 6 stora annonser med böcker för barn och ungdom. Förlagen och bokhandlarna vänder sig nu direkt till julklappsköpande föräldrar.

De följande åren ökar annonserna om såväl leksaker som barnböcker hastigt. I ett enda decembernummer 1845 salubjuds 30 olika böcker för barn och ungdom. De nio stora barnboksannonserna dominerar helt bokutbudet på annonssidan. I detta nummer

"Géorama Universel". Kartongen. Foto Birgit Bråvall.

av Aftonbladet finns inga leksaksannonser men i övriga decembernummer finner man ett 10-tal annonser om olika leksaker från "vackra gunghästar" till "Ett utvaldt vackert sortiment af Franska Tyska och Svenska barnleksaker af brons, papp, trä, tenn, pläter ... hos Jacob Eurenii Porslins magasin snedt emot Kongl Posthuset."

Det är tydligt, att här finns en ny köpstark publik som det lönar sig att vända sig till med dessa stora och påkostade annonser. Det är den nya, växande och uppåtsträvande borgarklassen man vänder sig till.

Barnens uppfostran var viktig i de borgerliga familjerna. Det var barnen som skulle föra vidare familjens status i nästa generation. För att barnen skulle klara sig bra här i världen måste man satsa på deras fostran tidigt och på alla områden, också lekens. Kunskap och bildning måste smygas in via leksaker, spel och barnböcker.

Därför valde de borgerliga föräldrarna böcker och leksaker åt sina barn med stor omsorg. Böckernas nyttiga och bildande innehåll framhävs också i många av annonserna:

1845: "Den lärorike Berättaren, nyttig och nöjsam läsning för ungdom af bägge könen Med 6 kolorerade gravyrer" eller "De små Lekkamraterna, valda och lärorika berättelser för barn" eller 1835: Kalendern Idun "Passande julklapp åt ungdom af båda könen ... för skolungdomens bildning".

Inslaget av historiska och naturveten-

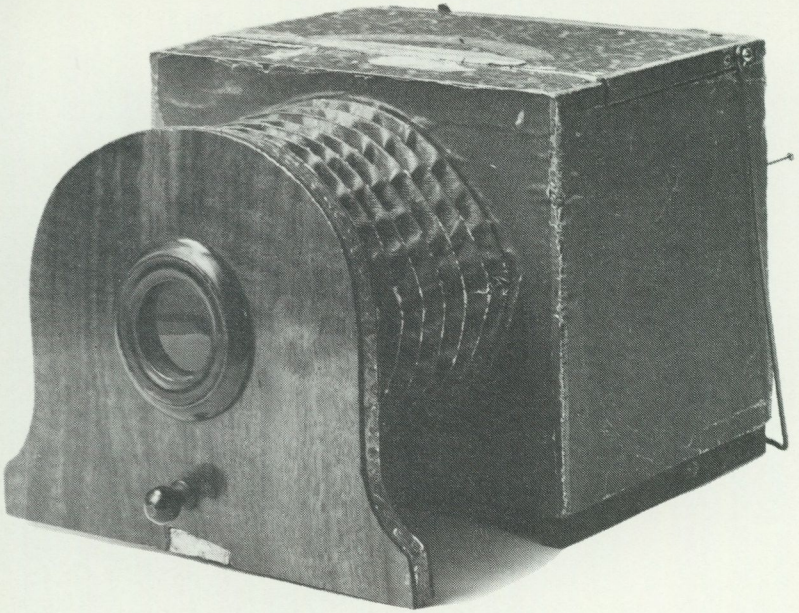

Polyrama panoptique. Pedagogisk leksak från 1846. NM inv nr 271 699. Foto Birgit Bråvall.

skapliga arbeten är påfallande. 1845 erbjuds allmänheten en "Natur, Konst och Verldshistorisk portfölj samlad från Fosterlandets och den öfriga jordens forn- och nutid... en för ungdomen nyttig och nöjsam och lärorik framställning".

Leksakernas eventuella nyttiga och allmänbildande karaktär framgår inte lika tydligt i annonserna. Vad vi ser är att utbudet ökar under 1830-talet och att mycket importeras: "Utländska barnleksaker uti Magasinet, huset no 7 vid Regeringsgatan F. A. Eisen" från den 17/12 1845 är ett exempel på de något lakoniska annonstexterna. Endast undantagsvis får man veta vilka leksaker som salubjuds, som i denna annons från den 14 december 1835:

"Lakerade barnleksaker. Ett vackert sortament af papp träd och bleckfigurer samt trummor och violiner, färglådor och ritpenslar till facilaste pris uti kryddboden hörnet av Västerlånggatan och Gråmunkegränd."

Några av dessa leksaker finns bevarade på Nordiska museet. Träleksaker från Nürnberg, bondgårdar, marknadsstånd, hus och människor, fint förpackade i spånaskar eller välgjorda husgeråd av bleck för dockskåpet, exakta kopior av vuxenvärldens saker.

Den 19 december 1845 dyker det upp en annons som skiljer sig från alla tidigare leksaksannonser. J C Hedbom & Komp vid Mynttorget meddelar att man fått hem en samling spel för barn. Spelen är på franska och har ett klart "bildande" innehåll. Hedbom presenterar dem med sina franska titlar: Description de 4 parties du Monde, Petit Theatre de Societé, Carte geographiques en jeu de patience är några av de 19 titlarna.

Det är här våra två spel i Nordiska museet hör hemma. Annonsen visar oss att leksaker av denna typ importerades och såldes i Stockholm på 1840-talet och att de var avsedda för barn. Det ena av spelen, "Beskrivning av de fyra världsdelarna" eller "Geografiska kort som patiencelek" är kanske rent av identiskt med vårt geografiska spel.

I Polyrama panoptique kan man förstora bilder från Europas storstäder. Här en vue från Versailles. Foto Birgit Brånvall.

För de kunskapsuppfostrande föräldrarna måste dessa spel ha varit rena önskejulklappen, en julklapp som lärde ut både geografi och franska på samma gång!

Såväl de franska rebusarna som det geografiska spelet kräver kunskaper i franska som överstiger vad en svensk gymnasieelev i dag lär sig. Vi vet att barnen i de borgerliga familjerna tidigt fick lära sig franska. Fredrika Bremer kunde vid 8 års ålder skriva verser på franska och vid 10 års ålder uppföra små teaterstycken på det språket. Denna tidiga inlärning av franska sker också via barnböcker. Så annonserar samma bokhandlare 1845 om "Böcker för Barn" och räknar upp 24 olika titlar på franska. Av titlarna att döma är böckerna för rätt små barn.

Många av de franska spelen liksom många av spelen och pusslen i Nordiska museet lär ut kunskaper i geografi. Det var som om föräldrarna ville visa sina barn världen, plötsligt möjlig att nå och utnyttja genom tåg, ångbåt och ångmaskin, och säga varsågod, se, lär dig och ta för dig.

En vacker leksak i Nordiska museet, Polyrama Panoptique, en sorts förstoringsapparat hör till denna genre. I den kan man förstora och rita av färgglada bilder från Europas städer. Denna leksak fick gossen Gustaf Lettström, son till grosshandlare Frans Teodor Lettström, 1846.

Denna leksak liksom de två spelen i Nordiska museet är tidiga exempel på en stor produktion av olika "bildande" leksaker som skulle fostra 1800-talets små gossar och flickor i de borgerliga barnkamrarna. Det fanns en efterfrågan på sådana leksa-

ker och den fångades lyhört upp av tidens förläggare och leksaksfabrikanter. Deras strävan uttrycks i denna broschyrtext från leksaksfirman Zadig i Malmö 1887:

Då julen, hvilken särskildt karakteriseras såsom "barnens högtid", tillstundar, återkommer för hvarje om sina smås trefnad och lycka angelägen husfader och husmoder omsorgen om urvalet af julgåfvor, som kunna verka på en gång roande och undervisande för de unga. Vår tids högre utveckling har nemligen öfverallt, äfven bland samhällets djupare lager, utbredt smaken för att jemväl vid val af förströelsemedel för ungdomen i dessa inlägga ett undervisande element. Leksaksfabrikantens framgång beror också ytterst på, huruvida han kan kombinera de två faktorerna – nöje och undervisning – så behändigt att icke "läraren" blickar alltför tydligt fram bakom hans pjeser, hvilka, om så är förhållandet, lätt förlora sin kurs hos "förbrukarne".

Summary

Useful and entertaining

In the 1830s publishers and booksellers started to advertise books for children and youth in the December issue of *Aftonbladet*. Advertisements for toys increased greatly during the same period. In the 1840s books and games in French with useful and "educative" content were on sale. Apart from French, the books and games taught, among other subjects, history, natural science and geography. The advertisements are addressed to a new, middle class public with plenty of money to spend and desires of bringing up their children with books and toys that are useful and "educative". Some such early toys are preserved at Nordiska museet, "The Frenchmen's rebus" from 1829, "Géorama Universel" from the 1840s and "Panorama Panoptique" from 1846 (see illustrations).

Timmermannens redskap

Lena A:son-Palmqvist

Timmermannen – träarbetaren

Timmermannen kallas numera för träarbetare och yrket är anpassat till det industrialiserade byggandets krav. Träarbetaren arbetar i stor utsträckning med att montera fabrikstillverkade byggnadselement som väggar, bjälklag och takstolar. Byggnadstekniken såväl som verktygsuppsättningen har förändrats.

Timmermannen svarade för uppförandet av byggnadsstommen samt bjälklag och takstolar. I södra Sverige omfattade arbetet framförallt korsvirkeshusens timmerkon-

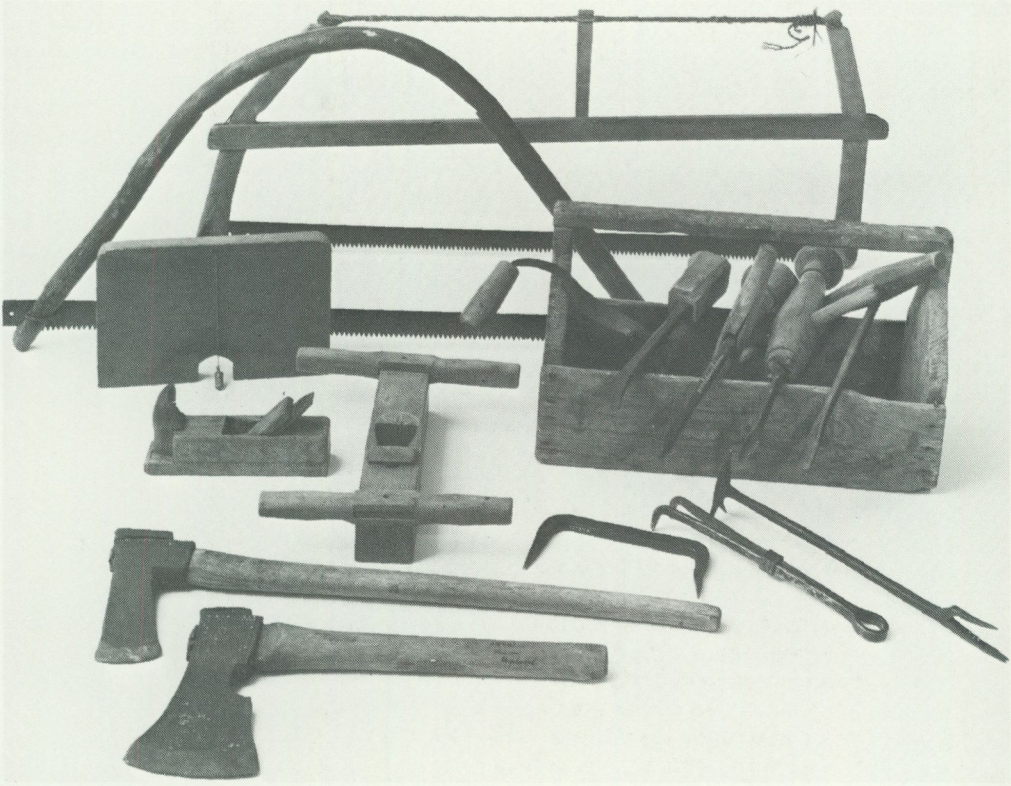

Timmermansredskap i Nordiska museets samlingar. Bågsåg, ställningssåg, lodbräda, hyvel och en särskild s k oxhyvel. I verktygslådan ligger ett skavjärn, stämjärn och olika typer av timmerborr. Andra redskap är yxor, dragjärn samt en s k hållhake. Foto Eva Aspelin och Bertil Höglund.

struktioner och inom lövskogsområdet i bland annat Halland, Västergötland, Småland och Öland uppförde timmermannen byggnader i s k skiftesverksteknik, en byggnadskonstruktion vid vilken liggande plankor eller korta, släthuggna timmerstockar fälldes in i en stomme av stående stolpar. I övriga Sverige, i områden med god tillgång på gran och fur som byggnadsmaterial, byggdes liggtimmerhus ursprungligen i knuttimringsteknik med timmerstockens knutskallar stickande ut i hörnen. Successivt förändrades metoderna att sammanfoga stockarna och när bruket att klä in timmerstommen med träpanel blev allmänt övergick man snart till s k laxade knutar, som gav släta väggar och hörn utan några utskjutande knutskallar.

Även om timmermannens redskapsuppsättning i viss utsträckning långsamt förnyades, som när man började använda såg vid bearbetningen av timmerstocken för timmerknuten eller när vattenpasset ersatte lodbrädan osv, så är det dock först kraven från vår tids industrialiserade byggande som förändrar redskapstyperna.

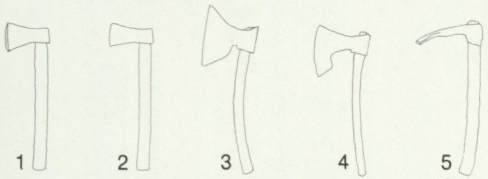

Yxan var det viktigaste verktyget. En rad olika typer av yxor användes för skilda arbetsmoment. *Huggyxan* (1) nyttjades både vid fällningen av träd och vid bearbetningen av timmerstockarna, för kapning av timmer, huggning av knutarna, uthuggningen av det s k stockdraget längs stockarnas undersida samt vid tillhuggningen av s k gåtar, dörr- och fönsterposter. Det är en yxa med smal, rak egg. *Tandyxan* (2) var en smalare yxa som användes bland annat vid tillhuggningen av knutarnas skåror. *Täljyxan* (3–4) som också kallades *skrädyxa* eller *bila* har en bred, svängd egg. Yxan användes för att skräda stocken – hugga stockens sidor släta. *Huggtäxlan* (5) användes vid skiftesverkskonstruktioner. Yxan hade ett tvärställt blad och användes när man högg ut spår i stolpar, syllar och hammarband. Stolparna utgjorde tillsammans med syllen, det undre stockvarvet och hammarbandet, det övre stockvarvet den bärande konstruktionen i en skiftesverksbyggnad.

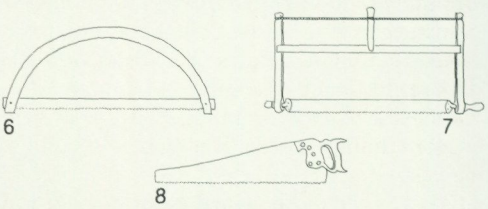

Först under 1870-talet kom sågen i allmänt bruk vid husbyggnad. *Bågsågen* (6) användes både vid fällningen av mindre träd och vid husbyggnad. Bland handsågarna kom både *ställningssågen* (7) och den s k *fogsvansen* (8) till användning vid upptimringen av byggnader. För tillverkning av bräder och plank utvecklades en teknik som kallades kransågning, vilket innebar att man för hand sågade ut bräder genom att placera stocken på en ställning, så att två man kunde hantera sågen i vertikal riktning.

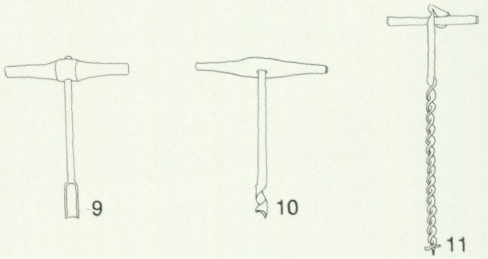

Den äldsta typen av timmerborr s k *navare* eller *skålnavare* (9) var inte spiralvriden utan hade ett skålformigt blad. Denna borr ersattes senare av den *spiralformade borren* (10–11). Den användes för att borra hål för dymlingarna, tapparna av trä som höll samman stockarna i väggen.

12

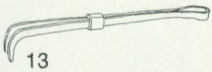

13

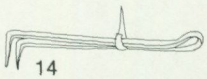

14

Dragjärnet (12–14), med två metallspetsar användes dels för att före uthuggningen markera ritsar för stockdraget längs stockens undersida. Detta för att stockarna bättre skulle fogas samman. Dragjärnet användes också för att markera uthuggningen för timmerknuten. Den äldsta typen hade endast en enkel dubbelklo (12) medan senare typer av dragjärn hade två spetsar (13–14) som vanligen hölls samman med en ring och var ställbara genom att man kunde pressa in träkilar mellan de båda klorna. Måttet på ritsen kunde också vara ställbart med en skruv.

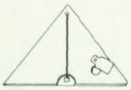

15

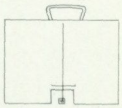

16

17

Lodbrädan (15–17), vattenpassets föregångare, var försedd med ett järnlod på snöre. Lodbrädans bredd avpassades ofta efter bredden på stockarna för att kunna användas som mått vid uthuggningen för timmerknuten. Det var framförallt ett smalt, högt lodbräde (17) som användes för inriktningen av knutarna.

Den färdiga stocken slogs ner med en stor *träklubba*, vanligen tillverkad av en bit timmerstock som fanns till hands på byggplatsen, och försedd med ett långt träskaft.

18

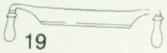

19

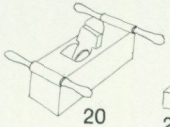

20

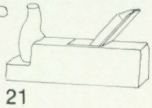

21

För att jämna stocken och framförallt vid utformningen av knutskallarnas konturer användes ursprungligen ett *skavjärn* (18) eller en *bandkniv* (19). Senare redskapstyper som användes för samma ändamål är olika typer av *hyvlar* (20–21), däribland *oxhyveln* (20), med dubbla handtag, som vanligen hanterades av två man.

Till redskapen hörde också *hållhakar* av olika slag som användes för att fixera stocken i ett läge medan den bearbetades. En slipsten måste också alltid finnas tillgänglig i närheten av arbetsplatsen för slipning av eggverktygen. För att man vid skrädningen av stockarna skulle ha en rät linje att hugga efter gjordes en markering med ett kritat snöre. Det fasthölls i stockens båda ändar och sträcktes. Genom att "knäppa" en linje på varje sida om stocken fick man en markering efter vilken man kunde hugga bort allt överflödigt trä vid stockens båda sidor.

Till de senare inslagen bland verktygen hörde förutom sågen och vattenpasset också olika typer av *huggjärn/stämjärn*. Ofta fick emellertid yxan tjäna samma ändamål.

Fällning och barkning

Först i samband med själva husbyggandet, då timret redan var barkat och kanske också skrätts till jämna stockar, kom de beskrivna redskapen till användning.

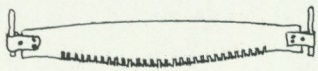

22

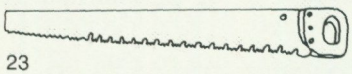

23

Fällningen av lämpligt byggnadstimmer skedde antingen med hjälp av enbart huggyxan eller med både yxa och såg. Under 1800-talet började man använda tvåmans stocksågar (22) och fram emot sekelskiftet 1900 blev enmanssågarna allmänna. Den

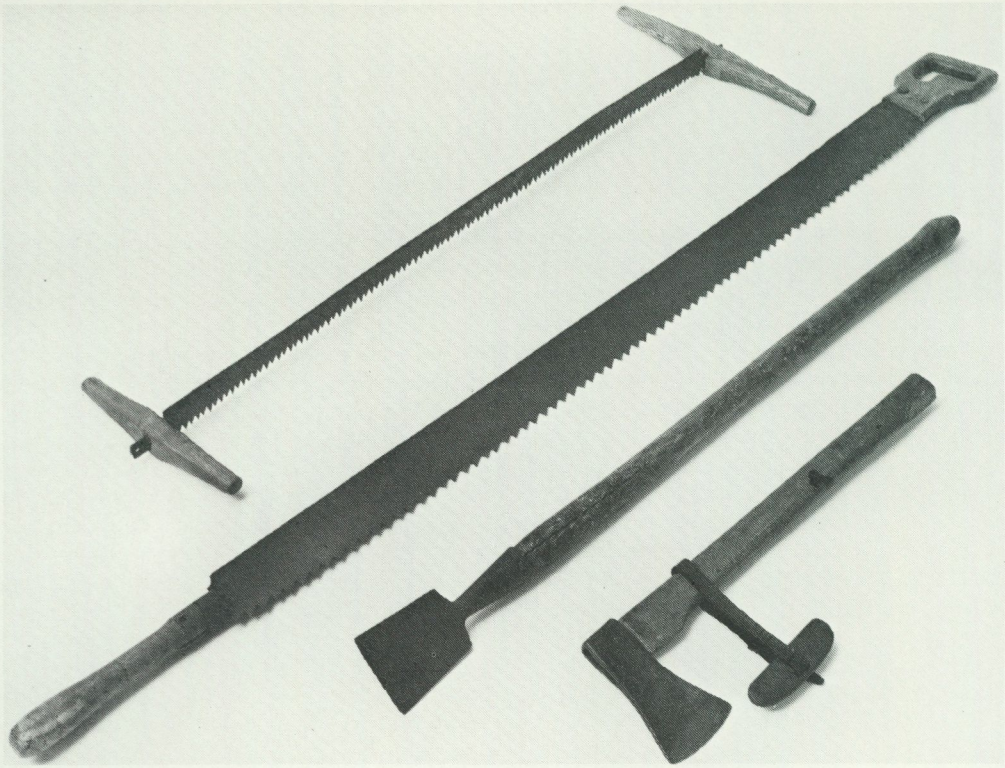

Redskap för fällning och barkning av timret. Samtliga exempel är hämtade ur Nordiska museets samlingar. Två typer av timmersågar, barkspade samt en yxa med särskilt fodral. Foto Eva Aspelin och Bertil Höglund.

s k *timmersvansen* (23) kunde hanteras av en eller två man.

Med hjälp av huggyxan eller sågen fälldes timret. Antingen kunde man barka det omedelbart efter fällningen eller också kunde det få ligga kvar i skogen en tid i väntan på att senare skrädas. Det verktyg som användes vid barkningen kallades *barkspade* (24), *skaljärn* eller *barkskavare*.

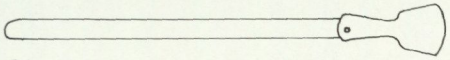

24

Det är ett eggjärn, till formen likt ett stort stämjärn försett med ett långt träskaft. Vid barkningen sköt man järnet framför sig med båda händerna. Skaljärnet användes då barken var tunn och lätt att skala bort. Var barken grov användes tandyxan eller bilan. På byggnadsplatsen fick timret en sista finputsning. De redskap som då användes var skavjärn och barkkniv.

För att hugga stockens sidor jämna markerades en rät linje längs dess båda sidor, antingen med hjälp av ett kritat snöre eller genom att på fri hand hugga upp en linje. Därefter gjordes djupa tvärhugg med jämna mellanrum längs stocken. Det kallades "klossning", "skulkning" eller att "tsjöita" stocken. Resterande vedstycken höggs sedan bort. Teckning s 117–118 av August Holmberg, Blekinge (E U 1787 Nordiska museet).

Plank och bräder sågades ut med hjälp av en teknik som kallades kransågning, vilket innebar att man placerade stocken på en ställning så att två man kunde hantera sågen i vertikal riktning.

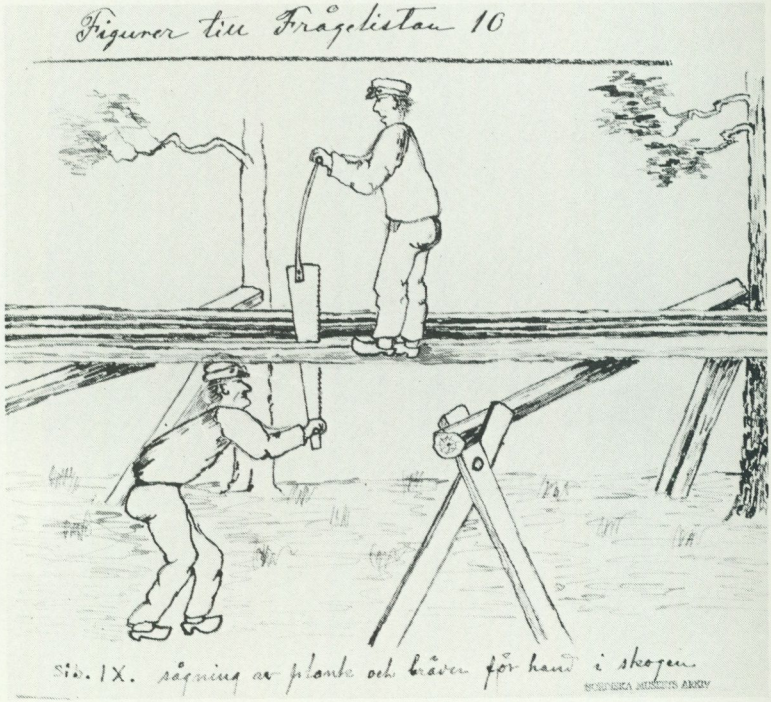

Takläkten höggs av långa smala furor och granar. Trädet kunde fällas så att stammen fortfarande hängde kvar vid stubben medan man högg ut läkten. I annat fall kilades trädstammen fast i stubben för att underlätta vid huggningen. Träden kvistades inte heller före huggningen av läkten. Man högg efter ögonmått, tjockleken på läkten var vanligen 2 tum och längden cirka 10 alnar.

Takspånen klyvdes och höggs ur de vedstycken som blev över när stockarna sågades. Klyvningen skedde med en bredeggad handyxa på vilken man slog med en träklubba efter det att vedstyckena placerats i en särskild ställning.

Husbygget

Lokala variationer i byggnadsskick och byggnadstraditioner var i stor utsträckning präglade av det i området tillgängliga byggnadsmaterialet. Beskrivningarna av de olika redskapstypernas användningsområden liksom lokalt utformade byggnadstekniker är baserade på Nordiska museets frågelistsvar från olika delar av landet.

Bonden hade som regel själv kunskap i husbyggnad. "Det ingick i kravet på manlig duglighet att nödtorftigt kunna timra ett hus" berättas i en uppteckning från Hälsingland. "Seden var att alla jordbrukarsöner skulle lära sig timra och även något snickra och smida."

Den följande beskrivningen som i huvudsak är baserad på ett antal frågelistsvar får exemplifiera hur timmermannens olika redskap kom till användning vid uppförandet av ett knuttimrat hus.

Byggnadsarbetet inleddes med att man satte ut vinklarna för huset med hjälp av fyra pålar. Vanligen vidtog timmermannens arbete först efter det att hörnstenarna var utlagda och syllen, det första stockvarvet var avslutat.

Om möjligt arbetade man i lag om fyra, en man vid varje knut. Vid mindre byggen däremot arbetade som regel en man vid varje gavel. Det var heller inte ovanligt att en duktig timmerman på egen hand kunde klara av att bygga ett mindre hus med hjälp av gårdens folk och grannar som fungerade som hantlangare.

När första stockvarvet var avslutat högg man knuthaket på stockens översida. Knuthakets bredd avritades med hjälp av lodbrädet. Därefter markerades även knuthakets djup och knuthaket togs sedan ut med yxa eller med såg. När den första stocken var färdig lades nästa stock upp i knuthaket och timmermannen markerade det knuthak som skulle huggas i den övre stocken. Därefter lyftes stocken ner och vändes och man högg ut efter det första provisoriska måttet. Därefter inpassades stocken på nytt och man gjorde en slutlig, noggrannare avritning av knuten med hjälp av dragjärnet. På samma gång avritades också det s k stockdraget eller långdraget med hjälp av dragjärnet. För att stockarna skulle inpassas väl i längdriktningen drog timmermannen upp en rits på vardera sidan om stocken efter vilken man sedan högg ut stockdraget. Järnet drogs utmed båda stockarna och den undre stocken blev måttgivande för den övre. Stockdraget längs den övre stockens undersida höggs ut genom att timmermannen först högg korta tvärhugg längs draget för att därefter noggrant hugga utmed de uppritsade linjerna. Det blev på detta sätt tätare mellan varje skift av stockar, även om den slutliga tätningen skedde med mossa e d. Överhaket finjusterades ytterligare med hjälp av yxa eller huggjärn och knutskallarna putsades helt jämna med skavjärn, bandkniv eller hyvel. Men innan den övre stocken slogs ner borrade man med navaren upp hål i såväl understock som överstock. Däri inpassades s k dymlingar, träpluggar som höll stockarna samman och därigenom stabiliserade väggen.

När de slutliga justeringarna av knuthaken var gjorda, dymlingarna var inpassade och stockdraget var uthugget längs överstockens undersida, återstod att lägga mossa utmed den undre stocken och därefter med hjälp av timmerklubban slå ner överstocken i sitt rätta läge.

Slätbilningen av husets väggar kunde antingen ske först när samtliga stockvarv var upptimrade eller också successivt under byggandet varvid varje stockvarv bilades separat. Ofta bilades timret redan i samband med fällningen och stockarnas sidor behövde då endast putsas i samband med timringen. Förfarandet hänger samman med om man avsåg att timra med rundtimmer eller med bilade stockar.

Samma typ av verktyg kan ofta ha helt olika benämningar i olika delar av landet. Det gäller inte bara dialektala skillnader utan ofta timmermännens egna specialbenämningar. De benämningar som förekommer i beskrivningen över redskapstyperna är de som är mest allmänt förekommande i frågelistsvaren.

a

b

c

d

e

f

g

h

i

j

Fotografierna beskriver de olika momenten i bearbetningen och sammanfogningen av stockarna. Arrangerade foton, Dalarna 1934.

Arbetet inleds med att man mäter upp och markerar den utskjutande knutens längd liksom väggens tjocklek. Markeringarna lodas med hjälp av lodbräda eller vattenpass och därefter hugger man eller sågar utmed ritsarna (a). Knuthakets djup, cirka 1/3 av stockens bredd, avgörs med ögonmått utan några markeringar. Den fortsatta bearbetningen av knuthaket sker med stämjärn och yxa (b–c). Med hjälp av ett smalt stämjärn gör man en särskild avfasning utmed den ena sidan, för att stabilisera konstruktionen (d–e). Den utskjutande knutskallen putsas med bandkniven (f) och med hjälp av ett kritat snöre som spänns utmed stocken markerar man hur mycket som skall huggas bort utmed sidorna (g). Urtagningen förbereds för "underhugget" i den övre stocken. Med lodbräda eller vattenpass markeras stockens bredd (h). När stocken är på plats borras hålen för de s k dymlingarna, trätapparna som håller samman stockarna och därmed stabiliserar väggen (i). Ursprungligen användes s k skålnavare, men spiralborren som används på bilden har varit mest allmänt förekommande. När mossa lagts mellan stockarna, slås den övre stocken ner med hjälp av en stor timmerklubba (j).

Husbyggeri. Virke och Virkesbehandling.

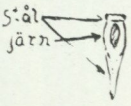

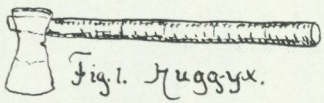

Fig. 1. Hugg-yx.

Yxor nas genomskärning i allmänhet. Lika för fig. 1–4.

Fig. 2. Hand-yx.

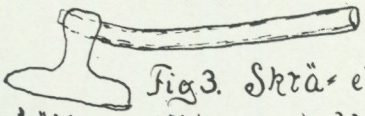

Fig. 3. Skrä- eller tälj yx. (Äldre modell) Även kallad "Kälyx" då kvinnorna använde den att hacka vithål med.

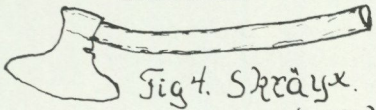

Fig. 4. Skräyx. (yngre modell.)

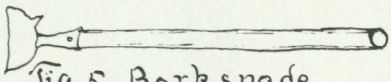

Fig. 5. Barkspade "Skalare."

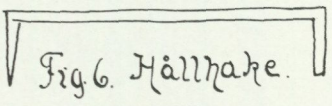

Fig. 6. Hällhake.

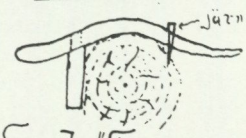

Fig. 7. "Timmerkall"

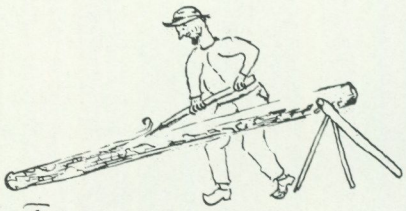

Fig. 8. Barkspadens användning.

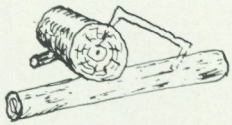

Fig. 9. Hällhakens plasering

Äldre

VERKTYGSTYPER

från.

Kinds härad.
Västergötland.

Bytad Limmared okt. 1930
Karl G. Johansson

Timmermansredskap. Illustration ur frågelistmaterialet. Teckningar av Karl Johansson, Västergötland (E U 1545 Nordiska museet).

Arbetslag med timmermän, murare, målare och en smed. Bilden togs 1906 i samband med uppförandet av spelhus till Vasaschaktet i Dalkarlsberg utanför Nora. Foto Hembygdsföreningen Noraskogs bildarkiv.

Ett bra verktyg var avgörande för hur väl och snabbt timmermannen arbetade. Trots att både redskapstyperna och byggandets olika moment helt har förändrats har även vår tids fabrikstillverkade redskap påverkats av hantverkarens personliga önskemål. Smärre förändringar och förbättringar anpassade efter den enskilde hantverkaren kan man även observera bland dagens redskapsuppsättningar.

Timmermannens redskap har liksom övriga handredskap utvecklats under lång tid. Förändringen har skett så långsamt att man ibland talat om en verktygens konservatism. Förnyelsen har varit anpassad efter förändringar i byggnadstekniken, men också till nya material.

Jämför man redskapsuppsättningen hos dagens träarbetare med de verktyg timmermannen nyttjade finns flera redskapstyper representerade hos båda även om många av dagens verktyg inte längre drivs för hand och vissa arbetsmoment kompletterats med maskiner.

Arbetets organisation liksom hantverkarens redskap utvecklas mot en allt starkare specialisering, men trots prefabricerade byggnadselement och förändrad byggnadsteknik är en stor del av timmermannens redskapstyper fortfarande i bruk.

Källor och litteratur

Beskrivningen av redskapstyper och deras olika användningsområden är i huvudsak baserad på uppgifter i svaren på frågelistorna "Knuttimring och skiftesverk" och "Virke och virkeshantering".

Nordiska museets frågelistverksamhet inleddes redan i slutet av 1920-talet. Uppteckningsmaterialet som är av etnologisk karaktär be-

handlar en rad olika ämnesområden. Frågelistorna "Knuttimring och skiftesverk" liksom "Virke och virkeshantering" sändes ut 1929.

Citaten i texten är hämtade från uppteckningarna E.U. 3837 från Hälsingland och E.U. 692 från Värmland, båda i Nordiska museets arkiv.

Skisserna av de olika redskapstyperna är i huvudsak renritningar ur frågelistmaterialet. För samtliga dessa svarar Brita von Knorring, Nordiska museet.

Litteratur

Erixon, S, Timmermän och byteslaget. *Svenska kulturbilder*. Del VIII, s 169–184. 1931.

Erixon, S, Ett timringsredskap i kulturgeografisk belysning. *RIG* 1933. s 29–82.

Hantverk. Produktion med tradition. SIND 1981:2.

Levander, L, Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft. Hem och hemarbete. Band 3, s 96–156. 1947.

Nyström, B, Redskapskavalkad. *Meddelanden från arkivet för folkets historia*. Nr 3, s 21–28. 1978.

Näslund, O J, Sågar. Bidrag till kännedomen om sågarnas uppkomst och utveckling. 1937.

Timmerhus. Dalarnas hembygdsbok 1964.

Var virket bättre förr? En orientering om traditionellt svenskt virkeskunnande. Nordiska museet/Riksantikvarieämbetet. 1982.

Werne, F, Allmogens byggnadskultur. Institutionen för arkitektur, Chalmers tekniska högskola. 1980.

Summary

The carpenter's tools

The carpenter is now called woodworker and his profession has been adapted to the requirements of industrialized building. The woodworker's work consists to a large extent of fitting factory-made structural units such as walls, floors and roof-trusses. The building technique as well as the set of tools has changed.

The carpenter was responsible for the construction of the frame, floors and trusses. In southern Sweden he built the timber structure in the half-timbered houses, and also the *skiftesverk* houses, a technique by which short horizontal planks are inlaid in the load-bearing structure of uprights. In the rest of Sweden, in areas with a plentitude of spruce and pine as building material, houses of horizontal boards were built, originally in corner-timbering technique with the ends of the logs projecting in the corners.

Each carpenter had his own tools, which he usually made himself or with the help of the village smith.

The axe was his principal tool. A number of different axes were used for different operations. Each log was carefully fitted, laid in position, marks for the corner-joints and for the grooves along the logs were made with a special tool. The logs were then taken down again and the corner-joints and the groove along the underside were cut. The groove along the log was made so that the joint between the logs should be as tight as possible. The cut for the cornerjoint was adjusted and wooden plugs were drilled and knocked in to stabilize the wall. Finally moss was placed on the lower log and the next, finished log could then be placed in position and knocked down with a wooden mallet.

The tools used, apart from different types of axes, were saws, drills, scribes, chisels, water-level, and knives and cramps.

The carpenter's tools, like other hand-tools, were developed over a long period. Renewal has been slow and has come with changes in building technique but also with new materials.

Comparing the set of tools used by today's woodworker with that of the former carpenter, one sees that there are several types common to both, even if many tools are now driven by electric motors. Despite the increased specialization many of the carpenter's types of tools are still in use.

Med flygande fanor och klingande spel

Skolungdomens vapenövningar

Hans Medelius

1961 inköpte Nordiska museet på Stockholms stads bokauktion en målning för 50 kronor. Huvudliggarens text lyder kortfattat: "Oljemålning på väv, ram saknas; motiv skollärare exercerar skolpojkar på två led med käppar som gevärsattrapper, i bakgrunden kyrka och skolhus (?). Signerad V. Strandberg -64."

Vid första påseende kan motivet tyckas en barnslig krigslek. Men bakom ligger en högst allvarlig samhällsdebatt vid 1800-talets mitt. Konflikten mellan Danmark och Tyskland under 1840-talets senare del och i ännu högre grad Krimkriget 1854–56 samt Preussens angrepp på Danmark 1864 var krigshändelser som utspelades inpå Sveri-

Skollärare som exercerar folkskoleelever. Oljemålning i Nordiska museet, signerad V Strandberg 1864. Inv nr 263 573.

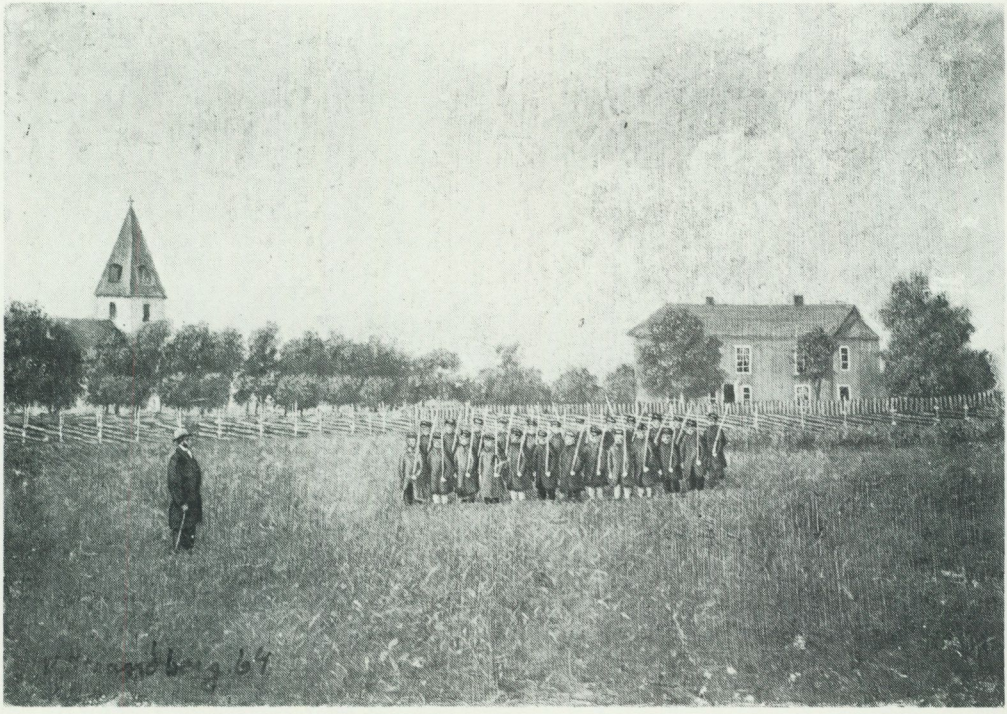

ges knutar. Betydande brister i landets försvar blottställdes i samband med dessa och debatten om hur försvarsfrågorna skulle lösas blossade upp häftigare än på mycket länge. Och i denna debatt, som till stor del kom att handla om en allmän folkbeväpning, drogs frågan in om på vilket sätt denna kunde grundläggas redan i skolan.

Den militära utbildningen var långt tillbaka en integrerad del av skolundervisningen. Redan i ett betänkande till prästerskapet 1620 säger Gustav II Adolf att akademier och skolor är och bör vara "en officina och verkstad, uti vilken goda ingenia kunna informeras till Guds församlings och regementsens tjänst". I gymnasieplanen 1630 tar också kungens gamle lärare, Johan Skytte, med fortifikationsutbildningen (Sjöstrand, s 120). Under det senare 1600-talet betraktades emellertid studier snarare som onödiga för försvarsmaktens beställningar och de, som inte var särskilt fallna för studier uppmanas att ex gå i krigstjänst (Sjöstrand, s 123). Israel Nesselius, som omkring 1700 lämnar ett förslag till förbättring av landets undervisningsväsen, hävdar de bättre begåvades rätt till högre studier, medan övriga kunde bli "gemena präster eller underofficerare eller artillerifolk" (Sjöstrand s 125).

Den tidens skolutbildning gällde huvudsakligen de ungdomar, som hade ekonomiska möjligheter till en sådan. Tanken på en militär folkutbildning inom undervisningsväsendets ram väcktes först i och med att diskussionen om en allmän folkutbildning växte fram.

Denna tanke väcks långt innan den svenska folkskolan efter 1842 års folkskolestadga var ett faktum. I de nya idéer kring undervisning och uppfostran, som präglar det slutande 1700-talet, framtonar också tanken på kroppens fostran och dennas betydelse för den själsliga och intellektuella utvecklingen. I sitt Tal om de Medel och Utvägar genom hwilka Styrka, Manlighet och Härdighet kunna hos Svenska Folket befrämjas, hävdar Johan Fischerström 1794 att ifråga om fysisk fostran låg svenskarna nu långt efter såväl greker och romare som sina egna förfäder. I Preussen hade året innan Johann Christoph Friedrich Guts Muths publicerat Gymnastik für die Jugend. Denna bok fick också snabbt stor betydelse i den debatt, som på 1790-talet kommer igång i Sverige.

Fischerström kommer i sitt tal in på soldatutbildningen. Fredrik II av Preussen menade att krig är en av de "ingredientier som höra till blandningen av detta livet" och därför bör man redan i barnaåren även under fredstider förbereda sig för detta. Kroppens fostran var lika viktig som själens; en skröplig kropp försvagade själen. Som mönster ställer Fischerström den nyligen inrättade Krigsakademien på Karlberg och önskar att andra skolor skall följa samma mönster för uppfostran. Landets söner besatt nog ännu mod och tapperhet, men man fick inte glömma vad som skulle kunna hända om kärleken till fäderneslandet, till dygd, vett och manliga seder skulle försvinna. Man borde efter de folkliga lekvallarnas mönster kunna samlas till tävlingar, uppvisningar och militära fester. Några direkta anvisningar för hur de militära övningarna för barn skulle genomföras ger Fischerström inte. Om några sådana övningar verkligen kom till stånd vet vi inte heller. I Anvisning huru Föräldrar af Allmogen rätt böra uppfostra sina barn (1779) varnar emellertid Magnus Hjortsberg för att låta gossar "innan de kommit till stadga" använda "krut, brännbara ämnen och gevär". Om gevär skulle användas, borde de vara av trä, och likafullt tjäna sitt övningssyfte. Detta kan möjligen tyda på att vapenövningar för barn förekom.

I en inlaga till Kanslersgillet 1802 framlägger Gustaf Abraham Silfverstolpe anonymt ett reformprogram för undervisningsväsendet i Sverige. Programmet omfattar även gymnastikfrågan. Gymnastikens uppgift var, säger han, att möjliggöra det fysiska fullkomnandet, vilket var en förutsättning för det intellektuella.

I programmet för de lägre skolorna hävdar Silfverstolpe att så länge krig förekommer, bör varje bonde vara soldat och en tidig vana vid militära rörelser, målskjut-

ning och hantering av vapen skulle vara nyttig och inhämtas "såsom ett nöje för ynglingar". Lärarfrågan borde lätt kunna lösas genom de på landsbygden boende underofficerarna, som skulle kunna engageras.

Även beträffande medelklassen samt de "lärda" skolorna skulle det inte vara skadligt, menar Silfverstolpe, om det i gymnastiken ingick vapenföring. Han hade tagit starka intryck både av Guts Muths och av andra tyska gymnastikteoretiker, t ex G. U. S. Vieth. (Wiberg, Gymnastikhistoriska studier, s 63.) Guts Muths Gymnastik für die Jugend översattes 1813 till svenska och blev den första handbok i fysisk fostran som kom till användning i svenska skolor. (Karlsson, s 27.)

Guts Muths rörelseförråd innefattade militärövningar, men i ordnings- och korrigeringssyfte, utan uttalad tanke på allmän soldatutbildning. Efter Preussens nederlag under Napoleonkrigen anslöt han sig emellertid till Friedrich Ludwig Jahns Turnprogram och Guths Muts 1817 publicerade Turnbuch har betecknats som den första handboken i militärgymnastik. Även i J. H. Pestalozzis gymnastiska program ingick militära rörelser, marscher och exercis.

Carl Ulrich Broocman, en av det begynnande 1800-talets mest kända och omdiskuterade pedagoger, behandlar i sin bok "Om den offentliga uppfostran" gymnastikens betydelse för denna. Gymnastikens yttersta mål är "sedlighet" vilken i den mänskliga samlevnaden yttrar sig i "humanitet" (Wiberg, Broocman, s 79). Det var samhällets plikt att ta hänsyn till individens naturliga läggning och se till att denna togs tillvara. Detta gällde även kroppskrafterna som borde övas genom gymnastik, vilken utvecklade egenskaper som mod, rörlighet, hälsa, kraft och livlighet, sidor som hittills försummats i uppfostran. Om man också lade in militära övningar i gymnastikundervisningen, skulle det vara väl sörjt för att den politiska frihetskänslan och fosterlandskärleken skulle väckas.

Broocman återkommer i ett brev till Gustav IV Adolf till frågan om den militära gymnastiken i skolorna. Ungdomen borde, genom modiga lekar, patriotiska sånger och fester, bekantskap med Sveriges och hela mänsklighetens hjältar och välgörare, genom kunskap om fäderneslandets "rätta värde" tidigt danas till försvarare av detsamma, till att i "farans stund med framgång bära vapen". Därigenom skulle denna patriotiska anda småningom komma att genomsyra hela folket.

Även det förslag till "allmän nationalarmering" som framlades av 1809 års män, innehöll tankar om militär undervisning vid alla offentliga undervisningsanstalter, men i det förslag till "nationalbeväring", som antas senare samma år, är dessa idéer slopade.

Hos Pehr Henrik Ling kan man iaktta en förskjutning i intresset från den pedagogiska mot den militära gymnastiken samtidigt som Turnen växer fram (Lindroth, s 29). I ett förslag till Uppfostringskommittén 1813 förordar Ling att man i skolorna skulle införa "gymnastik vartill icke blott fäktning med värja, sabel och bajonett samt målskjutning hör". Uppfostringskommittén föreslog också i sitt betänkande att gymnastiska övningar skulle införas vid läroverken "såsom det kraftigaste medlet att bereda ungdomen för den allmänna beväringen" (Evers, s 234). Men redan 1807 års skolordning påbjuder att "gymnastiska anstalter" skulle inrättas vid läroverken, där eleverna på fritiden skulle kunna öva sig i olika gymnastiska grenar. (Evers s 101.) Militärgymnastiken är, säger Ling, den gymnastik, "vari människan söker, förmedelst ett yttre ting, dvs vapen, eller och medelst sin egen kroppsliga kraft, under sin vilja, sätta samma yttre vilja". Sina tankar om detta sammanfattar han i en anonym artikel i Götiska förbundets tidskrift Iduna 1814. Huvudtankarna i denna är att gymnastiken medverkar till den manliga karaktärens utbildning hos ungdomen, den underlättar en nations militära daning. Genom de militäriska momenten skulle ungdomen förberedas för att uthärda hårdare prövningar, de skulle lära sig konsten att mitt under största mödor vara "gla-

da och rådige", en konst som oftast ensamt förmått rädda krigares mod och hälsa, menar han. Något genomarbetat program för militära övningar i skolorna ger han dock inte. I skriften Gymnastikens allmänna grunder, 1834, hävdar Ling militärgymnastikens pedagogiska berättigande. Den tvingade till "manlig själsnärvaro ty uti densamma måste beslut och handling vara i det allra noggrannaste förenade i samma momenter". Mera direkt hävdar Ling gymnastikens betydelse för soldatutbildningen i sitt "Förslag om gymnastikens nytta och nödvändighet för soldaten i allmänhet", 1820. Gymnastiken bör kunna bli grunden till hela vår försvarskraft menar han. I en av sin aforismer (Saml skrifter III, s 771) hävdar han att beväringsmötena kunde förkortas med en dag och de därigenom sparade medlen användas till att i alla skolor och i samband med konfirmationsundervisningen anordna soldatövningar för ungdomarna.

Efter Krimkriget 1854–56 väcktes försvarsfrågan åter till liv i den svenska debatten. En av de ledande i denna debatt var S A Hedlund i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. I en artikel 1856 hävdade han att den enda möjligheten till ett verkligt effektivt lantförsvar låg i en organiserad folkbeväpning (Hedlund, s 303). Problemet var emellertid hur denna folkbeväpning skulle åstadkommas. I en annan artikel på hösten samma år redogör han för hur ungdomen i Schweiz redan i skolan övas i militära rörelser men att skjutövningar däremot förläggs till fritiden. "I en blink äro stora styrkor på benen, färdiga att gå i strid." Men folkbeväpningen "är ett spöke för furstar" fortsätter han, men ändå har revolutionerna verkställts antingen av stående härar eller av obeväpnade, förtryckta folkklasser. (Hedlund, s 304.) I ett land där regeringen uppmuntrar folkets vapenövningar skulle misstroendet komma att försvinna av sig självt, hävdar han.

I riksdagen tar Nils Olsson i en motion i bondeståndet den 26 november samma år upp det rådande världsläget som anledning till frågan om allmän folkbeväpning. Han konstaterar att de glädjehymner över den eviga fredens ankomst som vissa optimister uppstämt inte motsvaras i verkligheten. Att lita på fredens varaktighet vore enfaldigt. Endast en allmän beväpning av allt stridbart manskap var lösningen på försvarsfrågan. Om man i själva uppfostran lade in moment som gjorde svensken mottaglig för undervisningen i taktisk sammanhållning och rörelse skulle man snart återväcka den aktning och kärlek till vapenskicklighet, som tidigare funnits, men som gått förlorad. Han föreslår införande av systematisk gymnastik vid folkskolorna, dels för att vinna hälsa och kroppskrafter, dels för att skapa makt över kroppen, vana att lyssna till kommando, skicklighet i vapenbruk, infanteri- och manöverövningar. Genom dessa åtgärder skulle man få en hel del av den senare rekrytutbildningen gratis. Skjutövningar däremot borde förläggas till frivilliga skyttegillen utanför skolan. Många av hans kolleger i bondeståndet instämde i motionen. Jakob Lindby från Gotland pläderar för det schweiziska systemet med kadettskolor medan andra menar att skolan är nog lång och kostsam redan som den är. Arbete får barnen nog av hemma på gårdarna och gymnastiken är därför onödig. Motionen avslogs också. Den egentlige initiativtagaren till Olssons motion skall ha varit majoren och riksdagsmannen Gustaf Mauritz Stjernswärd, som redan till 1847–48 års riksdag lagt fram en motion, där han hävdade att försvaret måste bygga på en nationalbeväpning med allmän värnplikt. (Jansson, s 693.) Stjernswärds motion avslogs emellertid i samtliga stånden.

Nils Olssons motion väckte naturligtvis stort intresse. Gustaf Nyblaeus, då fäktmästare vid Lunds universitet, prisar i sin skrift Hvad är en folkbeväpning och hvartill kan den gagna? (1857) Olssons initiativ. Han uttalar emellertid betänkligheter för en övertro på folkbeväpningen. Den kunde inte ersätta en fullständigt organiserad, exercerad och disciplinerad armé. Han beklagar emellertid regeringens brist på intresse för en krigisk folkuppfostran.

Även C A Mannerskantz, kapten och

godsägare, hade till 1856 års riksdag inlämnat en motion, i vilken han hävdar att "folkets krigiska uppfostran tillhör ... företrädesvis skolorna, underhjälpta av familjen och kyrkan". Den kan åstadkommas huvudsakligen med ändamålsenliga gymnastiska övningar, om dessa infördes både i folkskolan och i läroverket. Nyblaeus säger i sin tidigare nämnda bok att vikten av att "ett krigiskt moment även ingår i den allmänna uppfostran bliver med varje dag allt tydligare" samt att var och en skall "kunna med mod, påpasslighet och hörsamhet på ett skickligt och förståndigt sätt använda sina krafter till uppnående av stridens ändamål" (s 27). Det är på tiden att man nu inser betydelsen av att införa dessa övningar, särskilt som de redan har prövats i många skolor. "Även folkskolor finnes där man icke föraktar de enkla, men betydelsefulla och välgörande övningarna i att rätt *stå* och *gå*." (s 28.) En kraftig nationell uppfostran, vilket vore detsamma som en krigisk, är den rätta grunden för ett folks försvarsverk, hävdar Nyblaeus. Men folkbeväpningen kunde aldrig bli mera än ett stöd för den utbildade armén. Och grunddragen fanns redan upplagda av Stjernswärd 1848, menar han.

S A Hedlunds propaganda fick snabbt en viss effekt. Gymnastikläraren vid Karlstads läroverk, Anton B Santesson, införde med rektors tillstånd vapenövningar vid läroverket och planerade också en turné till andra läroverk för att visa upp sina elever i exercis. Resan strandade emellertid på att pressen framförde farhågor att en sådan resa inte skulle vara nyttig för eleverna (Hedlund, s 338). Även vid Göteborgs folkskolor, i vars direktion S A Hedlund satt, övades ett antal folkskolegossar i exercis och hösten 1860 hölls t o m en uppvisning.

Den framväxande skarpskytterörelsen hade naturligtvis stor betydelse för tankarna på införandet av vapenövningar i skolorna. Det stora skarpskyttemötet i Stockholm 1860 uttalade sig positivt. Bland grundarna till Göteborgs skarpskyttekår hösten 1860 fanns också S A Hedlund liksom Viktor Rydberg, vars insatser längre fram skall skildras. (Hedlund, s 338.) Inom Stockholms skarpskytteförening arbetade en särskild sektion, för att införa vapenövningar i skolorna. (Karlsson, s 28.) I samband med den längre fram behandlade 1861 års skrivelse till Kungl Maj:t kräver föreningen t o m att samtliga skoldirektionen underställda läroverk skulle förpliktas att införa exercisövningar den 15 april – terminens slut samt från höstterminens början – 15 oktober varje år. (Kungl Gymnastiska Centralinstitutets historia 1813–1913, s 151.) Professor L G Branting, föreståndare för Gymnastiska Centralinstitutet, som fick inlagan för remiss, svarar emellertid att en sådan tvångsmässig utbildning endast skulle leda till ovilja hos eleverna.

I den livliga debatten under 1850-talets sista år deltog också Viktor Rydberg. Tidigast framför han sina tankar om vapenövningar för skolungdomen i brevväxling med August Sohlman, då huvudredaktör i Aftonbladet och frivillig i det schlesvigska kriget 1848. I en artikel i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1859, menar Rydberg att införandet av gymnastik och förberedande vapenövningar skulle medföra ungdomens harmoniska utbildning i kroppsligt avseende, en sedlig väckelse till svenskmannakraft och dygder, ett tryggat nationalförsvar och så småningom minskade utgifter för armén.

Världsläget gjorde det nödvändigt att skapa ett vapenfört folk. Rydberg varnar för faran från öster, från den monarki "vars livsprincip är erövringen" och som var ett hot mot hela Europa. Han menar att uppbyggnadsarbetet borde börja redan i folkskolan och hänvisar till de system, som just höll på att genomföras i Preussen och Schweiz där "ungdomens militära fostran blivit en verklighet" och gossehären blivit regeringens, officerskorpsens och folkets "älsklingslek och ögonfägnad". Utbildningen borde ställas under statens överinseende men bekostas av kommunerna. Folkskolan skulle utbilda fotfolket, elementarskolan befälsämnen. Genom denna utbildning skulle man täcka behovet av befäl för folkbeväpningen. Officerskåren räckte i stort

sett endast till den värvade och indelta hären.

Diskussionen bland politiker avspeglas ganska snart även i den pedagogiska debatten. Den gymnastiska handbokslitteraturen innehåller också många förslag till hur frågan om nationalbeväpningen kunde hjälpas till en lösning genom införande av gymnastik och vapenövningar i skolorna. De flesta av tidens ledande gymnastiklärare och skribenter inom detta område var elever till Ling och man kan i många fall spåra hans inflytande i tankegångar och förslag. En av de flitigaste av dessa skribenter var den tidigare nämnde gymnastikläraren vid Karlstads läroverk A B Santesson, vars Handbok i pedagogisk gymnastik för gymnasier och skolor (1:a uppl 1856) nämner "vapengymnastik" i lingska ordalag, men inte vidare diskuterar den. I Folkskolans gymnastik (1859) tar han emellertid snarare avstånd genom att påpeka att Lings gymnastikreglemente är skrivet för soldater, och således ej passar för "barnundervisning".

I en serie "Bref från utlandet" diskuterar läraren vid GCI T J Hartelius 1860 tanken på en folkbeväpning. "Idén är ej ny, men det synes, som de sista politiska företeelserna först lyckats föra den till en allmännare uppfattning..." Men "Härtill fordras garnisonslif!" utropar han. Men att grunden lades i folkskolan var viktigt: Uppfostran måste i början "vara en lek, ett nöje, men därunder kommer nästan omedvetet, vana, mod och beslutsamhet". Landets ungdom måste "genom uppfostran och levnadssätt härdas och stärkas med bestämdhet och beslutsam vilja, göras glödande och modiga för friheten och fosterlandet..."

Hartelius tänkte sig en gymnastikundervisning som började i 8-årsåldern och där man i 13-årsåldern började med militärövningar, som fortsatte under hela skoltiden. Om man införde detta system skulle det inte behövas stora och kostsamma arméer, "ty varje medborgare är soldat". Han varnar dock för "exercismani". Övningarna bör naturligen anpassas efter ålder och kroppslig utveckling och naturligtvis bör flickskolor undantas. Att låta den militära gymnastiken uppta större delen av tiden vore vansinne, hävdar han. Anledningen till Hartelius tvivel var att en lärare vid GCI startat en frivillig rörelse för vapenövningar både i privata och kommunala skolor.

Hartelius använder sig av Lings indelning med pedagogisk, militär, estetisk och medicinsk gymnastik. I den pedagogiska gymnastiken skulle skolungdomen övas i uppställning och rättningslinjer med avpassat avstånd (Bref..., 3 1861). "Här äro väl redan grundelementer, som återfinnas genom alla de rent militära graderna ända ut i den finaste taktik", menar han.

"Man övar vändningar och marscher, något som väl måste följa militärlivet alltigenom", men som regel måste man alltid ha att alla militära övningar måste omväxla med pedagogiska. Vad gäller vapenföringen är det framför allt gevärsövningar och värjfäktning som skall övas. Florett och sabel kunde också komma ifråga, men alltid i sista hand.

Hartelius hämtade sina idéer under resor ute i Europa, i Preussen, Frankrike och Ryssland. Han vänder sig emot tankarna att eleverna i de högre skolorna, dvs högre allmänna läroverk och universitet, skulle utbildas till underbefäl. "Det är medborgerligt orätt, att sålunda predestinera den förmögnare gossen till befäl åt den fattiga, som ej är fäderneslandet så mycket gott skyldig." Dessa borde få en möjlighet att konkurrera och där kunde skarpskytterörelsen ha en uppgift.

Under 1860-talets första år fortsätter den livliga debatten. Det finns också röster som varnar för att man vill "störta gymnastiken uteslutande i händerna på militären", som L A Zanders, också han gymnastiklärare och skribent, uttrycker sig 1863 i Några ord om gymnastik till Sveriges stats- och skolmän samt personer af yrket. Lings gymnastik måste även i fortsättningen vila på vetenskaplig grund och gymnastiklärarna "representera ett högre vetande än korpralskolans".

I Tidskrift för svensk gymnastik, 1:a bandet, 1:a häftet 1865 som utgavs av Zanders,

Tidigt tycks organiserade vapenövningar ha förekommit. Denna bild ur Skildringar ur barn- och ungdomslifvet. Julgåfva för barn, 1840, visar skolpojkar från Stockholm uppställda för krigisk lek utanför staden.

hävdas att gymnastikens ändamål som uppfostringsmedel är att härda och öva ungdomen i vapenföring för att den skall hämta styrka och mod till att försvara sig själv och sitt fosterland. Gymnastikläraren är den förste av alla att lära barnen lyfta vapen för sitt fädernesland samt att påminna såväl barn som föräldrar att barnen till "en viss del tillhöra fäderneslandet" och inte uteslutande till föräldrarna. Fäderneslandet äger även "en stor rätt till sina söner, till och med framför föräldrarna i det staten kan ålägga dem t ex krigsskyldighet". "Vi skola uppfostras för samhället, världsmedborgaren är den ljummaste och kraftlösaste av alla varelser." Vi övar våra barn för att de "en gång må kunna med kraftig hand låta det svenska stålet bita in på moskoviten, ifall den skulle få lust, att ge sig över Eystrasaltet, för att beta sina fålar på vår okuvade strand" (s 35 f).

Men redan under riksdagen 1859–60 kom frågan om militärövningar i folkskolorna upp i de olika ståndén. En proposition om beväringsväsendet gav upphov till motioner inom bondeståndet om att militärövningarna i skolorna skulle helt eller delvis ersätta beväringsexercisen.

Detta resulterade i en skrivelse av den 3 oktober 1860, i vilken riksdagen anmodade Kungl Maj:t att "i nåder tillse, på vad sätt en mera allmänt utbredd färdighet i vapenkonst och andra militäriska övningar må, till gagn i en framtid för fäderneslandets försvar, kunna genom undervisning i skolorna bibringas det uppväxande släktet".

Man förklarade sig medveten om den långa tid som det skulle ta innan något

resultat kunde förväntas. Men själva principen förtjänade uppmärksamhet, "som övningar i marscher, gymnastik och vapenkonst i sig själva äga en i fysiskt hänseende för det uppväxande släktet högst välgörande inflytelse", vilket redan hade visat sig i de skolor där övningarna prövats. Också den 1861 tillsatta lantförsvarskommittén tog upp tanken på militärövningar i skolorna i sina diskussioner. Innan denna kommitté hunnit framlägga sitt betänkande utfärdade Kungl Maj:t efter yttrande från rikets domkapitel och vissa skolstyrelser 1863 ett cirkulär i vilket föreskrevs obligatorisk undervisning i gymnastik och därmed förenade vapenövningar i elementarläroverken, folkskoleseminarierna och folkskolorna. Cirkuläret omfattar följande övningar för de olika skolorna:

1. För de lägre elementarläroverken och motsvarande klasser i de högre: Enklare infanterirörelser, gevärsexercis och bajonettfäktning, varvid endast trägevär fick användas.
2. För de högre läroverkens övre klasser: Infanterirörelser, exercis och bajonettfäktning med vanliga gevär, värjföring, sabelföring och målskjutning, den senare dock endast med målsmans tillstånd.
3. För folkskollärarseminarierna: Infanterirörelser, gevärsexercis och bajonettfäktning.
4. Vid folkskolorna: Marschövningar och enklare infanterirörelser, vartill för de äldre skulle komma exercis och de första grunderna av bajonettfäktning med trägevär.

Även det betänkande, som den tidigare nämnda 1861 års försvarskommitté avgav först 1865, diskuterade den medborgerliga krigsutbildningen. Denna borde grundläggas genom fysisk fostran och påbyggas med vapenfärdighet. Gymnastiken "i den militäriskt bestämda form, som är ordnings- och hörsamhetsbildande", var ett lämpligt medel. Grunden till hela vårt försvar borde således läggas på skolorna eftersom gymnastiken redan erbjöd detta tillfälle till fostran, ansåg kommittén. I folkskolan var 10-årsåldern en lämplig tidpunkt att starta. Förutom den vanliga gymnastiken borde spridnings- och återsamlingsövningar, enkla handgrepp med trägevär och bajonettfäktningar införas. Lärarfrågan kunde lösas med instruktörer från den indelta armén mot en ringa ersättning. Den äldre skolungdomen borde samlas någon söndagseftermiddag då och då för övningar i kommunal regi under utbildat befäl. Vid de högre läroverken borde övningar med riktiga gevär och bajonetter införas och målskjutningar förekomma med målsmans tillstånd. Utbildningen av gymnastiklärare med officerskompetens borde utökas. Men viktigast var enligt betänkandet"den manliga karaktär, det mod och den beslutsamhet, den villighet till stora uppoffringar i farans stunder, högsintheten att sätta fäderneslandet främst bland alla angelägenheter – ty allt detta är vad som under ett krig lyfter medborgarnas sinne och ökar slagen i folkets hjerta".

Diskussionerna kring kommitténs förslag blev mycket livliga, inte minst vad gäller skolornas vapenövningar. S A Hedlund är fortfarande en av de flitigaste debattörerna. 1866 företar han en studieresa till Schweiz. Sina intryck av det schweiziska systemet publicerar han först i Handelstidningen, sedermera också i boken Sveriges försvarsväsen ordnat på grundsatsen av allmän värnplikt tillsammans med sin medarbetare C J Lindskog. I alla pojkskolor borde införas militära gymnastiska övningar, om möjligt dagligen, särskilt i de högre elementarskolorna. Dessa skulle utbilda kadetter till befäl i folkhären. Utbildningen skulle sedan byggas vidare genom värnpliktssystemet.

Förslaget framläggs av Hedlund vid 1866 års riksdag, där han också får stöd av Sven Nilsson i Österlöv och Axel Reutercrona genom likartade motioner. I ännu en skrift "Sveriges försvarsväsen ordnadt på grundsatsen af allmän värnplikt" (1867) föreslår han bl a också att ynglingarna mellan skolåldern och värnpliktsåldern skall vara skyldiga att genomgå övningar under som-

marmånaderna på bestämda platser och med statens instruktörer som lärare. (s 10.)

Under hela 60-talet samt även under de följande decennierna pågår hela tiden en debatt, som i detta sammanhang skulle föra alltför långt att gå in på. Man hade nått målet att vapenövningarna införts i skolorna och debatten i fortsättningen följer den allmänna debatten om värnpliktens införande och de förändringar i skolornas vapenövningar som kunde förbättra situationen inom försvarsväsendet.

Men långt innan vapenövningar i skolorna genom 1863 års cirkulär beslutades hade intresserade och energiska lärare bedrivit vapenövningar vid olika skolor i landet. En av de första skall ha varit Jakob Pontus Bagge, officer och Ling-elev från Centralinstitutet. Som gymnastiklärare i Linköping införde han vapenövningar både vid läroverket 1834, Ljungstedtska skolan 1836 och vid folkskoleseminariet 1843. På egen bekostnad försåg han skolorna med trägevär. Bl a på grund av dessa vapenövningar blev han emellertid skild från sin lärarbefattning vid de två senare skolorna. Vid läroverket fortsatte han emellertid och när omkring 1860 skolornas vapenövningar på allvar diskuteras konstaterar Östgöta-Correspondenten förnöjt att man i Linköping mycket länge har insett vilket nöje och vilken nytta ungdomen haft av de nu så moderna exercisövningarna. (Dunér, s 208f.) Även vid Växjö och Skara läroverk förekom redan på 1830-talet vapenövningar. I Skara under ledning av läroverkets första gymnastiklärare J Marthesius, som på onsdags- och lördagseftermiddagarna övade exercis med läroverkseleverna i Botaniska trädgården förande befälet från ryggen av en svart "ölänning". (Zanders, s 4, Nilsson, s 34f.) Både Bagge och Mathesius, även han elev till Ling, var säkerligen direkt inspirerade av hans idéer.

Även i folkskolorna kunde vapenövningar förekomma redan på 1830-talet. Från Löberöds slott berättas att när kronprinsparet Oscar och Josephine 1836 besökte landshövdingen, greve Axel Gabriel De la Gardie, hade greven sammankallat 600 barn ur traktens folkskolor som marscherade upp i slottsträdgården där de unga prinsarna fick roa sig med att ställa upp dem i led, exercera och marschera med dem. Det var säkerligen inte helt oövade elever som överlämnades till de kungliga befälhavarna. (Dunér, s 209ff.) Uppgifter antyder att vapenövningar också förekom på många andra ställen.

Oscar I:s söner leker soldater vid Drottningholms slott. Ur Sveriges frivilliga skyttevåsendes historia, av Arthur Dunér.

Undervisningen vid elementarläroverken skulle ledas av gymnastiklärare. Genom den nya stadga, som från 1864 gällde vid Gymnastiska Centralinstitutet uppdelades undervisningen där på tre linjer, den pedagogiska, den militära och den medicinska. Redan 1859 hade kommittén för ordnande av gymnastikundervisningen i riket krävt att i centralinstitutets direktion skulle förutom ordföranden ingå en pedagog, en militär och en läkare. (Underdånigt betänkande ... till ordnandet av den gym-

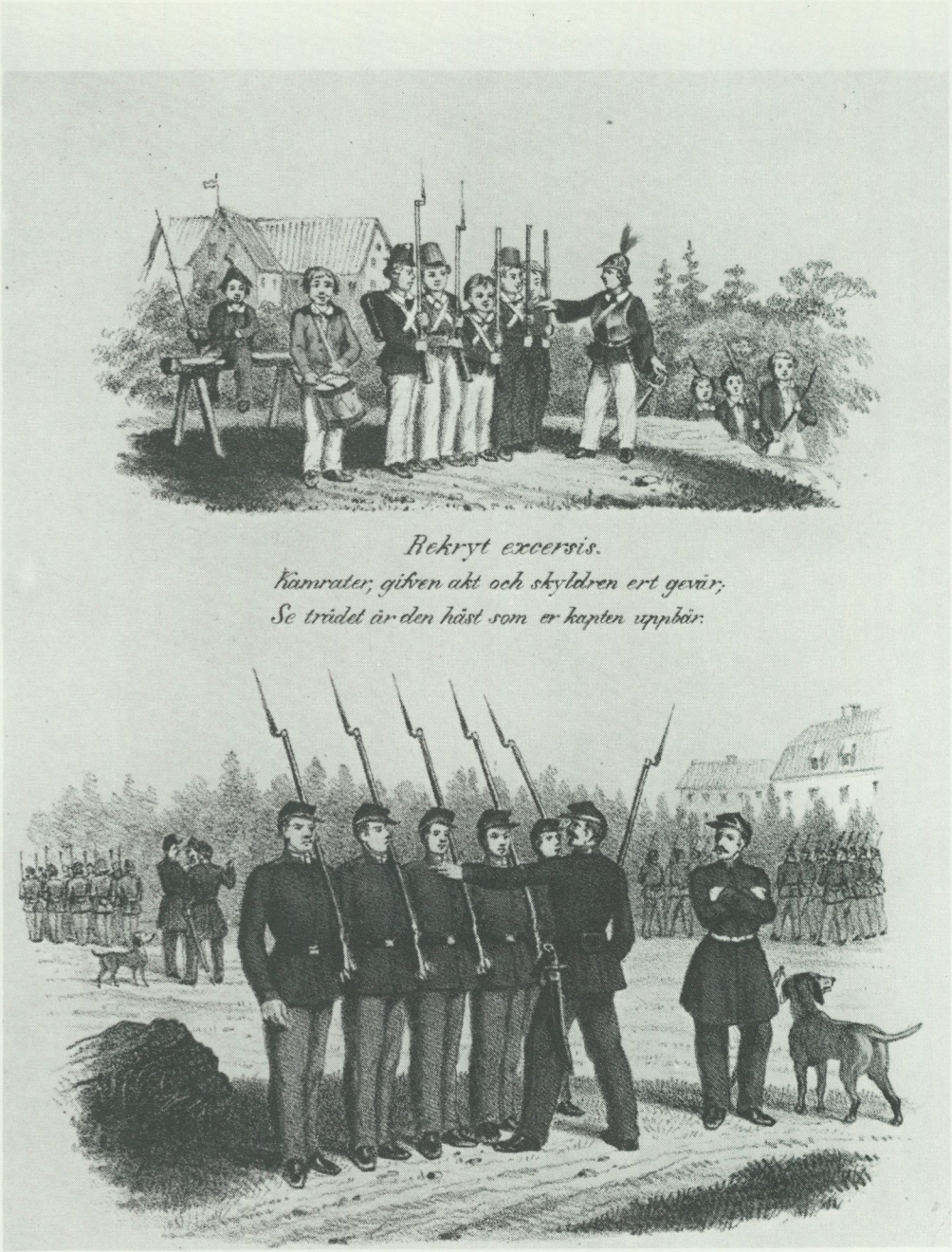

Även barnlitteraturen kunde användas som ett medel för militärisk uppfostran. Dessa bilder är ur Militärisk bilderbok för gossar, utgiven av P B Eklund, 1871. Boken i privat ägo.

Belägring.

Fast fienden till storms med blindhet rusar fram;
Han lätt dock jagas bort utaf en öfvad stam.

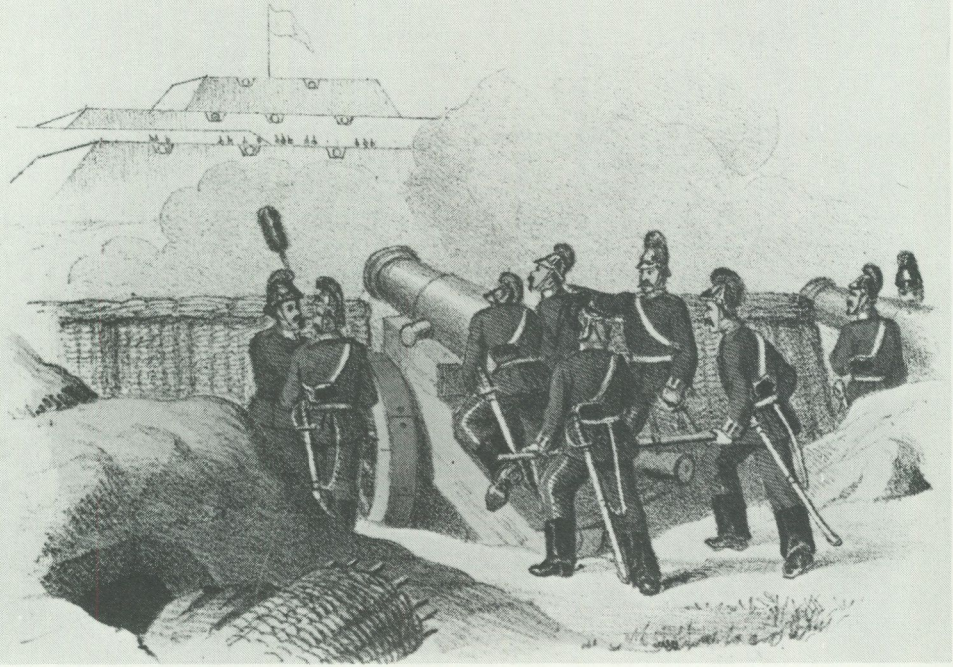

nastiska undervisningen... Sthlm 1860.) På den militära linjen, vars mål liksom tidigare var att utbilda instruktörer i vapenföring och gymnastik för armén och flottan, antogs endast officerare. Dessa kunde emellertid efter denna utbildning också genomgå den pedagogiska linjen och därigenom skaffa sig dubbel kompetens. På detta sätt knöts ett stort antal officerare som gymnastiklärare till de allmänna läroverken. Skillnaden i utbildningen var också obetydlig: för den militära linjen tillkom tillämpad militärgymnastik, för den pedagogiska gevärsexercis och infanterimanöver. Därigenom var det väl sörjt för att den fosterländska försvarsanda, som präglade debatten vid denna tid också kom att sätta sina spår i den gymnastiska undervisningen vid landets skolor.

Många av Centralinstitutets lärare och föreståndare deltog med broschyrer och skrifter i den försvarspolitiska debatten. Gymnastikens uppfostrande betydelse för försvarsviljan får en mycket stark betoning i dessa skrifter. De civila eleverna på GCI är vid denna tid mycket få och även dessa deltog i många fall i den militära utbildningens tillämpade militärgymnastik. (Kungl GCI:s hist, s 213.) Den militära falangens förespråkare fick också ytterligare inflytande genom att inspektionsrätten av gymnastikundervisningen vid rikets folkskolor från 1864 tillkom överläraren för Centralinstitutets militära avdelning, den tidigare nämnde översten Gustaf Nyblaeus. Denna inspektionsrätt kvarstod där till 1875, då den delvis övergick till överläraren för den pedagogiska avdelningen, professor Hjalmar Ling.

Gymnastiska Centralinstitutet hade också i uppdrag av Kungl Maj:t att utarbeta läroböcker som tillämpade bestämmelserna ur 1863 års cirkulär. Även detta uppdrag föll på Nyblaeus att genomföra. Han var då t f föreståndare för GCI och 1865 framlägger han ett av honom och Hjalmar Ling författat "Förslag till förskrifter för undervisningen i gymnastik och vapenövning vid folkskollärarseminarier och folkskolor". Förslaget antogs och trycktes året därpå under titeln "Anvisning för undervisningen i gymnastik och vapenöfning...", men tycks inte ha fått någon större betydelse. Under särskilda kapitel tas upp fristående gymnastik, marscher, vändningar och fria språng, rättningar, formeringar samt taktiska övningar, av vapenövningar gevärshandgrepp och bajonettfäktningar.

Av infanterirörelser togs endast de mest elementära med för att folkskolans elever inte skulle finna övningarna alltför främmande. Trots detta beskrivs inte mindre än 34 olika rörelser. Gevärshandgreppen skulle ansluta sig till den fristående gymnastikens enklaste rörelser.

Trots det kungliga cirkuläret 1863 var många skolmyndigheter likgiltiga eller svalt intresserade av att införa gymnastik med vapenövningar framförallt i folkskolorna. Orsaken kunde vara ekonomisk. I bondeståndets debatt 1856 menar Petter Jönsson från Jönköpings län att "våra folkskolor stå oss nog dyra... Ännu dyrare skulle de bliva om vi behövde tillika avlöna lärare" för dessa övningar. Det kostade pengar både att utbilda och avlöna lärare samt att anskaffa övningsvapen.

Ibland skymtar också ett ideologiskt motstånd, särskilt hos bönder och prästerskap ute på landsbygden. Gustaf Nyblaeus framhåller i en skrift 1863 att den svenske bonden, som i allmänhet inte är någon vän av nya påfund, inte heller omfattar övningarna med någon större entusiasm och att prästerskapet inte sällan stöder dem. (Nyblaeus, s 8.) "Om häruti ingått någon obenägenhet för det krigiska lynne, som denna sak i viss mån väcker och erfordrar, må lämnas därhän." 1864 framhåller också folkskollärarmötet i Växjö att "prästerskapet och vederbörande måtte hos folket utrota den rådande fördomen mot dessa övningar och bearbeta dess opinion till förmån för densamma" (Skolvännen, s 17). Även från Halland rapporteras "fördomar hos folket, som ofta anser dessa övningar onödiga eller löjliga, brist på välvilja och uppmuntran här och där från prästerskapets sida". Från Gotland anförs t o m frikyrklighetens förkastande av lekar och spel som en möjlig

orsak till bristande intresse.

Motståndet kunde också ha sin orsak i den tid man hade till sitt förfogande. Centralinstitutets föreståndare, L G Branting, påpekar 1861 nödvändigheten av att inskränka på övriga skolämnens antal och omfång om man skall kunna räkna med att gymnastiken med vapenövningarna skulle kunna få betydelse för en vidare utbildning i folkbeväpning (Kungl. GCI:s hist, s 150).

Från några kontrakt i Halland klagas också 1864–66 att så länge ämnet inte tas upp bland skolans obligatoriska ämnen, så är det sällsynt att skolråden låter förmå sig att "åt ungdomen anskaffa trägevär och annat dylikt material". Andra orsaker anges vara "ojämn skolgång", att "endast ett ringa antal barn deltagit eller att brist på lämplig övningsplats varit ett hinder". På Gotland finner många övningarna överflödiga, eftersom gotlandsynglingarna vid 18 års ålder inträdde i Gotlands nationalbeväring, som alltsedan 1811 fungerat som en för Gotland speciell landstorm. (Jansson, s 550 f.) I många fall har övningarna varit av sådan beskaffenhet "att de endast funnits till namnet".

För undervisningen i folkskolorna var lärarfrågan ett problem. Endast i de större städerna fanns tillgång till utbildade gymnastiklärare. Bristande förmåga hos lärarna att "med tillbörlig kraft och skicklighet" leda övningarna klagas på ifrån Halland. Redan 1863 arrangeras emellertid kurser på många håll för manliga folkskollärare. I Västerås t ex deltog 23 lärare i en treveckors kurs i militärexercis, gymnastik och bajonettfäktning. En uppvisning i närvaro av bl a av "konsistorium utsedde herrar" avslutade kursen. Mellan de olika programpunkterna i uppvisningen sjöngs fosterländska sånger, såsom O yngling om du hjärta har, Polens frihetsbön och Björneborgarnas marsch. Föredrag och tal hölls om nationalbeväpningens stora betydelse för fosterlandet. Kursledningen ingick också till Kungl Maj:t med en begäran om "1 rdr rmt pr dag samt skjuts efter en häst till och från staden" för deltagarna. Från kursen i Uddevalla klagas samma år att "det är sorgligt att förnimma det en så hög och skön sak som den ifrågavarande skall misslyckas av bara knussel hos vederbörande". I Karlstads stift tillsköt församlingarna medel för att täcka lärarnas kostnader. 1865/66 års riksdag anslog också 10 000 rdr för folkskolärarnas undervisning i gymnastik och vapenövningar.

De indelta soldaterna kunde ofta få tjänstgöra som instruktörer för lärarna och också leda undervisningen för skoleleverna. Bollnäs kyrkostämmoprotokoll meddelar i oktober 1863 att "lärarna fingo under juli–augusti månader genomgå en kurs i pedagogisk gymnastik och exercis för den inom socknen bosatte furiren Styf". (Ytterbom, s 60.)

Gymnastiska Centralinstitutets föreståndare, L G Branting, föreslår 1861 att eleverna vid folkskoleseminarierna skulle, för att senare få anställning, kunna förete betyg i inhämtade grunder såväl i gymnastik som i förberedande militärövningar. Hans efterträdare, översten Gustaf Nyblaeus, krävde 1863 att seminarierna skulle undervisa i infanteriövningar, i handgrepp samt bajonettfäktningens enklaste grunder. Därigenom skulle läraren, med påbyggnad genom sin egen beväringsexercis, vara kompetent att undervisa. Nyblaeus publicerade också 1867 på uppdrag Anvisningar för undervisningen i gymnastik och vapenövningar vid folkskoleseminarier och folkskolor.

Ett annat problem, både vid lärarutbildningen och ute i skolorna var de kvinnliga lärarna. Man kunde inte fordra att de skulle delta i kurserna eller svara för undervisningen. Från Strängnäs stift klagas över att undervisning i gymnastik och vapenövningar saknas i de skolor som förestås av lärarinnor. Men undantag fanns. "I en sådan skola har jag emellertid sett en ung tjugoårig flicka i exercis kommendera ett kompani av gossar och även detta gick ganska bra för sig, ehuru det ännu är för våra ögon tämligen ovanligt", meddelar rapportören.

Vilken frekvens vapenövningarna fick i folkskolan är svårt att få en uppfattning

Jemlikt Kongl. Maj:ts Nådiga Circulär af den 9 Januari 1863 till samtlige Domkapitlen i Riket angående undervisningen i Gymnastik och Militära öfningar vid Elementarläroverken, Tackskolelärare-Seminarierna och Tackskolarna, samt Högwördiga Domkapitlets i Linköping derpå grundade Embetsbref af den 27 sistledne April; har Tackskolelärarен S A Kindwall fr Norrköping under loppet af denna månad deltagit i de läroöfningar, som af undertecknad, på grund af Högwördiga Domkapitlets ofvan åberopade Embetsbref, blifvit anställda, och vid i dag hållet undervisningsprof ansetts förtjena följande vitsord:

För färdighet i Gevärs Exercis Berömlig
" " " Bajonettfäktning Berömlig
" " " Pedagogisk Gymnastik Berömlig
" " " Bataljons Exercis Berömlig

Under samma tid har och tillfälle varit beredt för nämnde S A Kindwall att inhämta undervisning i Trädgårdsskötsel och trädplantering samt simning; i hvilka ämnen han af vederbörande denna dag erhållit följande vitsord.

För skicklighet i Trädgårdsskötsel och Trädplantering Med Beröm Godkänd
För skicklighet i Simning Berömlig

Linköping den 30 Juli 1864.

å Domkapitletsvägnar L. F. Ikander
Lector.

Betyg för folkskolläraren S A Kindwall över genomgången kurs i gymnastik med militärövningar med anledning av 1863 års cirkulär. Skolmuseets samlingar i Nordiska museet.

om. Men om deras nytta svävar rapportörerna sällan på målet. Övningarna uppfriskar och livar både barn och lärare, sägs ifrån Växjö stift. De bidrar till att ge gossarna en manligare hållning, ett hurtigare väsende och ett ledigare skick i gång och rörelser. Men viktigast, anser rapportören, är att skolan genom dessa övningar eller, om man så vill, krigiska lekar, ingjuter en frisk och fosterländsk anda, samt oförmärkt "förbereder folkets tankesätt för omfattande av idéen om ett allmänt nationellt försvar". De inpräntar ordning, noggrannhet och punktlighet. Dessa uttalanden varieras i det oändliga från olika håll.

Följande skildring från 1860-talets mitt från Asks församling i Skåne ger en tidsbild av med vilken entusiasm och vilket allvar man gick in för dessa övningar. (Öfversigt, s 211).

En barnfest... firades i Asks församling 22 juni... I festen deltog 414 barn. Dessa... samlades vid Asks skolhus kl 10 fm där varje avdelning för sig hälsades välkommen av Asks skolungdom på så sätt att den exercerande avdelningen paraderade (anförd av en gosse som korporal) och emottogo de främmande skolgossarne (även anförde av skolgossar såsom befäl) under skyldra gevär och militäriska ceremonier... Sedan alla skolbarnen, företrädde av 5:e kompaniets skarpskyttekårs sextett med 2:ne trumslagare, blivit ordnade i procession sålunda, att alla gossar som buro gevär, bildade en grupp, sådana som icke kunde exercera en annan och alla flickorna en tredje, efterföljda av 12 man deputerade av Asks skarpskyttekår och socknens sångförening, avträddes färden upp på Asks rymliga torg...

Sedan tågar man ut till Rökaholm och där

... höllo skolgossarna själva tillsyn över sina gevär, att gevärsposterna, under inseendet av en jurhavande korporal, på bestämda tider ordentligt och på militäriskt sätt avlöstes. På fältet manövrerades sålunda att från kl ½4 till ½5 företogs kompaniexercis och från ½5 till ½6 em tiraljörsstrid; allt under skolläraren H Perssons överbefäl, biträdd av skollärare J Andersson i Röstånga, som blåste alla till exercisen hörande signaler. ...Det goda som sådana fester hava med sig, den medborgerliga anda, som därigenom tidigt väckes hos barnen, ja de fördelar som en blivande nationalbeväring därav erhålla hos det uppväxande släktet, däröver göra reflexionerna sig själva...

Dansken J M Holbech ger också en entusiastisk skildring av en Stockholmsskolas uppvisning 1869:

Ja, hvem har i de sidste Aar icke læst om Svensk Gymnastik og da navnlig om svensk Exercits af de stockholmske gossar, der eengang om Aaret med flyvende Faner og klingende Spil under militær Kommando marschere ud under Befolkningens almindelige Deeltagelse til Presentation for selve Krigsministeren? Jeg, der selv i min Ungdom har været ivrig Lærer i Gymnastik og Exercits ved en lærd Skole herhjemme, kunde ikke forlade Stockholm uden at have seet det Mindste et Kompagni gossar exercere. Som min Ven Meijerberg øieblikkelig opfyldte ethvert rimeligt Ønske, saaledes sørgede han ogsaa før, at Clara Sogns Drengeskole den sidste Formiddag, jeg var i Stockholm, stod oppmarscheret i Skolegaarden med sin Kompagnifane, 2 Tambourer og 2 Hornblæsere paa høire Fløi. Kompagniet tog sig godt ud; de blaa Bluser med de gule Distinktioner, Huerne af samme Farve med opstaaende Skygger og Nationalkokarde, de hvide Beenklæder, de blanke Geværløp og Bajonetter, der funklede i Solskinnet: Alt gjorde et raskt og livligt Indtryck, og jeg kunde ikke lade være at smile, idet jeg tænkte paa mine brave Kjöbenhavnske Drenge, naar de i deres brogede, ikke altid revuemæssige Paaklædning, uden Huer og desværre ogsaa ofte uden Sko eller Støvler, ved min Nærværelse stode opmarscherede en parade. Den øverste Kommando førtes af en civil Lærer, men Drengene vare selv Delingsførere, og de forskjellige Geværgreb og Evolutioner udførtes godt, men naar jeg skal være ærlig, ikke med den samme Ro og Appel, som jeg er vant til at se herhjemme i mine bedste Skoler.

Vid läroverken var man entusiastisk för införandet av övningarna och några starkare protester framskymtar inte. Signaturen -n skriver 1865 i Svenska Gymnastikföreningens tidskrift nr 1 att även om vapenövningarna tidigare förekommit vid ett och annat läroverk så var de dock "ett undantagshjon, som genom en förändring i läroverksstyrelsen lätt kunde bli uppsagd och satt på bar mark". Nu kunde man konstate-

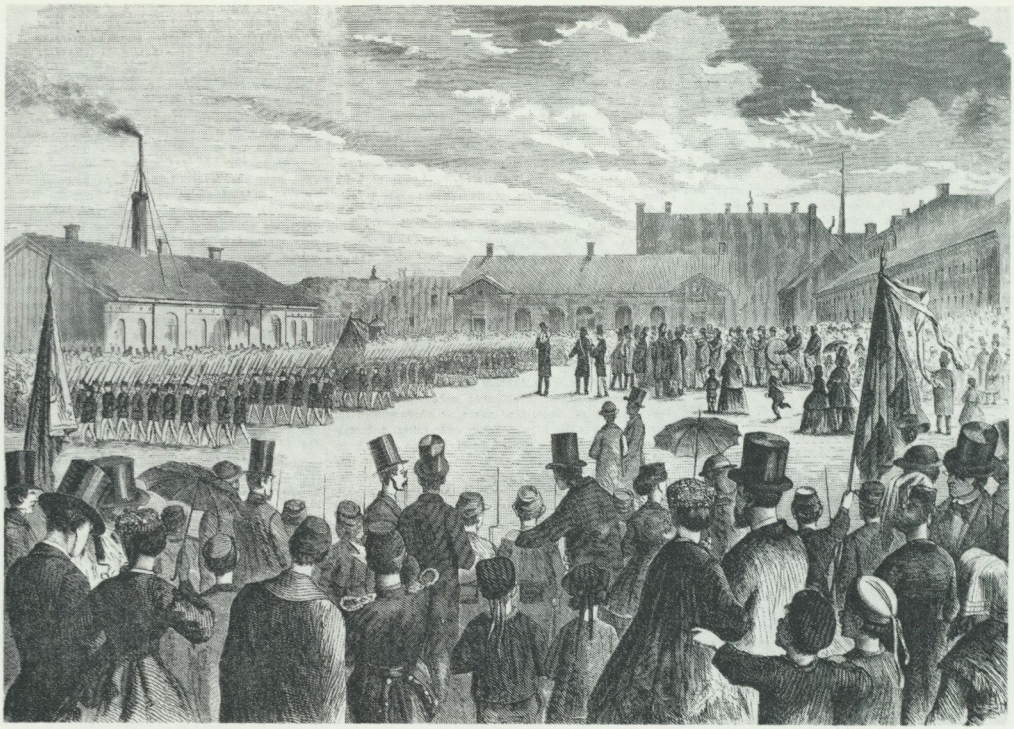

Stockholms skolungdoms exercisuppvisning på Stora Barnhusgården den 15 maj 1867. Ur Ny Illustrerad Tidning. 300 gossar ur Stockholms folkskolor tågade upp på gården "där de med fanor och under klingande spel utförde sina manövrer inför en talrik allmänhet, som beundrade deras precision". Bilden borde enligt tidningen "mana vederbörande att var i sin ort anordna dylika fester, där nytta och nöje gå hand i hand och kärlek till fosterland och frihet tändes hos de små och livas hos de äldre".

ra att sällan hade någon angelägenhet mötts med sådan entusiasm av en hel nation, som införandet av vapenövningarna vid statens offentliga läroverk. Den senaste tidens konflikter ute i Europa hade fått svenska folket att inse vikten av "var mans förmåga att sköta sitt vapen i farans stund". Men också svenskens krigiska karaktär, utlänningar på besök i Sverige hade många gånger konstaterat att 'svensken var född till soldat', hade bidragit till framgången. "Ty än en gång kan den dag komma, då den svenske bonden behöver gå man ur huset, och då kommer han ock att göra det, ty han är nu övertygad om att detta är villkoret, att gå fri på Svithiods strand, när Östern söker välta sig upp mot den. Då skall måhända Sverige bliva Europas Thermopyle, dess ungdom civilisationens Leonidastrupp."

Detta är inte första gången faran från öster används som argument i debatten om vapenövningarna och folkbeväpningen. Som tidigare omtalats varnade Viktor Rydberg 1859, och den tidigare nämnde riksdagsmannen Nils Olsson påpekar i sitt omnämnda tal i bondeståndet 1856 att vi bör "vara beredda att komma i krig med den som kan angripa oss starkast och denna makt är utan tvivel Ryssland".

Både i memoarlitteraturen samt i mera officiella redogörelser för undervisning vid läroverk och andra skolor berättas många gånger ganska drastiska historier om hur övningarna gick till. I Minnen från svenska läroverk har Gunnar Norlander skildrat hur övningarna i början av 1860-talet infördes vid Växjö läroverk i och med att en löjtnant vid Kronobergs regemente också anställdes som gymnastiklärare. De yngre eleverna fick öva med lätta trägevär medan äldre anförtroddes "stora tunga, alltför tunga flintlåsgevär, med långa vassa bajonetter, muskedunder, som säkert varit med på allvar i krigen vid 1800-talets början, och som vi därför hanterade med djup respekt". Vidare förekom florettfäktning och även fältövningar. Däremot inte skjutövningar, förmodligen på grund av att de gamla flintlåsgevären var för vådliga att använda.

Från Göteborgs lantinläroverk berättas från 80-talet:

Vi marscherade tre plutoner starka ut i Slottsskogen, där övningar i skyttelinje företogs. Som avslutning skulle något mera uppfriskande bjudas oss. En pluton intog ställning på höjden bakom stora kälkbacken. De andra två plutonerna skulle intaga höjden och efter hållet krigsråd beslöts, att den ena skulle utföra en kringgående rörelse över höjden bakom dåvarande restaurangen, under det att den andra skulle sakta draga sig uppför sluttningen mot den av 'fienden' besatta höjden. Slutanfallet skulle ske vid trumpetsignal från den kringgående plutonen. – Dennas väg var emellertid lång, disciplinen inom min pluton var – skam till sägandes – fasligt mycket mindre än ivern att få slåss, och därav kom det sig att, då väntan blev oss för lång, vi helt simpelt anföllo, innan någon signal hörts. Striden blev het och skulle säkert ej avlupit utan blodviten, om ej den tredje plutonen ankommit i lagom tid. Överbefälhavaren – för tillfället en

En skolklass med gevärsattrapper. Ö Förstadsskolan, nuvarande Rörsjöskolan i Malmö 1897. Fotot tillhör fotograf Raymond Kayser, Malmö.

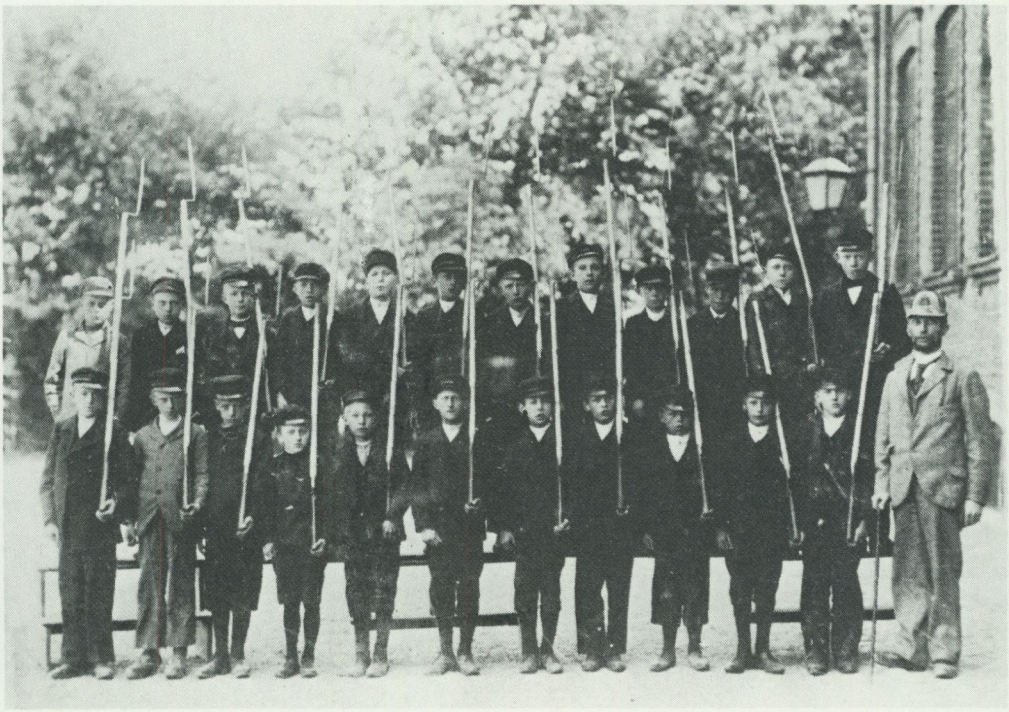

Stockholms skolors skjutövning på Ladugårdsgärde den 27 september 1877, den första gemensamma utmarschen till Ladugårdsgärde. Ur Ny Illustrerad Tidning, 6 okt 1877.

löjtnant – fick rent av med våld – dvs med sabel hotfullt lyftad skilja oss åt. Det är överflödigt att säga, att kritiken ingalunda blev mild.

Från Örebro läroverk berättar Carl A Bäckström i sina memoarer från början av 80-talet:

Militärövningarna ägde huvudsakligen rum under höstterminen. Samtliga excercerande voro indelade på ett kompani om tre plutoner. Pluton- och troppchefer buro sablar, de övriga bandolär med patronväska. Man var icke lite stolt, när man fick bära sabel för första gången. Då gick man tidigt ut och sent hem samt slog i regel ett par slag på Drottninggatan för att visa, vad man var för en karl, militäriskt hälsande på sina bekanta. Militärövningarna avslutades med en längre utmarsch i förening med en mindre stridsövning, då varje med gevär beväpnad pojke fick förbruka ett tjugotal talgputtar till vaktmästarens stora förargelse, ty han skulle sedan göra ren geväret. Det fanns andra, som också blevo ledsna den dagen: jungfruarna, vilka skulle borsta pojkarnas i de flesta fall mycket leriga skodon.

Det var en inrotad gammal vana, att varje pojke skulle på den utmarschen ha med sig en plunta brännvin eller konjak, som inköptes på någon av stadens krogar. Den medförda spriten dracks, då smörgåsarna åtos vid den gemensamma rasten efter det stora fältslaget. Rätt så ofta hände det, att någon av pojkarna fick för mycket, men det gick bort under hemmarschen. Om det sjöngs på dessa utmarscher? Var lugn för det. Alla deltogo med full hals. Repertoiren var dock ej stor. Sedan man varit på "Ekströms källarsal" ett par gånger, gick man på "Halta Lottas krog".

En av de främsta tillskyndarna av militärövningar under de följande årtiondena var Victor Balck, känd idrottsfrämjare, gymnast och officer. Som lärare, först i Klara skola, senare i Nya elementarskolan och i Norra Latin ledde han militärövningarna vid dessa skolor. Han var också lärare vid Gymnastiska Centralinstitutet. Sin största insats på detta område gjorde han dock som

sekreterare i Föreningen för befrämjande av skolungdomens vapenövningar från 1876. Föreningen hade bildats 1865 av major A L Fahnehjelm, men hade dittills endast omfattat folkskolorna. Dåvarande chefen för generalstaben, Hugo Raab, hade efter Fahnehjelms död övertagit ledningen för föreningen och ville nu utvidga den till att gälla även de allmänna läroverken. Föreningens målsättning var att ge skoleleverna en grundläggande skjututbildning vilket främjades genom att föreningen till skolorna utdelade uniformer och övningsgevär, till elementarläroverken remingtongevär. Redan under föreningens allra första tid bekläddes och utrustades ca 500 folkskolebarn med den nödvändiga utrustningen.

Det var emellertid Raabs idé att starta skolungdomens skjuttävlingar, för att ytterligare hålla intresset vid liv. Redan året efter Balcks tillträde som sekreterare, hösten 1877, anordnades den första s k "utmarschen" till Ladugårdsgärde, gemensam för folkskolorna och läroverken i Stockholm. Alla deltagande skolor marscherade till Kungsträdgården, där de bildade fyrkant och morgonbön hölls i närvaro av föräldrar, syskon och anhöriga. Därefter skedde utmarschen till Gärdet. Denna samling utvecklades med åren till en folkfest med fosterländsk stämning. I och med att riksdagen 1918 beslutade om att skolungdomens militärövningar skulle upphöra, upphörde också denna festlighet. Skolungdomens skjuttävlingar fortsatte emellertid, men utan festligheterna i Kungsträdgården. De utvecklades emellertid dessförinnan till att omfatta även alla rikets läroverk, vilket också medförde en uppryckning av militärövningarna ute vid läroverken i landsortsstäderna. "Resorna till Stockholm voro givetvis upplevelser, ej minst för den ära man kände det vara att få representera sin skola. Dit fingo endast pojkar i IV exercisavdelningen resa.... Korum i Kungsträdgården, marschen ut till Kaknäs via Strandvägen. Undra på att en pojke kände sig stolt..." minns en Skaragymnasist, som i seklets början deltog.

"Käck gosse". Vykort som såldes till förmån för Föreningen för befrämjande av skolungdomens vapenövningar. Bl a såldes också ett vykort av pansarskeppet Sverige. Troligen 1930-talet. Privat ägo.

(Skara Tidning 30 maj 1941.) För de västsvenska läroverken anordnades också särskilda tävlingar i Göteborg.

Genom riksdagsbeslut upphörde skolungdomens vapenövningar 1918. "Jag sörjde bittert över att dessa fysiskt och militärt utvecklande och disciplinerande övningar togs bort. Det var en nationalförlust", säger Victor Balck i sina memoarer. Men Föreningen för främjande av skolungdomens vapenövningar lever kvar än idag och fick en ny blomstringstid under 2:a världskrigets år, då vapenövningar och skjutövningar på mera frivillig basis togs upp i läroverken, vilket säkerligen många elever från den tiden erinrar sig. Och under de senaste åren har i pressen skrivits med lätt indignation hur bl a i Polen införts "försvarsuppfostran" omfattande förberedande militärut-

bildning samt militär psykologisk skolning redan i folkskolans sjunde och åttonde klasser. Även i många andra länder t ex i Kina, förekommer denna uppfostran inom skolväsendets ram.

Så kan en enkel målning i museets samlingar berätta om en viktig samhällsdebatt för hundra år sedan och ge oss en tankeställare om hur attityder och inställningar kan förändras på 100 år. Samtidigt känns många av debattörernas uttalanden rykande aktuella även om de idag skulle ha klätts i annan språkdräkt.

Litteratur

(förutom i löpande text nämnd)

Dunér, A, Sveriges frivilliga skytteväsendes historia I–II. En 100-årig kulturkrönika. 1933.

Evers, A, Malmö högre allmänna läroverk för gossar I. 1959.

Hedlund, H, S A Hedlund. Hans liv och gärning I. 1929.

Jansson, A, Försvarsfrågan i svensk politik från 1809 till Krimkriget. 1935.

Karlsson, A, Det frivilliga skyttets spridning i Sverige 1820–1965. Studier av tillväxt och regressionsförlopp i en folkrörelse. 1972.

Kungl Gymnastiska Centralinstitutets Historia 1813–1913. 1913.

Lindroth, J, Idrottens väg till folkrörelse. Studier i svensk idrottsrörelse till 1915. 1974.

Nilsson, D, Botaniska trädgården i Skara. Ur gamla papper och anteckningar. Skrifter utgivna av Skaradjäknarnas förenings Skaraavdelning.

Nyblaeus, G, Något om gymnastik och vapenövning som medel för allmän uppfostran. 1863.

Sjöstrand, W, Grunddragen av den militära undervisningens uppkomst- och utvecklingshistoria i Sverige till år 1792. 1941.

Skolvännen 1865.

Wiberg, A, Gymnastikhistoriska studier. Forskningar och strövtåg i äldre svensk gymnastik- och idrottshistoria. 1942.

Wiberg, A, Carl Ulric Broocman. Bidrag till en biografi. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 77–78. 1950.

Ytterbom, A, Folkundervisningen i Bollnäs. Historik. 1942.

Zanders, L A, Minne av direktören, domkyrkoorgelnisten, associéen vid kongl musikaliska akademien, herr Sven Magnus Zanders. 1864.

Öfversigt af folkskoleväsendets tillstånd efter Inspektörernes berättelser 1864–66.

Summary

With colours flying and drums beating

Taking as his starting point an oil painting by a Naivist from 1864, the author gives an account of how, around 1860, military exercises were introduced into schools as an element in gymnastics teaching.

When the discussion on public elementary schooling gained impetus around the turn of the 18th/19th century, a debate arose about the physical and moral training of youth to inspire love of their country and for arming of the male population. The debate was influenced by discussions in other European countries. The leading personalities in the debate, among whom Per Henrik Ling, had been strongly impressed by, for example, J. C. F. Guths Muths' *Gymnastik für die Jugend*, which in 1813 was translated into Swedish. Later F. L. Jahn's Turn programme also acquired great significance.

But it was actually not until the Crimean war of 1854–56 that the question was brought up in earnest in various motions to the Diet of the Four Estates. In 1860 the Diet addressed a petition to the Crown requesting the introduction of gymnastics and military exercises in the country's schools. This would promote a general proficiency in the practice of arms and other military exercises and would strengthen the will for defence and love of the fatherland. The result was that, in 1863, compulsory teaching of gymnastics and military exercises was prescribed in elementary schools, secondary schools and elementary-school teachers' training colleges.

The author also speaks of the influence exerted by officer circles through the gymnastic teachers' training that was given at the Royal Central Gymnastics Institute, where an officer's commission was a requirement for admission.

He also gives an account of the training of teachers as instructors, of the procedures for military exercises, etc, until they were removed from school curricula by decision of parliament in 1918.

Blandstopen – haarikka-kärl i Nordiska museet

Kerstin G:son Berg

"Är en sak snarlik, vill man helst inte ha den." Så formulerades i ett obevakat ögonblick under museikursen 1951 en huvudprincip för Nordiska museets insamlingsverksamhet. Det är en utmärkt princip, men som de flesta principer inte särskilt lätt att tillämpa. En genomgång av de äldre delarna av Nordiska museets huvudliggare inger emellanåt läsaren den obehagliga känslan, att alltför många "snarlika" föremål samlats in. Eftersom det gällde det förindustriella samhällets alster, fanns det alltid varianter och skillnader, som föreföll samlarna intressanta. Sällsynta föremål med ovanlig funktion sökte man inte efter, de var inte representativa för den gamla allmogekulturen, så som man då fattade den. Men en del ovanliga föremål har ändå hamnat i museet. Enstaka insamlare trängde på djupet i de lokala kulturerna och försökte få med det mesta – en kvalitativ insamlingsmetod, inte en kvantitativ. I andra fall har föremålets utseende varit av den arten, att en insamlare eller forskare inte kunnat gå förbi det, även om användningen varit oklar. Och, till slut, ett föremål har fått ny funktion och i den egenskapen förvärvats till museet.

Under sådana omständigheter har fyra ovanliga föremål införlivats med Nordiska museets samlingar, alla träkärl med insatt botten, band och två likformiga, rakt uppstående handtag. De avviker alla från det vanliga sortimentet av laggkärl och helväggskärl i våra svenska museer.

Det föremål inom gruppen, som först fångade min uppmärksamhet, var ett laggkärl för dryck, NM 86.690 med namnet *blandstop* enligt vår huvudliggare. Det tillhör en samling föremål från dåvarande Södra Finnskoga församling i Värmland, skänkt till museet genom Carl Vilhelm Bromander, pastor i församlingen, sedermera domprost i Karlstad och den förste föreståndaren för den kulturhistoriska avdelningen på museet där. Han blev ytterst intresserad för den ålderdomliga kulturen i Värmlands finnbygder och påbörjade den insamling av föremål därifrån, som sedan fortsattes av Nils Keyland. Det var för övrigt Bromander, som rekommenderade Keyland åt Artur Hazelius.

Namnet *blandstop* härrör från Bromanders gåvoförteckning, och han ger förklaringen: "stod alltid på bordet i pörtit med 'blanda' af sur mjölk och vatten att dricka". Blandan var i äldre tid en välkänd dryck i stora delar av Sverige, i hela västra delen av landet från Halland norrut samt i norra Sverige norr om Hälsingland. Begreppet är känt också från Finland, Norge och Island. Blandans innehåll varierade från trakt till trakt och från tillfälle till tillfälle, men grundbeståndsdelarna var de samma: syrad mjölkprodukt av något slag, gärna vassleartad, och friskt vatten. De kärl för blanda som vi vanligen påträffar i samlingarna är täckta kärl, särskilt olika slag av buttar, byttor och laggade mjölkflaskor.

Ordet *blandstop* kan knappast betraktas som ett dialektord, utan som en sammansättning av normal typ av ett kärlnamn och ett drycknamn. Utom från Nordiska museets katalog känner jag det blott från Alfhild

Agrells berättelser, t ex "Ett dansgille", publicerad i "Norrlandshumör" 1910. Alfhild Agrells norrlandshistorier har ibland en något dubiös lokalfärg, men hon växte upp i Härnösand och har även skildrat Jokkmokk, så att blandan som dryck var henne välkänd. I "Ett dansgille" skildrar hon återkomsten från slåttern: "På förstugubron tog 'mor', en liten mager, munter kvinna med vänliga ögon, emot dem med blandstopet i hand – 'blanda' kallas sur mjölkvassla eller också sur mjölk, uppblandad med vatten, – och sedan en hvar druckit sig otörstig, skred man till förberedelserna för festen." Hur detta blandstop såg ut, ger Agrell ingen upplysning om.

Blandstopet från Södra Finnskoga är laggat, nästan cylindriskt, med en diameter upptill av 20,5 cm och hela höjden 25,5 cm, varav dock handtagen svarar för ca 9 cm. Stavarna är relativt tunna, bottnen i ett stycke, banden två, med osynliga hak och säkrade med genom bandändarna drivna dymlingar. Handtagen har hals och avslutas med en närmast åttakantig grepplatta. I bottnens undersida är inskurna initialerna MM, enligt Bromander ägarmärke för Matts Mattsson i Hjärpliden, bonde, född 1778, död 1862.

Kärl av denna typ hör till värmlandsfinnarnas arvegods från deras gamla hemtrakter. I Finland är detta dryckeskärl väl känt och har blivit föremål för en monografi av Osmo Vuoristo 1978: "Suomalaiset haarikka-astiat; Die Trinkgefässe vom haarikka-Typ in Finnland". Haarikkakärlet är liksom blandstopet ett kärl för dryck med två relativt höga, motstående, likformade handtag. Handtagen följer kärlväggens riktning i stället för att som hos t ex hankstopet eller jungfrukåsan sticka ut vinkelrätt från sidan. Haarikkakärlet används i södra Finland till dricka, i norra Finland till mjölk. Vuoristo anser, att haa-

Blandstop från Södra Finnskoga församling, Värmland. NM inv nr 86 690.

Blandstop från Mangskogs socken, Värmland. NM inv nr 87 663.

rikkan borde ha följt finnarna till Värmland, men han har inte kunnat finna några belägg, och det är kanske inte så underligt, då Nordiska museets blandstop inte varit föremål för något intresse sedan det anskaffades, och då namnet inte säger något om utseendet.

I själva verket borde ändå forskningen, om också med, det skall villigt erkännas, en god portion tur, ha kunnat upptäcka ett annat haarikkakärl i Nordiska museet, och det redan 1919, då en bild av det publicerades. I Nils Keylands "Svensk allmogekost" del 2 avbildas på s 30, fig 45, en typisk haarikka. Olyckligtvis uppger Keyland, att det är en smörbytta, och samma uppfattning hade museets registrator, när föremålet infördes i huvudliggaren under nummer 87.663. Kärlet kom in under Keylands första stora insamlingsperiod i finnmarkerna 1898–99, då han dels köpte, dels fick ca 1200 föremål. Trots stor noggrannhet har Keyland inte hunnit ägna varje föremål den omsorg ifråga om proveniensuppgifterna, som utmärker Bromanders förvärv. Medan säljarnas namn nästan alltid uppges, saknas ofta givarnas. Om "smörbyttan" får vi bara veta, att den skänkts av en gammal gumma i Prestfalla, Mangskogs socken. Diametern upptill är 20 cm, nedtill 16 cm, och hela höjden 23 cm. Keyland trodde tydligen, att det verkligen var en smörbytta. En som tvivlade på den användningen var Gösta Berg, när han många år efter förvärvet skrev katalogkort för 87.663. Beskrivningen skrevs med bläck, sakordet löst med blyerts. Givetvis kan föremålet någon tid ha tjänat som smörförvaringskärl. Att det är ett dryckeskärl av haarikka-typ står dock utom allt tvivel.

Blandstopet från Prestfalla är av en senare, mera utvecklad typ än det från Hjärpliden. Stavarna är av en, bottnen av ek. Kärlet vidgas uppåt och brädden är svagt konkav mellan handtagen, som har hålkäl och rektangulär platta med snibbartad avslutning. Banden är tre, ett ovanligt drag, hopfogade med osynliga hak. För att banden inte skall glida ned, har stavarna skavts svagt konvexa mellan banden, som alltså vilar på en valk, upptill formad till en rätvinklig avsats. Reparationer har senare i viss mån rubbat banden. Rännor för band på laggkärl förekommer på de låga,

vida dryckesskålar, som är så vanliga bland fynden från våra medeltidsstäder. I undersidan av bottnen på blandstopet är ett kors inskuret, något som tydligen stärkt Keyland i tron att det var en smörbytta. Ett antal ristade, korsade streck på ena handtaget verkar mer skadegörelse än skydd mot trolldom, men säker kan man aldrig vara.

Detta blandstop är ett ovanligt elegant exempel på laggningskonst. Tyvärr är i synnerhet bottnen skadad av trämask, så redan vid förvärvet. Beträffande formen hör både den konkava brädden och de tre banden hemma i Tavastland och Savolax, alltså just de landskap, varifrån finnar flyttade till Värmland. Vuoristo anser, att denna typ överhuvudtaget kan dateras till 1600-talet och 1700-talets början.

Om Prestfallakärlet företräder elegansen, är det tredje kärlet av haarikkatyp i museet en representant för kraften. Det är med någon tvekan jag tar med det som haarikka, men funktionsbeskrivningen är otvetydig och formen trots allt närmast haarikkakärlets. Det tredje kärlet kommer från byn Valvträsk i Råneå socken i Norrbotten. I huvudliggaren har det nummer 171.645 och namnet *trästäva*. Museet har köpt det 1928 genom järnvägstjänstemannen W. Ekengren i Luleå, som var en flitig uppköpare i våra nordliga landsändar, och han beskriver kärlet som "Trästäva som använts som drickeskanna".

"Trästäva" från Råneå socken, Norrbotten. NM inv nr 171 645.

Kärlet är inte laggat, utan väggen utgörs av en urholkad björkstam, vari bottnen är infälld. I ett med väggen går de båda rakt uppstående handtagen, som har bred bas, hålkäl och tillplattat halvrund grepplatta. Handtaget liknar åtskilliga byttors, men det är tydligt, att här aldrig funnits något lock. Två band har funnits, blott det ena återstår, hophakat på vanligt sätt. I bottnens undersida är inskuret 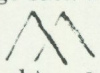 , och tydligen vid en senare tidpunkt . Väggen har spruckit på ett ställe, och en liten bit har fallit bort. Diametern är ca 24 cm, höjden med handtag 15,5 cm och upp till brädden 9,2 cm. Rymden är drygt 2 liter, ett mått som någorlunda överensstämmer med blandstopens. Dimensionerna är kraftiga, kärlväggen är ca 1,4 cm tjock. Spår av fernissa eller gul färg finns på bottnens undersida.

Råneå hör till Norrbottens svenskspråkiga områden, men Valvträsk ligger i socknens norra del, efter norrbottensmått ej särskilt långt från det finskspråkiga Gällivare. Med hänsyn till haarikkakärlens förekomst i östra Tornedalen borde de finnas även på den svenska sidan av gränsen, och så förhåller det sig också, även om jag till dags dato bara har ett belägg. 1933 fotograferade John Granlund en haarikka i mjölkkammaren på en gård i Koivukylä by i Hietaniemi socken. Den är av en typ, som tycks ha varit vanlig i norra Finland, ett cylindriskt laggkärl med två band och handtag med hals och lågt åttakantig grepplatta samt konkav brädd. Då element från den finska kulturen i flera fall spritt sig utanför det finska språkområdet i Norrbotten, är det inte förvånande, att haarikkan kan finnas på den svenska sidan av barriären.

Trästävan från Valvträsk är dock ett kärl av ganska egenartad karaktär. Hel-

Interiör av mjölkkammare hos Peter Hietaniemi, Koivukylä by, Hietaniemi socken, Norrbotten, 1933.

väggskärl är hos Vuoristo en liten grupp, bara 6 % av hela antalet, och även lövträ är ovanligt, 9 %. Handtagsformen tycks knappast förekomma på finska haarikkakärl. Det mest påfallande är emellertid dimensionerna. Ett så grunt kärl verkar inte praktiskt som dryckeskärl, men både i norra Sverige och norra Finland drack man gärna blanda med hjälp av en skopa, som stod i kärlet eller hängde på handtaget på respektive blandstop eller blandbytta. Av spåren att döma har trästävan innehållit filmjölk eller blanda.

I samband med haarikkakärlen kan det vara skäl att nämna ett annat laggkärl med två uppstående handtag, vilket också förekommer i Norrland, men som inte är något dryckeskärl. Det är kesbyttan eller *kesebyttan*, som jag endast har säkert belagd från Västerbottens län. Kese betyder i Dalarna och Norrland ostlöpe i form av djurmage, vanligen kalvmage. Den torkades och förvarades så, tills ystning skulle förberedas. Där man hade kesebytta, blötte man först kesen i ljumt vatten och sedan slogs ljum mjölk i kesebyttan och kesen fick

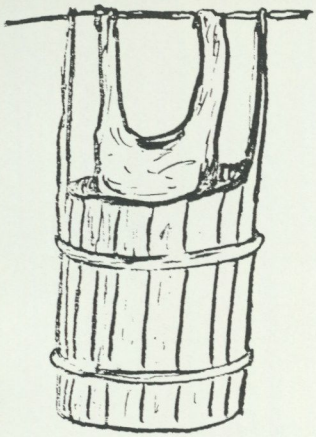

Fig. 2.
En "tjesbytta" med "tjesen".

Kesebytta efter teckning av Nils Eriksson, Vilhelmina socken, Lappland. EU 2497.

ligga där, tills det bildades ost i lagen. Oststyckena togs bort och lagen användes som ostlöpe. För säkerhets skull rörde man om ett par varv med kesen också i grytan. När själva ystningen var över, tog man av vasslan, "ostblanna", och slog i kesebyttan samt hängde upp kesen på handtagen. Sedan ställdes kesebyttan undan tills man skulle ysta nästa gång. (EU 2497 år 1930, Bäsksjö i Vilhelmina socken i Lappland.)

En kesbytta är avbildad i tidskriften Västerbotten 1971:4 s 263. Nordiska museet har också en gång förvärvat ett dylikt kärl, dock utan att veta vad det använts till. Det registrerades 1937 under nummer 207.964 med benämningen *stäva*. Då hade det enligt Sune Ambrosianis uppgift sedan flera år stått i Ernst Kleins rum. Ambrosiani skriver, att stävan troligen är kommen från Norrbotten. Det är i och för sig möjligt, men benämningen *kes* är betydligt ovanligare i Norrbottens län än i Västerbottens att döma av Gustav Ränks karta i "Från mjölk till ost" 1966, fig 27. Ränk behandlar kesbegreppet rätt utförligt (han stavar det *käs*), men tar inte upp kesebyttan.

Museets kesebytta beskrives som ett cylindriskt laggkärl med två höga handtag försedda med urtag upptill, och två band. Det är blåmålat på utsidan med mörkare band. På bottnens undersida är inbränt "IAPS". Hela höjden är 30,3 cm, bottendiametern 18,2 cm. Det är betydligt prydligare utfört än den bytta, jag sett utställd på museet i Umeå. Att Nordiska museets kesebytta blivit stående i Kleins rum tyder på att han inte lyckats bestämma användningen, eventuellt inte proveniensen. Den förefaller att ha ingått i något av våra större förvärv från museimännens resor i Norrbotten och Västerbotten på 1920–30-talen.

Jag har velat ta upp detta kärl i samband med blandstopen, därför att utseendet är så likartat, att man i första ögonblicket kunde tro sig stå inför någon avläggare av haarikkatraditionen. Men så förhåller det sig troligen ej, och inte heller tror jag, att formen är lånad från smör- eller filbyttan utan snarare att det är mjölkstävans långa handtag, som givit inspirationen till detta praktiska kärl med två ståndare för kesens bekvämligare upphängning. Men detta är spekulationer – hellre än att leta efter ursprunget borde man undersöka spridningen.

Vuoristo skriver: "Es ist möglich, dass die im 17.Jh. nach dem schwedischen Värmland umgesiedelten Finnen auch das *haarikka*-Gefäss mitnahmen, obwohl sich kein einziger gegenständlicher Beweis dafür erhalten hat." Som jag tidigare påpekat, kan man inte klandra Vuoristo för att han inte hittat några exemplar i Nordiska museet, trots att de finns där. De ovanliga föremålen blir osynliga i mängden av de vanliga. Museets eget folk har inte vetat, att dryckeskärlen med de långa handtagen, ehuru sällsynta i Sverige, utgör ett karakteristiskt inslag i den gamla finska allmogekulturen, och att deras förekomst i vårt land ger ytterligare belägg för värmlandsfinnarnas trohet mot sina gamla traditioner. Det är också intressant att se, att de två bland-

Kesebytta. NM inv nr 207 964.

stopen från Värmland representerar skilda typer, en ganska primitiv och ålderdomlig, en av modernare kynne, kännetecknad av en rätt specialiserad teknik. Möjligen hänger detta samman med att invandringen försiggick i flera etapper.

Medan Koivukylähaarikkan uppvisar de karakteristiska drag, som man kan vänta sig i denna nordliga del av Skandinavien, bjuder trästävan från Valvträsk i flera avseenden på problem, men de kanske kan lösas, då vi får in fler belägg på haarikkakärl i Norrbotten. När väl forskningen fått uppmärksamheten riktad på en viss företeelse, så som skett genom Vuoristos arbete om haarikkakärlen, brukar också kunskapen om fenomenet på ett nästan automatiskt sätt öka.

Källor och litteratur

Otryckta

Nordiska museets arkiv
- Huvudliggare med bilagor
- Kulturhistoriska undersökningen, Svar på frågelista NM 16 Ystning
- Keylands handlingar

Tryckta

Agrell, A, Norrlandshumör. 1910.
Keyland, N, Svensk allmogekost. 1919.
Ränk, G, Från mjölk till ost. 1966.
Västerbotten 1971:4.
Vuoristo, O, Suomalaiset haarikka-astiat. 1978.

Summary

The blanda stoups – haarikka vessels in Nordiska museet

The author deals with four wooden objects, three drinking-vessels and a vessel used for cheesemaking. All represent very unusual types in Swedish museums. Common to all of them is the virtually cylindrical container and the two upturned, fairly long handles. Three of the vessels are coopered, the fourth – which is lower than the others – has a hollowed out birch-trunk wall. The drinking-vessels hold about 2 litres and have been used for a mixture of acidified milk and water called *blanda*, which was a common drink in olden times in western and northern Sweden and is known also from Finland, Norway and Iceland. The two vessels called *blanda* stoups, which come from the province of Värmland, are completely similar to the Finnish *haarikka* and they also belonged to descendants of the Finns who moved to Värmland in the 17th and 18th centuries. The third drinking-vessel, the low one, comes from the parish of Råneå in Norrbotten, not far from the Finnish-speaking area in that part of Sweden. It, too, is probably related to the Finnish *haarikka*.

The fourth vessel differs from the others in having notches at the tops of the handles. In them was hung a dried animal's stomach which, in cheesemaking, was soaked and served as rennet. It is called *kesebytta*. Apart from the notches in the handles its shape is very similar to that of the *blanda* stoups but the *kesebytta* probably has a different history of origin. The author knows of this type of vessel only from Västerbotten and possibly from Norrbotten.

It has not earlier been known that there are *haarikka* vessels also in Sweden. Osmo Vuoristo, a Finnish researcher, presumed in 1978 that the Värmland Finns may have brought the vessel with them to their new home, and this was in fact the case. The author concludes her presentation by urging museologists to keep their eyes open also for unusual objects which can give indications of old cultural connections.

Grepar, hackor, spadar och skovlar i hundratal

Janken Myrdal

Till vad skall museernas stora samlingar av likartade föremål användas? Detta var en fråga som jag hade anledning att begrunda, när Nordiska museets mycket stora samling av jordbruksföremål flyttades till Centralmagasinet i Julita under senare delen av 1970-talet. Här skall jag försöka ge några exempel på hur dessa samlingar kan berika våra kunskaper.

Med föremålen i sin hand kan man studera detaljer hos dem på ett sätt som inte är möjligt med annat källmaterial. Föremålen är också nödvändiga för utställningar, eftersom de ger en historisk närhetskänsla. Att föremålen ger en rad upplysningar om människorna som använt dem, om deras sociala situation, vardagsliv etc har Gertrud Grenander Nyberg och Mátyás Szabó

Spadar upphängda på skärm i Centralmagasinet, Julita. Foto Bertil Höglund.

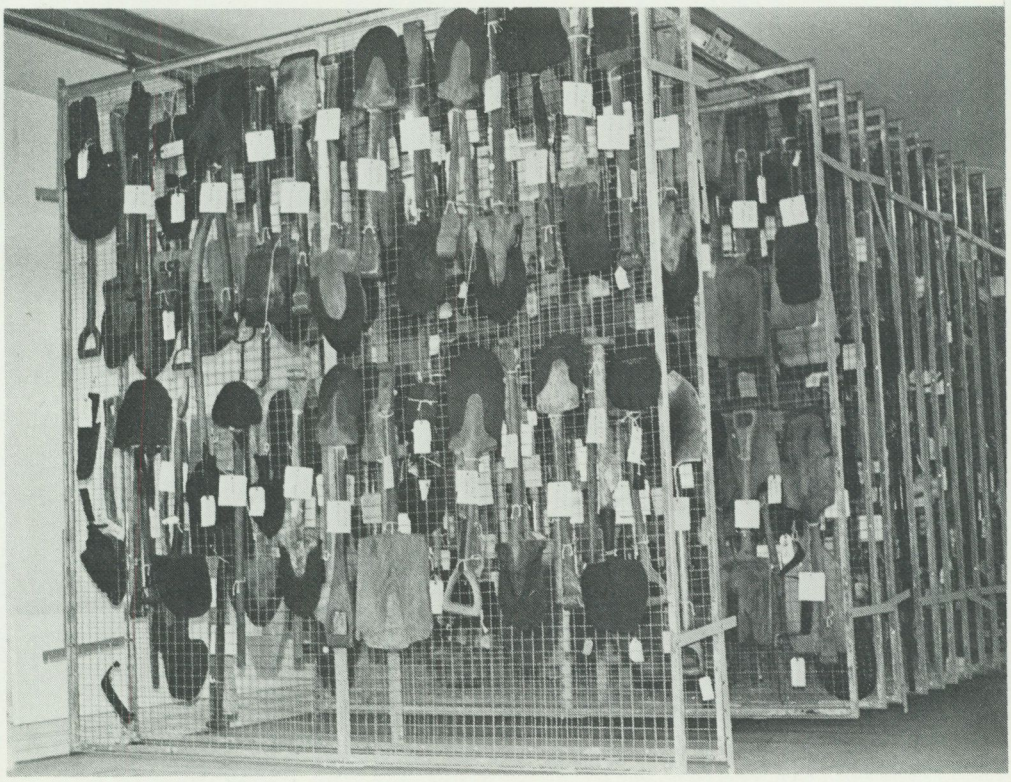

beskrivit i Rig. I framställningen nedan kommer föremålens form och funktion att stå i centrum. Varför har olika redskap en särpräglad form? I vilken mån bestäms formen av funktionen?

Inom arkeologin har diskussionen om typindelning varit ganska livlig de senaste årtiondena. Framför allt Mats Malmer har fört fram strängare krav på mätbara definitioner. Sådana strängare krav är inte möjliga att uppfylla utan tillgång till bevarade föremål. Föreliggande genomgång är delvis inspirerad av arkeologernas metoddiskussioner.

I allmogekulturen rådde en inom givna gränser mycket liberal formgivning av föremålen, något som vi i ett standardiserat industrisamhälle är ovana vid. I princip hade varje redskap, särskilt de hemtillverkade, sin individuella utformning. Dessa stora variationer i detaljutformningen måste man vara medveten om när man upprättar en klassificering. Den rika variationen inom allmogekulturens föremålsbestånd är också ett principiellt skäl för att spara många föremål av samma typ.

Variationerna i detaljutformningen gör att man får flera gränsfall mellan olika huvudtyper eller redskapsgrupper. Det räcker därför inte med att upprätta en typindelning inom gruppen, ett redskap måste i sig avgränsas mot andra till formen likartade redskap. I de etnologiska samlingarna är katalogen ett viktigt hjälpmedel vid bestämning av föremålens funktion, men ibland kan föremålen vara felkatalogiserade, särskilt om de inte förvärvats direkt från brukaren.

Här skall tre redskapsgrupper behandlas, som är väl representerade i Nordiska museets samlingar: gödselgrepen, hackan och spaden/skoveln. Endast icke fabrikstillverkade redskap har tagits med i undersökningen. Som nästan enda källmaterial används själva föremålen och katalogen över dessa. Katalogen innehåller förutom upplysningar om funktionen även uppgifter om proveniens och ofta även om den siste brukaren.

Som källa har de bevarade redskapen vissa brister. Insamlandet har inte skett systematiskt: några landskap eller regioner är överrepresenterade, andra har försummats. De bevarade jordbruksredskapen i museerna är ytterst sällan exakt daterade, men man kan med stor säkerhet anta att få är äldre än från början av 1800-talet och att få av de allmogetillverkade är yngre än början av 1900-talet. De representerar således ett ganska långt tidsavsnitt med stora förändringar inom allmogekulturen. Eftersom få är exakt tidsfästa blir det svårt att konstatera förändringar enbart med hjälp av dessa bevarade exemplar, även om man kan skilja äldre typer från yngre.

Gödselgrepen

Gödselgrepen användes vid utmockning i fähuset parallellt med dyngskoveln. Grepen kunde också användas vid gödselspridning på åkrarna. Enstaka grävgrepar förekommer också. Till sin allmänna form liknar grepen hötjugan. Grepen har vanligen tre eller flera klor, hötjugan nästan alltid bara två eller tre. Grepen har alltid krafti-

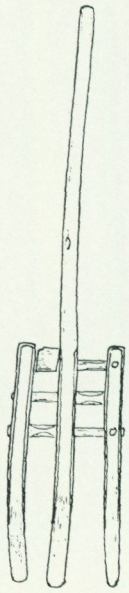

Gödselgrep med tre klor av trä, Småland. Längd 110 cm.

gare och grövre klor, hötjugan har smala och smäckra för att stickas in i höet.

Greparna kan indelas i två huvudtyper: de med klor av trä och de med klor av järn. Gödselgrepen är ett av de i etnologisk litteratur minst behandlade redskapen. Sigurd Erixon har i sin bok om Skultuna i förbigående konstaterat att järngrepar dominerade där, och att trekloiga trägrepar, "som sedan medeltiden varit så utmärkande för nedre Sverige och för stora delar av kontinenten, saknades i Skultuna liksom i allmänhet i övre Sverige". En genomgång av Nordiska museets gödselgrepar bekräftar i stort sett detta konstaterande: järngrepen har varit dominerande norr om Mälaren och Vänern, trägrepen söder därom.

Tabell 1. Gödselgrepar i Nordiska museet. Landskapsvis.

	Med träklor	Med järnklor
Nb	1	2
Vb	1	6
Ån	2	3
Me	1	2
Hr	4	10
Hs	2	6
Dr	–	18
Vrm	1	2
Vsm	1	2
Up	5	5
Sö	3	–
Ds	4	–
Bo	6	–
Vg	5	2
Ög	5	–
Ha	5	–
Sm	10	5
Go	4	–
Sk	8	–
Summa	68	63

Denna tabell ger bara en allmän uppfattning, och är inget belägg för de exakta relationerna. Om Dalarna skriver Levander att där förekom gödselgrepar både av trä och järn. Tabellen redovisar också föremål från en lång tidsperiod: gamla och nya typer förekommer bredvid varandra.

Bland trägreparna framträder två typer.

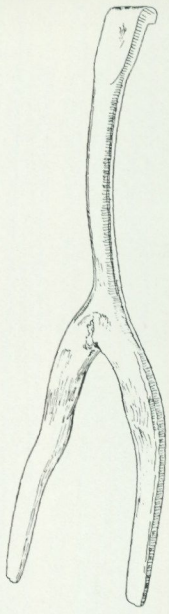

Tvåkloig gödselgrep av trä, Härjedalen. Längd 103 cm.

Den ena har tre klor sammanhållna av två tvärslåar i en gallerkonstruktion. Denna typ var helt dominerande i södra och mellersta Sverige. Ibland är spetsarna på klorna järnskodda. Den andra typen har två klor som är platta och breda, mitt på skaftet sitter ofta ett handtag. Större delen av de norrländska trägreparna i Nordiska museet är av denna tvåkloiga typ: sju av de nio trägreparna från Ångermanland, Medelpad, Härjedalen och Hälsingland. Dessutom finns ett exemplar av denna typ från Dalsland. Sigurd Erixon har påpekat att utbredningen av den tvåkloiga typen ansluter till en vidare utbredning i Norge.

Bland järngreparna är en trekloig grep den vanligaste i Nordiska museets samling. Vanliga är också fyr- och femkloiga grepar. Det finns bara tre järngrepar med två klor, de skiljer sig från hötjugor genom att klorna är platta eller grova. Någon regional spridningsbild mellan dessa olika typer av järngrepar framgår inte av Nordiska museets föremålsbestånd.

Utan tvekan är järngrepen yngre än trägrepen, men för att kunna bedöma när järngrepen infördes måste annat källmaterial tillgripas. Axel Steensberg har belagt "greb

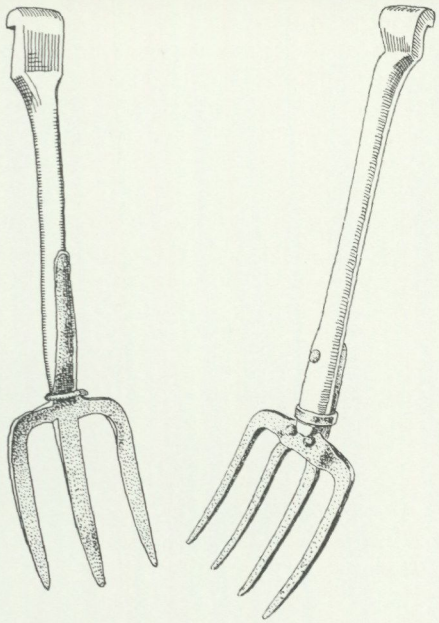

T v gödselgrep med tre klor av järn, Värmland. Längd 97 cm.
T h gödselgrep med fyra klor av järn, Västmanland, Längd 102 cm.

og fork" av järn från dansk medeltid, men dessa synes huvudsakligen ha använts för hö. I Sverige kom det allmänna genombrottet för gödselgrepen av järn med säkerhet efter medeltiden. Den trekloiga trägrepen är tekniskt mera komplicerad att tillverka än den tvåkloiga, och förmodligen också yngre som typ. Den trekloiga grepen är belagd från medeltid, den tvåkloiga trägrepen redan från vikingatid. Att döma av typernas fördelning i Nordiska museets föremålsbestånd har järngrepen i Nordsverige troligen på många håll direkt efterträtt den ålderdomliga tvåkloiga trägrepen. Detta antagande stöds av en trekloig järngrep från Ångermanland som behållit formdrag från den tvåkloiga trägrepen, främst i ett handtag mitt på skaftet. Vi skulle här i så fall ha ett exempel på den blandning av nymodighet och ålderdomlighet som man även på andra områden kan belägga för Nordsverige.

Järngreparna var starkare än trägreparna och lämpade sig därför också för tyngre arbeten än gödselmockning. Bland de äldre allmogeredskapen finns några få grepar som använts vid nyodling eller potatisupptagning. Dessa grävgrepar, som alla är av järn, kommer nästan samtliga från det område där gödselgrepen av järn dominerade: två från Härjedalen och en från vardera Hälsingland, Gästrikland, Värmland och Närke samt en från Blekinge. Gödselgrepen av järn möjliggjorde utvecklandet av en grävgrep. När den fabrikstillverkade grepen kom, med sina elegant böjda järnklor, fick grepen också ett betydligt större användningsområde än enbart som dynggrep; den kom delvis att ersätta hackan och spaden.

Hackan

Hackan används för att bryta upp, söndersmula eller förskjuta jord, gödsel, torv eller dylikt. Inom jordbruket har den använts för nyodling, myllning av säd, ogräsrensning, potatisupptagning, torvupptagning, m m. Hackan har ett mot skaftet vinkelställt huvud. Hackorna kan indelas i tre huvudtyper med avseende på huvudets utseende. På en typ har huvudet utformats till en lång spets. Vissa spetshackor har spetsar åt båda hållen. En sådan hacka kallas ibland korp. En annan typ utmärks av att huvudet har två eller flera klor. Den tredje typen har bladformat huvud.

Bladhackan är den vanligaste av dessa i samlingarna. För att kunna avgöra vilka olika typer av den bladformade hackan som funnits har jag lagt in Nordiska museets hackor av denna typ på ett diagram med avseende på bladets längd och bredd (i längden inräknas ej skaftfästningen). I diagrammet faller större delen av beläggen i två grupper. I den ena har hackornas blad en längd på 5–15 cm och en bredd på 3–12 cm, med ett förhållande mellan längd och bredd som ligger på 1:1 till 1:2. I den andra har hackorna en längd på 15–26 cm och en bredd på 15–27 cm, och förhållandet mellan längd och bredd är i regel omkring 1:1, det finns till och med en ten-

dens att dessa större blad är något bredare än vad de är långa. Det finns också en viss skillnad i formen på bladet mellan dessa två typer. På de större hackornas blad är eggen alltid spetsig eller rundad, ofta hårt sliten. På de mindre hackorna är bladets form mera varierande, en del har spetsovalt blad som ibland till formen liknar de större bladen, andra har rakt avskuren egg. De hackor som inte tillhör någon av de två viktigaste typerna har varierande utseende på bladet, ofta har de rakt avskuren egg.

För många av dessa hackor anges funktionen i katalogen. Inte oväntat visar det sig att den större typen använts som flåhacka för nyodlingar. Av 25 funktionsbestämda av denna typ anges 19 som flåhackor eller i några fall som hackor för nyodling. De fyra hackor som är bredare och längre än den större typen är samtliga flåhackor. De övriga hackorna av den större typen anges som torvhackor, jordhackor och en enstaka potatishacka. Av den mindre typen är 33 funktionsbestämda, av dessa är 16 potatishackor, 6 jordhackor, 6 torvhackor, och dessutom bland annat en ploghacka, en mosshacka och en nyodlingshacka. De hackor som varken tillhör den större eller mindre typen i diagrammet har en än mer differentierad användning,

Diagram 1. Bladens längd och bredd på hackor i Nordiska museet

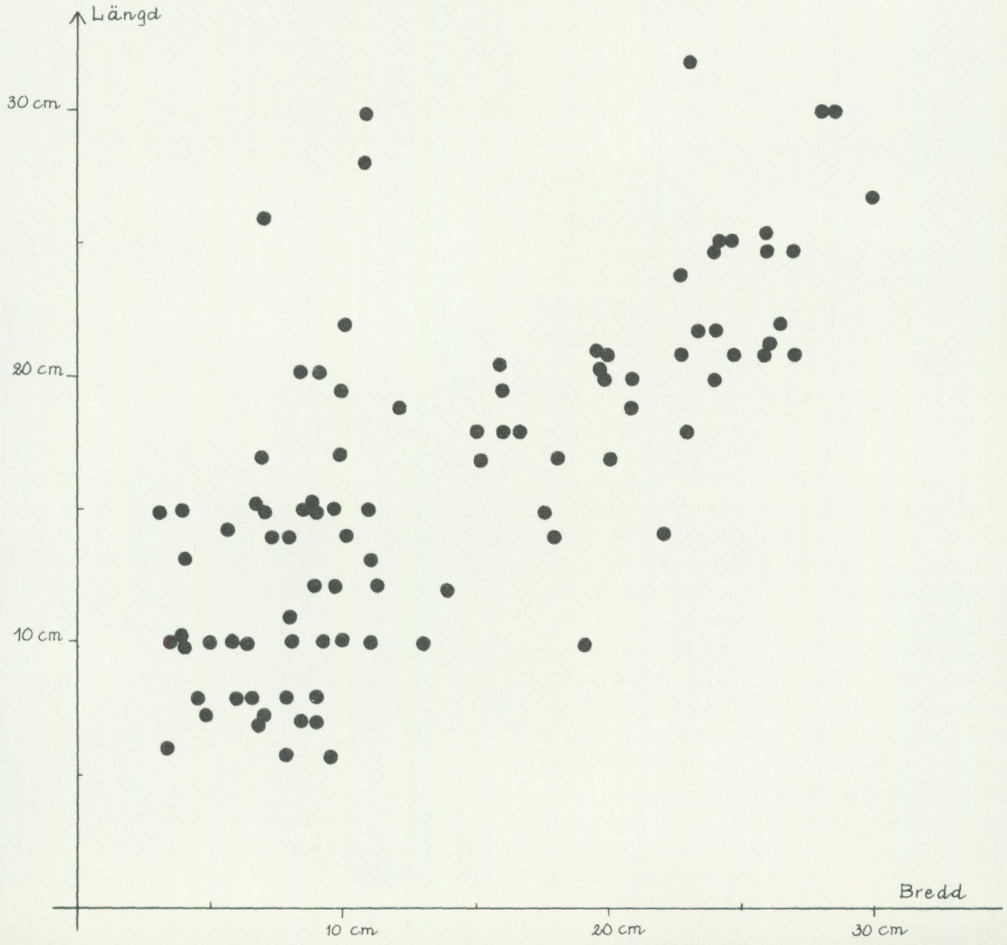

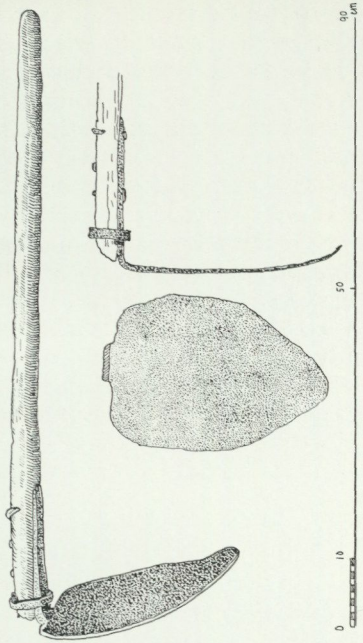

Flåhacka, Dalarna. Längd 90 cm.

bland dessa finns en fjärjhacka för markering av tegar vid sådd, en torvhacka, ett par jordhackor etc. Av de två viktigaste typerna är den större en specialiserad nyodlingshacka, den mindre en hacka huvudsakligen avsedd för arbeten i uppbruten jord. Den större typen är yngre och har först sent kommit i användning.

Nils-Arvid Bringéus är den som utförligast har behandlat flåhackans utbredning. Även Gustaf Utterström har tagit upp detta redskap. Flåhackan fanns redan i slutet av 1700-talet i Västergötland, men fick sitt genombrott i hela landet under 1800-talets första årtionden. Till en början spreds den i samband med att en ny uppodlingsteknik infördes: brännodlingen. Torven på ängsmark eller mossmark hackades upp, fick torka och brändes, varpå säden såddes i askan. Flåhackan fick därigenom stor betydelse för den kraftiga utökningen av åkerarealen i början av 1800-talet. Brännodlingen minskade i omfång före mitten av 1800-talet, men flåhackan fortsatte att användas bland annat för andra typer av nyodlingar. Bringéus har beskrivit arbetsmetoden med flåhacka, den svingades över huvudet för att arbetaren skulle uppnå full kraft i hackandet. Flåhackan var därför en större och tyngre hacka än de man tidigare använt. Undersökningen av bladens längd och bredd på Nordiska museets hackor visar att flåhackan i detta avseende urskiljer sig, men också att det fanns variationer inom denna typ. Denna variation inom typen kan man inte påvisa utan tillgång till en större mängd bevarade föremål.

De mindre hackorna har haft ett varierande utseende, och även kunnat användas till olika uppgifter. Hackan har till och med använts som huvudredskapet vid sädesod-

Potatishacka, Dalarna. Längd 98,5 cm.

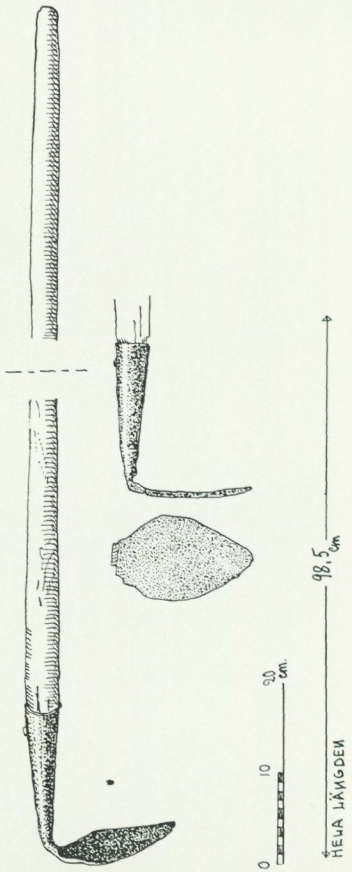

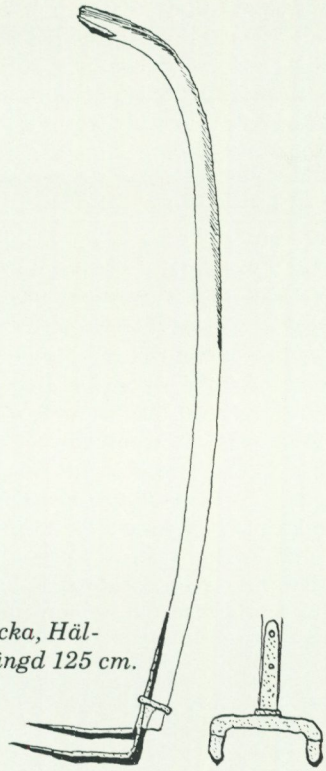

Flerkloig hacka, Hälsingland. Längd 125 cm.

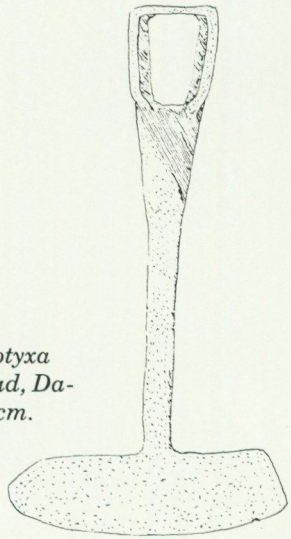

Huvudet till en rotyxa med tvärställt blad, Dalarna. Längd 40 cm.

ling, under senare tid särskilt i Bohuslän. Som jag i ett annat sammanhang påpekat visar tidigmedeltida avbildningar från Skåne ett rent hackbruk, där hackan användes både för att bryta jorden och för att mylla ned säden.

Spetshackor användes för byggnadsarbeten och stenhuggning, men mera sällan inom jordbruket. Enligt katalogen har några hackor av denna typ använts vid potatisupptagning. Nordiska museet har ett par spetshackor helt av trä, båda ganska små och använda vid potatisupptagning. De flerkloiga hackorna har två till fyra klor. Dessa hackor är i regel funktionsbestämda och av Nordiska museets trettiotal av denna typ har nästan samtliga använts som potatishackor. De flesta har klor av järn, ett fåtal av trä.

En med hackan mycket närbesläktad form är rotyxan med tvärställt blad. Dessa har dock ett smalt blad på ett extra järnskaft. De användes som vanliga rotyxor vid nyodlingar för att hugga av rötter.

Spade och skovel

Spaden sticks ned i, skär upp och lyfter jord, torv eller dylikt. Skoveln skjuts in under och förflyttar lös jord, säd eller dylikt. Ett av spadens viktigaste användningsområden var dikesgrävning, men den användes också för andra grävningsarbeten vid nyodlingar, torvtäkt, etc. Skovlar av olika typer användes för att mocka ut gödsel, för att skyffla eller kasta säd, för att skotta snö. Dessutom kunde skovlar användas för att förflytta jord och annat material, exempelvis vid byggnadsarbeten.

Spaden och skoveln är till formen mycket lika varandra, med skaft och brett blad ofta i samma plan som skaftet. Men det finns några egenskaper som skiljer dem åt. Jag har undersökt tre av dessa.

1) Vid spadgrävning tar den arbetande hjälp med foten och trycker ned bladet. Spadar är därför utrustade med en eller två trampavsatser. På spadarna i Nordiska museet är denna trampavsats bladets över-

del, skuldran, som därför är rak. Skovlarna kan ha raka eller sneda skuldror. Samtliga spadar och skovlar i Nordiska museet har skuldror på båda sidor, under medeltiden förekom spadar med en skuldra.

2) På spadbladen, som skall stickas ned i jorden, är nederkanten eller eggen oftast spetsig eller rundad. Skoveln, som skall fösa ihop material, har en rak nederkant.

3) Spadbladet är platt. Skovelns blad, som skall hålla samman det lösa materialet under förflyttningen, har ofta skålform eller är försett med kanter.

I ytterligare ett par avseenden skiljer sig spaden och skoveln. Skoveln har i regel bredare blad än spaden. Bland Nordiska museets icke fabrikstillverkade spadar och skovlar är spadbladen i regel 20–25 cm breda, skovelbladen 25–30 cm. Arbetsställningen vid grävning gör att spaden hålls nästan vertikalt och att skaftet och bladet därför är i nästan samma plan. Skoveln däremot skjuts i regel utmed marken, och det finns därför ofta en markerad vinkel mellan skaft och blad. På vissa skovlar är skaftet, huvudsakligen av denna anledning, fäst ovanpå bladet. Av Nordiska museets 12 skovlar av denna typ kommer 9 från Skåne, de övriga från Småland, Västergötland och Halland. Detta är den enda skoveltyp som har en tydligt regionalt begränsad utbredning. Den är inte medtagen i undersökningen nedan, inte heller andra specialiserade typer som dikesslungor har medtagits.

Med utgångspunkt från beteckningarna i katalogen har fördelningen av de tre nämnda egenskaperna på "spadar" respektive "skovlar" undersökts. Raka skuldror definieras som en vinkel på mindre än 100° mellan skaft och skuldra. Rak egg eller nederkant definieras som en vinkel på mer än 70° mellan bladets mittlinje och en linje från spetsen till bladkanten. Med denna definition innefattas även de rakeggade blad som fått sin nederkant något rundad genom slitage. Mellan platta och skålformade blad finns ingen glidande övergång, antingen är de kraftigt skålformade, eventuellt försedda med kanter, eller i stort sett platta.

Tabell 2. Skuldra, skålform och nederkant på spadars och skovlars blad i Nordiska museet.

	Spadar, 88 st	Skovlar, 60 st
Raka skuldror	73	17
Skålformigt blad, eller kantförsett	–	25
Spetsig nederkant	63	2

Katalogen är dock inte något helt tillförlitligt instrument. Felbenämningar kan förekomma. Bland de "spadar" i tabell 2 som har sneda skuldror har för fem stycken angivits dialektala benämningar som visar att de betraktades som skovlar: "skåvel", "dalskyffel", "skoskovel", "skjure", "räcku". Och för två omtalas att de användes för gödsel, dvs som gödselskovlar. För att göra en källkritisk kontroll kan man därför tillfälligt bortse från katalogen och göra en jämförelse av egenskaperna i sig. Här jämförs skuldrornas utseende med nederkantens.

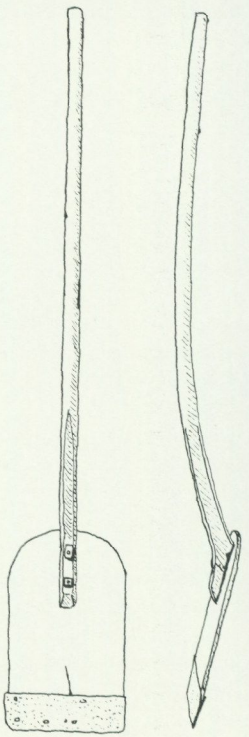

Skovel med skaftet fastsatt ovanpå bladet, Skåne. Längd 137 cm.

Tabell 3. Jämförelse mellan skuldrans och nederkantens utseende på bladen på spadar och skovlar i Nordiska museet.

	rak nederkant	spetsig eller rundad nederkant
Raka skuldror	28	62
Sneda skuldror	55	3

Ett starkt samband föreligger. Spadar har nästan aldrig haft sneda skuldror och oftast spetsig nederkant. Skovlar har så gott som alltid rak nederkant och oftast sneda skuldror. Dessutom har spadarna aldrig skålformade blad, en del skovlar har skålformade blad.

Att de gamla allmogespadarna oftast var försedda med spetsig eller rund egg hörde samman med deras centrala funktion som grävredskap. Den mark de användes i, för dikesgrävning eller nyodlingar, var ofta hård och stenbunden. Som jämförelse kan nämnas att Wilhelm Seedorf har hänvisat till några undersökningar från början av 1900-talet av spadbladens form i olika delar av Tyskland, där man fann ett tydligt samband mellan spadbladets nederkant och jordmånen: i områden med lättare jordar var spadar med rak nederkant vanligast, men i områden med hårda och steniga jordar användes spetsiga spadar.

De olika typerna av spadar och skovlar skall i korthet beröras. En huvudtyp har blad helt av järn. Denna typ är representerad med ett trettiotal föremål, nästan enbart spadar. Järnspadarnas blad är ofta betydligt kortare än de järnskoddas, och åtgången av järn har inte varit mycket större till spadarna med blad helt av järn. Typen är, att döma av Nordiska museets samling, spridd över större delen av landet. En annan huvudtyp är de med blad helt av trä. Detta gäller, med ett par tveksamma undantag, endast skovlar. Över hälften av skovlarna har blad helt av trä.

Den till antalet största huvudtypen har järnskott blad. Många bland dessa har U- eller V-formad järnskoning. Spadar med denna skoning är den vanligaste typen

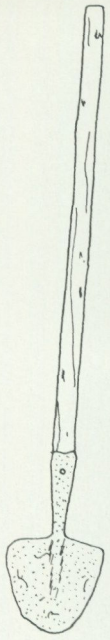

Spade med blad av järn, Dalarna. Längd 118 cm.

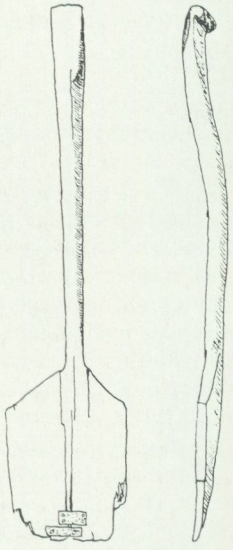

Skovel med blad av trä, Dalarna. Längd 100 cm.

bland spadar över hela landet, även om utformningen av skoningen kunde variera i detaljer. Järnskodda spadar och skovlar med rak egg har en smal skoning längst ned. Några få spadar har över hälften av

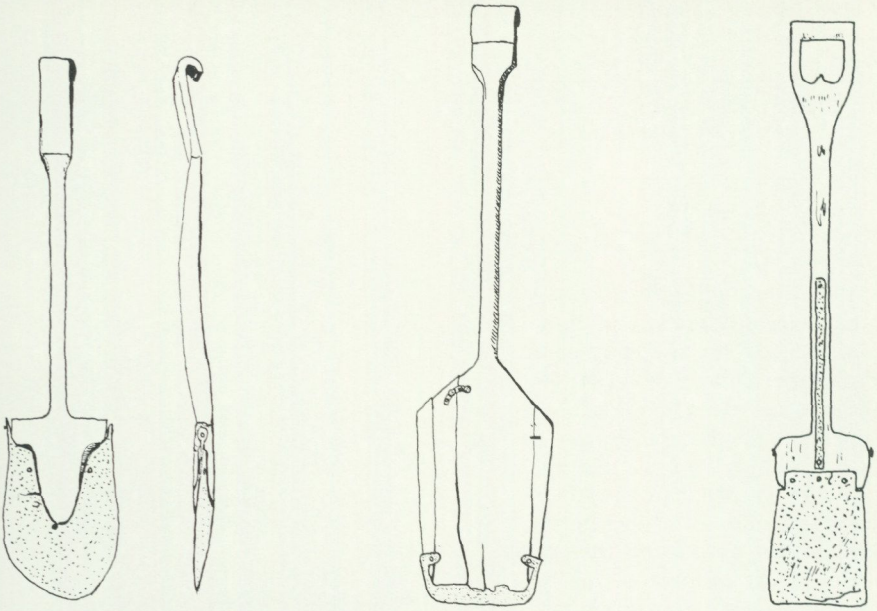

T v järnskodd spade, Dalsland. Längd 103 cm.
I mitten järnskodd skovel, Dalarna. Längd 113 cm.
T h spade med över hälften av bladet järnskott, Västmanland. Längd 110 cm.

bladet inklätt med järnskoning, för en spade av denna typ från Västergötland anges att den var avsedd för täckdikning.

Funktionsbestämningar av spadar i katalogen är annars ganska sällsynta. En typisk spade med U-formad järnskoning användes enligt uppgift vid dikesgrävning. En spade med blad helt av järn har använts för nyodlingar men också för att skotta ut kolbottnar. Detta har förmodligen varit vanligt för de flesta spadar, de har kunnat användas för olika uppgifter.

Bland skovlarna är funktionsbestämning något vanligare. Några skovlar med platt blad helt av trä kallas gödselskovlar. Som en särskild grupp urskiljer sig sädesskovlar, använda för att skyffla säd eller för att kasta säden vid rensning. Av de 16 sädesskovlar som är med i undersökningen hade 12 skålformigt blad, eller blad försett med kanter. Detta måste betraktas som sädesskovelns typiska form, även om sädesskov-

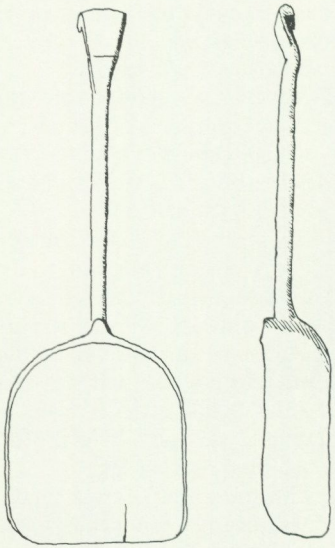

Sädesskovel, Medelpad. Längd 101 cm.

lar med platt blad också förekom. En annan särskild typ var snöskovlarna. Av sju snöskovlar i materialet var samtliga platta och i regel bredare än övriga skovlar.

Sammanfattning

Bland en större grupp bevarade föremål kan man göra en klassificering med utgångspunkt från tydliga skillnader, exempelvis den regionala fördelningen av grepar med träklor respektive grepar med järnklor. För sådana undersökningar är det också möjligt att använda andra typer av källmaterial, som boupptecknings. Föremålens fördel här är att de är otvetydiga, medan benämningarna i boupptecknings ibland kan vara tveksamma. Boupptecknings å sin sida har givetvis en rad andra fördelar.

Föremålen kan också undersökas mera i detalj, exempelvis bladens längd och bredd, vinkeln mellan skaft och skuldra. Sådana undersökningar är bara möjliga på de bevarade föremålen. De kan inte heller ersättas, eller föregripas, av detaljerad katalogisering, eftersom forskare med ny kunskap kan ställa nya frågor till materialet. Exempelvis skulle man kunna undersöka flåhackans tyngd, vinkeln mellan skaft och blad, skaftets längd för att få ytterligare kunskap om arbetstekniken vid flåhackning. För sådana undersökningar av de bevarade föremålen är det värdefullt att det finns stora centrala samlingar där forskaren snabbt kan skaffa sig en överblick över redskapsbeståndet i landet.

Litteratur

Bringéus, N-A, Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning. 1963.

Erixon, S, Skultuna bruks historia 1:2. 1935.

Erixon, S, Lantbruket under historisk tid med särskild hänsyn till bondetraditionen, i Nordisk kultur 13. Lantbruk och bebyggelse. 1956.

Grenander-Nyberg, G, Redskap som vittnesbörd, i Rig 1976.

Levander, L, Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft 1. Självhushåll. 1943.

Malmer, M P, Metodproblem inom järnålderns konsthistoria. 1963.

Myrdal, J, Hakke. Sverige och Skåne, i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 21. 1977.

Seedorf, W, Arbeitsbräuche in der Landwirtschaft, i Handbuch der Deutschen Volkskunde 2. Potsdam u å (1935).

Steensberg, A, Greb, i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 5. 1960.

Szabó, M, Föremålsstudiernas betydelse inom etnologin, i Rig 1972.

Utterström, G, Jordbrukets arbetare 1–2. 1957.

Summary

Forks, hacks, spades and shovels in hundreds

For what shall the museums' large collections of similar objects be used? This can be discussed from different aspects; the present article discusses what the preserved objects tell about their function. Three groups of objects, each with more than one hundred exemplars in Nordiska museet's storeroom, are considered: the manure-fork, the hack and the spade/shovel.

A study of manure-forks shows that forks with iron prongs dominated in northern Sweden, whereas, prior to the introduction of factory-made forks, all-wooden forks dominated in southern Sweden. The wooden forks were used only for clearing dung, the iron forks could also be used as digging fork.

The hacks in Nordiska museet may be divided into three main groups: picks, multiprong hacks and hoes. The latter group is the largest and a statistical analysis (diagram 1) shows that it can be subdivided into two main groups according to the size of the blade. Hoes with large blades were used chiefly for breaking up new ground; this type came into use at the beginning of the 19th century. The smaller hoes could be used for many

purposes; they might even be the main implement in corn-growing.

Spades and shovels are largely similar but differ in certain respects. The spade is used for prodding into and digging up hard material, the shovel for gathering together or shovelling up soft material. The user of a spade nearly always bears down upon it with a foot and the spade therefore always has a straight ledge at the top of the blade. The older Swedish spades nearly always have a pointed lower edge so as to be able to penetrate into the hard and often stony soil. The shovels always have a straight lower edge. Those used for grain usually have cupular blades, those used for dung usually a flat blade. Snow-shovels have broad, flat blades.

These and other detailed studies of the objects would not be possible unless there were large collections of similar objects.

De första skördetröskorna i Sverige – en innovation och dess problem

Pablo Wiking-Faria

Nordiska museet har i sin ägo den första skördetröskan som kom till Mälardalen – Sveriges näst första skördetröska. Det är en Caterpillar-tröska, som sattes i drift 1931 på Målhammars gods i Västmanland.

Idag är skördetröskan en självklarhet, men kring 1930 var den något helt nytt och märkvärdigt i Europa. Skördetröskorna var stora vidunder, som importerades från deras hemland – USA. Vi ska följa införandet av denna revolutionerande nyhet i Sverige. Det blir en liten studie av en innovations startproblem och dess accepterande. Vi ska också se vilka problem den löste, och hur den anknyter till tidigare mekanisering av skördetekniken. Men först ska vi titta lite närmare på Caterpillar-skördetröskan i Nordiska museet.

1. Caterpillarskördetröska i aktion i USA. Detta exemplar har inte skär och haspel (se texten) utan är utrustat med s k pick-up. Siffrorna, se texten. Foto Caterpillar tractor Co, USA.

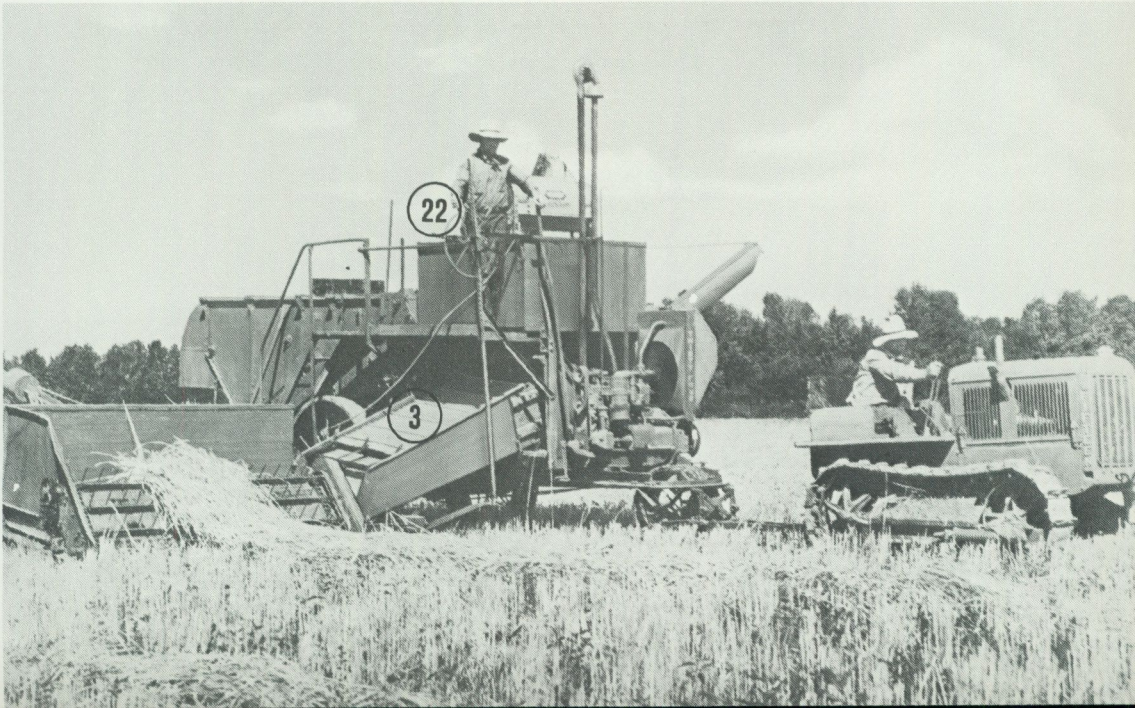

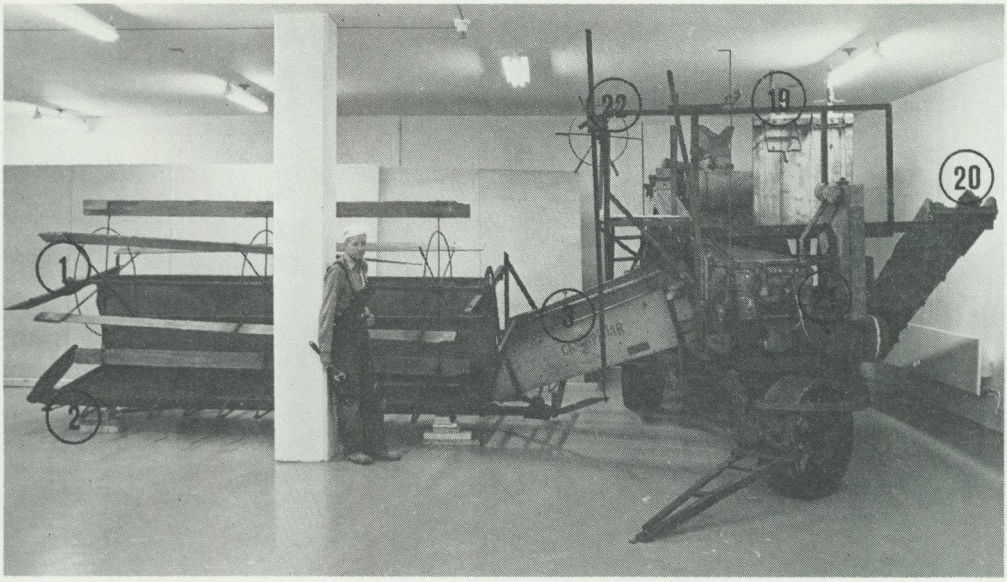

2. Nordiska museets Caterpillar-skördetröska (inv nr 301 537) i centralmagasinet på Julita i april 1983. Jämför maskinens storlek med Ivar Rubne, som hjälpt till att montera ihop den. Siffrorna, se texten. Foto Hans Markstedt.

Caterpillar-skördetröskan

På bild 2 ser man hur vår Caterpillar-skördetröska ser ut där den står i magasinet på Julita. Bild 1 visar en skördetröska av samma märke i aktion i USA.

Hur fungerar nu en skördetröska jämfört med det gamla hantverksmässiga sättet att ta vara på säden? Det är förvånande att konstatera hur lika de olika momenten och deras lösningar ändå är.

Det har inte gått att få tag i någon ritning av just vår skördetröska, så vi får använda oss av en principritning för att förklara dess funktion (bild 3).

Innan det fanns maskiner skar man säden med skära (bild 4) eller med lie (bild 5). Detta moment sköts på skördetröskan av skärapparaten (2) som närmast klipper av stråna. Haspeln (1) hjälper till att böja in stråna mot kniven. Caterpillarns skärvidd är 12 fot (3,6 m), vilket är ungefär samma storlek som dagens skördetröskor har. Som vi ser på bild 1 och 2, ligger skärbordet *bredvid* själva tröskverket. Säden förs på en elevator (3) åt sidan in till tröskverket.

Efter mejningen med lie bands säden till kärvar, vilka lämnades på fältet att torka, innan de togs in på logen. Detta moment är helt överhoppat vid skördetröskning, vilket, som vi ska se senare, ställer till med en del problem.

När säden kommit in på logen skulle den tröskas; sädeskärnorna slogs ur axen med hjälp av slagor (bild 6). På vår skördetröska klaras detta med tröskcylindern (5). Den tröskade säden kastas ut på halmskakaren (9). Där stannar halmen kvar medan sädeskärnorna och andra små växtdelar ramlar igenom gallret. Halmskakaren motsvaras av det förr i tiden använda risslet (bild 7). Hålen i risslet är så stora, att säden faller igenom medan halmen blir kvar.

Skördetröskans halm faller ut på fältet bakom maskinen, medan säden faller ner på boss-sållet (10). Fläkten (13) blåser nu ut agnar, boss och damm genom öppningen vid (12), medan sädeskornen som är tyngre

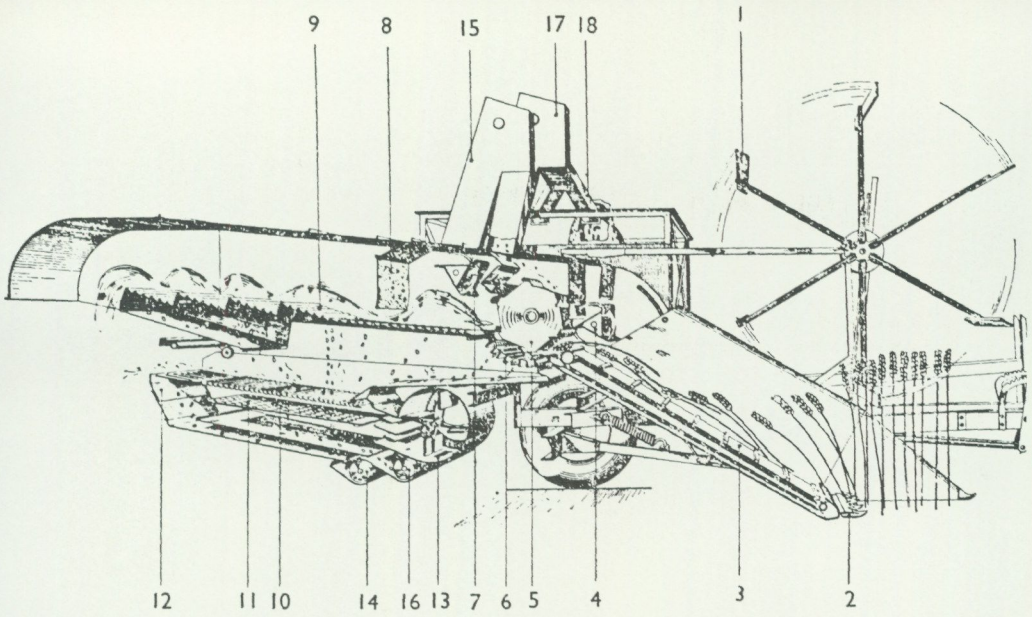

3. Detta är en principskiss på hur en skördetröska fungerar. I texten jämförs de olika momenten i maskinell drift med hur man skördade och tröskade på liens och slagans tid. Det är förvånande hur lika lösningarna är. Siffrorna, se texten. Ur Berglund/Haeggblom.

4. Kvinna skär säden med skära – den äldsta typen av skörderedskap. Bilden tagen i Vittangi socken i Lappland 1913. Foto Borg Mesch.

5. Skörd med lie på Svartsjölandet i Mälaren. Säden binds i kärvar för att torka på fältet.

stannar kvar och sållas ner till nästa nivå. En äldre metod, som liknar skördetröskans sätt att skilja ut agnarna, var att dryfta säden. Kvinnan på bild 8 har ett dryftetråg i händerna. Genom att försiktigt kasta upp säden i luften på en blåsig plats, flög agnarna bort medan säden blev kvar. Man kunde också fläkta bort damm etc med en vippa, vanligen av näver.

Skördetröskans färdigtröskade säd förs nu av en elevator (17) upp till säckningen (19) (se bild 2 och 10). När en säck fyllts läggs den på en ränna (20) och åker ner på fältet. Eventuella otröskade ax har tidigare skiljts ut och förts upp med en annan elevator (15) tillbaka till tröskcylindern, så att en fullständig urtröskning ska ske.

Vår Caterpillar-skördetröska har en del ytterligare funktioner att berätta om. Den dras av en traktor, men för att inte cylindrar, elevatorer etc ska behöva drivas av hjulen, har den en egen motor (21). Mannen på skördetröskan på bild 1 håller i spaken för motorkoppling. I höger hand håller han ratten (22) för höjdreglering av skäret. Skärhöjden kan ändras under körning med hänsyn till hur mycket halm man önskar ta av, hur mycket liggsäd det finns, och om det finns ojämnheter i marken.

En finess finns dessutom på denna apparat – skäret kan lutas i förhållande till tröskan (bild 9). Detta var en stor fördel i sluttande terräng, eftersom tröskverksdelen av maskinen då kunde hållas helt upprätt, så att säden fördelades jämnt över såll och skakbord.

Som syns på bild 10 krävdes det 3 personer för att sköta tröskan, en traktorförare, en säcklastare och en skärhöjd- och motorreglerare.

Dagens skördetröskor har normalt en skärvidd på mellan 2 och 6 meter. Somliga har också den finessen att skärbordet kan lutas i förhållande till tröskkroppen. Men

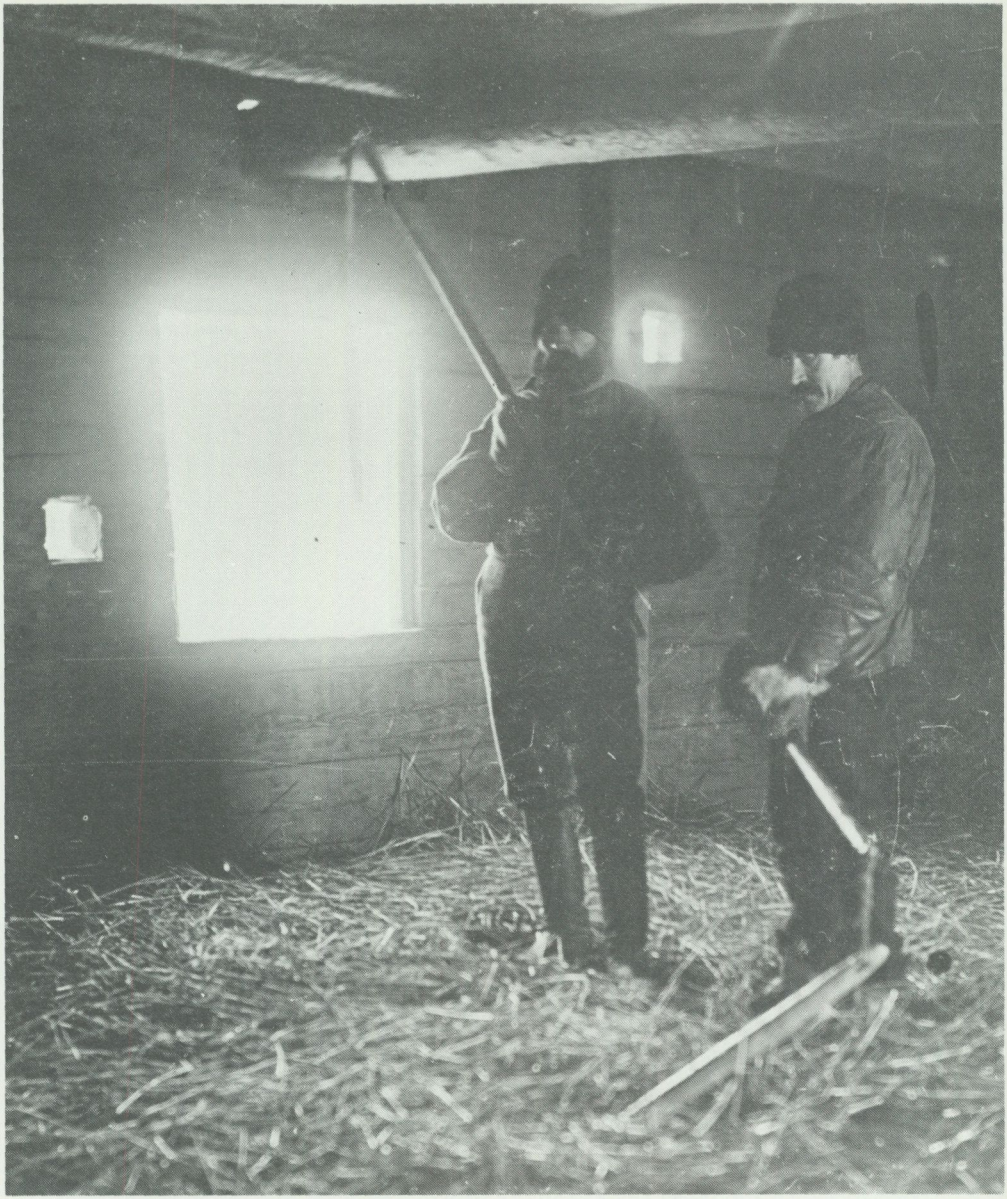

6. Tröskning med slaga i Ljusdals socken i Hälsingland 1899. Innan man hade tröskverk måste all säd slagtröskas – ett mycket tidsödande arbete. Foto A F Gustafsson.

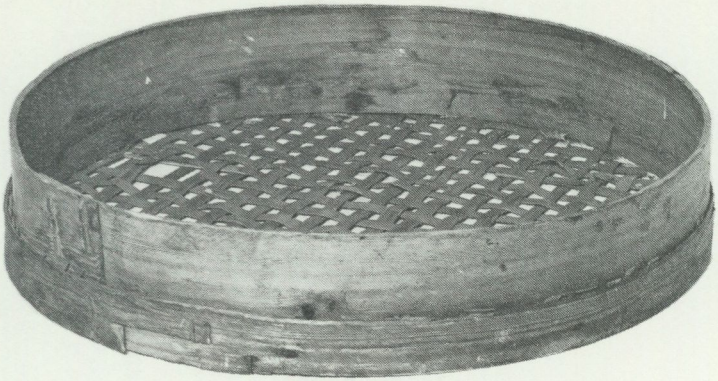

7. Rissel från Grangärde socken i Dalarna. I risslet skildes sädeskornen från halmen.

8. En kvinna som rensar säden genom att dryfta den (se texten). Teckning från Köla socken i Värmland 1933. I EU 4853.

på de skördetröskor som köps idag töms säden lös i en tank istället för i säckar. Eftersom dagens skördetröskor också är självgående, har man sparat in två personers arbetskraft; nu behövs det bara en person för att sköta en skördetröska.

I arbete på Målhammars gods

Målhammars gods ligger alldeles nära gränsen mellan Västmanland och Uppland. Det var godsägare August Treschow som ägde Målhammar under åren 1931–1953 då Caterpillarn skördade gårdens fält. Treschow var intresserad av nyheter i jordbruket. 1909 lät han bygga det första ensilagetornet i Sverige. Under 1920-talet genomförde han omfattande försök med konstbevattning, som dock inte föll väl ut. Och så skaffade han då Sveriges näst första skördetröska.

Gården var väl lämpad för skördetröskdrift. Som dragkraft hade Treschow en bandtraktor av märket Case. Fälten, som

10. T h Caterpillar-skördetröskan i bruk på Målhammar i slutet av 1930-talet. Från vänster rättare Henry Berglund, lantarbetare Jacob Vahlberg och traktorförare Kristian Granström. Uppgifter från Målhammars nuvarande ägare, Johan Treschow. Siffrorna, se texten.

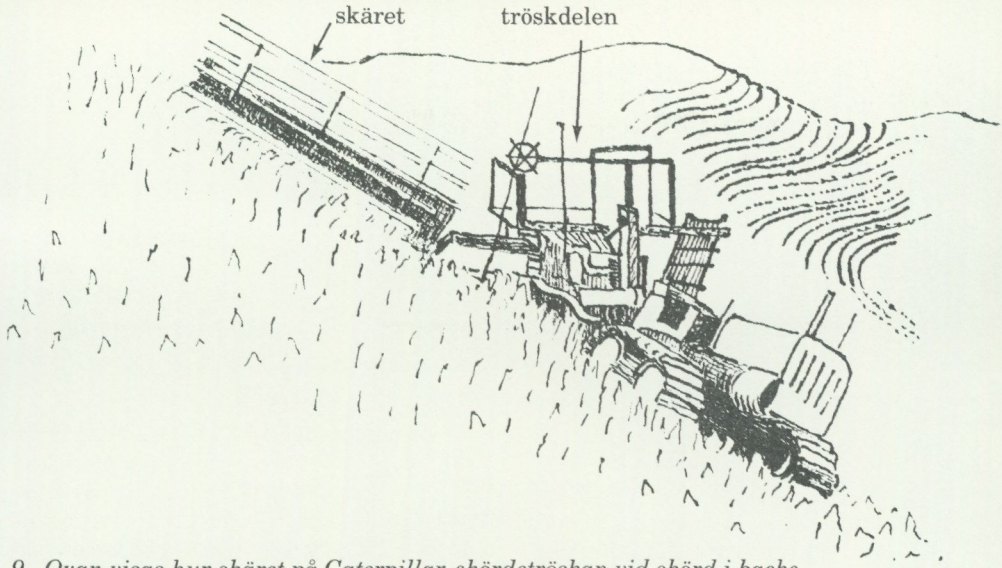

9. Ovan visas hur skäret på Caterpillar-skördetröskan vid skörd i backe kan lutas, medan tröskdelen hålls horisontell av en särskild mekanism. Detta är en specialegenskap, som har kommit tillbaka först på de allra modernaste maskinerna. Teckning Christine Lilja.

11. Slåttermaskinen utgjorde det första steget på skördens mekanisering. Det gällde att minska arbetsåtgången under denna årets arbetstopp. Lien kunde nu ställas åt sidan, men säden måste fortfarande bindas till kärvar så fort den slagits. Från Länna socken i Södermanland 1926. Foto D Samuelson.

12. Självavläggaren (här av Arvika verkstäders modell "Viking") fick bara marginell betydelse i Sverige. Ur Söderberg & Haaks katalog 1913.

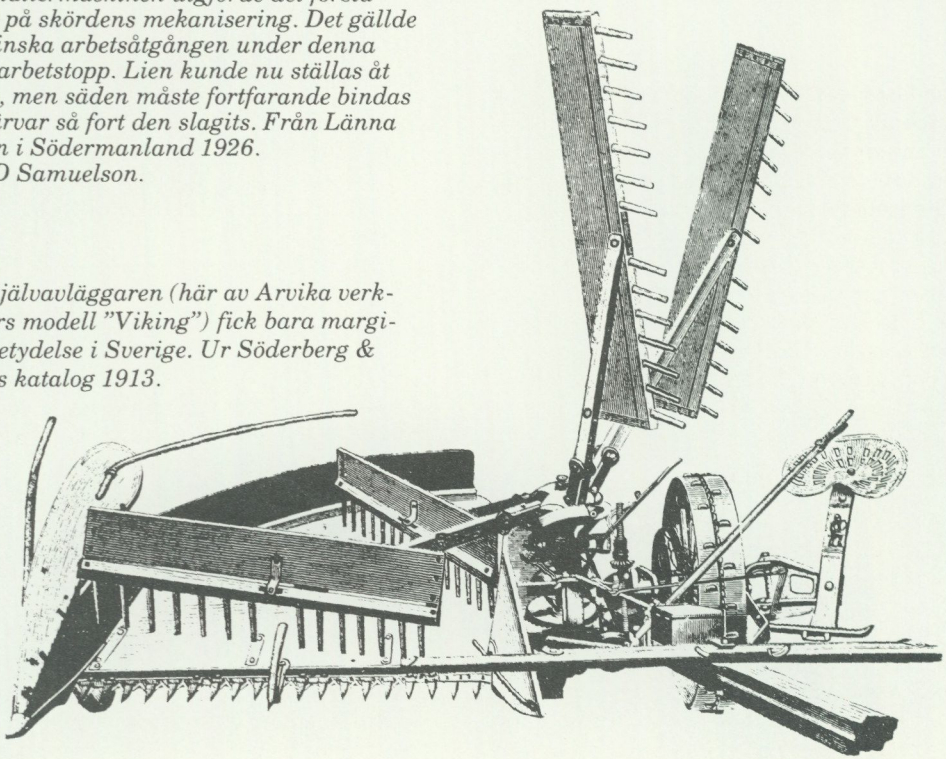

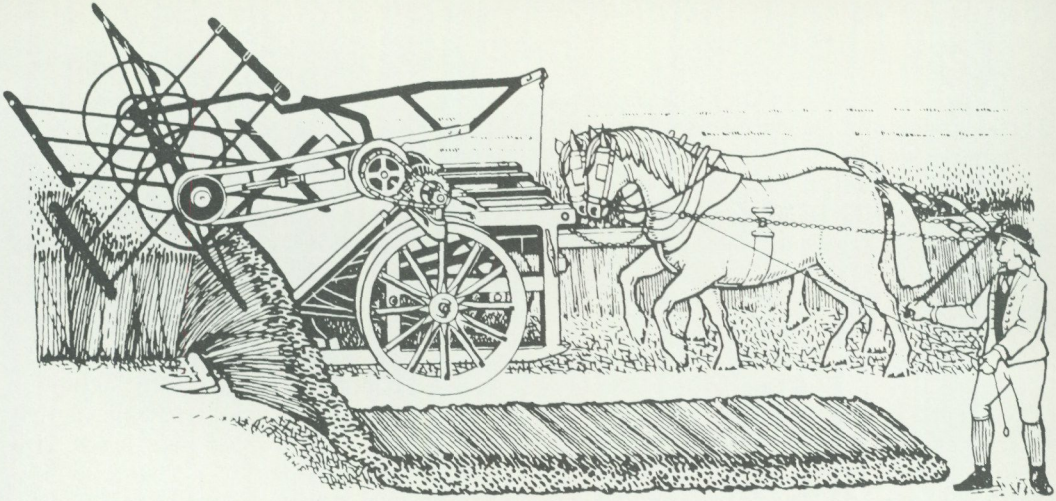

13. Den utvecklade skördemaskinen föregicks av många decenniers experimenterande. Här ses en av de mest lyckade experimenten, Bells självavläggande skördemaskin från 1826. Ett fel som gjorde att denna maskin inte slog igenom var, att den var så svårstyrd. Ur Kulturen 1978.

omfattade 407 ha areal, förbereddes genom täckdikning. Man skapade också stora sammanhängande fält och rätade ut fältens kanter. Små fält lades igen till skogsmark. Stenrensning pågick kontinuerligt, ty om det kommer in en enda sten i en skördetröska kan mycket stora skador uppstå. För att en så dyr maskin skulle löna sig, måste den kunna användas på stora arealer och spara arbetskraft. Gårdens arbetstimmar i sädesproduktionen kunde också minskas med mer än 20 % när skördetröskan infördes.

Till Nordiska museet

1955 skänktes Caterpillar-skördetröskan till Lantbruksakademien i delvis nermonterat skick. Akademien kom aldrig att införliva maskinen med sina samlingar, utan tröskan överfördes till Nordiska museet omkring år 1965, fortfarande delvis nedmonterad. Skördetröskan förvaras sedan sex år i centralmagasinet på Julita. Under sommaren 1982 har Thore Mathiasson med hjälp av Ivar Rubne satt samman de olika delarna, så att vi nu kan visa upp en så gott som komplett maskin (bild 2). Thore Mathiasson är lärare på Stenkvista lantbruksskola och har lång erfarenhet av äldre maskiner.

Från slåttermaskin till skördetröska

Givetvis togs inte steget direkt från lie till skördetröska. Vi ska nu kort följa den maskinella utvecklingen på skördens område.

Varför har man då mekaniserat skördearbetet? Skördemaskinerna har knappast bidragit till att förbättra skörderesultatet. Nej, det är arbetskraftsåtgången man velat komma åt. När industrier och emigration började konkurrera med jordbruket om arbetskraften, började också arbetsbesparande maskiner slå igenom. Och skörden, denna årets stora arbetstopp (jämte slåttern), var givetvis ett kärt mål att rationalisera.

Den första maskinen som fick någon större betydelse i Sverige var *slåttermaskinen*/

skördemaskinen (bild 11). Den kunde användas för både gräs och säd och blev från 1860-talet allt vanligare i Sverige. Maskinen hade redan då en likadan skärapparat som används på moderna skördetröskor. Denna skärmetod hade uppfunnits av skotten Bell 1826 och förbättrats av amerikanen Hussey 1828. Då hade man experimenterat med skördemaskiner ända sedan 1780-talet.

Problemet med skördemaskinen var att säden föll rakt bakom skäret. Säden måste därför bindas omedelbart för att inte bli nerkörd nästa gång maskinen passerade. Lösningen på detta problem blev *självavläggaren* (bild 12). Den kammade säden åt sidan. Samma person kunde nu först slå ett helt fält och sedan själv gå och binda säden. Redan Bells maskin var självavläggande (bild 13). Men den praktiska lösningen kom omkring 1860 och maskinen fick en viss spridning i Sverige från 1880-talet. Självavläggaren kom dock aldrig att bli det dominerande skörderedskapet (vilket slåttermaskinen blev). Under andra halvan av 1940-talet nåddes maximum för antalet köpta självavläggare i Sverige: 175/år. Samtidigt köptes ca 6 000 *självbindare* per år.

Det blev alltså självbindaren (bild 14), som kom att ersätta slåttermaskinen. Det stora arbetet att samla säden och binda den i kärvar upphörde nu. En praktiskt fungerande apparat med bindning uppfanns redan 1875, men maskinen kom inte till Sverige förrän vid sekelskiftet. År 1944, just innan genombrottet för skördetröskan, fanns det ca 80 000 självbindare i drift i Sverige. Om man räknar med att bindare i första hand användes vid större gårdar, så skulle alla jordbruk på mer än 10 hektar ha skaffat sig detta redskap. Samtidigt fanns det 240 000 slåttermaskiner, men vid många småbruk slogs ännu säden med lie.

Så är vi då framme vid artikelns "huvudperson" *skördetröskan*. Redan vid 1800-talets mitt hade man i Californien i USA börjat experimentera med redskap för kombinerad skörd och tröskning. Och 1885 resp 1886 startade Holt och Best fabriksproduktion av skördetröskor. Maskinerna kom att utvecklas till mekaniska monster. Den största av dem drogs av 75 mulor, och den största skärbredden som användes var 50

14. Självbindaren avlöste skördemaskinen som dominerande skörderedskap. Här i närheten av Klippan i norra Skåne.

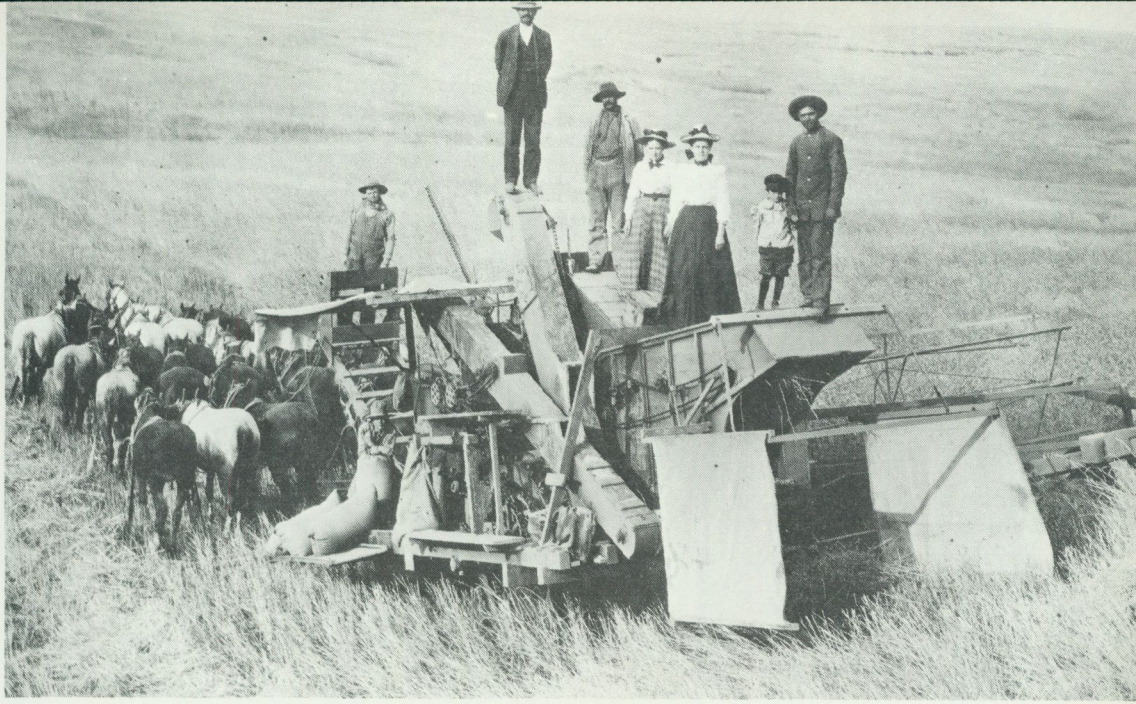

15. Frun och dottern har klätt upp sig för att vara med på bilden av präriejordbrukarens skördetröska. I skördetröskans hemland, USA, tillverkades på 1880- och 1890-talen gigantiska maskiner, vilka måste dras av ett 40-tal mulor eller hästar. Den största av dem krävde 75 dragdjur! Bilden från sekelskiftets USA. Foto Caterpillar tractor co, USA.

fot (dvs 15 m). Mer normalt var skärbredder på 20–30 fot och en dragkraft på 20–40 mulor eller hästar. Även dessa maskiner var ganska imponerande, vilket syns på bild 15.

Maskineriet i dessa första tröskor drevs med kraftöverföring från hjulen (se bild 15). Först när man strax efter sekelskiftet 1900 kunde montera på en separat gasolinmotor på tröskan kunde dragkraftsbehovet minskas så mycket, att de blev praktiska. Efter första världskriget kom så tillräckligt starka traktorer för att kunna ersätta hästarna. Nu blev skördetröskorna det helt dominerande skörderedskapet i USA och de spreds till slätterna i Kanada, Australien och Argentina. Men europeerna blev alltså inte intresserade av detta redskap förrän i slutet av 1920-talet.

1927 infördes den första skördetröskan till Tyskland. Och 1928 kom den första till Sverige. Det var godsägare Axel Berg von Linde på Axelvold i Skåne som köpte en International Harvester. 1931 kom så vår Caterpillar-skördetröska, ett ganska ovanligt märke, och 1933 fanns det ytterligare två skördetröskor på gods i Sydsverige. Därefter blev det en "innovationspaus". Först 1936 när nya mindre skördetröskor började tillverkas kunde fler börja intressera sig för nyheten. 1937 fanns det 23 skördetröskor i drift i Sverige och 1939 120 st. Anmärkningsvärt nog steg antalet ganska snabbt under kriget, så att det den sista krigssommaren fanns 400.

I början var det bara stora gods och gårdar som skaffade sig innovationen. Men under efterkrigstiden blev skördetröskan huvudredskapet för skörd i Sverige (se tabell 1).

Tabell 1. Antalet skördetröskor i drift i Sverige

År	Antal
1950	6 000
1955	18 000
1960	25 000
1965	37 000
1970	43 000
idag	ca 50 000

(Huvudkälla: Holmström)

Skördetröskorna sparade arbetstid

Vi har nu gått igenom skördetröskans införande kvantitativt. Resten av denna artikel ägnas åt kvalitativa problem. Varför skaffade sig inte alla jordbrukare skördetröska genast? Vi ska här analysera uppgifter ur "Lantmannen" – en tidskrift för framför allt lite större jordbrukare – under den inledande skördetröskepoken fram till Caterpillarn togs ur bruk på Målhammar 1953.

En avgörande faktor var givetvis priset. De skördetröskor som fanns i Sverige omkring år 1930 var oerhört stora och dyra. 1936 kom den första mindre skördetröskan från USA till Sverige – en Allis-Chalmers. Men först när svenska industrier började ta upp tillverkningen av små och till våra förhållanden anpassade skördetröskor 1939, blev skördetröskan ett verkligt alternativ.

Priset på maskinen måste dock sättas i relation till priset på arbetskraften. Det var ju kostnaderna för arbetskraften man ville få ner genom att införa skördetröska. När arbetskraftens pris ökade blev maskinerna relativt sett billigare. I "Lantmannen" för skribenterna ständigt fram "problemet" med de höga lönerna. Lite tillspetsat kanske man kan säga, att statarsystemets avskaffande, och vad det medförde av standardstegring för lantarbetarna, blev orsak till skördetröskans genombrott i Sverige.

Maskinerna blev också allt mindre arbetskrävande: De stora maskinerna på 30-talet hade normalt 3 personers betjäning (se bild 10). Med införandet av de små maskinerna i slutet av 30-talet övergick man till kraftöverföring från traktorn till skördetröskan, och skördetröskans separata motor kunde avskaffas. Samtidigt kunde traktorföraren sköta skärbordsreglering och motor, vilket sparade en man. 40- och 50-talens skördetröskor krävde alltså bara 2 man (bild 16).

Omkring 1950 kom de första självgående tröskorna. Då började man också med tank för säden istället för säckar. Många bogserade skördetröskor finns fortfarande i drift, men under 1960-talet blev de självgående tanktröskorna dominerande, och från denna tid krävdes det bara 1 man att sköta hela fordonet.

Och visst sparade skördetröskan arbetstid. Janken Myrdal och Manne Nordenborg har räknat ut siffrorna i tabell 2.

Tabell 2. Dagsverken (10 tim) per 1 000 kg säd från avskärning t o m rensning

Skörde- och tröskmetod		Antal dagsverken
1700-t	Skära, slaga	28
1800-t början	Lie, slaga	19
1800-t slut	Skördemaskin, stationärt tröskverk	5–9
1920-t	Självbindare, stationärt tröskverk	1,3–1,6
ca 1950	Bogserad skördetröska med säckning	ca 0,25
ca 1980	Självgående tankskördetröska	ca 0,1

(Tiden för att producera redskapen resp maskinerna är ej inräknad)

På 30-talet bodde ännu lika många människor på landsbygden som i tätorter i Sverige. Skördetröskan har frigjort arbetskraft från jordbruket. Dessa människor kan producera t ex industrivaror eller service istället. Men i arbetslöshetstider är det ju inte lika problemfritt med arbetsbesparande maskiner.

Ytterligare en faktor som hänger samman med priset på skördetröskorna är den köpkraft jordbrukaren kan prestera. Jordbrukarna fick det, liksom andra breda sam-

16. 1940- och 50-talens skördetröskor krävde två arbetare, en traktorförare och en säcklastare, men många fler kunde tycka att det var spännande att följa med. Bilden från 1947. Foto Gunnar Lundh.

hällsgrupper, ekonomiskt bättre efter andra världskriget. Bortrationaliseringen av små jordbruk, gjorde också att genomsnittsjordbrukaren nu fick jordarealer som kunde motivera en så stor investering som en skördetröska. I början under 1940- och 50-talen var samägande eller lån från maskinstationer en metod att trots otillräcklig köpkraft kunna använda skördetröska.

Problem med en innovation

1. Till att börja med måste en skördetröska anpassas efter de lokala förhållandena. Med fuktigare säd, högre arealskörd och större halmmängd i Europa än i USA, måste tröskdelen av maskinen i Europa byggas större i förhållande till maskinens skärvidd än i USA. Först när sådana Europa-anpassade och små maskiner började säljas i slutet av 30-talet, kunde skördetröskan bli något att räkna med. Nordiska museet har en Bolinder-Munktell skördetröska från denna pionjärtid (bild 17). Bolinder-Munktell var den första fabrik i Sverige som tillverkade skördetröskor.

2. Skördetröskan krävde kringutrustning, som dels var dyr och dels tog tid att utveckla. Dragkraften var ett problem. Man måste ha haft råd att köpa en traktor, innan man kunde investera i en skördetröska. Något kunde utgifterna minskas genom att de mindre skördetröskorna inte behövde fullt så starka traktorer. Vid samma tid kom också gummihjul, vilket ytterligare minskade dragkraftsbehovet.

Det förekom faktiskt ett försök med skördetröskdrift redan 1917–18 i Sverige. Greve Trolle-Bonde på Trolleholm i Skåne lät efter egna idéer konstruera en skördetröska, men försöket stupade bl a just på grund av brist på dragkraft.

17. Nordiska museet har en Bolinder-Munktell skördetröska från 1940-talet. Den är från ett av de första åren, som skördetröskor tillverkades i Sverige. Jämför storleken med Caterpillarn på bild 2. På bild 16 syns en BM i arbete. Bilden tagen i Julita centralmagasin 1983. Foto Hans Markstedt.

3. Torkningen var ett speciellt problem. När man skördetröskar måste man vänta ett par veckor längre än med andra skördemetoder. Det gäller att få säden så mogen och torr som möjligt. (Tidigare så "eftermognade" och torkade ju säden i kärvar på fältet.) I USA beredde detta inga större svårigheter, men i Europa är klimatet ostadigare under skördetiden. Risken att få in delvis våt säd är mycket stor. Under 40- och 50-talen diskuterades det mycket om gårdarna skulle satsa på egna torkanläggningar eller om man skulle bygga upp kooperativa anläggningar. I huvudsak kom den senare linjen att följas, men ännu 1953 kunde behovet av att skaffa sig en egen torkanläggning till stora kostnader vara ett avgörande hinder för att skaffa sig skördetröska (bild 18).

4. Så var det tillvaratagandet av halmen. Med tidigare metoder hade halmen fraktats bort från fältet samtidigt som sädeskärnan. Nu måste halmen, som blåste ut bakom skördetröskan, på något sätt tas om hand. Den kunde t ex brännas, vilket också var ganska vanligt i början. Men detta visade sig utarma jorden. Bättre var det att frakta bort den lösa halmen och plöja ner stubben. Stubben fick dock inte vara för lång, för då blev det svårigheter vid nedplöjningen. Och om man slarvade med att ta bort halmen på vallinsådda jordar, så kun-

de nästa års växt kraftigt hämmas.

Men att ta upp den lösa halmen var ett mycket tidsödande jobb. Så småningom kom det bra halmpressar i marknaden, men de kostade ju en del. Fortfarande anses halmupptagningen som ett problem, eftersom den tar dubbelt så lång tid som själva skördetröskningen på motsvarande areal. På jordbruk med kreatur kan halmen användas som strö åt djuren. Men kreaturslösa jordbruk låter ofta bara halmen bli liggande i stora högar. Metoderna att använda halmen, t ex som bränsle, borde förbättras.

5. När man gick över till tanktröska krävde det följdinvesteringar i form av transportfordon och magasin för lös säd istället för för säckad säd.

6. Från skördetröskan kastas det ut en mängd boss. Med denna följer tyvärr en hel del ogräsfrön, vilka ju förr också transporterades bort från fältet. Ogräsfröna är fortfarande ett problem som väntar på sin lösning, speciellt om man vill minska behovet av bekämpningsmedel i jordbruket.

7. Överhuvudtaget krävde skördetröskan en stor förändring av landskap och växter. Fälten måste, som vi såg på Målhammar, göras jämnare och kanterna rakare, samt stenar avlägsnas. Små åkerlappar måste läggas igen. En växtförädling anpassad till skördetröskan blev nödvändig. Bl a måste sädesstråna göras styvare och kortare och säden drösfastare (så att inte mogna sädeskorn faller ur axen i förtid), eftersom säden måste klara att stå ute längre än tidigare.

Men trots alla de bekymmer som skördetröskdrift innebar, var 15 000 skördetröskor i drift redan 1953, när vår vän Caterpillarn lämnade sin aktiva tid på fälten.

Litteratur

Berglund, N, Haeggblom, S, Maskinlära. 12 uppl. 1966.

Eskeröd, A, Jordbruk under femtusen år – redskapen och maskinerna. 1973.

Holmström, S, Förskjutningen från manuellt arbete till maskinarbete i jordbruket. 1976.

18. Med skördetröskning fick man mycket våtare spannmål än tidigare. Skulle man bygga egna dyra spannmålstorkar på gårdarna, eller skulle torkarna byggas kooperativt? Den senare linjen kom att segra, och från 50-talet sköt byggandet av stora spannmålstorksilos fart. Foto Gunnar Lundh.

Jordbruksatlas över Sverige. 2 uppl. 1952.
Lantmannen 1928–1953.
Lantmannen – 100 år med svenskt lantbruk. 1979.
Mac Ewan, Illustrated history of western Canadian agriculture. 1980.
Mattisson, K, Skörden genom tiderna. 1953.
Mattson, R, Jordbrukets utveckling i Sverige. 1978.
Moberg, H A:son, Skördetröskning femtio år i svenskt jordbruk, i Kungl Skogs- och Lantbruksakademiens tidskrift 3. 1979.
Myrdal, J, Betingsläror och arbetsåtgång i lantbruket, i Rig 2. 1981.
Nilsson, N, Jordbruksmaskiner, i Kulturen 1978.
Nordenborg, M, Lilla jordbruksboken. 1946.
Nordenborg, M, Arbetsmetoder och teknik i lantbruket under 1900-talet. 1980.
Praktiskt lantbruk i Canada. 1928.
Schlebecker, J T, Whereby we thrive – A history of American farming 1607–1972. 1978.
Smith, D J, Discovering Horse-drawn Farm Machinery. 1979.
Söderberg & Haaks katalog 1913.
Treschow, A, Lanthushållningen under 1900-talets första hälft – Utblickar och erfarenheter från ett storjordbruk i Mälardalen, i Kungl Lantbruksakademiens tidskrift 6. 1953.

Summary

The first combine harvesters in Sweden–an innovation and its problems

Nordiska museet has in its possession Sweden's first but one combine harvester, a Caterpillar. It was used in the years 1931–1953 on the Målhammar estate in Västmanland.

Experiments with mechanization of harvesting had been under way in Britain and the United States since the 1780s. But in Sweden it was not until the 1860s that the scythe was superseded by the reaping-machine. Towards the end of the 19th century some selfraking reapers came into use, but this implement hardly acquired any significance. It was instead the binder which, in the first half of the 20th century was to supersede the reapingmachine, being itself in turn superseded by the combine harvester after the second world war.

The aim of mechanized harvesting was not to improve the crop yield, but to reduce the labour effort. The result of mechanization was striking. To reap, thresh and winnow 1 ton of grain took 19 days' work with scythe and flail. With reaping-machine and stationary thresher it took 5–9 days, and with binder 1.3–1.6 day. Today a combine harvester deals with the same quantity of grain in 0.1 day. A few combine harvesters e.g. that at Nordiska museet, were introduced into Sweden from the USA around 1930. But another two decades were to pass before the combine became a common sight in our country.

The innovation met with certain initial difficulties. The American combines were adapted to dry harvesting weather. Certain alterations were necessary to suit Swedish farming. From the end of the thirties combine harvesters adapted to the damper conditions in our country became available, made by, among others, the Swedish firm Bolinder-Munktell. The smaller size of these combines also overcame the problem of the heavy cost. Combining required prior investment in a powerful tractor, and also subsequent investments in drying plant and pick-up presses. The fields had also to be drained, their size increased and their edges straightened out. The harvester combine, now the only grain harvesting machine used in Sweden, has transformed the production conditions of the whole of Swedish agriculture.

”Huru man bereder kaffe på lämpligaste sätt”

Teje Colling

Enhvar kan inse, att det icke är detsamma huru kaffet kokas och tillagas . . . Man måste iaktaga måtta med allting, och äfvenså med kaffe. En eller två koppar **godt** *kaffe, är fullkomligt nog till ett mål, och mycket bättre än fyra eller fem koppar klent och dåligt. . . . kaffe stärker, lifvar och muntrar, när det är godt och väl kokt.*
Asbjörnsen, Kök- och hushållsbok 1872.

Den äldsta metoden att laga till sin kaffetår är att koka den. Det gjorde man faktiskt innan man ännu kommit på att rosta de råa bönorna och krossa dem i en mortel. Växten kommer ursprungligen från Afrika och det var i de muhammedanska områdena som kaffedryckens goda, livande egenskaper först upptäcktes och uppskattades.

Hur tidigt kaffet började användas som varm dryck är osäkert, men 1200-talet uppges i allmänhet vara den tidpunkt när man började rosta kaffebönorna. Dessa lades sedan hela i kokande vatten och skulle koka minst en halv timme. Persien uppges vara det land där man kom på att krossa de rostade bönorna i en mortel. Kaffekrosset lades i kokande vatten som fick sjuda upp tre gånger. Drycken dracks sedan omedelbart, med sump och allt. Det ansågs vara en utmärkt medicin för många olika åkommor. Senare ansågs det ganska plumpt att dricka sumpen.

Vid mitten av 1500-talet var drycken allmän i hela Orienten. Kaffehusen blomstrade, kaffe dracks i hemmen, affärsuppgörelser skedde över en kopp kaffe, i Turkiet var det t o m skilsmässoorsak om en man inte kunde hålla sin hustru med kaffe. Och resande europeer började stifta bekantskap med den beska svarta drycken och beskriva den i sina reseskildringar. För Sveriges del sker detta så vitt vi vet inte förrän 1657, då Claes Rålamb kom som kungligt sändebud till Turkiet och upprepade gånger blev bjuden på kaffe. Han berättar att visiren ”lät hämta Cafe och lärde migh huru jag skulle dricka thet utan att brenna migh”. ”Är ett slags Ärter, föres från AEgypten, hwilkke Turkarne sönderstötte och kokade i Wattn, bruka till deras Delitier och istället aff Brännewijn söppla thet in emellan Läpparne siudande hett . . .” När Claes Rålamb gör dessa intressanta erfarenheter, är kaffe redan känt i Italien sedan 1615 och Europas första kaffehus hade slagit upp sina portar i Venedig 1645. 1640 såldes den första större skeppslasten mockakaffe i Amsterdam. I England öppnades det första kaffehuset 1650, det andra 1652 som också lät trycka upp annonser om kaffet och dess värde. Till Marseilles kom kaffet 1644 och samma år som Claes Rålamb drack sitt kaffe i Turkiet blev det introducerat i Paris.

Den första noterade införseln av kaffe till svensk hamn kom 1685 och bestod bara av ett pund kaffe. Men fem år senare fanns två offentliga kaffehus i Stockholm, och 1728 hade de stigit till femton – förutom några som inte befanns värda att noteras i adresskalendern utan fick nöja sig med att upplysa om sin närvaro genom skyltar på husfasaden. 1731 utfärdar myndigheterna förbud mot spel och dobbel på kaffehus och man är rätt oroad av kaffehusens skadliga inverkan på seder och moral.

I hamnstäder och hovkretsar tycks kaffeseden slagit igenom rätt snabbt. I två bouppteckningar från 1712 efter handelsmän upptas kaffekannor av koppar och bleckarbete, 1715 ”en caffekanna med 3

messingstappar" och 1718 hittar man en kaffekanna i en bouppteckning efter en skräddare. Även om kaffet spreds relativt snabbt i större städer och bland besuttet folk, så tog det mycket lång tid innan det blev en vardagsvana att dricka kaffe och ändå längre innan Sverige kom upp i tätposition när det gäller kaffekonsumtion per invånare. Man brukar räkna 1855, det år då husbehovsbränningen förbjöds, som det verkliga genombrottsåret för kaffe även i trakter som tidigare inte nåtts av denna dryck.

Kaffets historia och dess utbredning har beskrivits många gånger, både för europeiska och svenska förhållanden. Det är inte den sidan av kaffet vi skall ta upp här, utan snarare ägna oss åt det intressanta problemet hur man egentligen lagat till sitt kaffe.

Sverige har ju internationellt sett betraktats som ett utpräglat "kokområde" men stora förändringar har skett med tillagningsmetoderna under de senaste tjugo åren då allt fler börjat brygga sitt kaffe. 1965 sände Nordiska museet ut en frågelista om våra kaffe-, te- och chokladvanor och svaren bestyrkte helt en året förut gjord undersökning som visade att större delen av Sveriges befolkning kokade sitt kaffe. Undantag var Skåne, där 91 % bryggde sitt kaffe och bara 9 % kokade medan i Norrland 93 % kokade och bara 7 % bryggde. "Bryggområden" var förutom Skåne de större städerna. Frågelistsvaren förebådade även den förändring som var på gång. T ex "vi kokar vårt kaffe, men våra barn brygger sitt i Melittabryggare". Idag anger kafferosterierna att man undantagslöst säljer mer bryggmalet än kokmalet kaffe. Det skånebaserade Zoegarosteriet upphörde helt med kokmalning vid 1970-talets mitt, men kokmalet är fortfarande en stor artikel i Norrland, längs västkusten och i delar av Småland. GSK Marknadsforskning lämnar uppgifterna att 1978 såldes 25 % kokkaffe mot 75 % bryggkaffe i Sverige. På de tre åren till 1981 ändrades siffrorna ytterligare i samma riktning, 19 % kokmalet mot 81 % bryggmalet. 1982 visar lustigt nog en liten tillbakagång för bryggmalningen, vi får väl se framöver om pendeln börjar svänga tillbaka mot vår traditionella smak, eller om detta är en tillfällighet.

Trots att kaffet omhuldas med en sådan kärlek och intresse, skrivs förvånansvärt sällan i kokböcker om hur man skall laga till drycken på bästa sätt och det gäller både tidiga kokböcker och sådana från vårt eget århundrade. Under 1700-talets slut och 1800-talets första del kan man ju anta att under perioder med upprepade kaffeförbud – för vi hade fem sådana förbud mellan 1756 och 1822 – är det inte opportunt att beskriva hur den förbjudna drycken skall tillagas. Men kokböcker som under 1900-talet beskriver tillagningsmetoder är ungefär lika många som de som inte berättar om kaffedryckens tillredning. En orsak är måhända antydd i Bonniers Kokbok från 1960: "om man skall koka, sjuda eller brygga kaffe är alltid ett tvisteämne". Det låter som ett eko från Anna Maria Zetterstrands Kok- och hushållsbok, 4:e utökade upplagan från 1883: "Mångahanda äro sätten att laga till kaffe och enhvar anser sitt sätt för att vara det bästa."

Att man under 1800-talet var väl medveten om att kaffe fanns i många hem, framgår ändå med önskvärd tydlighet. Margaretha Nylander (1:a uppl 1822, 11 utökade uppl 1859) ger recept på Caffe-Creme.

Gustafwa Björklund (1:a uppl 1847) berättar att till begravning på eftermiddagen börjar man med "Caffe med saffransbröd och kringlor", hon ger creme-, pudding- och tårtrecept med kaffe som smaktillsats och påpekar att "wid tillredning af bouillon, kaffe och the, är nödigt att wattnet är friskt och nyss upphämtadt". En uppmaning man ständigt ser upprepad.

Maria Möller (1860) ger uppgifter om "hwad som erfordras till förrådet för ett anspråkslöst landthushåll av 10 à 12 personer" av specerier o d. Hon anser att – med måttligt drickande – åtgår av kaffe 4 lispund (34 kg) om året. Av socker, sammanräknat både till kaffe och till matlagning, behövs 400 skålpund (170 kg).

Anna Maria Zetterstrand (1:a uppl 1863)

ger recept på "Nödfallsgrädda till kaffe och te", som f ö lagas av sötmjölk, äggulor, socker och potatismjöl.

Men dessförinnan har herr K V E Höökenberg 1854 givit några recept på tillagning av kaffe: ... "Sedan rostningen försiggått, malas bönorna, eller heldre stötas i trämortel, helt fina, siktas igenom fin hårsikt, och läggas sedan i kaffewattnet, som, för att wara riktigt tjenligt, borde vara hemtadt från jernhaltig helsobrunn. Man kan också genom tillsats av natron (köpes på apoteket) ge vattnet denna jernhaltiga smak. Ett lod (ca 13 gr) finmalda bönor till tre koppar torde vara lagom. – Wattnet bör wara kallt då kaffet ilägges, och sedan det kokat, ilägges (om man vill ha kaffet hastigt klart) ett litet stycke husbloss, eller ock sättes pannan eller pumpan på en fyrdubbelt wiken handduk, hwarpå man strött ett lager salt. Det grumliga drager sig då genast till bottnen."

1866 står folkskoleinspektör Fredrik Sandberg för en Inre Hushållslära för flickskolan och hemmet. Efter en historik över kaffet, beskrivning av rostning etc, säger han: "Ju finare kaffet males, desto bättre och kraftigare dryck lemnar det. Det vanliga är att man kokar det rostade och malna kaffet med vatten, öfver elden. Ett vida bättre och ändamålsenligare beredningssätt är emellertid att filtrera det. Detta tillgår sålunda, att man uttömmer och sammanpackar kaffet på en fin sil, strör däröfver helt obetydligt (ungefär en knifsudd) soda, genomfuktar det med litet varmt vatten, lägger öfver det sålunda fuktade kaffet en gröfre silduk samt begjuter det härefter med varmt vatten, hvilket får afrinna och några gånger ånyo pågjutas." Han påpekar att sålunda berett kaffe blir mer närande och välsmakande och med tillsats av socker och grädde ökas väsentligt näringsvärdet. Cikoria tycker han inte om, måste det användas bör det åtminstone vara i mycket små portioner.

P C Asbjörnsens (Clemens Bonifacius) bok Tidsenlig matlagning översattes från norskan av Mathilda Langlet och utkom omkring 1870 på svenska (2:a uppl 1872). Han menar att kaffe skall "blott koka så länge tills det sjunker" och detta är så viktigt att det sättes med kursiv stil. Det skall dessutom malas "åtminstone så fin, som grovmalet snus".

Charles Emil Hagdahl har i Kok-konsten 1879 ett långt avsnitt om kaffe. Om tillagningen säger han: "Kaffe beredes på otaliga sätt. De vanligaste och bästa sätten äro tre:

1 filtrering – gott men vattnet hinner ej fullkomligt utdraga musten – det går för långsamt.
2 infusion – kaffepulvret lägges i sjudande vatten och lyfts genast från elden. Pannan får dra i fem–sex minuter.
3 kokning – brukas i Orienten, pulvret läggs i kallt vatten och får endast en gång koka upp. "Vid längre kokning, som är brukligt hos oss, förflyktigas de aromatiska beståndsdelarna, och kaffet blir beskt."

Väl berett kaffe är muntrande och livande anser han, bekämpar trötthet och är inte svettdrivande som te. Men barn bör avhållas från kaffe.

Först efter detta massiva manliga inhopp i kokboksförfattandet och kaffetillagningsbeskrivande, törs Anna Maria Zetterstrand i 4:e upplagan 1883, ta upp kaffet på allvar. Hon anser, liksom Höökenberg att det är bättre att stöta kaffet än att mala det och anger fyra olika sätt för tillagning.

"Ett sätt är att öfvergjuta det krossade kaffet, som ligger i en påse, med kokande vatten och åter af- och påhälla det några gånger."

"Ett annat sätt är att lägga kaffet i sjudande vatten, taga det af elden och låta det stå i 5 à 6 minuter, och när kaffet sjunkit, är det färdigt."

"Ett tredje sätt är att lägga kaffet i kallt vatten och derefter låta det koka upp och sedan stå och klarna."

Men, "Rättaste sättet torde vara att lägga hälften av kaffet i kallt vatten, och, då det kokat i 10 minuter (!), tillsätta andra hälften, hvarefter det får vidare koka."

Sump, säger hon, bör aldrig nyttjas, och

kaffet skall aldrig kokas och serveras i metall utan blott i porslin eller glas.

Nu tar Gustafwa Björklund i sin 12:e upplaga 1885 också upp kaffetillagning. "Wid kokning" säger hon, "bör det rostade kaffet läggas i kallt watten, och när det kokat upp, är drycken färdig. Wid längre kokning förflyktigas de aromatiska ämnena, och kaffet blir beskt."

Fru Laura G Fr skriver mycket försiktigt i sin Oumbärliga Rådgifvare för hvarje hem (2 uppl 1892): "Att gifva någon upplysning angående kaffekokning torde väl vara öfverflödigt. Det finnes f ö flera sätt att laga det på, och smaken är så olika hos olika individer. En vill hafva det alltsammans kokt och låter det derefter stå en stund och klarna. En annan vill blott hälla kokande vatten öfver kaffet och låter detta flera gånger passera genom en fin lärftpåse. En vill hafva kaffet mycket starkt, en annan vill hafva det blandat med lika mycket varm mjölk. Araberna i Sudan mala deras kaffe så fint som mjöl och koka det sedan i ett kärl utan lock. De vilja ingalunda koka kaffet eller låta det stå tilltäckt, emedan de påstå, att locket hindrar de skadliga beståndsdelarna hos kaffet att bortdunsta... Månne vi ej här i Europa borde lägga oss detta på hjertat."

Det tidiga 1900-talets kokböcker följer ofta den metod Anna Maria Zetterstrand ansåg vara den rätta. Både kokbok för hem och skola, Kuopio 1909 och Ingeborg Zethelius 8:e upplagan 1911 rekommenderar ordentlig kokning mellan fem och tio minuter.

Men Hemmets kokbok (1:a uppl 1903) ger uppgifter om både kokt och bryggt kaffe. Kokningen skall ske med klarskinn, havregrynsmalning och sakta kokning tre till fem minuter. Bryggningen sker i "kaffestrut" av något tunt, tätt tyg (t ex råsiden) och man skall ha två kaffekokare eller eldfasta kannor. "Kaffet hälles i struten, det kokande vattnet hälles igenom kaffet, och filtreringen pågår på detta sätt, alltjämt med sin kokande vätska, tills kaffet är tillräckligt starkt."

Det är intressant att notera att det är män som först skriver om kaffe, medan många av de kvinnliga författarna är mer måna om att inte stöta sig med befintliga vanor. Att koka av sumpen rekommenderas inte i någon kokbok förrän på 1900-talet och det är troligen dikterat av en praktisk insikt i reella ekonomiska situationer. Man bör ju ha varit väl medveten om, att t ex kaffesump brukade köpas från hotell och restauranger av mindre bemedlade personer, för att få en grundstomme av kaffevatten, som man i bästa fall kunde dryga ut med några bönor, annars med kaffesurrogat för att få bättre färg på drycken.

Intressant är också vad man skall göra med sumpen. Att den skulle kokas av, så att man verkligen utnyttjar kaffet helt och fullt, var en självklarhet i många hushåll tidigare. I Hemmets kokbok, fullt gångbar ännu på 1920-talet och senare, sägs att "ur ekonomisk synpunkt kan det vara en fördel att använda avkok på förut kokat kaffe. Man bör alltså ha tre kärl vid kaffeberedning, en kanna till förvaring av sumpen, en sumpkokare (större) och en kaffekokare (mindre). Bäst är att på morgonen koka av sumpen från föregående dag."

Röster höjdes mot detta bruk redan på 1800-talet. Höökenberg, 1854, utropar med skärpa: "S.k. SUMP är ett oting, som aldrig borde finnas eller begagnas." Ett utrop som Hagdahl tillfullo instämmer i: "I de flesta kök finnes ett inventarium, som borde vara bannlyst från en förnuftig hushållning; vi mena sumpkannan, som egentligen användes med framgång då man vill åstadkomma magsyra och dålig matsmältning. Men som den tyckes vara alla tjänstepigors regale, nödgas man blunda för dess tillvaro, för att hafva fred i huset." De flesta övriga kokböcker säger mer neutralt att "sumpen bör inte användas".

Att sumpkannan inte bara är "tjänstepigornas regale" framgår av Märta Helena Reenstiernas dagboksanteckningar, då hon den 3 september 1805 sardoniskt konstaterar att hennes piga "Lena var Rosenrasande arg, och grälade efter sin vanliga impertience. Hon förargade sig ock till största delen däröfver, att jag själf afkokte Caffe-

sumpen, den hon plägar hämta musten av".

Och lite stämmer det kanske till eftertanke när i de av C F Ridderstads 1846 utgivna hågkomster från förmyndarregeringens och kaffeförbudens tid 1792–96 sägs, att olägenheten med kaffeförbud var inte så mycket att man inte kunde dricka kaffe – för det gjorde man ändå lika mycket som tidigare, men nu måste man koka så mycket kaffe, att även kokerskan fick en kopp *gott* kaffe, för att hon inte skulle skvallra om kaffedrickandet. Nu dög det inte längre för henne att koka på sumpen.

Av än större intresse för denna uppsats är att notera alla dessa olika tillredningsmetoder som rekommenderas i kokböckerna. Vi skiljer i dagligt tal mellan kokning och bryggning av kaffe. Bara för kokning finns flera olika sätt, medan sätten att brygga är otaliga. Olika författare har också tillämpat olika begrepp för samma tillagningsmetod, medan hemma i köket har man gjort som man själv tyckt. I svenskt språkbruk har vi dessutom talat om "att koka kaffe" oavsett vilken metod som använts. Nästan alla kaffebryggare har också kallats "kaffekokare" ända in i vårt eget århundrade. I Nordiska museets huvudliggare kan man se flera exempel på föremål inmärkta som "Kaffekokare för bryggning".

Så låt oss försöka definiera begreppen: Att koka kaffe innebär att lägga kaffet, i allmänhet ganska grovt malet eller krossat, i kallt eller varmt vatten och låta det koka en viss tid. Tiden kan variera från någon minut eller tills bönorna sjunker, till en halvtimme. Under 1900-talet har den kortare tiden blivit alltmer vanlig.

För att klara grumsigheten lade man tidigare klarmedel, fiskskinn, husbloss (fisklim), torkad äggvita eller äggskal i vattnet tillsammans med kaffet. Som en välgörande bieffekt av klarmedlet, som man nog i allmänhet inte var medveten om, bands även garvsyran till en del av detta. Hur långt bakåt i tiden man använt klarmedel är ovisst, men greve Rumford nämner 1812 att klarmedel ingår i den metod "man tidigare tillredde kaffet med". I Webster och Parkes Encyclopedia of Domestic Economy 1844 rekommenderas klarmedel "för dem som vill ha kaffet så klart som möjligt". 1854 förordar C V E Höökenberg att husbloss skall användas "om man vill ha kaffet hastigt klart".

En stor grupp av människor som "kokar" sitt kaffe, låter det i realiteten aldrig koka. Kaffet skall "sjuda upp" en till tre gånger, "koka upp men får inte koka". Man rör om eller skakar pannan för att få den skummiga sumpen att sjunka, eller häller på lite kallt vatten ("ett skedblad", "en slurk", "ett pannlock") för att påskynda processen. Det är den "kokning som brukas i Orienten", som Hagdahl skriver om 1879 och Fru Laura 1892. "Kaffe får inte koka" är ett ständigt återkommande utrop, från 1700-talets början, 1800-talet igenom och fram till våra egna kok- och kaffeböcker. Finsmakare och vetenskapsmän har varit ense om att kokning drar ut ur kaffet dess sämre egenskaper. Men det är ju även en ekonomisk fråga, det går åt mindre kaffe till kokning än till bryggning – och lägger man dessutom i surrogat för att dryga ut de dyrbara bönorna, så måste det ofta koka en längre stund för att surrogatets beståndsdelar skall utvinnas.

Vare sig man kokar eller sjuder, så är det *dekokter*. Att brygga kaffet är i vid bemärkelse *infusion*, d v s man häller vatten över de krossade och malda bönorna, men här tar alla variationsmöjligheter vid.

Kaffet kan bli liggande i vattnet. Det kan läggas på en sil eller ett filter så att vattnet rinner igenom och samlas i en behållare under. Vattnet kan pressas upp genom kaffet. Man kan låta vattnet passera genom kaffet en gång eller flera gånger.

För varje metod finns olika speciellt utformade kaffeapparater, men sättet att använda dem kan naturligtvis ändå varieras. Grunduppfinningarna för alla dagens apparater var i allmänhet gjorda före 1860. Intresset var under 1700- och 1800-talen mycket stort för att finna det bästa sättet att tillaga kaffe. Vetenskapsmän, uppfinnare, läkare och finsmakare ägnade sig åt

att på bästa sätt utvinna kaffets nyttiga och stimulerande egenskaper utan att behöva dras med garvsyran, bitter smak etc.

Under 1800-talets senare del ägnar sig den internationella uppfinnarförmågan mer åt att framställa kaffeapparater för hotell och restauranger, att rosta kaffet i större mängder för försäljning, att få fram de bästa metoderna för att mala kaffe. Paketering av rostat och malet kaffe i lufttäta förpackningar blir en följd av de förra experimenten, snabbkaffe, koffeinfritt kaffe, kaffesurrogat, marknadsföring av produkterna blir vad som alltmer tar överhand. Många av dessa problem löser man inte förrän under 1900-talet. Men visst arbetas också på förbättringar av de tidigare gjorda uppfinningarna för tillagning av kaffe, även avsedda för hemmen.

Låt oss gå igenom grundmetoderna för bryggning och titta på hur de har tillämpats under årens lopp.

Infusion brukar i kaffebryggningssammanhang beteckna sättet att lägga kaffe i botten av en värmd kanna och slå på hett vatten, eller tvärtom, lägga kaffet på det heta vattnet. Brygden får dra några minuter eller tills grumset har sjunkit. Denna metod rekommenderades i England på 1950-talet för att få bukt med ryktet om det dåliga engelska kaffet som kanske mer beror på en kraftig tillsats av cikoria. G H Gyllensköld i Sverige (1961) anser att kaffeberedning alls inte behöver vara krångligare än så – komplicerade bryggapparater är dyra, går sönder etc. Också Hagdahl nämner 1879 infusion som ett av sina tre sätt att bereda gott kaffe, Zetterstrand 1883 likaså. Men infusion har betydligt äldre anor än så, det är faktiskt det äldsta sättet man experimenterat fram för att slippa koka kaffe. I Frankrike slogs kokningen ut av infusion under 1700-talets första hälft. Humphrey Broadbent protesterar i England 1722 mot den löjliga ovanan att koka kaffet, när det kan bli så gott genom infusionsmetoden.

När den första påsbryggaren, med lärftpåse, introducerades i Frankrike 1711 var det möjligen för att vid infusionsbryggning hålla sumpen på plats. 1763 marknadsfördes en kaffeurna för infusion av blecksla garen Donmartin i Paris. Den urnan var också klädd invändigt med en tygpåse, nu av flanell, för att hindra sumpen att komma med då man tappade av kaffet genom en kran vid botten. Samma år kom ytterligare en infusionsapparat ut på den parisiska marknaden, uppfunnen av en annan blecksla gare vid namn l'Aine. Hans apparat blev känd under namnet "diligence".

1891 beskrivs en variant av infusionsmetoden i tidskriften Idun No 9 på följande sätt: "Liksom vid bränningen bortgår äfven vid kokningen en stor del av kaffets arom. Därför erhåller man det bästa kaffet genom att hälla det pulvriserade kaffet i ett kärl, som kan lufttätt tillslutas – t ex en sk kaffepumpa – öfvergjuta det med kokande vatten och låta det stå på varmt ställe 1/4 timme att draga, men inte koka. Den färdiga drycken behåller på så sätt den arom, som man hos det obrända kaffet kan förnimma med lukten.

Infusion kan även göras med kallt vatten. Höökenberg (1854) beskriver den metoden sålunda: "Man kan också taga t ex 4 lod kaffe, blanda det med kallt vatten till en välling och låta det stå över natten, wäl täckt. Dagen efter afhälles warsamt det tunna och förwaras i korkad flaska. Ett skedblad häraf ger åt en kopp mjölk en god smak och man får det bästa kaffe om man till en del af denna kaffesubstans tager två delar vatten." Honoré de Balzac lär skall ha ansett att kaffe tillagat efter denna metod blev särdeles uppiggande. För infusion kan i princip vilket kärl som helst användas, gryta, porslinskanna, lerkrus, kaffeurna, glaspumpa.

Jag nämnde tidigare tygpåsar att lägga kaffet i vid bryggning. *Påsbryggning* har varit en omtyckt och rekommenderad metod. Principen för påsbryggning är att en påse av tyg fästs på en ring som vilar mot kannans hals. Finmalet kaffe läggs i påsen och hett vatten slås över. Wilton (1967) och andra har kallat metoden "skånsk brygg-

I. Påsbryggare av förtent bleckplåt från 1800-talets första hälft. Påsen, av något tätt tyg, fastsyddes vid den hålslagna påsringen. Kärlet är dubbelväggigt. Hett vatten hälls genom hålet med lock vid handtaget, för att hålla kaffebrygden varm. Greve Rumfords uppfinning, publicerad 1812. Jmf bild 3. Inv nr 152 224. Foto Bertil Höglund.

ning" då det varit den vanliga bryggmetoden i denna landsända under 1900-talet. Men den har förekommit i rätt stor utsträckning även på andra håll i landet, många hushållsskolor har lärt ut detta sätt att laga gott kaffe på och den beskrivs i svenska kokböcker från 1800-talets senare del och 1900-talets första hälft. Men "strumpan" av trikå, som under senare tid allmänt användes till påsbryggning började anses ohygienisk när mer lättdiskade bryggapparater började få en intensivare marknadsföring omkring 1950-talet. Påsen fick inte diskas med diskmedel, som kunde sätta smak på kaffet, den måste sköljas omsorgsfullt efter varje användning och helst förvaras i kallt vatten mellan bryggningarna.

Bonniers kokbok (1960) har ingen beskrivning av påsbryggning, men väl en avbildning av en emaljkanna med påsring. Dessa emaljkannor var en stor produkt hos Kockums, som även utkom med en rad nya populära modeller och färger under 1960-talet, som man kunde köpa med eller utan påsring efter behag.

Stora kokboken (1940) beskriver metoden, men antyder just att det finns mer hygieniska sätt för kaffebryggning. Har man påse skall den vara av shantung, som sys fast vid en aluminiumring. Det är endast om kaffet inte erhållit den rätta styr-

kan vid första påhällningen av vatten som man skall låta något av det redan bryggda kaffet åter passera påsen.

Men Hemmets kokbok är mer ekonomisk och säger ännu i sin 25:e oförändrade upplaga 1920, att filtrering skall pågå genom "kaffestruten" av t ex råsiden tills kaffet blivit tillräckligt starkt. Och det är också den allmänna meningen under 1800-talet i de svenska böcker som rekommenderar metoden, t ex Anna Maria Zetterstrand 1883, Fru Laura G Fr 1892.

Mrs Beeton i England 1861 anger påsmetoden som "en mycket enkel metod att tillaga kaffe", och ger detaljerade anvisningar för hur man skall låta tillverka en metallring som skall passa in i kannans hals, på vilken en påse av ej för tunt muslin skall fastsys. Hon rekommenderar däremot inte att brygden skall filtreras flera gånger, utan när vattenmängden är påfylld sätts locket på, och när allt vattnet filtrerat igenom en gång tas påsen bort och kannan sänds in till bordet. Hon påpekar att detta sätt håller kaffet varmare än då det skall hällas från en kanna till en annan för servering.

I Nordiska museets samlingar finns en oval kanna av förtent bleckplåt, som med all säkerhet är från före 1850. Denna har inte bara en utan två påsringar att omväxla med, tillverkade med små hål för fastsömnaden av påsen, och ringarna passar in mot en fals inuti kannans hals, precis som Mrs Beeton nämner. (Bild 1.)

Denna kanna har ytterligare en finess, den är dubbelväggig och har ett påfyllnadshål med lock i handtagets överdel, så att hett vatten kan hällas i kannans skal, som på så sätt skall hålla kaffet varmt. Denna praktiska detalj är en uppfinning av Greve Rumford, som han publicerade 1812 i sin "Of the Excellent Qualities of Coffee". (Bild 3, fig 1.) Kannan har införts i huvudliggaren som "tekanna (?)". Det finns ytterligare några kannor i samlingarna, vilka har kommit in med uppgift att de använts som tekannor och som i tid ligger före eller omkring 1850. En sådan finns avbildad på bild 4 tillsammans med en samling droppbryggare. Även denna "tekanna" har en metallring att fastsy en påse på. Då jag inte funnit några belägg i 1800-talets kokböcker för användning av påse till tebrygd, håller jag det för troligare att även detta är en kaffebryggare. Den står på ett värmeställ och är stämplad av sin tillverkare, G Klemming på Drottninggatan i Stockholm. Han var blecksslagare och bodde på Drottninggatan 40, där han som blecksslagareälderman avled 1851.

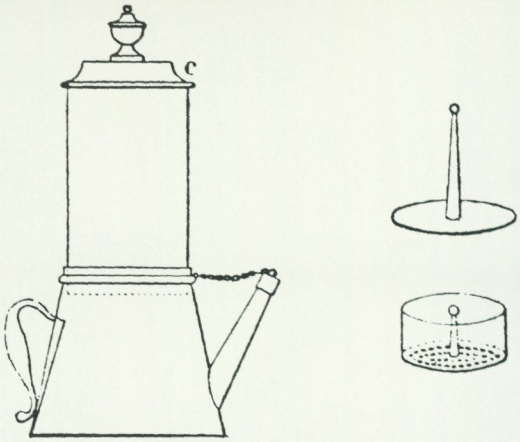

2. Droppbryggare uppfunnen av De Belloy i Frankrike omkr 1800. Kaffet läggs i behållaren t h, locket pressar samman kaffet och hela silapparaten sätts i behållaren ovanpå kannan t v. Ur W Ukers, All about Coffee, 1922.

Ytterligare en kanna med påsring är stämplad av blecksslagare J E Nyman, som slutade sin verksamhet i Stockholm omkring 1858. (Inv nr 206 210.)

Droppmetoden, att lägga finpulvriserat kaffe i en perforerad metallbehållare i stället

3. Kaffebryggare uppfunna av Benjamin Thompson, greve Rumford och publicerade 1812 i Of the Excellent Qualities of Coffee. Fig 1 och 2 är dubbelväggiga kannor, skalen är avsedda att fyllas med hett vatten för värmehållning.

Fig. 6.

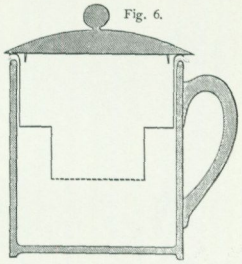

Fig. 7.

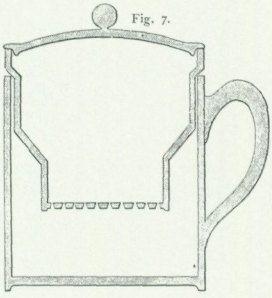

Fig. 8.

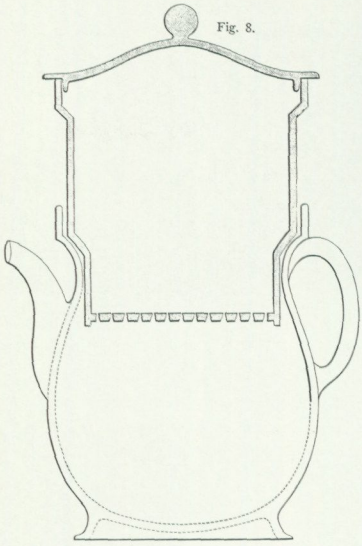

Fig. 2.

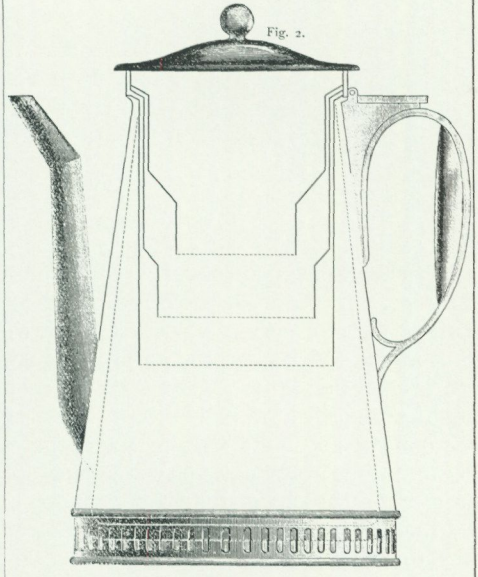

Fig. 1.

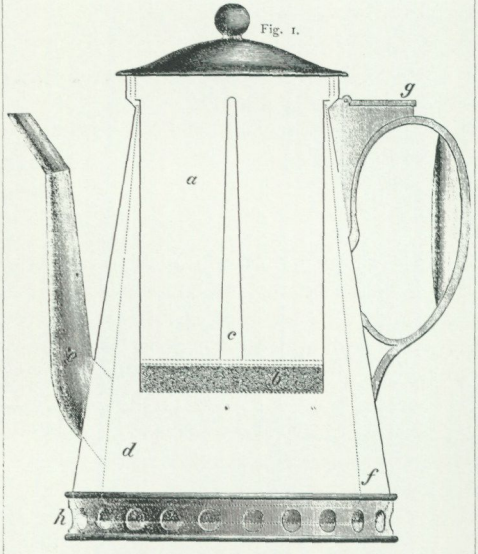

4. En samling droppbryggare samt, längst t h, en påsbryggare. Från vänster:
Droppbryggare av mässing med värmeställ, senempire. Inv nr 208 804.
Nästa, av förtent bleckplåt, stämplad av G P Wadner i Jönköping, verksam 1859–1872. Inv nr 91 325.
Framför denna en droppbryggare av förtent bleckplåt och utan kanna, från sekelskiftet. Inv nr 240 975.
Droppbryggare av mässing från 1800-talets första hälft. Inv nr 194 274.
Längst t h påsbryggare av mässing på värmeställ, stämplad av G Klemming i Stockholm, verksam 1824–1851. Inv nr 236 914. Foto Bertil Höglund.

för påse, fästa behållaren ovanpå en kaffekanna och låta hett vatten sippra genom kaffet och ner i kannan, stammar från omkring 1800. Uppfinnaren heter De Belloy, var fransman och är troligen identisk med ärkebiskopen i Paris, som ansågs vara något av en epikuré. Hans droppbryggare var först tillverkade av bleckplåt, men senare av porslin eller silver. (Bild 2.) Han sökte aldrig patent, men det gjorde en man vid namn Hadrot år 1806 för en snarlik bryggare.

Kaffebehållaren på dessa tidiga bryggare sätts in i en cylindrisk behållare med eller utan perforerad botten, vilken ställs ovanpå kannan. För att pressa kaffet samman och hindra det att bli "oroat" av vattnet, läggs en perforerad skiva med handtag ovanpå pulvret. Hela vattenmängden slås på samtidigt, locket sätts på och vattnet får långsamt sippra igenom kaffepulvret.

Ungefär samtidigt experimenterar även Benjamin Thompson, greve Rumford, även han bosatt i Frankrike, med droppbrygga-

re. Han publicerar sina rön i London 1812 och hänvisar till sina föregångare vars bryggare han anser vara överallt kända. Hans krav på exakthet driver honom att förfina metoden ytterligare, bl a genom att noggrant beräkna kaffepulvrets mängd per vattenmängd, kaffelagrets tjocklek för att vattnet skall hinna dra ut aromen men inte bitterämnena ur kaffet, och han lägger stor vikt vid att kaffelagret är absolut jämnt, så att vattnet inte rinner snabbare på ena sidan än på den andra genom pulvret. Han gör prov för att finna den lämpligaste vattentemperaturen – en diskussion som många efter honom fört – och han engagerar sig i problemet hur kaffet skall hållas hett under bryggningen.

En lösning med dubbla väggar mötte vi nyss, andra är kaffeurnor med inbyggda oljelampor, porslinsbehållare med metallfodral m m. Han finner att en blank yta hindrar värmens utstrålning. Han prövar också med att dra ned hela filtreringsapparaten inuti den dubbelväggiga kaffekannan för att vattnet skall hålla jämn temperatur medan det perkolerar genom pulvret. Han säger sig också ha låtit börja en tillverkning av sina bryggare i Paris och sålt ca 2 000 st. (Bild 3.)

Från dessa tidiga droppbryggare stammar alla senare bryggare av dropptyp. De spreds överallt och man har oförtrutet arbetat med att få fram lämpligare filtreringsteknik än den perforerade metallplattan.

I boken Gamla Stockholm (Lundin-Strindberg 1882), berättas om schweizerier och konditorier och speciellt om hovkonditor Hubert Schütz' (d 1821) änka, som i Stockholm blev så känd för sitt förträffliga kaffe att "t o m förnäma damer" flockades till henne för att studera tillagningen. Det var med all säkerhet inte kokning de fick lära sig hos henne, utan troligen just droppmetoden. Det är också denna metod som beskrivs i Inre Hushållslära 1866.

I Nordiska museets samlingar finns flera droppbryggare av denna tidiga typ. Några visas på bild 4. De ser till det yttre helt likartade ut, men alla har varierande sätt att hålla eller packa kaffet i behållaren. I den mån vattenfördelaren är bevarad, visas också här variationer. Principen är dock samma för alla – kaffet i en behållare ovanför kannan, hett vatten hälls på och får sippra genom kaffet ned i kannan.

Droppkannan av förtent bleckplåt, den andra från vänster i bilden, är stämplad av G P Wadner i Jönköping. Hans verksamhet inföll mellan 1859 och 1872. Bryggaren har en lös insats för kaffet, med fast vattenfördelarskiva. Själva behållaren är fint perforerad i botten. Den bukiga kannan t v är med all säkerhet äldre, senempire. En mycket likartad kanna har också av Hans Lassen i Kaffens Kulturhistorie daterats till samma tid. Här skall kaffet troligen ligga direkt på den mycket fint perforerade botten medan en lös perforerad insats skall pressa ned kaffet och tjäna som vattenfördelare. Den ligger mycket nära De Belloy- och Rumford-typerna. Mässingsbryggaren

5. Droppbryggare ur Harrod's katalog från 1895.

HARROD'S STORES, Limited, Brompton. 237
IRONMONGERY AND TURNERY.
No. 10 DEPARTMENT.—*FIRST FLOOR.*

IRONMONGERY, &c.—*continued.*

CAFETIER (Hutchinson's Patent)—
1 pt. 4/9, 1½ pt. 5/2, 2 pt. 5/5,
2½ pt. 5/9, 3 pt. 5/11, 4 pt. 7/3
Extra Cloths for ditto .. 0/2 and 0/2½

Cafetier (Hutchinson's Patent).

Cafetier.

Improved French Cafetier.

CAFETIERS, 2 cup 1/7, 3 cup 1/9, 4 cup 1/11, 5 cup 2/1, 6 cup 2/3, 7 cup 2/6, 8 cup 2/9
9 cup 2/11, 10 cup 3/2, 12 cup 3/9
Improved French .. .. 1 pt. 2/11, 2 pt. 3/9, 3 pt. 4/8, 4 pt. 5/6, 6 pt. 6/9

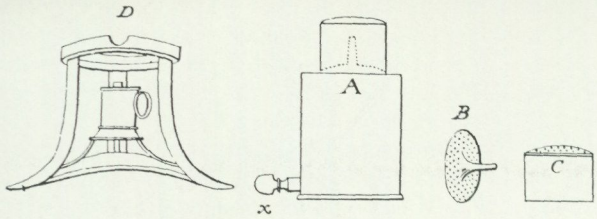

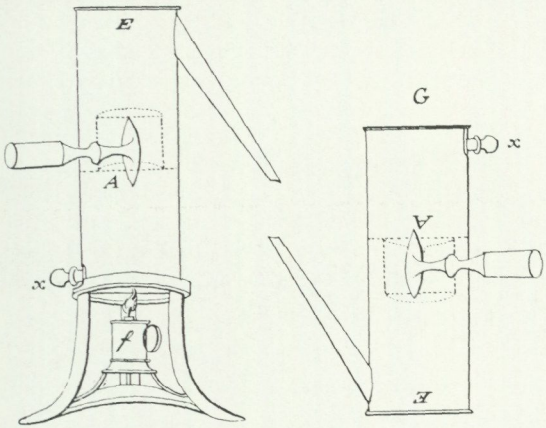

6. Droppbryggare av störtkannetyp tillverkad av G Klemming i Stockholm och presenterad i första numret av Magasin för Konst, Nyheter och Mode 1824.

t h har förlorat sin insats, men botten består av ett mycket fint metallnät. Tillverkningsmässigt bör även den höra till 1800-talets första hälft.

Den ensamma droppbryggaren av förtent bleckplåt, som har förlorat sin kanna hör däremot troligen till sekelskiftet. Även den är fint perforerad i botten, men vattenfördelaren vilar som ett löst lock på en fals nära bryggarens topp.

Många varianter på detta dropptema finns och har funnits. En blev avbildad i Magasin för Konst, Nyheter och Moder 1824. (Bild 6.) Tillverkare var den nyss nämnde blecksslagaren G Klemming, som sålde den i flera

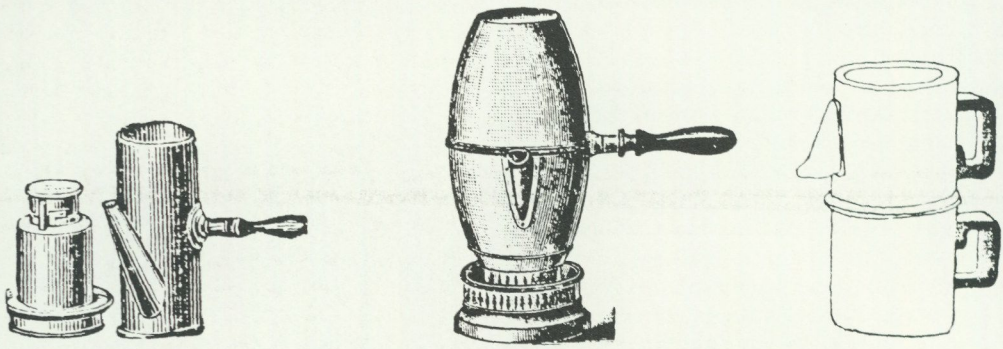

7. T v och i mitten störtkannor ur Haus und Herd 1910 och Army & Navy Stores' katalog 1907. T h. Italiensk störtkanna kallad "Napolitana", 1869.

8. I mitten en störtkannebryggare av "rysk" modell, en typ som användes bl a av August Strindberg. Inv nr 173 513. De övriga två är perkolatorer av s k Wienertyp, av mässing, t v med glaslock. Perkolatorer av denna typ rekommenderades av Mathilda Langlet 1882. Inv nr 206 047 och 219 672. Foto Bertil Höglund.

olika storlekar för 4 till 5 R:dr B:co. Uppfinningen var dock inte hans egen, utan han hänvisar till två bröder Müller i Berlin som "de första" att uppfinna den. Denna uppfinning är en reversibel kanna eller *störtkanna*. 1817 fick också en bleckslagare Morize i Paris patent på en störtkanna. Om bröderna Müller eller bleckslagaren Morize var först med uppfinningen, låter sig inte avgöras idag.

Principen för en störtkanna är att den hopfästs på mitten där även behållaren för kaffepulvret fästes. Ena halvan fylls med vatten och denna sida värms. När ångan från det kokande vattnet trängt igenom kaffepulvret och in i övre halvan "så att ångorna slutligen fara med häftighet ut genom pipen", tar man apparaten från elden och vänder den upp och ned. Vattnet silar då som en vanlig droppbryggare ned genom kaffepulvret och hamnar i den nu understa halvan med pip för servering.

"Automatiska" cafétierer var populära under 1800-talet och senare. I Haus und Herd, 1910, visas en "Kaffeesturzmaschine" av samma raka typ som Klemming tillverkar, medan i Army & Navy Stores Catalogue av 1907 en variant med mjukare design utbjudes till försäljning. Ukers kallar denna senare variant för "Reversible Potsdam Cafétiere" medan en annan variant som hänger i ett stativ, kallas för "Russian

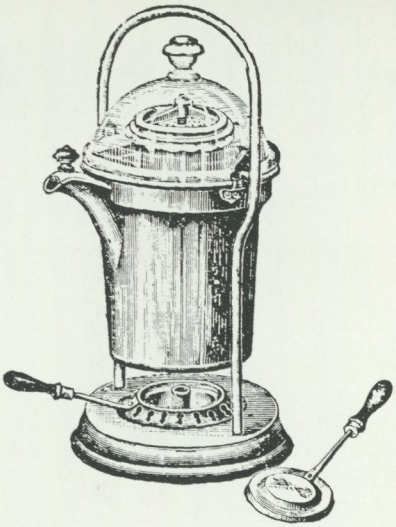

9. Wienerbryggare, ur Haus und Herd 1910.

10. Perkolatorer ur Army & Navy Store's katalog 1907.

Kaffebryggare Nr 4 U 24050, av polerad aluminium, locket med glasisättning och handtaget lindat med rotting. Med insats och särskild kaffebehållare, som i botten är försedd med små hål. Då vattnet bragts till kokning stiger det upp genom ett rör och gjutes över och sjunker genom kaffepulvret samt cirkulerar på detta sätt så länge kokningen varar. Rymmer 1½ liter men kokar vilket mindre kvantum som helst. Pr st. Kr. **6.85**

11. Perkolator ur Åhlén & Holm No 24, 1927–28.

reversible pot". Det är en sådan modell som visas i bild 8 i mitten. Vi kan ju också känna igen denna störtkanneprincip från t ex "Napolitana" och andra espressobryggare som sålts i Sverige under de senaste 20-tal åren.

Nästa steg på uppfinnarsidan är *cirkulationsperkolatorn*, hos oss vanligen känd som "perkolator" eller t o m endast med märkesnamn, "Sveabryggare".

Ordet perkolation betyder ju egentligen "sippra igenom – filtrera" och med den betydelsen är alla våra droppbryggare perkolatorer. Men vid kaffebryggning har begreppet blivit synonymt med att det kokande vattnet pressas upp genom ett rör och sprejas ut över kaffepulvret i sin perforerade behållare. Det är alltså den redan bryggda vätskan som cirkulerar genom kaffet tills bryggaren tas från sin värmekälla.

Det första patentet, franskt, kom 1819, ett annat 1820 men, som Ukers säger, den första fungerande perkolatorn kom 1827. Perkoleringsmetoden spred sig snabbt över Europa, men blev måhända speciellt omhuldad i Wien. I varje fall benämnes en speciell typ som hör till 1800-talets senare del och hänger i stativ, för Wienerbryggare. Det är en elegant perkolator som väl fyller sin plats i frukostrum och vid middagsbord.

Den omnämns av Mathilda Langlet bl a 1882 i Husmodern. (Bild 8.) Museet har flera bryggare av denna typ, både med glaslock, så att man kan följa när kaffet är färdigbryggt, och med mässingslock.

I England och Amerika såldes redan vid sekelskiftet den raka perkolatormodell vi har varit mer vana vid under senare år, men den tycks ha gjort sin entré hos oss först på 1920-talet. I Åhlén & Holms kataloger finns den avbildad från 1924–25 både i koppar och aluminium och flera metallfabriker tillverkar den. Kungsörs Bleckfabrik döper den till Sveabryggare. (Bild 12.) Under 1950- och 60-talen var perkolatorn oerhört populär och fanns både som elbryggare och att sätta på spisen, den tillverkades i glas eller rostfritt stål i många modeller och fick åter ett elegant frukostbordsutseende. Många använder fortfarande sina perkolatorer och den ger kanske rätt smak på kaffet för svenska kaffesmaknerver. En längre perkolation resulterar ju egentligen i att kaffet blir kokt.

Ännu en variant av droppbryggaren, av stor betydelse för svensk kaffetillagning, måste skiljas ut, och det är bryggaren med pappersfilter. I dag används märkesnamnet Melitta som synonymt med denna metod. Enligt Melitta AB:s egna uppgifter var det fru Melitta Benz i Dresden som tröttnade på grumsigt kaffe och 1908 började experimentera med läskpapper som filter i botten på en panna, som hon själv perforerade. Försöken slog väl ut först när hon hittade ett bättre filterpapper, men då började också tillverkningen i större skala av denna idé år 1909. 1929 introducerades Melittabryggaren på den svenska marknaden och den har onekligen revolutionerat våra svenska kaffevanor.

De första Melittahållarna för filterpapp-

12. Tre vanliga bryggare av perkolatortyp från 1920–1960-tal, av aluminium. T v elektrisk bryggare av märket Helios, inköpt omkring 1940. Inv nr 279 079.
I mitten perkolator för gasspis, 1930-tal, tillverkad av Bröderna Elfströms Metallfabrik, Eskilstuna. Inv nr 300 100.
T h "Sveabryggare" från Kungsörs Bleckkärlsfabrik, 1940-tal. Inv nr 297 091. Foto Eva Aspelin och Bertil Höglund.

13. I bakre raden två Melitta kaffebryggare, t v en automatisk elbryggare ur den första serien saluförd i Sverige 1968–1974. Inv nr 302 739. T h Melitta bryggare av aluminium med lös sil i botten för plant filterpapper samt vattenfördelare med hål, som lock. Inköpt omkr 1940. Inv nr 287 348.
I främre raden en droppbryggare av porslin från sekelskiftet, avsedd för filterpapper eller påse. Inv nr 149 239. T h Kockums påsbryggare i röd emalj, 1950-tal. Inv nr 252 145. Foto Eva Aspelin och Bertil Höglund.

ret var av aluminium med plan, lös perforerad botten på vilket ett runt filterpapper lades. På 1930-talet introducerades den välkända tratten med sin avpassade filterpåse. Den tillverkades i porslin eller aluminium och kom att i hög grad underlätta hanterandet av sumpen, som ju annars lätt satte stopp i avloppet. Det verkliga genombrottet kom nog på 1950- och 1960-talet och sammanföll med det svenska ekonomiska uppsvinget efter 2:a världskriget, när också minnena från kafferansonering och allmän sparsamhet hunnit blekna.

Den första elektriska Melitta-kaffebryggaren kom i slutet av 1960-talet. 1970 sålde man 33 000 exemplar, en siffra som 1975 steg till 134 000 ex.

På bild 13 syns den elektriska Melitta-kaffebryggaren som Nordiska museet har i sina samlingar. Just denna röd-vita modell salufördes 1971–72. I dag överflödar marknaden av elektriska kaffebryggare som arbetar efter droppmetoden och som använder pappersfilter.

Att fru Melitta skulle vara den som först använde pappersfilter är nog en sanning

med modifikation. I Meyers Konversations-Lexikon av 1896 anges att det vanligaste sättet "nu" att brygga kaffe i Tyskland och Österrike, är just med pappersfilter. I Nordisk Familjebok 1908, under ordet Filterpapper, påpekas att under många år har det svenska filterpappret för kemisk filtrering – och det är sådant papper det är frågan om – tillverkats vid Grycksbo pappersbruk och har räknats som det bästa på marknaden. "På senare tiden" säger man, "tillverkas gott filterpapper också i Tyskland och Frankrike." Men oavsett varifrån fru Melitta hittade idén och hämtade filter, när filterpapper började användas i droppbryggarna löste de problemen man haft på många håll. Inte minst i Frankrike där man sedan länge haft små koppbryggare, café à la minute, och där man har laborerat just med läskpapper för att slippa tygfilter som så snabbt blev illaluktande och oaptitliga.

Glas har ansetts som mycket lämpligt material att tillreda kaffe i då det är så tätt att inga oljor från kaffet kan tränga in i materialet och aromen inte blir skämd av metallsmak. Genomskinligheten gör att glaset måste diskas väl för att inte se oaptitligt ut. Rumford nämner vid 1800-talets början att man i några områden i Italien rostar kaffet i en florentinerflaska (destillationsflaska av glas), medan Hülphers berättar från sin skånska resa 1759 att han hos herr Boman i Helsingborg såg "en särdeles metod att koka kaffe med minage... Man tager en florentinerflaska, som med vatten göres varm, sedan lägges ett eller flera lod kaffe däruti och kokas kaffe, då flaskan lutande lägges på glöd. Observera att halsen icke får vara täppt". Att koka på glaspumpa nämner också Höökenberg 1854, men att använda glas vid kaffebryggning tycks inte komma förrän 1839, då ett patent ges för en *vacuumprocess*, där övre delen av apparaten är av glas. 1842 får en Mme Vassieux, den första kvinnan i dessa sammanhang, franskt patent på en glasbryggare. Därpå följde snabbt flera både engelska och franska patent på "dubbla glasballonger", där de

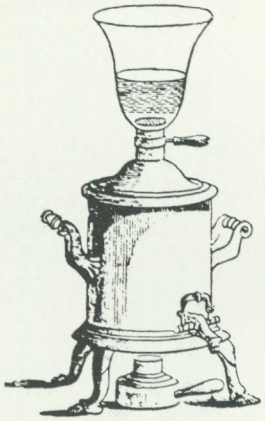

14. Vaccumbryggare enligt Vardy och Platows patent 1839.

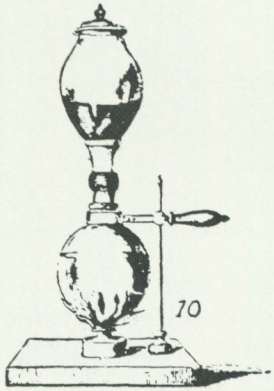

15. Enligt Mme Vassieux 1842.

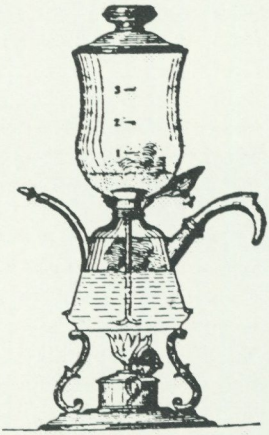

16. Enligt Rapalier 1867.

17. T v vacuumbryggare av glas, Nilsjohans Don Pedro. Denna, liksom andra senare vacuumbryggare är avsedd att användas direkt på elplatta. Stativet i förgrunden skall hålla den övre glasdelen när bryggningen är klar. 1960-tal.
T h tryckkokare för kaffe av märket Kawa från Nyköpingsverken. Espressometod. Omkring 1950. Inv nr 269 651. Foto Eva Aspelin och Bertil Höglund.

tidigaste använde filter av metall. Principen för vacuummetoden är, som i perkolatorn, att det kokande vattnet i en behållare tränger upp genom ett rör till en annan behållare där kaffepulvret är placerat. Värmekällan tas bort och vätskan sugs tillbaka genom ett filter till den lufttomma undre behållaren.

De dubbla glasbryggarna är välkända för många av oss och avbildas även i kokböcker från 1950- och 1960-tal. Värmda med spritlampa bryggde de kaffet på soffbordet efter middagen. Senare varianter avsedda för köksspisen är t ex Don Pedro-bryggaren. (Bild 17.)

I några sena kokböcker har dessa glasbryggare kallats cirkulationsbryggare, då man sparsamt ansett att vattnet skulle stiga upp till kaffepulvret flera gånger.

Redan före sekelskiftet var en variant av denna bryggare mycket populär, tydligen även i Sverige, då museet har flera bryggare av den typen i samlingarna. (Bild 18.) Den består av en porslinsbehållare för vattnet och en glaskupa på fot för kaffepulvret. Vattnet i porslinsbehållaren kokas upp med hjälp av en spritlampa. När vattnet kokar strömmar det över i glaskupan med kaffet, som på så sätt bryggs. Samtidigt som vattnet töms i porslinsbehållaren, lättar den och höjs upp av den rörliga ställning den är upphängd i. När den nått topplläge, slår hatten på spritlampan igen och vattnet börjar sugas tillbaka in i porslins-

18. Vacuumbryggare, en fransk cafetière från 1880-talet, efter Napier's princip från 1840. Inv nr 267 183. Foto Bertil Höglund.

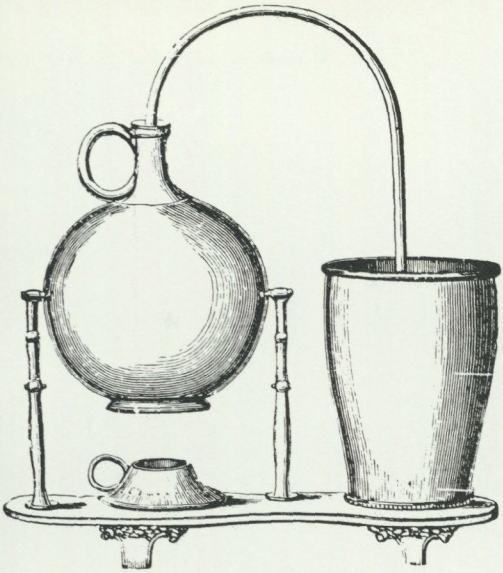

19. Napiers vacuumbryggare från 1840.

21. "Universal kaffemaskin" ur Haus und Herd 1910. Jmf tryckbryggaren på bild 17.

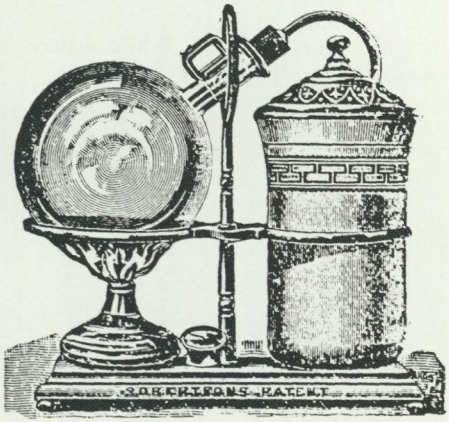

behållaren genom röret som är försett med en sil på ytteränden, så att kaffesumpen inte följer med. Kaffet serveras sedan från porslinsbehållaren, som är försedd med en kran.

Metoden kom 1840, uppfunnen av en skotsk mariningenjör Robert Napier, som inte satte den i produktion. Det gjordes emellertid 30 år senare först i England och sedan i Frankrike. Den modell museet har är fransk och man har lagt till finesser, t ex den självslutande spritlampan. En av dessa geniala kontraptioner i museets samlingar har tillhört Karolina Widerström, Sveriges första legitimerade kvinnliga läkare. Hon överlämnade den till museet redan 1924, men vi har uppgifter om andra familjer där man använt sin cafetière ända in på 1950-talet.

I ytterligare en variation har man använt ångtryck för att vattnet skall rinna direkt till en droppbryggare, som hänger ovanför en serveringskanna. Denna kallas "Universal Kaffeemaschine" i Haus und Herd 1910. (Bild 21.) Likheten i funktion mellan denna maskin och 1950-talets tryckkokare (bild 17) för kaffe är slående. Skillnaden är vattentryckets kraft och att behållaren för kaffepulvret ligger inne i tryckkokaren, inte hänger vid rörets ände. Flera moderna espressobryggare arbetar efter samma princip.

Alla de kannor för bryggning, som Nordiska museet har i sina samlingar och som vi har ägaruppgifter om (endast en har skänkts anonymt), kommer från borgerliga

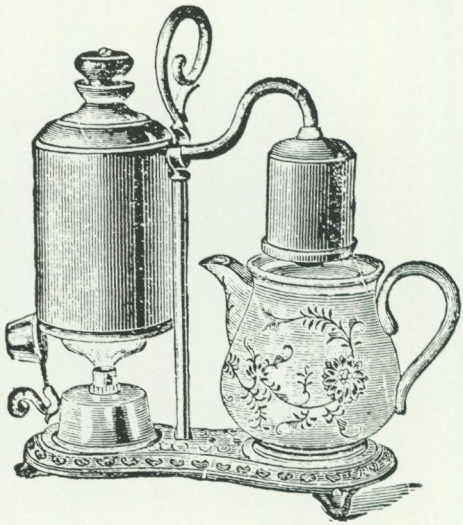

20. "Naperian" bryggare från 1907.

hem. Det tycks antyda att i många välbeställda hem, kanhända med utåtriktade kontakter, har man bryggt sitt kaffe åtminstone från 1800-talets förra hälft. Säkerligen har sumpen sedan tagits om hand av tjänstefolket, som "kokat av den must", som bryggningen lämnade kvar i pulvret – precis som Hagdahl säger. Märta Helena Reenstjernas dagboksanteckningar visar att detta t o m betraktades som en rättighet redan 1805.

Att bryggningen inte slog igenom i vidare kretsar i Sverige förrän så pass långt efter världskriget att kafferansoneringen hade hunnit glömmas och det allmänna välståndet betydligt ökats, visar att det till stor del är en ekonomisk fråga om man är villig att låta kaffedrycken kosta lite mer. Men det är långt ifrån bara en ekonomifråga. Alla de som fortfarande kokar sitt kaffe i Sverige i dag skulle nog uppresa sig i skarp protest mot detta påstående. Som en "kaffekokare" sade i april 1983: "Kaffe smakar ju inte kaffe om det inte kokas. Bryggt kaffe är en *dryck*, den kan vara god – men *Kaffe* är det ju inte!"

Källor och litteratur

Asbjörnsen, P C, Tidsenlig Matlagning. Övers. Mathilda Langlet. 1872.

Beeton, I, Household Management. London 1861. Facsimile utg 1968.

– Mrs Beeton Everyday Cookery. London. Odaterad 1900-talsupplaga.

Berg, G, Rumfordsoppan och den svenska fattigbespisningen. Gastronomisk Kalender 1982/83. 1982.

Brillat-Savarin, La Physiologie du Gout. Paris 1845.

Hidemark, Holmquist, Serenander, Kaffe – om kaffets roll i svenskt liv. Nordiska museet. Utställningsbroschyr 1965.

Hülphers, A, Genom sjuttonhundratalets Skåne. Utg H Schiller. Skåne genom två sekler. 1934.

Jacob, H E, Kaffets saga och segertåg. Helsingfors 1937.

Kaufman, W I, Kaffe raff (orig titel The Coffe Cookbook/Die raffinierte Kaffebohne). Övers o bearbetn Anders Björkegård. Zell am See 1969.

Klarström, B, Kaffekulan och kulekaffet. Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok. Kronobergsboken 1967.

Lassen, H, Kaffens Kulturhistorie. Ur Almanak nr 1 1967, Århus 1967.

Lilliehöök, J, Kaffet i Sverige. (Ingår i Jacobs Kaffets saga o segertåg.) Helsingfors 1937.

Redelius, M v, Haus und Herd. Leipzig 1910.

Greve Rumford, Thompson, B, Of the Excellent Qualities of Coffee. (1:a uppl 1812.) The Complete Works. London 1876.

Svensson, S, Kaffet. Svenska Kulturbilder NF 3:5–6. 1936.

Hur kaffet blev svensk nationaldryck. Mat och miljö. Red Bringeus, Rehnberg. 1970.

Tamm, P, Kaffe. Tillagning och förtäring till vardags och fest i svenska hushåll. 3-betygsuppsats i Nordisk och jämf folklivsforskning. Uppsala 1968.

Ukers, W H, All about Coffee. New York 1922. The Romance of Coffee. New York 1948.

Wilton, S Kaffe. 1967.

Samt ett 25-tal olika författare av svenska kokböcker från 18- och 1900-tal, med genomgång av olika upplagor. Använt material hänvisas till i texten.

Åhlén & Holms kataloger.

Tidskriften Idun c 1900–1910.

Div priskuranter, Skultuna, Eskilstunaföretag, Kungsörs Bleckkärlsfabrik m fl.

Uppslagsverk:

Nordisk Familjebok, 2:a upplagan.

Meyers Konversations-Lexikon, 5:e uppl Leipzig u Wien 1896.

Encyclopedia Britannica 1960.

Bra Böckers Lexikon 1975.

Otryckta källor

KU:s frågelista nr 186 om kaffe, te och choklad 1965, med supplement.

Nordiska museets huvudliggare.

Summary

"The Proper Way of Making Coffee"

Coffee was introduced into Sweden relatively late, just before 1700. It spread fairly quickly as a party drink in court circles and among the upper classes in shipping towns. By 1728 fifteen coffee houses had been opened in Stockholm. But it was not until the middle of the 19th century that coffee became a household beverage all over Sweden and in all walks of life. In 1982 Sweden shared with Finland the top position in the world for coffee consumption per capita.

Traditionally coffee has been boiled in Sweden but today it is being brewed by the majority of households, though boiling is still prevalent in Norrland, on the west coast and in Småland. This change has taken place during the last twenty odd years.

Among some of the more affluent, as well as among townspeople, brewing seems to have been in use from the early 19th century. An inventory of coffee pots and brewing apparatus in Nordiska museet shows a surprising number of different "coffee machines", drip pots of early types going back to De Belloy, several cloth bag brewers, one with a Rumford "hot water jacket", Vienna percolators, reversible pots, vacuum cafetiéres, etc. Through comparing cookery books, coffee literature, diaries, sales catalogues, etc, and by dating some of the brewers by the maker's mark, the author tries to show something of the development of each type and to place the examples in the Nordic museum in their historical context.

Mannen som steg av ballongen

Rolf Kjellström

Förslag om ballongfärd väcks

Ingenjören vid Patentverket i Stockholm, Salomon August Andrée, var den som kom med förslaget att man skulle försöka nå nordpolen med ballong. Han hade gjort vissa provflygningar med ballongen "Svea", och i sällskapet "Kråkorna" hade han redogjort för dessa färder. Det var också i denna krets han först lade fram sina planer på en nordpolsfärd.

Det berättas, att när Andrée samlade kraft och mod för att fullfölja sina ballongplaner, brukade han promenera förbi Nordiska museets byggnad, som då höll på att ta form. Det var en mans verk – Artur Hazelius'. Andrée beundrade mycket Hazelius och inspirerades även av honom. Andrée hade säkert varit tillfreds med att hans ballong kom att hamna på det museet.

Det som kom att spela en avgörande roll för ballongplanen var en promenad som Andrée gjorde med A E Nordenskiöld den 2 mars 1894. Nordenskiöld var riksdagsledamot och en av de aderton i Svenska akademien, men framför allt var han nordostpassagens besegrare och som sådan sin tids store svenske nationalhjälte. Andrée presenterade under denna promenad sin plan för Nordenskiöld, som lyssnade noga, innan han sa: "Ja, det där låter verkligen inte illa; arbeta vidare på det och räkna på mig, när det blir allvar av." P O Sundman, som noga studerat ämnet, har mycket riktigt påpekat, att Andrées projekt aldrig hade kunnat realiseras utan detta stöd av Nordenskiöld.

Nästa steg var att söka medel för en studieresa berörande ballongtekniken utomlands. Framställan bifölls av Lars Hiertas minnesfond.

Mer detaljerade planer för sin nordpolsfärd lämnade Andrée i ett föredrag som hölls dels i Vetenskapsakademien 13 februari 1895, dels i Geografiska sällskapet två dagar senare. Andrée konstaterar här, att tidigare expeditioner gjorts med släde, men att alla dessa misslyckats. Det var nu läge att pröva något annat färdmedel, förslagsvis luftballong. De krav som i så fall måste ställas på en sådan ballong var: 1) Ballongen skulle kunna bära ca 3 000 kilo, 2) ballongen skulle vara så tät, att den kunde hålla sig svävande under 30 dygn, 3) fyllningen av ballongen skulle göras på uppstigningsplatsen, 4) ballongen måste vara styrbar.

Vilka var då skickade att göra en sådan expedition frågar sig Andrée:

> Och hvilka äro väl närmare till att göra ett sådant försök än vi, svenskar? Såsom ett högt civiliseradt folk, som af ålder kännetecknats af det mest oförfärade mod, boende i polarregionens närhet, förtrogna med dess klimatiska egendomligheter och af själfva naturen tränade till att uthärda dessa senare, kunna vi knappast fullständigt frigöra oss från en viss känsla af förpliktelse i nämnda hänseende.

Planen fullföljs

Sedan Nordenskiöld stött Andrées förslag, var det ingen svårighet att finansiera resan. Alfred Nobel utlovade 65 000:–, konung Oscar och Oscar Dickson vardera 30 000:– samt en anonym (Gustaf Retzius med fru) 5 000:–. Andrée var förvånad över hur lätt allt hittills hade gått.

Idén som sådan vidareutvecklad i Andrées föreläsningsturnéer, diskussioner och intervjuer samt skildringar i alla tänkbara

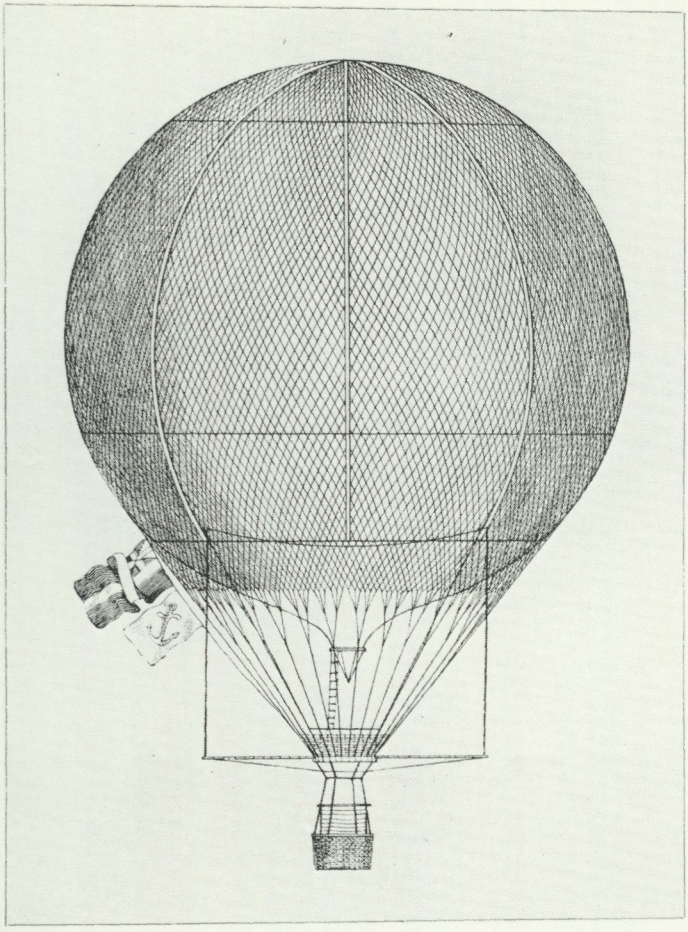

Ballongen "Örnen". Ny ill tidn nr 24, s 20, 1896.

tidningar och tidskrifter – allt bidrog till att ge expeditionen en reklam som saknar motstycke. Förslaget väckte en enorm entusiasm inte bara hos samtidens kulturpersonligheter utan hos folk över huvud taget.

Ny Illustrerad tidning skrev t ex:

Först vända vi naturligtvis uppmärksamheten på den man, som är hela företagets själ, som ej blott från början uttänkt och planlagt färden, utan också "tränat" sig för densamma på ett sådant sätt, att inför hans egna och öfriga sakkunniges omdöme det sagolika skimmer, som i allmänhetens ögon hvilar öfver ett så nytt och oerhördt företag, ej längre existerar. Det är ej någon dumdristig s k hjältebedrift af en äfventyrslysten våghals, hvilken har nio betingelser mot en att misslyckas, som i och med denna färd satts i scen. Andrée är först och främst en lugnt pröfvande vetenskapsman, som noga beräknat alla möjligheter för och emot och tagit sina mått och steg därefter, och hans företag är ej mindre omsorgsfullt förberedt än Nordenskiölds...

När Andrée skulle välja sina två färdkamrater på turen, var det naturligt att vända sig till Nils Gustaf Ekholm, som hade varit Andrées chef vid en meteorologisk övervintringsexpedition till Spetsbergen 1882–83. Ekholm hade avslutat detta uppdrag, som var ett led i ett internationellt samarbete, med stor och erkänd framgång.

Vid "Svenskhuset" på Spetsbergen. Fotot från 1883 i samband med att övervintringsexpeditionen skulle hämtas hem. Ekholm är fjärde man från vänster och Andrée tredje man från höger.

Medlemmarna i 1896 års expedition: Ekholm, Strindberg och Andrée. Foto Gösta Florman, Stockholm 1896.

Han hade senare fullföljt sina akademiska studier och blivit docent i meteorologi, men sitt dagliga arbete hade han som amanuens vid Statens meteorologiska centralanstalt i Stockholm. Ekholms vetenskapliga position skulle onekligen vara en styrka för expeditionen. Efter några dagars funderande lovade Ekholm att delta i färden under förutsättning att vissa prov avseende ballongens bärighet kom att fullföljas.

Den tredje medlemmen i expeditionen blev fil kand Nils Strindberg, som var fysiker och hemmahörande i Stockholm.

Uppdraget att beställa ballongen föll på Ekholm som for till Paris i detta syfte. Eftersom Ekholm ansåg att problemet med gasförluster var av vital betydelse, ville han att beställningen skulle göras hos firman Mallet, vars sammanfogningsmetod ansågs mer tillförlitlig än konkurrenten Lachambre's. När emellertid Ekholm brevledes informerade sina blivande reskamrater om denna ståndpunkt fick han ett telegramsvar, att ballongen skulle beställas hos Lachambre.

På julafton 1895 gjordes beställningen.

Expeditionen 1896

Expeditionen blev vid sin avfärd föremål för ovationsartade hyllningar såväl i Stockholm som i Göteborg. I Göteborg hade man t ex ordnat en festsupé kvällen före avresan med över niohundra personer, och när fartyget "Virgo" lämnade Göteborgs redd eskorterades det av en mängd båtar.

Väl uppe på Spetsbergen satte man igång arbetet, bl a med att bygga ett ballonghus. När ballongen var fylld den 27 juli, meddelade Andrée, att man nu borde bereda sig för avresa, så snart man hade lämplig vind. Ekholm påminde då Andrée om dennes löfte att före avresan undersöka ballongens täthet, vilket man inte hunnit med. Ekholm fick i uppdrag att snarast utföra de aktuella mätningarna, vilka emellertid försvårades av att Andrée inte hade ansett det nödvändigt att förse ballonghuset med tak och inte heller tagit med gasmätare, trots att önskemål om detta hade framförts till honom. Mätningarna gjordes av Ekholm i samarbete med Strindberg och Svante Arrhenius – den sistnämnde senare känd som vårt lands förste nobelpristagare (i kemi). Man fick god tid på sig, eftersom de för projektet gynnsamt betraktade vindarna inte infann sig under de tre närmaste veckorna. Sedan började det bli väl sent att starta och man fick börja tänka på hemfärden. Under rådande omständigheter fanns små möjligheter att framgångsrikt företa någon ballongfärd detta år, så man måste finna sig i att vänta till nästa år.

Det var lätt att tänka sig med vilka känslor Andrée måste tömma ballongen och återvända hem med oförrättat ärende – detta samtidigt som Nansen återvände tillbaka från Arktis efter en tre år lång framgångsrik färd. Andrée hade en trist vinter framför sig.

Efter hemkomsten 1896

Undersökningsresultaten på Spetsbergen hade hos Ekholm sått ett frö av misstänksamhet, och när han på hemväg med "Virgo" dessutom fick veta, att efterfyllningar av ballongen hade gjorts kontinuerligt mellan mätningarna, minskade hans tilltro till ballongens täthet. I samband med ett 25-års-jubileum av expeditionen skriver Ekholm om dessa påfyllningar: "Andrée hade inte underrättat mig om, att några sådana gjordes." Eftersom Ekholm i detta avsnitt givit en i stort sett identisk skildring i ett tidigare sammanhang – det var 1898 – utan just denna passus, har P O Sundman uppfattat detta tillägg som oriktigt och ser det som en efterkonstruktion. Jag kan inte dela Sundmans uppfattning, bl a därför att Ekholm i ett brev redan 20 oktober 1896 till vännen Julius Juhlin skriver: "Dessutom påfylldes gas alltemellanåt, hvarom Aée ej underrättade mig, utan jag fick taga reda därpå av ingenjör Stake, som skötte gasverket." Att Ekholm inte offentligt påpekade samma sak, får ses mot bakgrund av att Andrée var nationalhelgon, och om vilken man nog inte borde skriva något negativt,

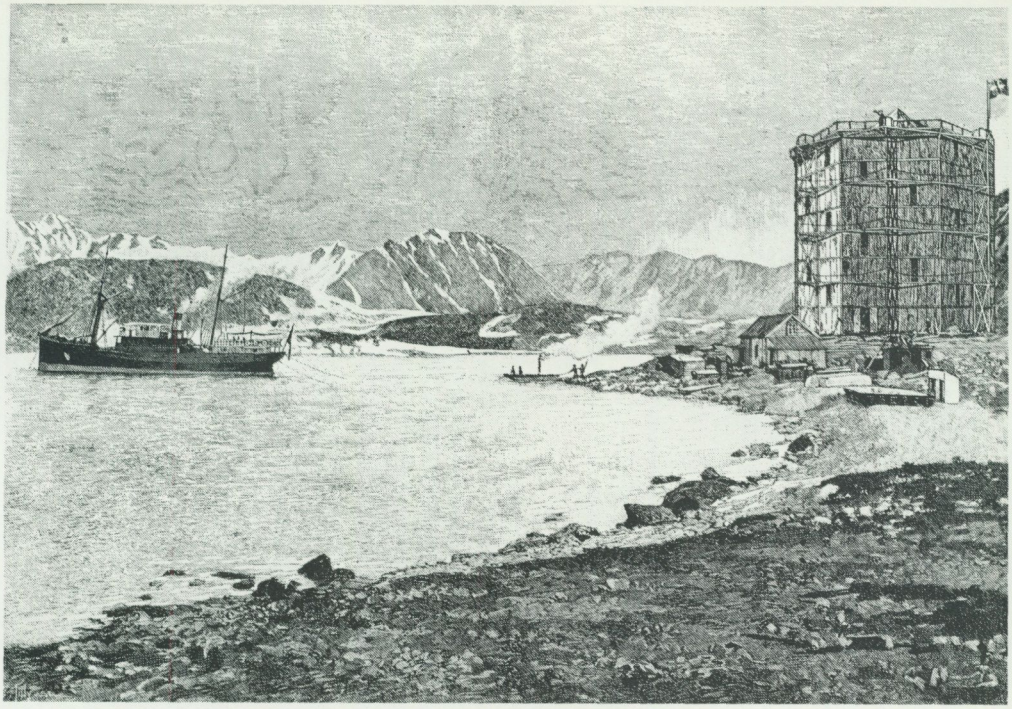

Ballonghuset på Danskön på Spetsbergen. Ny ill tidn nr 34, s 280, 1896.

när han nu rapporterades saknad uppe i polarhavet.

Det här visar också Andrées oförklarliga nonchalans för de viktiga mätningarna av ballongen.

Kritik framförs

Ekholms beräkningar hade gjort honom skeptisk. Det fanns skäl att tro, att ballongen inte skulle kunna nå så långt som man från början beräknat. Ballongen skulle knappast kunna hålla den ursprungligen beräknade hastigheten, särskilt som styrlinornas friktion mot underlaget ytterligare skulle reducera hastigheten. Styrarrangemanget var fortfarande ett icke tillfredsställande löst problem. Innebörden av Ekholms beräkningar kunde – om de var riktiga – bara innebära en sak: ballongen skulle aldrig kunna nå fast mark.

Men Ekholm var beredd att delta i 1897 års expedition under förutsättning att de påtalade defekterna blev åtgärdade. För att klargöra sina åsikter och om möjligt vinna samförstånd med Andrée beslöt Ekholm att hålla ett föredrag i Fysiska sällskapet. Både Andrée och Strindberg var givetvis där. Ekholm poängterade, att man måste göra noggranna beräkningar, för "en ödesdiger missräkning kunde eljest bli följden".

Andrée kommenterade att det skulle räcka med 17 dagars bärighet för ballongen. Vidare menade han, att Ekholms beräkningar av släplinornas friktion borde gälla två släplinor i stället för tre, vilket i så fall skulle ge bättre värden. På detta svarade Ekholm, att han också hade gjort räkneexperiment med bara två släplinor, men det gav faktiskt ett ofördelaktigare värde än vad det blev för tre.

Strindberg nämnde för sin del, att Ekholm inte skulle räkna med friktionen mot snö utan i stället mot is, vilket i så fall

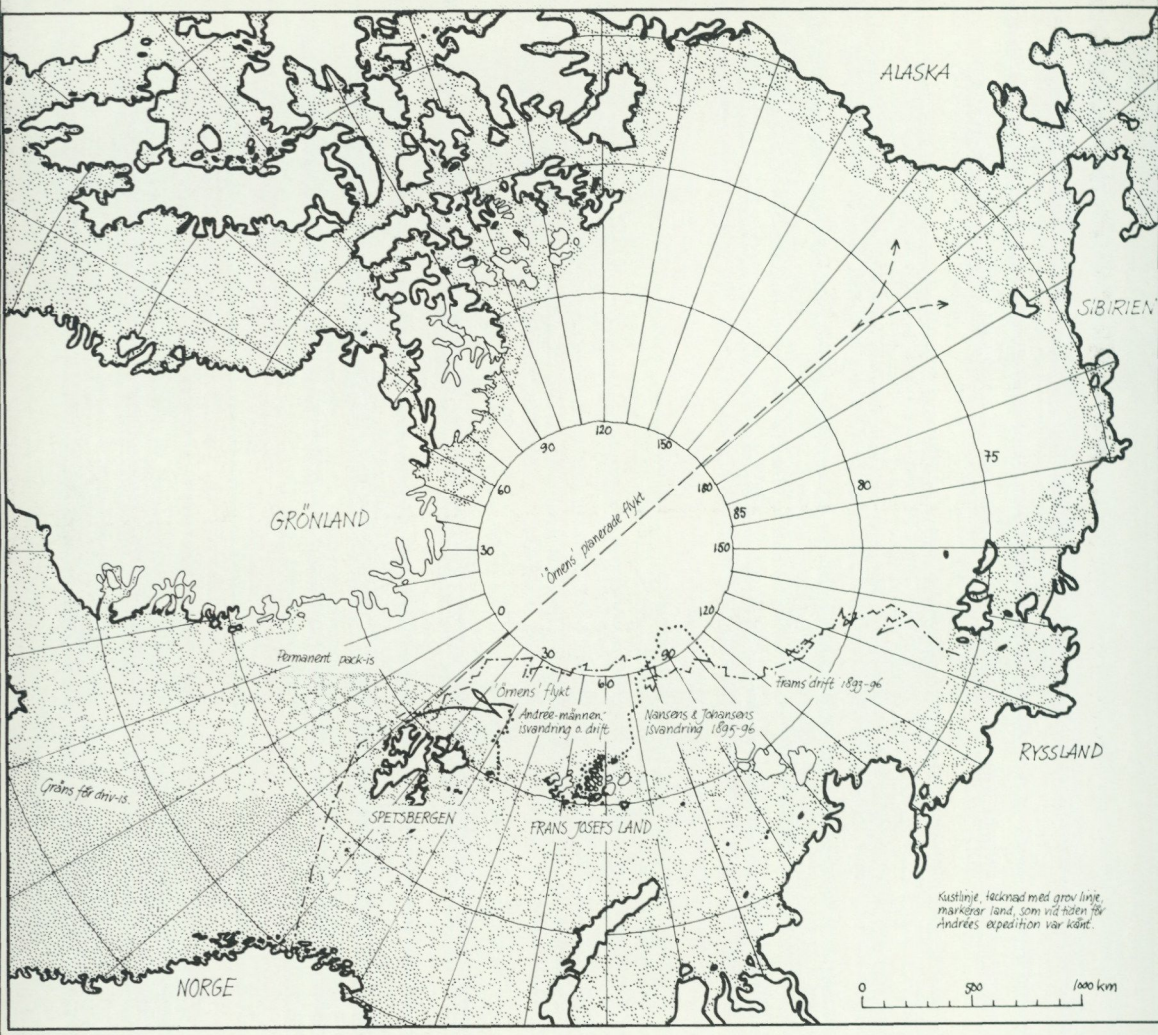

Karta 1. Ritad av Anders Wepsäläinen.

skulle innebära mindre friktion. På detta svarade Ekholm, att det var nog snö man fick räkna med, men ytterligare information om detta gick säkert att få från den nyss hemkomna Nansen-expeditionen. Andrée framhöll till slut, att om man skulle räkna med så ogynnsamma värden som Ekholm gjort, kom man att ställa alldeles orimliga fordringar på ballongen.

Eftersom Andrée inte ville tillmötesgå Ekholms krav, beslöt sig nu Ekholm att definitivt avsäga sig deltagande i 1897 års expedition. Han steg av ballongen.

Ekholm var inte den förste att uttrycka tvivel. Av arktiska forskare hade t ex såväl Greely som Markham – båda med stor egen arktisk erfarenhet – bedömt planen som dumdristig. Den norske polarforskaren Nansen skrev till Andrée, att han ville bedöma en man efter sina förtjänster och inte bara efter hur expeditionen skulle lyckas. Detta tog man i utgåvan av "Med Örnen

mot polen" som intäkt för Nansens tilltro till projektet. Det var i själva verket tvärtom, vilket också P O Sundman påpekat, och det framgår också tydligt i annat sammanhang.

När så Ekholms åsikter blir kända, lämnar de spår i dagstidningarnas referat. Stockholmstidningen skriver t ex den 29 september 1896:

> Det märkliga meningsutbytet skall nog väcka undran. Man hade vant sig vid att anse allt vara klappadt och klart i fråga om ballongfärden – utom sunnanvinden, som ej ville blåsa. Kanske var det bäst?

Detta var onekligen en kursomläggning i attityden. Ekholms kritik fick tidigare anhängare av idén att tänka om, t ex Svante Arrhenius, som försökte att få även Strindberg att avstå från att delta.

Men Andrée själv då, vad tänkte han? Ja, kanske han tyckte det nu var besvärande med all den reklam som expeditionen fått. Själv hade han väl nu egentligen bara att välja på två saker: antingen att erkänna inför sig själv och andra att Ekholms krav var motiverade och att de egna beräkningarna var felaktiga, eller att tillbakavisa Ekholms kritik och vidhålla att det var han själv som hade rätt.

Vad egentligen Andrée själv tänkte, vet man inte, men det vore märkligt om han inte på något sätt skulle ha tagit intryck av det Ekholm sagt. På mig ger Andrées inställning intryck av att han ville få resan avklarad – ju fortare desto bättre. Mentalt orkade han inte hålla på med expeditionen längre. Det fick gå som det ville. Han tänkte mer på vad folk skulle säga än på själva saken. Både polarforskaren Swerdrup och P O Sundman är övertygade om, att Andrée var medveten om att expeditionen skulle misslyckas. Men oberoende av detta kände han sig tvingad att fullfölja planerna.

Att få en ersättare för Ekholm var verkligen ingen svårighet. Det var många som ville vara med, men utvald blev civilingenjören Knut Frænkel.

Expeditionen 1897

Med kanonbåten "Svensksund" for expeditionen ånyo upp till Spetsbergen i maj 1897.

Ballongfärden

Den 11 juli startade ballongen "Örnen". Ballongens färd blev ingalunda lik en örns flykt, vilket man av namnet skulle ha kun-

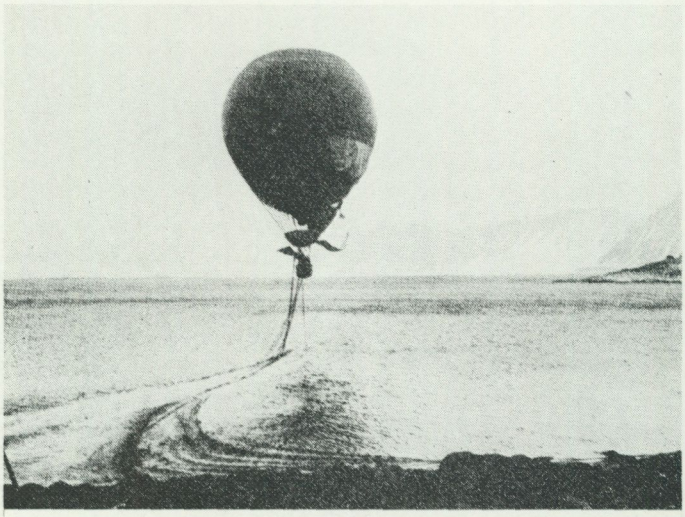

"Örnen" driver i nordostlig riktning ut över Virgo hamn med släplinorna i vattnet. Foto ur "Med Örnen mot polen" s 82.

Två gånger gick Andrée den 19 juli upp på taket till den fallna ballongen och granskade noga horisonten åt alla håll. Foto Andrées polarexpedition 1897.

nat hoppas på, utan snarare den hos en skadeskjuten hönsfågel. Redan strax efter starten sjönk ballongen, så att gondolen doppade i vattnet, vilket man kompenserade genom att offra barlast. En stor fadäs var dessutom att styrlinorna förlorades vid starten. Genom förlusten av styrlinorna och barlasten steg ballongen till ca 600 meters höjd, varvid den ytterligare förlorade bärkraft.

Förutsättningarna för ballongfärden hade med ens blivit helt annorlunda rent praktiskt, än vad de teoretiskt förmodades bli: viktminskningen och förlusten av styrlinorna omintetgjorde planen att hålla ballongen på den lämpliga höjden 150–200 meter, och ballongen var dessutom inte styrbar. "Örnen" hade i ett slag förvandlats till en fritt svävande ballong.

"Örnens" färd kan indelas i en frifärd, då den svävade fritt, och en släpfärd, då den hade markkontakt. Frifärden varade 10 timmar och 29 minuter och släpfärden varade 55 timmar och 4 minuter, varav den dock låg stilla i ca 14 timmar. Ballongen var alltså totalt i rörelse – inklusive viloperioderna – i mindre än tre dygn.

Om expeditionen haft en osannolik tur med vindarna var målsättningen den att ballongen skulle tillryggalägga 3 700 km. Den faktiskt tillryggalagda sträckan var 430 km i huvudsaklig nordostlig riktning från Danskön.

På isen

Så befann sig nu de tre männen där bredvid sin ballong på isen. Vad hade de att falla tillbaka på?

Erfarenheterna av polartrakterna var

minst sagt begränsade och inskränkte sig till ett begränsat landområde på Spetsbergen. Polarisen kände man tydligen mycket litet till. Före besöket på Spetsbergen hade Andrée tydligen inte varit norr om Dalälven.

Frænkel och Strindberg var i sina bästa år, och Andrée var medelålders. Kanske var både Frænkel och Strindberg i god trim, men några idrottsmän var de knappast.

Utrustning

För dessa tre män stod nu ett enormt lass med utrustning och väntade på att bli draget vidare – en utrustning som utformats efter Andrées uppfattning, att det i första hand var ballongen som skulle föra expeditionens medlemmar till målet och hem igen. De var ovana vid kyla och fysiska ansträngningar och hade begränsade kunskaper om det landskap de skulle igenom. Vilken situation!

Slädarna

Om nu inte ballongen skulle fungera som man önskade, vilket dock Andrée betraktade som föga sannolikt, återstod möjligheten att på traditionellt sätt ta sig fram med släde och båt. Skillnaden var bara den, menade Andrée, att man kunde göra resan utvilad. Så enkelt var det dock knappast. Man hade inte den erfarenhet, som man hade haft om man från början startat med slädar. Då hade man kunnat gå så långt norrut, som man ansåg sig klara av. En annan viktig sak hade Andrée också bortsett ifrån: att det var en viss skillnad mellan att, som i Andrées expedition, dra slädarna själv, och att som i Nansens fall, ha hundspann som drog.

"Örnen" omedelbart efter landningen på isen den 14 juli 1897. Foto Andrées polarexpedition.

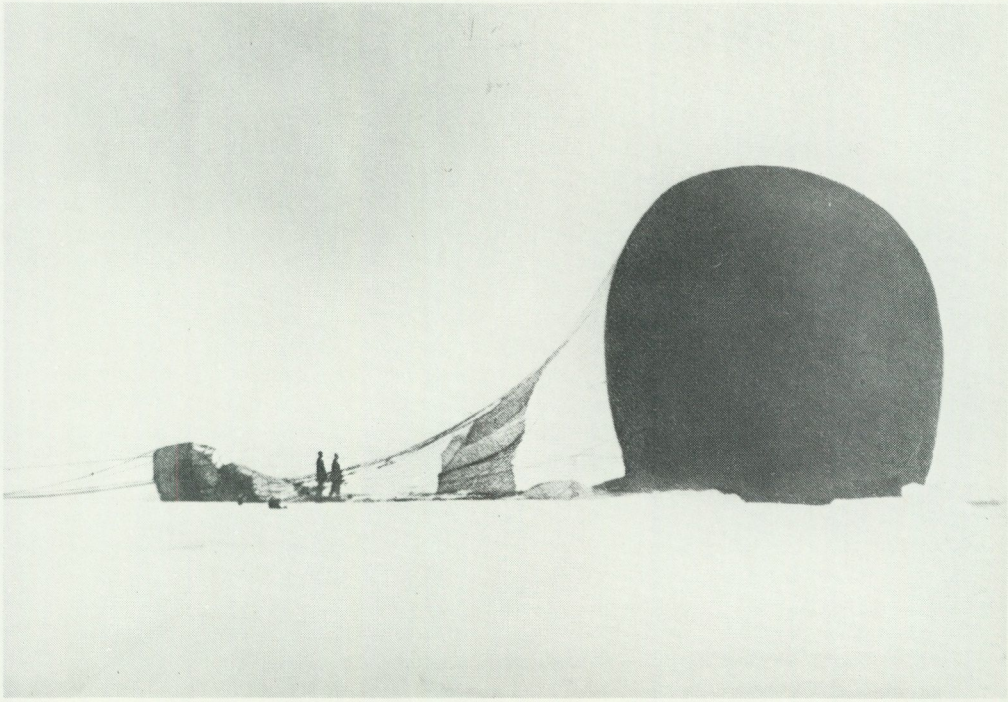

Båten dras fram mellan isblocken på Frænkels kälke. Frænkel till vänster på bilden och Andrée till höger. Foto Andrées polarexpedition.

Expeditionens slädar – tillverkade i ask – var en gåva från staden Gränna. De var 2,9 m långa och 0,54 m höga och kunde formas med olika bredd. Man hade två par, av varandra oberoende medar, ett bredare och ett smalare par. I praktiken visade det sig emellertid att den breda meden var den som kom till användning och att medarna måste beslås med kopparplåt. Detta gjorde dem naturligtvis tyngre än de 12,7 kilo de från början vägde. I och för sig var slädarna både lätta, starka och smidiga och de hade varit utmärkta på plan is. Den verklighet som mötte männen var dock en helt annan, där de styva och spetsiga brättena passade otroligt dåligt. Dragskacklar hade nog också varit att föredra framför de draglinor som nu fanns till hands.

Var och en av de tre slädarna lastades med över 200 kilo. Tyngden gjorde att man fick hjälpas åt att dra en släde i taget, vilket naturligtvis sinkade framfarten enormt. Efter en omlastning den 27 juli blev packningen lättare, men ännu den 10 augusti hade varje man ca 157 kilo att dra. Och ungefär så mycket kan man nog räkna med att de drog ända fram till Vitö-lägret.

Provianten

Provianten var beräknad för tre och en halv månad. Från början vägde provianten 767 kilo inklusive vatten och koksprit. Men denna vikt hade naturligtvis reducerats, när man började isvandringen, och sedan fick man sortera ut efter hand. Provianten innehöll ett brett sortiment. Bl a hade man med en del spritvaror. Under vägen drygade man ut förrådet genom att skjuta ett flertal isbjörnar, vars kött man dock tog till vara i mindre omfattning.

Som ett exempel på en finare middag kan menyn från den 18 september anföras:

Andrée vid en fälld björn. Bilden troligen tagen den 19 juli 1897. Foto Andrées polarexpedition.

Sälstek och ismås stekt i smör och sälspäck, sällefver, – hjärna och njure. Smör och Schumacherbröd.
Vin
Choclad med Mellins foodmjöl och Albert cakes och smör
Gateau aux raisin
Hallonsaftsås
Portvin 1834 Anyonio de Ferrara skänkt av Konungen

Maten värmdes på ett fotogenkök, som man anmärkningsvärt nog inte hade fått med reservdelar till.

Kläder

Klädesutrustningen hade nog diskuterats med Nansen, som hade klarat sitt polaräventyr i liknande utrustning som den Andrée hade. Men det verkar ändå som om vissa plagg var av undermålig kvalitet, t ex strumpor och underkläder, för de slets ut fort. Utrustningen motsvarade inte de anspråk man borde ställa på kläder för långvarig vistelse i polarisen. Av övrig utrustning var t ex inte heller tältet ändamålsenligt. Männen hade också en gemensam sovsäck, vilket innebar fler olägenheter än fördelar.

Isvandringen

Från den plats där ballongen landat låg nu Nordostlandet på Spetsbergen i sydsydväst. Strax norr om Nordostlandet låg ögruppen Sjuöarna. Söder om landningsplatsen och öster om Nordostlandet låg något man kallade "Gillis Land", som emellertid visade sig vara Vitön. Österut låg Frans Josefs land. Vad skulle man nu gå emot? Sjuöarna låg närmast – ca 320 km i sydväst, och där fanns också en depå utlagd. Det var ju också i riktning mot utgångsplatsen. Men

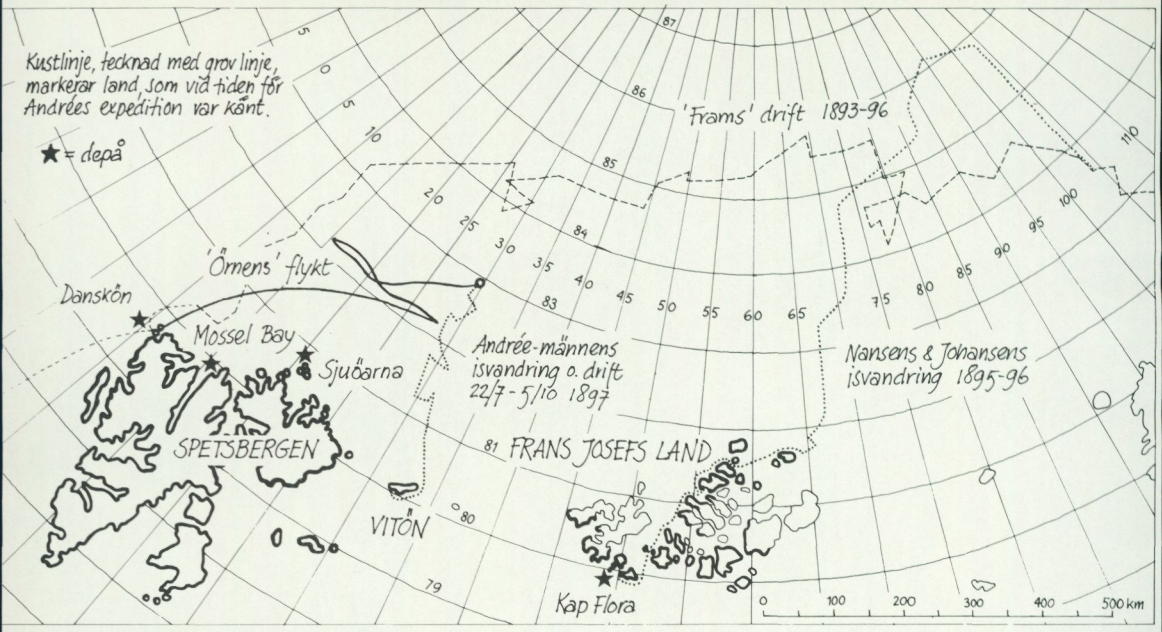

Karta 2. Ritad av Anders Wepsäläinen.

Kap Flora på Frans Josefs land lockade också. Där fanns en stor depå, och platsen var känd från Nansens expedition, och dessutom fanns här chans att träffa forskningsresanden Jackson och hans fartyg, vilket Nansen gjort. Man kunde också stanna kvar på platsen och bara invänta att drivisen skulle föra dem närmare fast mark i söder.

Det landskap man nu hade hamnat i, var ett hav fyllt av drivis. Flak av olika form och storlek bildade en sammanhängande yta tills den bröts av rännor och råkar. Ibland hade isen pressats samman till vallar av olika storlek. Underlaget var stundtals så att fötterna halkade på det, stundtals så att slädarna fastnade i det. Rännor och råkar tvingade till omvägar och från mitten av augusti var vattensamlingarna ofta täckta av nyis eller snö, så att man inte såg dem utan gick ned sig i vattnet. Det var med andra ord en mödosam terräng de hade framför sig, när de nu skulle börja gå – helt annorlunda än den plana och fina terräng de från början tycks ha tänkt sig.

De valde nu att gå mot Kap Flora. När de kämpat i 12 dagar mot detta mål, hade de knappast kommit något österut över huvud taget. Vad de vann i sträcka på dagen tog isdriften igen på natten. Det var meningslöst att kämpa vidare mot naturkrafterna, och de beslöt sig nu för att istället gå mot Sjuöarna. Men också detta vägval var emot isdriften. Det blir allt jobbigare för dem allteftersom veckorna går. Den 2 augusti hinner de bara två km på tio timmar. Den 9 september orkar de inte gå mer än sex timmar. Nu börjar också underlaget bli allt mer svårforcerat och krafterna börjar definitivt tryta.

Efter 12 dygn på väg mot Frans Josefs land och 40 dagars vandring mot Sjuöarna samt 12 vilodagar, summa 64 dygn, överlämnar de sig helt i isens våld, vilket de egentligen varit i alltsedan "Örnen" landade på isen. Det är inte mycket närmare Sjuöarna man kommit, några kilometer bara. De inrättar ett läger på ett isflak och låter isdriften helt sköta förflyttningen. Den 2 oktober bryts isflaket med lägret sön-

der, och männen tvingas ta sig i land på den relativt närbelägna Vitön, där de slår läger den 5 oktober.

På Vitön

På Vitön orkar man bara göra det allra nödvändigaste för att ställa iordning lägret. Sina bästa krafter har de förbrukat på vandringen, som inte förde dem närmare målet. Deras hälsa hade heller inte varit anmärkningsfri. Diarréer och fotskador hade satt ned krafterna.

Dödsorsaken

De tre männen torde ha avlidit ganska snart efter ankomsten till Vitön. Strindberg dog tydligen först, för honom hade man begravt. Andrée och Frænkel återfanns inne i tältet.

Det har spekulerats mycket i vad som orsakat männens död. Koloxidförgiftning har nämnts, men den mest accepterade lösningen presenterades av läkaren E A Tryde. Denne menar, att männen dött av trikinos, som de fått genom att äta isbjörnskött. Diarréerna är ett tydligt symptom på sjukdomen, menar Tryde. Han konstaterar också att trötthetен var betydligt större än den som även de våldsammaste ansträngningar skulle ha framkallat hos så starka och friska män. Däremot, menar Tryde, kan man uppfatta trötthetен som den vid trikinos typiska mattheten och olustkänslan. Sundman ansluter sig till Trydes tolkning. Bakgrunden till trikinos-teorin är att men funnit trikinos i rester av isbjörnskött på fyndplatsen på Vitön. Därmed är ju inte alls sagt att männen behöver ha fått det.

För min del tror jag inte alls, att männen dog av trikinos. Visserligen finns några symptom, som kan antyda sjukdomen: diarré och ögonbesvär, men å andra sidan saknas andra symptom som hög feber, muskelvärk och andningssvårigheter. Diarrén kan man ha fått på andra sätt, t ex genom ovanan vid färskt isbjörnskött, som delvis åts rått. Överansträngning kan också ha fått magarna i olag. Problem med ögonen får man lätt i ett is- och snölandskap.

Man kan också fråga sig, varför Andrée och de andra skulle få trikinos, när man så sällan hör det från fångstmän uppe i norr. Och varför fick i så fall inte Nansen och Johansen det, som vistades i precis samma område som Andrée och som ändå levde i 15 månader till stor del just på isbjörnskött och späck. Dessutom kan tilläggas, att just isbjörnarna i det aktuella området är mindre anfäktade av trikinos än isbjörnar t ex på Grönland. Det verkar dessutom osannolikt, att männen med trikinos i kroppen skulle ha orkat så länge, som de ändå gjorde.

Förklaringarna som lämnats i den omfattande litteraturen om Andrée-expeditionen avseende dödsorsaken, har jag funnit onödigt långsökta. Man – och allra minst Tryde – har inte förstått, hur det känns att dra en släde som väger 150–200 kilo. Man har inte insett vilket inferno dessa män hade och att vidriga omständigheter kan ta livet av en människa.

Skönlitterärt är det en författare, som kommit dessa känslor nära, även om han inte har skrivit om någon expedition. Det är Björn-Erik Höijer, som i sin bok "Mannen på myren" visar, att han vet hur det känns att dra ett tungt lass vid dåligt före.

De ytterst hårda kroppsliga ansträngningarna under en längre tid i förening med en tilltagande modlöshet, som ökade när sanningen inte längre kunde förträngas samtidigt som kölden och vintermörkret slöt sig kring männen – det var det som tog dem. Vad de medicinskt-tekniskt dog av spelar mindre roll. De var totalt slut. Man kan gissa, att sedan Strindberg dött gick det nog fort. Jag tror att de låg i en slags dvala och inte behövde lida.

Synen på expeditionen

De meteorologiska förhållandena i Arktis var rätt okända för expeditionens medlemmar. Ekholm hade dock påpekat, att man inte bara skulle räkna med raka vindbanor, som man från början utgått ifrån. Andrée negligerade risken för dimbildning sommartid – den dimbildning som Markham varnat för och som kom att få en sådan

förödande effekt genom nedisning av ballongen. Tätheten var inte som den borde och antagligen hade ballongen också försämrats och skadats i samband med en storm 1897. Styrningen var en annan sak som endast teoretiskt hade fått sin lösning.

Utrustning som tält, sovsäckar, kläder var undermålig. Slädarna visade sig vara olämpliga i den terräng det gällde. Provianten var bra men alltför omfattande. Som helhet vägde utrustningen alldeles för mycket. För att ha haft en chans att klara sig, borde man ha övergett den tunga utrustningen och provianten och istället förlitat sig på det man kunde jaga, samtidigt som man snabbt förflyttade sig.

Valet att gå mot Kap Flora var misslyckat, dels därför att de inte kom någonstans, dels därför att de satsade sina bästa krafter där. Vägen mot Sjuöarna var nästan lika misslyckad den. Om de istället lugnt hade inväntat vintern på ballongplatsen, hade de haft en säker isdrift ned mot Sjuöarna och förråden där. Då hade de dessutom varit utvilade. Hela utrustningen var dåligt testad. T ex kan nämnas att Andrée vid sina beräkningar på energitillgången hade mätt åtgången av fotogen inomhus på sin egen skrivbordslampa istället för på en av de lampor som skulle med på expeditionen och brinna ute.

Jag tror inte heller att man hade gått in för att dra slädarna själv, om man hade prövat att dra dem med 200 kilos packning. Man hade nog i så fall noggrannare tänkt över, vad som var nödvändigt att ha med. Var och en kan på Andréemuseet i Gränna studera massor av föremål, som man skulle kunna ha lämnat hemma, från sidenskjortor – att ha om ballongen hamnade i Ryssland och man skulle bli bjuden till tsarens hov – till tjocka läroböcker i navigation, ett ämne som hade varit bra att behärska innan man for. Nansen hade för sin del noga prövat sin utrustning.

Man hade heller inte tagit lärdom av Nansens erfarenheter beträffande terrängens beskaffenhet. Slädarna var som sagt olämpliga att dra över isvallar.

Andrée menade att svenskar var de som var bäst skickade att genomföra en tur som den han skisserat. I ett annat sammanhang gav dock Nansen uttryck för den uppfattningen, att norrmännen var det folk som bäst passade för polarforskning. De fick båda chansen att visa vem som hade rätt. Dessa två exempel ger väl ingen anledning till några generaliseringar, men det torde knappast råda någon tvekan om, vem som kom sanningen närmast.

Andrées plan var – som P O Sundman så träffande påpekat – ett utmärkt romanförslag i Jules Vernes anda, men som helt saknade verklighetsunderlag.

Hur kunde då denna dårskap få luft under vingarna? Och hur kunde den väcka sådan entusiasm och få sådant stöd av sin samtids framstående och annars omdömesgilla personer?

Rent allmänt var naturligtvis idéen med en ballongfärd fantasieggande, storslagen, djärv, spännande, och till synes snillrik. Men dessutom fanns en möjlighet att hävda nationens intresse. De stora geografiska upptäckterna har alla varit stora nationella mål. Kanske just kampen om nordpolen – under den tid det här gäller – kom att bli det allra mest prestigefyllda målet. För Sveriges del skulle nu Andrée kunna ge sitt land en enorm prestige.

En uppfattning om expeditionen har varit att den så när hade lyckats. Detta är helt felaktigt. Andrées expeditionsplan var, för att sammanfatta det hela, ett dödsdömt företag från början till slut. Sedan det väl bar iväg med ballongen hade man i praktiken ingen chans att klara livet. Åtminstone skulle de aldrig ha kunnat klara resan utan att – i moment efter moment – ha haft en otrolig tur. Men tur är inte det första man skall bygga en polarexpedition på. Under sker sällan.

Expeditionen med "Örnen" var en skrivbordskonstruktion utförd av skrivbordsmänniskor.

En annan sak är att männen höll ut förvånansvärt länge. För den livsvilja de visade och för den kamp de presterade under rådande vidriga förhållanden, måste man hysa den största beundran.

"Svensksund" med de tre männens lik går upp i Stockholms ström den 5 oktober 1930. Foto ur "Med Örnen mot polen" s 371.

Expeditionens öde okänt

Det var inte många livstecken man fick från Andrée-expeditionen, men ett var en brevduva som sköts vid ca 82 breddgraden. Den hade ett meddelande fäst vid sig som bl a meddelade att allt var väl.

Åren gick. Ekholm gav uttryck för sin uppfattning, att expeditionen måste ha gått under. Men var fanns männen? Och hade Andrée försökt att hålla ballongen uppe eller istället försökt att rädda expeditionen i tid?

Ekholm var kritisk mot Andrée men behöll det för sig själv.

Expeditionen hittas

Det skulle dröja ända till 1930, innan man fick visshet om expeditionens öde. En liten norsk kombinerad fångst- och vetenskaplig expedition kom till Vitön. Två besättningsmän fann männens sista läger och man tog till vara det som kommit fram under snön. Fyndet väckte ett enormt intresse.

En svensk journalist, Knut Stubbendorff, chansade på att det skulle ge något, om han själv tog sig till platsen. Det gjorde det – han gjorde vad man idag skulle kalla århundradets scoop. Han fann nämligen inte bara Frænkels lik utan också en mängd föremål, unika filmer, för att inte tala om dagböckerna. Allt registrerade han och tog till vara på ett imponerande noggrant och vetenskapligt sätt.

Hemfärd och begravning

Liken av de tre männen fördes till Tromsö – först Andrée och Strindberg och senare Frænkel. Här hölls en minnesgudstjänst i domkyrkan.

Från Tromsö fördes männen till Sverige av kanonbåten "Svensksund", samma båt som en gång förde dem upp till Spetsbergen. Båten blev mycket uppmärksammad under hela sin resa längs Norges kust.

Vid hemkomsten till Sverige angjorde "Svensksund" först Göteborg. Det var från denna stad som de tidigare expeditionerna utgått och den hade också visat Andrées expedition ett mycket stort intresse. Den del av fosterjorden som tog farväl av dem för 33 år sedan skulle nu åter hälsa dem välkomna. En fantastisk mängd människor hade samlats på kvällen. Bland talarna märktes överstelöjtnanten Swedenborg, som 1897 var med till Spetsbergen, beredd att deltaga i ballongfärden om någon av de

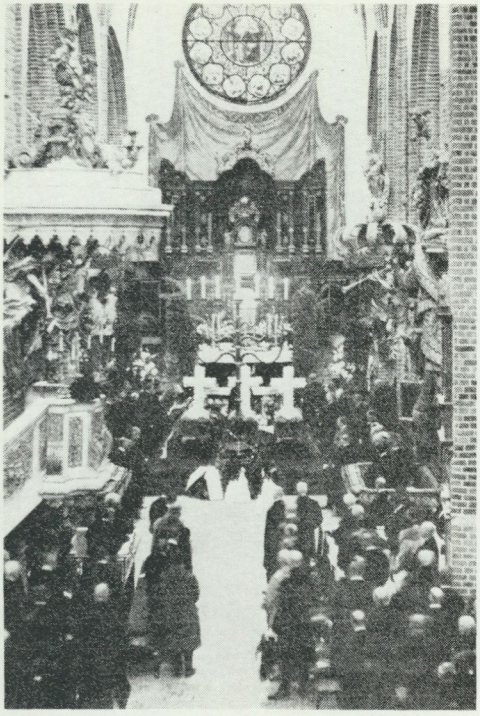

Begravningen i Stockholms Storkyrka. Foto ur "Med Örnen mot polen" s 375.

övriga skulle få förhinder. Märkbart rörd fick han nu ta emot sina gamla kamrater. Med blottade huvuden sjöng man Stenhammars Sverige.

Färden gick nu vidare mot Stockholm. Under hela resan skedde uppvaktningar med bl a båt och flyg. Sista biten in mot Stockholm eskorterades "Svensksund" av en flotteskader, en mängd fritidsbåtar samt flyg.

Vid ankomsten till Stockholm tog konungen emot samtidigt som alla kyrkklockor började ringa. Sorgetåget drog vidare in mot staden, bl a med deltagande av de män som funnit liken på Vitön. I Storkyrkan högtidstalade ärkebiskop Nathan Söderblom, som hälsade männen på följande sätt: "Välkomna hem. Välkommen Andrée. Välkommen Strindberg. Välkommen Frænkel. Det har dröjt länge."

Samma kväll hölls en minnesfest anordnad i Stockholms stadshus. Här talade bl a Svenska akademiens sekreterare Erik Axel Karlfeldt. Några dagar senare fördes männens kvarlevor till Stockholms krematorium. Den långa resan var slut.

Det mottagande som de döda männen fick saknar motstycke i vårt land och torde ha få paralleller överhuvudtaget. Männen återvände som hjältar.

Synen på Ekholm

Ekholm blev däremot ingen hjälte. Han hade varit för vardagsnära och för ifrågasättande för att sätta sitt liv på spel för en så pass osäker sak som expeditionen ju också så småningom visade sig vara. En förutsättning för hans deltagande var att mätningar och beräkningar fullföljdes och att eventuella brister åtgärdades. Ur Ekholms synpunkt fick dessa prov gärna fördröja expeditionen ytterligare ett år.

Som meteorolog blev Ekholm känd. Han

Nils Gustaf Ekholm. Ny ill tidn nr 24, s 197, 1896.

utarbetade metoder för att förutse vinden för det närmaste dygnet och han organiserade det svenska stormvarningsväsendet. Hans främsta insatser faller inom den dynamiska meteorologien. Han slutade som professor.

Som forskare var Ekholm rikt begåvad och en arbetsmänniska som få. Han var en ganska stridbar natur, med bestämd egen vilja, envis och originell.

När Ekholm avstod från att resa med "Örnen" betraktades han av en allmän opinion som feg. Han betraktades som en slags förrädare för det han inte ville offra sitt liv för en vanvettig sak, och det av folk som själva näppeligen skulle offra livet ens för en vettig sak.

Det finns mycket som tyder på att Ekholm fick lida för att han avstod från att resa med Andrée. Han fick livet ut leva med att betraktas som svikare. Jag tycker mig se i Svante Arrhenius nekrolog över Ekholm, att han ovanligt sent fick inträde i akademierna och att de svenska ordnarna uteblev. Från utlandet hade emellertid Ekholm redan 1892 uppmärksammats med medlemskap i Royal Meteorologi Society i London.

Synen på Ekholm och hans roll i expeditionen återspeglas också i en talande tystnad i praktiskt taget all litteratur i ämnet – utom i P O Sundmans böcker. På det lilla fina Andrée-museet i Gränna är Ekholms namn över huvud taget inte nämnt, liksom det inte heller finns ett enda kort på honom. Det är genant.

Ekholm hann aldrig få uppleva sanningen om Andrée-expeditionens öde – han dog 1923 – men han hade ju ändå anat sig till den. När den kom fram, visade det sig mycket riktigt att Ekholms profetior hade slagit in, men med den skillnaden, att de värden som Ekholm utgått ifrån – och som Andrée karakteriserat som så överdrivet negativa – ändå hade varit alltför optimistiska.

Det är Ekholm som framstår som vinnaren i en expedition där annars alla blev förlorare. Det var han som vågade säga sanningen och det var han som bortsåg från vad folk och auktoriteter trodde och tyckte. Att Ekholm bedömts som feg är felaktigt och beklagligt. Han var i själva verket den djärvaste av dem alla.

Källor och litteratur

Föreliggande uppsats bygger framför allt på den av Svenska sällskapet för antropologi och geografi utgivna "Med Örnen mot polen", P O Sundmans "Ingen fruktan, intet hopp", samt E A Trydes "De döda på Vitön". För speciella synpunkter tackar jag Mauritz Eriksson, Hudiksvall. Jag tackar också Anders Wepsäläinen för de instruktiva teckningarna.

Aftonbladet, 28 sept 1896.

A G N, Nansens och "Frams" återkomst, *YMER,* h. 3, s 193–202. 1896.

Andrée, S. A., Förslag till polarfärd med luftballong, *YMER* 1895, s 55–70. 1895.

– Rapport angående 1896 års svenska polarexpedition, *YMER,* häfte 3, s 181–195. 1896.

Andrée, S A, Strindberg, N, och Frænkel, K, Med Örnen mot polen. Utg av Svenska sällskapet för antropologi och geografi. 1930.

Dagens Nyheter, Professor Arrhenius om professor Ekholm, 6 april 1923.

Ekholm, N G, Andrées polarexpedition skildrad af ballongfabrikanterna Hrr Henri Lachambre och Alexis Machuron, *YMER* 1898, s 185–195. 1898.

– Hvad har det blifvit af Andrée-expeditionen? *VARIA* 1899, s 745–756. 1899.

– Om väderleksförhållandena i norra polarområdet under sommaren, särskildt med afseende på den tilltänkta polarfärden i luftballong, *YMER* 1895, s 211–218. 1895.

Eriksson, G, Kartläggarna. 1978.

Höijer, B E, Mannen på myren. 1957.

Ny illustrerad tidning, nr 24. 1896.

– nr 34. 1896.

Linder, G, Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen: några minnesbilder. 1918.

Pallin, H N, Andréegåtan. 1934.

Schytt, V, Efterskrift. I S A Andrée, Nils Strindberg och Knut Frænkel, Med Örnen mot polen, s 318–319. 1978.

Stockholmstidningen, 29 sept 1896.

Sundman, P O, Ingen fruktan, intet hopp. 1968.

Svenska Dagbladet, 28 sept 1896.

Tryde, E A, De döda på Vitön. 1952.

Wallén, Axel, Biografier över Nils Gustaf Ekholm, Vetenskapsakademiens årsbok, nr 23, s 273–285. 1925.

Summary

The man who stepped off the balloon

In 1895 S. A. Andrée suggested that an attempt be made to reach the North Pole in a balloon. In 1896 he went up to Spitzbergen with Ekholm and Strindberg. The journey could not be made that year because it took time to get the balloon ready and later there were no favourable winds.

One of the members now decided to desist from the next year's journey – that was Ekholm. He thought the balloon to be altogether too leaky and that it would never reach land after passing the North Pole.

A new attempt was made in 1897 with a new member, Fraenkel, in place of Ekholm. The balloon remained air-borne for less than three days. From that point in the Arctic Ocean they now attempted, with sleighs, to reach first Cape Flora in Franz Josef Land and then the Seven Islands. The strong ice-drift, however, frustrated these plans and they came hardly any closer to their goal. In due course the ice-drift brought them into the vicinity of Vitön (White Island) where they set up the camp which was to be their last.

Years went by without anything being known of the fate of the exhibition. Not until 33 years later, in 1930, were their bodies found. Strindberg had been buried and Andrée and Fraenkel lay inside the tent. There has been much speculation concerning the cause of their death. Carbon monoxide poisoning and trichinosis, for example, have been suggested. But it must be remembered that they had had a very arduous trip, pulling sleighs that weighed 150–200 kg. I believe, instead, that their death must be ascribed to this cause: the extremely strenuous and lengthy physical exertion in combination with a growing dispiritedness, which increased when the truth could no longer be ignored and the cold and winter darkness closed around them. The medical cause of their death is of little consequence. They were totally exhausted.

Whereas Andrée and his men stood out as Arctic heroes, Ekholm had to suffer for having refused to join the 1897 expedition. He was regarded as cowardly and something of a traitor for the rest of his life. When the expedition was found, Ekholm's predictions proved to have been correct. Ekholm himself never learnt the truth about the expedition, for he died in 1923, but he had a presentiment of its fate.

It is Ekholm who stands out as the great winner in an expedition in which all were losers. It was he who dared to speak the truth and he who disregarded what people and authorities thought and believed. That Ekholm was considered cowardly is wrong and regrettable. He was in fact the boldest of them all.

Mygghuvan

Annika Österman

Hösten 1968 fick Nordiska museet som gåva en mygghuva från Junosuando socken i Norrbotten. Eftersom någon mygghuva tidigare inte fanns i våra samlingar var den ett välkommet och välbehövligt nyförvärv. Vad är då en mygghuva? Eftersom den för de flesta, frånsett ett fåtal människor i nordsverige, är ett ganska okänt eller i varje fall osett plagg behövs en beskrivning.

Själva funktionen framgår genom namnet. Den användes för att man i någon mån skulle kunna skydda sig mot myggen under den varmaste årstiden då man för värmens skull egentligen inte behövde någon huvudbonad. Följaktligen är den gjord av tunt tyg, i det här fallet är den sydd av gråvit bomullslärft. Hur huvan är konstruerad framgår bättre av bifogade skiss än av ett fotografi. Den är skuren i ett stycke och har en söm mitt över hjässan. Den är drygt 45 cm lång och vidgar sig nedåt till en krage som går ner över axlarna. Huvans vidd nedtill som är 130 cm har delvis åstadkommits genom fyra stycken infällda kilar. Öppningen för ansiktet är som synes förhållandevis liten. På så vis skyddas åtminstone nacke, hals, öron och en del av ansiktet.

Det ovanliga i sammanhanget är att den som gav oss mygghuvan, Erik Lundemark från Luleå, lät den åtföljas av en lång och intressant uppteckning där han redogjorde för de iakttagelser och efterforskningar han gjort om den. De var i det här fallet särskilt välbehövliga. Dels hade vi inte tidigare något plagg av det här slaget i samlingarna, dels hade det i våra frågelistor heller inte frågats om hur människor skyddade sig mot myggplågan innan olika kemiska myggmedel kom i handeln.

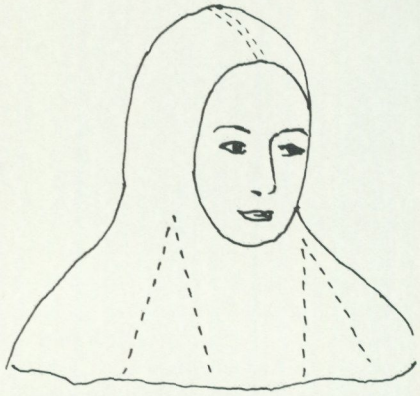

Uppteckningen följer här nedan, men först några ord om givaren och hans speciella relationer till Nordiska museet. Erik Lundemark som varit skolinspektör i Norrbotten, började som ung lärare, ännu inte 30-årig, att besvara museets frågelistor 1936. Det har han fortsatt med under mer än fyrtio år och hör fortfarande till våra mest aktiva skribenter eller "skrivande medarbetare". Vi har från honom under årens lopp fått närmare hundratalet skildringar rörande livets olika sidor i Norrbotten. Merparten av skildringarna behandlar de teman som frågelistorna tar upp, men många av dem rör också sådana företeelser som listorna inte frågat efter, men som givetvis ändå är av stort intresse för museet att få belysta. Han har följaktligen en mångårig erfarenhet av att dokumentera, vet att tingen kan tala men att deras budskap inte alltid är förståeligt för envar. Han är också medveten om att museifolk inte heller alltid har tillräckligt med kunskaper, fantasi, tid eller möjligheter att

I museets arkiv finns några foton av teckningar som likt denna illustrerar hur man tidigare skyddade sig mot myggen. Teckningen som ingår i en privatsamling, är gjord av en resenär som 1860 besökte bl a Kilpisjärvi vid Treriksröset. Hans medresenärer bär mygghuvor under sina huvudbonader. Röken som man ser från deras pipor och lägerelden är andra beprövade medel mot myggplågan som också omtalas i vårt uppteckningsmaterial.

ställa alla de frågor som behöver ställas. Han ställer därför frågor själv. Han har som lärare på olika platser i Norrbotten och senare som länsskoleinspektör där under sina resor träffat människor i olika miljöer och med olika modersmål. Han har gjort iakttagelser om likheter och olikheter i livsföringen som han har dokumenterat i ord och bild, till stor nytta för Nordiska museet och säkert till glädje för sig själv.

I ett brev berättar han om vad det var som inspirerade honom att skriva om mygghuvan och att också skicka museet en sådan. "I somras besökte jag Nordiska museet några gånger och såg bl a utställningen om huvudbonader, som var mycket rolig. Eftersom också arbetskläder var aktuella fick jag en ingivelse att göra en uppteckning om sääskihuuva, mygghuvan, som ju förr var ett vanligt plagg häruppe. (Sääski betyder mygga på finska, som EL behärskar. AÖs anmärkning.) Man gick inte ut i skogen utan sääskihuuva. Den var praktisk i många stycken. Om det var för besvärligt att ha den på sig i det mindre skicket (= hoprullad så att den enbart täckte hjässan, AÖs anm) så kunde man bära den instoppad mellan skjortan och byxorna eller i svångremmen, om man hade overall. Jag förmodar att det här är en modifierad rest av ett större plagg och den påminner om vissa medeltida mössor som gick ned på axlarna. Den har också likhet med säckbärarnas mössa. Gränsen för förekomsten är inte sammanhängande. Den bör förekomma i Gällivaare, men jag har ingen säker anteckning om det. I Övertorneå och längre söderut efter Torne älv är den okänd, så mycket är klart. Det finns ju också andra företeelser, som borde kartläggas i Norrbotten. Jag hoppas jag får tid och ork."

Här följer hans uppteckning något förkortad.

"Sagesmän, Gunhild Lidström, Karesu-

ando, skolkökslärarinna, född 1899, uppvuxen i Karesuando och verksam inom norra delarna av länet.

Agnes Wiss, hemmansägarfru, född i Kuoksu, Vittangi kapellförsamling av Jukkasjärvi kommun 1916. Bosatt sedan år 1938 i Nuksujärvi, Junosuando. Hon har sytt den sääskihuuva, som sändes tillsammans med denna uppteckning. I övrigt sådant som snappats upp av ett flertal sagesmän och egna erfarenheter.

Sääskihuuva användes under den svåraste myggtiden av både bönder och skogslappar inom det område som ingår i den nordliga kalotten. I Övertorneå är detta plagg inte känt. Inte heller i det övriga kustlandet.

Under slåttern är det sed att alltid vara utrustad med denna huva. Då det kan bli hett att ha den på under solsken, då myggen för övrigt är mindre aggressiva, viker man den till en liten mössa, som täcker bara huvudet. Det fina med den är ju eljest, att det som täcker nacken och öronen, håller myggen borta från det av huvud och hals, som verkar vara mest åtråvärt för myggen.

Skogslapparna har den under vallningen, i synnerhet under natten, då myggen är på alerten.

Sääskihuuvan är också använd under hjortronplockningen och under fiske.

Fortfarande använder man sääskihuuva på vissa håll. I Karesuando har man slutat använda den för ca 10–15 år sedan.

I Viikusjärvi hos skogslappen Prost, såg jag några pojkar ha sääskihuuva. De var där på sommarnöje och hade följt sin mamma, som är från Viikusjärvi. Det var fullt riktigt för henne att utrusta pojkarna på det här sättet. Hon kunde ju räkna med, att de båda, som vanligen bodde i Boden, hade

Viktor Wiss i mygghuva vid myrhöslåtter. Han bär den upprullad över öronen.

Erik Lundemark i nedslagen mygghuva.

svårare att uthärda myggen än de som var hemma på orten.

Själv har jag använt mygghuvan under mina vandringar hos skogslapparna, på slåttern i synnerhet på myrarna och på bärplockning.

Våren 1940 låg jag i beredskap på I 19 regementsstab. Min placering var på avd I b, den gamla underrättelseavdelningen, chef dåvarande fänriken Stig Synnergren.

Till I 19:s bevakningsområde hörde gränsen mot Norge och det framstod som ett problem för oss att klara bevakningsuppgifterna under den svåra myggperiod, som man kunde vänta. Den karl, som står på post måste kunna stå rätt stilla, och det kan te sig omöjligt om han har en myggsvärm omkring sig.

Jag föreslog översten Sven Ramström att utrusta posterna med sääskihuuva. Så fick jag en modell av min svärmor, Hanna Wiss, Nuksujärvi, gammal säker tillverkare av sådana huvor. Den visades för översten och han var intresserad, men var inte riktigt nöjd med den. Han ville förbättra den genom att ordna ett ansiktsskydd av något genomskinligt – detta var före plaståldern – och hål för öronen etc. Följden av de här anordningarna blev att produkten avvek mycket från det ursprungliga mönstret och den modell på sääskihuuva, som presenterades.

Jag har inte kunnat följa de vidare öden som denna militära produkt hade. Dock kommer jag ihåg, att varken jag eller soldaterna var riktigt nöjda med den militära versionen. Den var för varm och för invecklad.

Den lantliga civila mygghuvan är genial."

Så långt Erik Lundemark och hans erfarenheter av mygghuvan. Med denna lilla

Hos skogslappen Prost i Viikusjärvi skogslappby såg Erik Lundemark några pojkar i mygghuva. De var där på sommarnöje med sin mamma, som var från byn. Det var naturligt för henne att utrusta pojkarna på det här sättet. Foto Erik Lundemark 1968.

skildring i anknytning till ett föremål vill jag på ett konkret sätt ge ett exempel på en annan viktig insamling som museet bedriver genom "skrivande medarbetare" över hela landet. Vi får genom dem svar på de olika frågor som under mer än femtio år ställts i våra frågelistor. Ibland får vi också – som här – svar på frågor som ännu inte ställts. Många ting har vi som museifolk aldrig sett i användning och därför inte vetat att vi skulle fråga efter.

Summary

The mosquito head-guard

This description of an object – the mosquito head-guard – actualizes another important form of acquisitions by Nordiska museet apart from objects. This is the acquisition of records made by the museum's correspondents in different parts of the country. In order that these correspondents shall include all essentials concerning different subjects the museum draws up fairly detailed questionnaires. The correspondents answer them but can also furnish "free" descriptions of matters not covered by the questionnaires. Sometimes, as in this case, the description may also have the result that the museum receives as gift the object about which the correspondent writes.

Ett minne av Sko-båten

Marianne Olsson

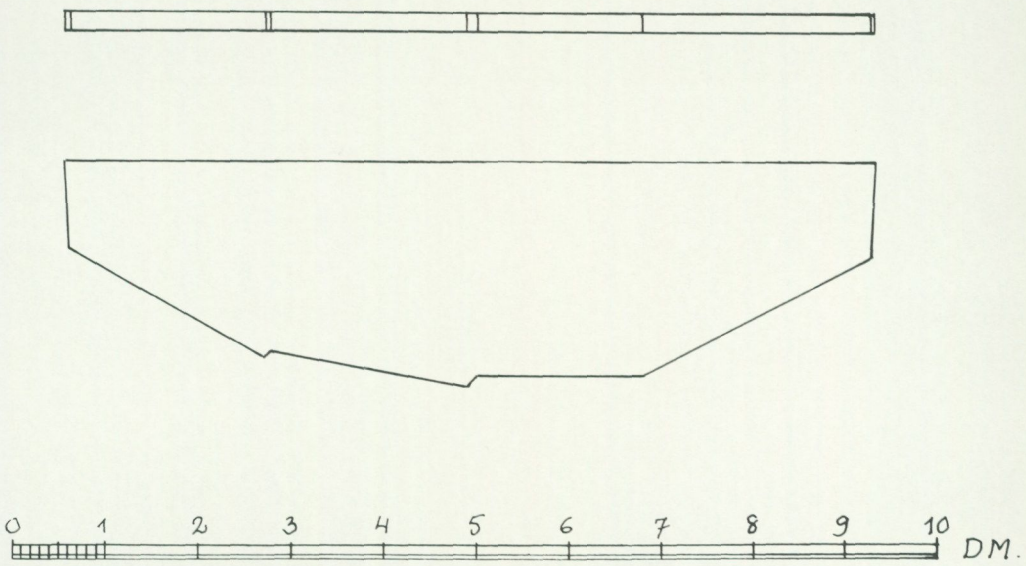

Mall till byggspant, NM 265 583. Gåva 25 juli 1963 av Karl Andersson på Skegarn i Övergrans socken i Uppland. Med en varning från allmogeavdelningens chef i bakhuvudet att en skröplig roddbåt som krävde stort utrymme, hög luftfuktighet och återkommande vård inte vore särskilt välkommen i museets samlingar, tog författaren med belåtenhet emot Karl Anderssons gåva till museet av mallen för "byggvrängen" till en skobåt med tre bordgångar. Mallen hade använts i många år i bröderna Anderssons båtbyggeri, som upphörde strax efter 1950. Ritning av Brita von Knorring.

Fiskare och andra strandbor i Mälaren har under århundraden varit beroende av roddbåtar. Det var viktigt att båtarna var lättrodda och behändiga att ta sig fram med både på djupt vatten och i grunda vassvikar. I vattnen mellan Enköping och Strängnäs kunde jag på 1950-talet mäta upp och fotografera stora bärkraftiga ekbåtar, s k ängsö-ökor, spetsgattade i för och akter, samt större och mindre ökstockar med snipig för och tvär akter, också enkla låga "vantar" eller "smackar", tvära i för och akter, avsedda för gäddfiske i vassarna och att dra på vinterisarna. En större roddsump med snipig för och akter fanns då ännu i behåll, men ingen segelsump för handelsfärder till Stockholm och Västerås var kvar. Barnen på öarna sades ha fått ro till skolan med en liten snipa som kallades "mygga". Korna hade fraktats mellan be-

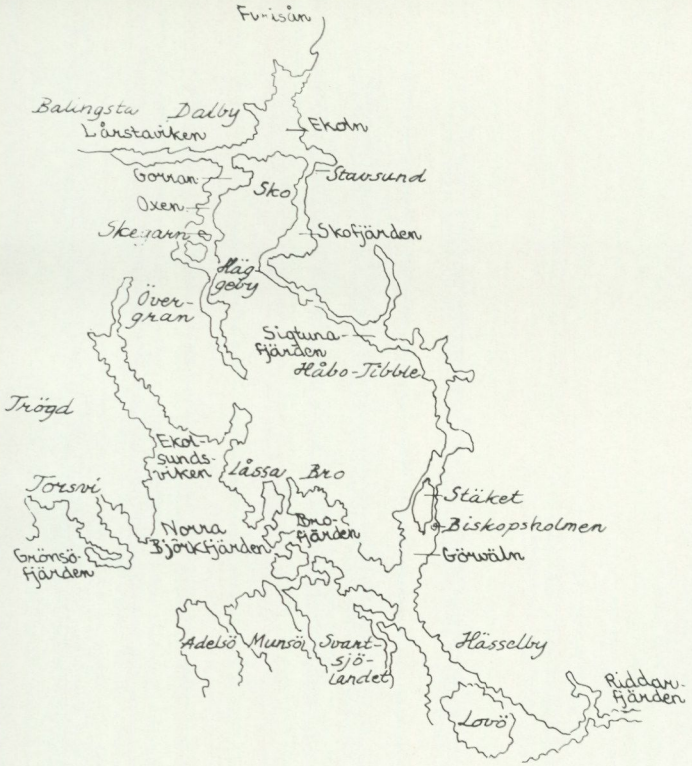

Karta över Sko-båtens utbredningsområde i nordvästra delen av Mälaren och i fjärdarna norrut upp till Fyrisån. Efter förminskat avdrag av generalstabskartorna nr 75 Stockholm och nr 84 Uppsala.

tesmarkerna på öarna med kofärjor. Alla dessa farkoster hade flat botten och ingen köl.

Men förre Grönsöfiskaren Valfrid Lundholm påpekade, att öster om Torsvihalvön hade man förr använt en enda roddbåtstyp. Han kallade den för Sko-båten och menade, att den skilde sig från ekstockarna väster om Trögd genom en snipigare och högre för.

Den 25 juli 1963 skänkte fiskaren och båtbyggaren Karl Andersson på ön Skegarn i Övergrans socken en spantmall till Nordiska museet. Det var avslutningen på ett par veckors letande, mest bland de äldre yrkesfiskarna, från Norra Björkfjärden i väster till Ekoln i norr och Lambarfjärden i öster. De flesta var söner och sonsöner till fiskare i samma vatten, och alla mindes skobåtarna från sin barndom, ja, på några håll fanns ännu båtar av den typen i bruk. Dessutom påträffades tre byggare av skobåtar.

Det visade sig mycket riktigt, att vad som skilde skobåten från Mälarens andra flatbottnade, klinkbyggda roddbåtar med förstäv och akterspegel var den raka, lågt utfallande stäven med den långa näsan. Skobåten var också något längre och smalare och hade högre språng (bottnens lyftning i för och akter) än ekstockarna väster om Trögd.

Det var huvudsakligen i fjärdarna runt Sko socken som det ännu fanns skobåtar i användning. I Norra Björkfjärden, Ekolsundsviken, Brofjärden och Görväln levde dock minnet av dem kvar. Fiskarsläkterna Jonsson i Bro och Lennström på Dävensö hade övergett skobåtarna i början av 1900-talet för större och modernare motorbåtar. På Sjöherrgård i Lässa fanns det kvar ett fotografi av en liten skobåt som användes när man rodde till en ö och mjölkade korna. Den hade tillverkats år 1910 av en båtbyggare som hette Eriksson och som hade kom-

mit ner till Sjöherrgård från Sko för att bygga en större båt till notdragning och en mindre till mjölkbåt. Karl Eriksson, som då hade varit nyanställd som fiskardräng här, mindes att varje båt tog en vecka att göra och att betalningen för arbetet var 24 kronor per båt, då beställaren höll virket.

Fiskarna Ahlm vid Lennartsnäs och Nilsson på Biskopsholmen vid Stäket kunde berätta att roddekor som beställdes från Sko var allmänna bland fiskarna i de här trakterna fram till 1930. De fraktades ner med ångbåten och kostade på 1920-talet 250–300 kronor. De var mycket lättrodda, hade bred, flat botten, två roddar (= två par årtullar) och en längd av ca 18 fot (= 5½ m). Efter 1930 gick Ahlms över till kustbåtar från Trosa. Men det fanns en fiskare Gustavsson i Lambarfjärden, som jag borde söka upp, och som byggde en variant av skobåten.

Färden ställdes alltså till Erik Gustavsson i Korsudden på Svartsjölandet snett emot Hässelby. Han berättade att hans far, farbror och farfar alla hade köpt sina båtar från Sko. Den sista de köpte kom 1914. Den båten tog Erik mått efter och började bygga själv omkring 1920, vid arton års ålder. Erik gjorde sina båtar lite längre, med fyra bordgångar i stället för tre och med bara ett par årtullar. Han höjde bottnen 20 cm både i fören och aktern och byggde mot två spant, det andra från aktern räknat och det främre sumpspantet. Vid stranden låg Erik Gustavssons egna tre roddbåtar, som var 640 cm långa och 160 cm breda vid sumpen. Den äldsta var byggd 1950.

Ännu en självlärd byggare av moderniserade skobåtsvarianter var Fritz Mark i Håbo-Tibble, född 1891, spelman och f d länsskogvaktare. Mark var en mångfrestande byggare, som vid besöket var i full färd med att fullborda en kölbåt till en beställare i Häverö, dvs han byggde den med bottenbräda och skulle sätta på kölen efteråt. Han hade just gjort en vättersnipa på beställ-

År 1910 kom båtbyggaren Eriksson från Sko socken till Sjöherrgård i Lässa och byggde en större och en mindre skobåt. Fotografiet visar den år 1910 nyanställde fiskardrängen Karl Eriksson i den mindre, s k mjölkbåten. Den användes när man rodde och mjölkade korna på en ö, där de gick på bete. Foto Nordiska museet 1963 efter originalfoto på Sjöherrgård.

Erik Gustavsson i Korsudden har byggt sig tre båtar, tretton, åtta och fyra år gamla. På bilden syns den åttaåriga båten närmast och den 13 år gamla längst bort. Den yngsta i mitten, har fått en mindre utfallande stäv än de båda äldre. Foto författaren.

ning av en fiskare i Kungsängen. Fritz Mark hade aldrig använt ritningar utan byggde efter beskrivning och resonemang.

Fritz Mark och hans far hade börjat bygga skobåtar (som han kallade "mälarekor") på Sigtuna skogvaktarboställe. I hans ungdom kostade en mälareka ca 60 kronor. 1963 skulle en moderniserad typ gå på minst 900 kronor.

Mark kunde berätta om den gamla skobåten, som han studerat som pojke och som han i tjugoårsåldern gjort sig en modell av i skala 1:6. Längden brukade variera mellan 500 och 600 cm, bredden mellan 130 och

Båtbyggaren Erik Mark i Håbo-Tibble föddes 1891 och intresserade sig från ungdomen för båtar och båtbyggeri. Som tjugoåring tillverkade han en modell av den gammaldags skobåten i skala 1:6, som han sätter mycket stort värde på och inte vill skiljas ifrån. Foto författaren 1963, 18 juli.

150. Den byggdes mot en "vrangel" (spant) som trappades ur efter bordläggningen och som blev främre sidan av sumpen. De övriga spanten sattes in efteråt. Själv hade Mark gjort sina båtar 560 cm långa och 148 breda.

I femtonårsåldern hade Fritz Mark talat med 80-åriga fiskare, som aldrig hade sett någon annan båt än skobåten. Han gissade därför att den varit vanlig ända sedan början av 1800-talet.

Stäven var i äldre tid hopsatt av två delar, menade Mark. "Ett stävträ borrades fast utanpå en inre stäv. Fören skulle böjas upp nio tum, sumpen skulle ha rak botten, och efter sumpen skulle det vara en sakta stigning på sex tum, så att när båten låg i vattnet och det satt en man vid rodden, så skulle aktern vara omkring 10 cm över vattnet. Och vattnet skulle snurra runt i en virvel under aktern, så att de gamla fiskarna sa, att om båten är riktig och roddaren duktig, så ska en tom kvartersbutelj kunna ligga i virveln och följa med under båten."

En riktig gammaldags mälareka hade Fritz Mark byggt många år tidigare åt en beställare i Sigtuna. Men till fiskare i fjärdarna vid Sigtuna och Sko hade han gjort en moderniserad variant. Markbåtar hittade jag sedan hos fiskare i både Haga, Sko och Sigtuna.

Hos fiskaren Enok G Enström i Lårstaviken, född 1880, fanns två skobåtar från byggaren Erik Bolin i Dalby. Enströms far hade på sin tid köpt från en båtbyggare vid Stavsund.

Fiskaren K F Karlsson i Haga hade för 20 år sedan köpt en gammal skobåt från Dalby. Den låg och vittrade på land bredvid en ännu äldre, skaffad för 45 år sedan från fiskaren Ahlin i Sjudaregården. Karlssons yngsta båt var byggd 1952 av Fritz Mark och var i gott skick. Den hade bred botten, fem bordgångar och fem spant.

Vid Skokloster berättade förre slottsknekten V T Gustavsson, född 1889, om sin fars båtbyggeri. Fadern var torpare, hjälpte en bror med hans fiske och byggde dessutom ett par båtar om året, både åt fiskare och åt Uppsalabor med sommarnöjen längs stränderna. "Alla byggde då mest likadana båtar här i Sko, men det kunde vara olika med bottnens höjning." Bord och bottenbrädder var av furu, medan stäv, fyra vränger (spant) och två par årtullar var av ek eller annat lövträ. Hål för mast brukade finnas, och masten liksom årorna gjordes av gran. Bland traktens båtbyggare i början av 1900-talet nämnde Gustavsson torparen Johan Eriksson i Dammen under Skokloster och Mårten Larsson på Stavsundsholme. Den senare dog omkring 1910–1912.

Enok Gotthard Enström, född 1880, fiskare på Bjälkesta vatten i Lårstaviken sedan 1916, fotograferad bredvid den yngre av sina båda Sko-båtar. De byggdes på 1940-talet av Erik Bolin i Dalby. Enström behövde två för att kunna ta upp och tjära en i taget i lugn och ro i varmt sommarväder. Foto författaren 10 juli 1963.

Fiskaren och kyrkvaktaren Ernst Sahlberg i Dalsängen i Sko hade hört att Gustavssons far på sin tid tog 35 kronor för en båt och då kunde han ro den till Uppsala för det priset.

Sahlberg hade tre båtar, en utsliten och ganska klumpig, tillverkad av en byggnadssnickare Holmberg i Sko, en tre år gammal från Fritz Mark och en som Sahlbergs far hade byggt omkring 1930 tillsammans med Johan Eriksson i Dammen.

I hans barndom på 1910-talet fanns det bara skobåtar i Sko, menade Sahlberg. Fiskarna brukade ha en större för notdragning och en mindre för lättare fiske. För det mesta var de byggda med tre bordgångar. Virket togs av stora höga kvistfria frötallar. Det förekom också lättare båtar av gran, men de kunde inte hålla i mer än 15–20 år, medan furubåtar av fint kärnvirke hade en livslängd på 50 år.

Den mest kände båtbyggaren i trakten i Sahlbergs barndom var den förut nämnde Mårten Larsson på Stavsundsholme.

Den gamle fiskaren Ture Karlsson vid Gorran mindes att det funnits en båtbyggare i Balingsta vid sekelskiftet. Själv hade Karlsson köpt sina båtar i Sko, men omkring 1940 fick han sin stora notdragningsbåt byggd av fiskebröderna Andersson på Skegarn.

Skobåtens namn visade sig alltså verkligen hänga samman med byggarnas hemvist på och omkring Skobolandet. Karl Andersson på Skegarn blev den siste av de tre båtbyggare som jag besökte. Han var född 1894 vid Stavsund i Skofjärden, i Näset under Ekhamn. Som tjugofyraåring flyttade han med sin bror till ön Skegarn, där de tillsammans arrenderade Skadevi fiskevatten. De hade redan tidigare börjat bygga båtar och tog modellen efter "en gammal gubbe på Stavsunds holme, som hette Mårten Larsson. Han var mycket gammal när han dog omkring 1912, och han hade byggt båtar i hela sitt liv." En annan båtbyggare i

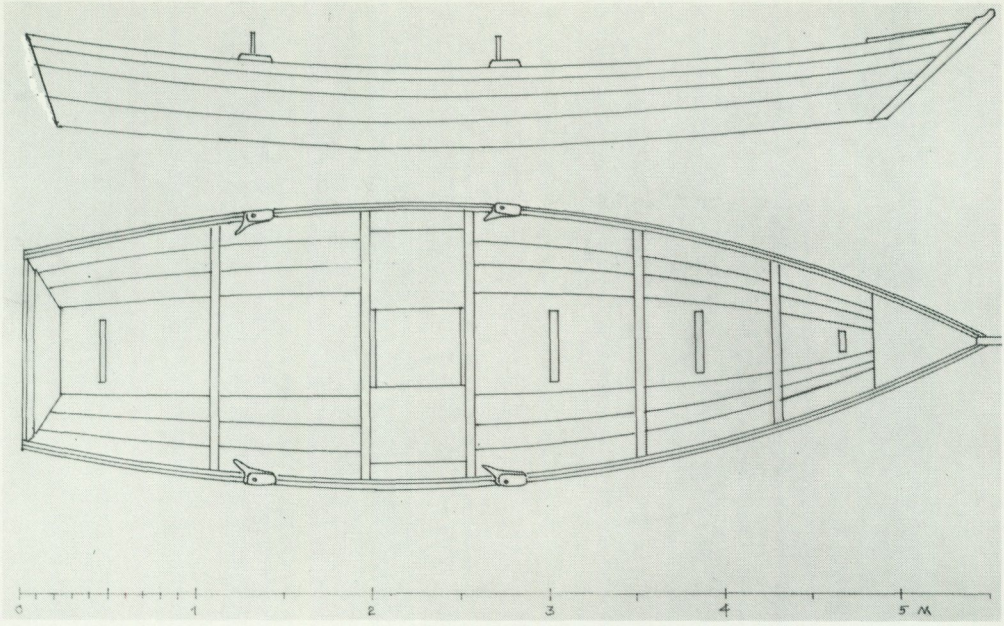

Fiskaren Ernst Sahlberg i Dalsängen under Skokloster har en skobåt som byggdes omkring 1930 av hans far, också fiskare i Dalsängen, tillsammans med båtbyggaren Johan Eriksson i Dammen i Sko. Ritning författaren 1963.

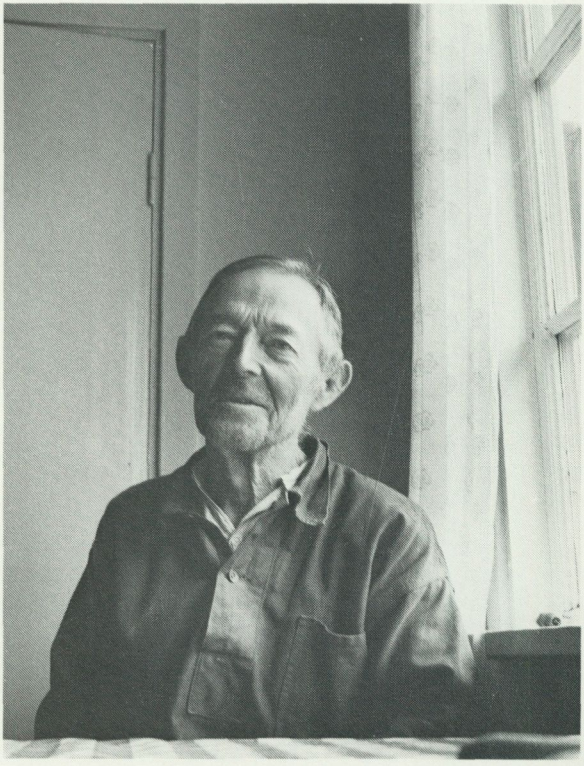

T h. Fiskaren och båtbyggaren Karl Andersson, född år 1894 i Näset under Ekhamn, nära Stavsund och Skofjärden. Karl och hans bror tog efter en gammal båtbyggare Mårten Larsson på Stavsundsholme som dog omkring 1912. De byggde skobåtar från 1910-talet till i början på 1950-talet. Foto författaren.

Karl Anderssons ungdom var Mårtensson i Fågelsången, son till en fiskare i Pilsbo vid Skofjärden.

Karl Andersson menade att alla i trakten hade samma sorts båtar, och att de borde kallas ekstockar. I Fyrisån däremot användes ett slags flata båtar som hade "två aktrar" och såg ut som tråg.

Om sitt och broderns båtbygge berättade Karl Andersson bl a följande. Virket köpte de på rot i Sko och högg och sågade det själva. Bräderna hyvlade två man med en oxhyvel. Till spikningen använde de flatspik, svart spik, så småningom galvaniserad.

De brukade göra bottnen 24 tum bred av två bräder. De hade tre bordgångar, med 11–12 tum breda furubord, och de svängde sidorna i stället för att ställa dem rätt ut som gubben Larsson gjorde. Några båtar gjordes med fyra bord. De blev starkare, men tog ju litet längre tid. De byggde mot mittersta spantet, det främre vid sumpen, och med torrt virke, och så gjorde alla båtbyggare som Karl Andersson kände till. Borden sattes inte fast med klämmor, utan lutades mot byggspant, stäv och akterspegel med stöttor. Den raka stäven och de krokväxta vrängerna (spanten) var av ek eller surapel.

Måtten hade man uppskrivna. Om botten var 24 tum bred mitt på så blev den 16 tum baktill. Bottnens längd var för det mesta 16 fot. Bottnen höjdes 9 tum fram och 7–8 tum bak och släppte vattnet bra. Bottnen måste vara absolut rak mellan aktervrängen och förroddens vräng. Man satte i 5 vränger om det var sump i båten och 2 par årtullar. Vrängerna skulle läggas ihop i en väldigt snygg skarv och hålla 1⅝×1⅝ tum i grovlek. Man gjorde hack i dem efter borden. Bordens tjocklek var 5/8 tum, detsamma gällde för sudbandet (en yttre list längs relingen = suden). Mot stäv och botten använde de 3 tum norsk spik i förborrade hål.

Årtullarna var av ek eller surapel med en järnbult. Årorna gjordes av gran, 300 cm långa, och blev bäst om man inte klöv granen utan tog rundvirket direkt.

1918 var det år då bröderna Andersson

Årtull av självkrokig ek på styrbordssidan av Ernst Sahlbergs båt från 1930.
Järnpinnarna skulle gå igenom sudbandet och noddas på undersidan. På årorna gjordes trähylsor med hål som träddes på järnpinnarna.
Både fiskare och båtbyggare var överens om att årtullarna skulle göras av självkrokig ek eller i nödfall av surapel.
Foto författaren.

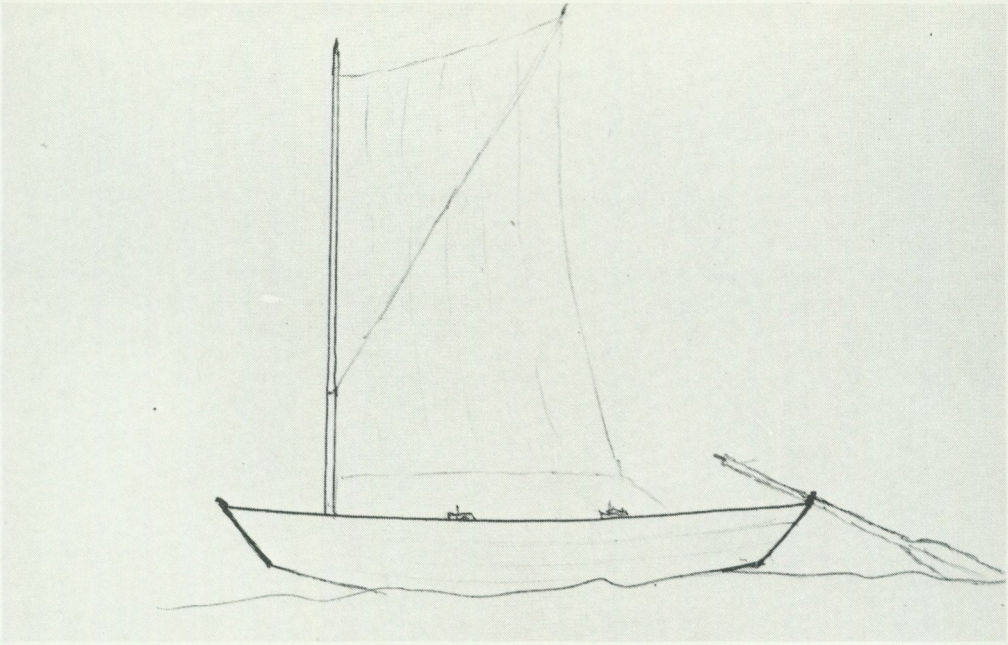

Boktryckaren Abel Johansson från Uppsala som var på besök hos båtbyggaren Karl Andersson på Skegarn den 25 juli 1963 ritade ur minnet en skiss av den skobåt som hans far köpt och seglat vid Pilsbo år 1906. Skobåtarna seglades när man hade medvind.

hade varit som flitigast. De gjorde då 15 eller 16 båtar och tog 60 kronor stycket för dem. Den sista båten byggdes 1950, medan Karls bror ännu levde. Den gjordes åt baronen på Sjöö och blev en riktigt bra båt, utan sump, men annars med de riktiga måtten för en skobåt.

Det grövre spant som bröderna Andersson brukade bygga mot, ritades alltid efter en mall. Som avslutning på jakten efter skobåten fick Nordiska museet i gåva den mall för "byggvrängen" till en skobåt med tre bordgångar, som Karl Andersson och hans bror hade använt i många år.

En systerson till båtbyggare Mårtensson i Fågelsången var på besök hos sin barndomsvän Karl Andersson den 25 juli 1963 och satte sig att ur minnet rita den skobåt, som hans far hade köpt och seglat på deras sommarnöje vid Pilsbo år 1906.

Källor

Otryckta

Nordiska museets arkiv EU 54515

Tryckta

Eskeröd, A, Inlandets och Östersjöns båtar i Nordens båtar I. 1939.

Olsson, M, Båtbygge vid Mälaren, Fataburen 1958, s 191–195.

– Från landsbygd till stadsbygd.

– Hos en båtbyggare i Mälaren, Fataburen 1963, s 23–34.

Summary

A memento of the Sko boat

For many centuries the rowing-boat has been a necessary item of equipment for fishermen and other people living on the banks of Lake Mälaren west of Stockholm. In the fifties and sixties the author could still seek out old rowing-boats and discover certain differences in types in different areas.

The article deals with a type of boat which was peculiar to the north-eastern part of Lake Mälaren and its water system northwards into Uppland. At the beginning of the 20th century (and presumably during a large part of the 19th) the Sko boat was common and the sole type in that area. It was named after the parish of Sko, where most of the boat-builders were engaged. It was simple, flat-bottomed, clinker-built, with low, sloping, straight stem terminating in a long nose. In its most original form it had three planks and two pairs of rowlocks and was known to be very easy to row.

A few Sko boats were still in use in 1963 and could be measured, and three builders of such boats were interviewed. One of them donated to Nordiska museet his frame mould that he had used for many years.

En modern docka

Ann Resare

I Nordiska museets årsberättelse för 1911 kan man läsa att fröken Jenny Bonnier, Stockholm, skänkt "en modern docka" till museet.

Denna docka i moderiktiga kläder har en ganska ovanlig bakgrund. Den tillverkades hösten 1911 av klass 8 i Afzelii Elementarskola för flickor. De hade hörsammat ett upprop som publicerats i bl a tidningen Idun, där kommittén för "De Gamlas Dag" sökte gåvor till ett docklotteri. Man vände sig till läsekretsen med "en ömmande bön att skänka en docka, stor eller liten, klädd i någon vacker eller originell dräkt från hvilket tidehvarf som helst". I Afzelii skola bestämde man att göra en docka i varje klass. Denna privatskola för flickor grundades 1878 av fröken Mathilda Moll. Då hon sedan gifte sig med hovpredikanten Henrik Afzelius år 1881 ändrade skolan namn. År 1911 låg skolan på Biblioteksgatan 32 och uppgick sedan på 1930-talet i Wasa Kommunala Flickskola, som senare blev en del av Wallin-Åhlinska skolan.

Ur skolans årsredogörelse för 1911 kan man utläsa att klassföreståndarinnan i klass 8 hette fröken Marie Louise Qvist. Hon undervisade sina 21 elever i Svenska Språket och Historia. I ett brev till Nordiska museet 30 år senare berättar fröken Qvist att inför "De Gamlas Dag" intresserade hon sin klass för att sy en docka efter 1911 års mode. De köpte gemensamt en docka och sydde full utrustning, ett 20-tal plagg, åt henne. De döpte dockan till Eva Wippenstierna, vilket förmodligen var helt och hållet ett fantasinamn. "Stor blev vår glädje och stolthet, när denna dockdam blev särskilt omnämnd i Dagens Nyheter, därför att den ådragit sig så stor uppmärksamhet att den inköpts för Nordiska museets räkning såsom varande fullt tidstypisk."

Uppgiften att tillsammans med eleverna tillverka en modern dockgarderob, måste ha legat helt utanför fröken Qvists egentliga plikter. Det framgår att denna klass av 13- till 15-åriga flickor hade handarbete som skolämne, men att de under detta läsår ägnade sig åt att tillverka strumpor, blusliv och hardangerbroderi.

Dockdamen Eva är 60 cm hög. Hon har en stoppad kropp av vitt skinn med rörliga armar och ben. Huvudet är av bisquitporslin och det långa, uppsatta håret är guldgult. Hon kan blunda och ögonen sluts med motvikter inuti huvudet. Det blev mycket populärt med blunddockor redan på 1870-talet. Fabrikatet är Halbig, en av de stora tyska docktillverkarna.

Dockans kläder förvaras i en gråmålad koffert med beslag, dvs det är en omgjord trälåda med lock, som ursprungligen använts till Zeniths Växtmargarin.

Hon är klädd i en stilig mörkblå ylledräkt med svart bisammuff och schal. Hennes stora mellanbruna hatt av ripssiden är prydd med en svart strutsfjäder. Hatten fästs på den stora frisyren med två små hattnålar. I halsen syns en höghalsad vit spetsblus. Under dräkten bär hon linne och ett par spetskantade vita mamelucker.

Dessutom finns det två klänningar i garderoben, en rosa för sommarbruk och en mörkblå mönstrad inneklänning. Snittet på klänningarnas blusliv och tre ytterligare blusar är detsamma. De är kimonoskurna och rynkade framtill mot midjelinningen, vilket gör att de blusar mitt fram, precis

som modet föreskrev. Ett par rosa skinnskor till sommarklänningen är förmodligen färdigköpta, liksom de bruna skor, som hon bär till dräkten. I utrustningen ingår också en vit bomullsunderkjol med volang, en nattskjorta med stråveck och spetsstrumpor. En japanskinspirerad kamkofta av mönstrat siden, sammanhållen av ett elegant emaljspänne är också mycket tidstypisk.

Bland bevarade dockor kan man urskilja två olika sorter. Dels de som är gjorda av enkla material, trasdockor t ex och dels de fina, som inte var till för att leka med. De senare fick man ta fram i de vuxnas närvaro för att klä på och av men knappast för att kela med. De fina dockorna fungerade som modedockor och har ofta haft stora garderober. De kan vara en kvarleva från den tid då det verkligen var dockor som förmedlade modet. Innan modejournaler blev vanliga under 1800-talets förra hälft, skickades dockor med de senaste modenyheterna mellan modehusen i Paris och hoven ute i Europa. Ända sedan 1500-talet har man använt sig av dockor, som tidvis varit mycket små men tidvis varit i full storlek, för att förmedla modeförändringar. Paris var modecentrum och senare också en av huvudorterna för docktillverkning i Europa. Där fanns särskilda modehus, som bara sålde kläder och accessoirer för dockor under 1800-talet.

På 1910-talet, då Eva Wippenstierna skulle utrustas med kläder, fanns många modejournaler att tillgå och urvalet var stort. Man får förmoda att klassen sökte modeller i årets modejournaler.

I Allers Mönster Tidning, som utkom två gånger i månaden, rapporterades om alla nyheter. Mönsterbilagor medföljde tidningen. Från dessa bilagor kunde man ta ut sina mönster, genom att lägga tunna papper ovanpå mönsterarken, där ett otal variationer av streckade linjer korsade varandra. Allers mönster överensstämde i allt väsentligt med den tyska Die Bazar, som utgavs i Berlin, men som också förekom i Sverige.

En annan källa var Iduns Modellkatalog

Dockan Eva Wippenstiernas garderob tillverkades av en skolklass år 1911 för en välgörenhetstombola till förmån för "De gamlas Dag". Foto Birgit Bränvall.

T h. Vårmodet 1911 kunde bl a beskådas i La Mode Française. Dräkter och stora hattar var utmärkande för modet det året.

ur vilken man beställde pappersmönster till de olika avbildade toaletterna från Mönsteraffären Chic, på Mästersamuelsgatan 45 B i Stockholm.

Buttericks Mönsteraffär på Drottninggatan 73, Stockholm, tillhandahöll också tillskärningsmönster i olika storlekar och bilder på dessa modeller publicerades i Buttericks Modeblad.

Ledande tygaffärer, som Brunkebergs Manufaktur-Magasin på Brunkebergstorg 24, Stockholm, höll sina kunder med egen Mode-Journal. Vårsäsongen 1911 upptar ett 50-tal dräkter av den typ som dockan Eva bär, dessutom 8 klänningar och 10 blusar.

Det var högsta mode det året att ha välskräddad dräkt "tailor-made". Inomhus och sommartid hade man mjuka klänningar med enhetligt material i blus och kjol. Det hårda snörlivet från sekelskiftet höll på att ge vika för ett kvinnovänligare reformliv.

I januarinumret av La Mode Française återfinns de tre damerna på bild s 239 och det ligger ju nära till hands att tro att klassen i Afzelii skola har haft den högra damen till förebild för sin docka. Klädernas snitt överensstämmer så väl. Det var AB John Löfgren, Fredsgatan 3, Stockholm, som tillhandahöll denna modejournal.

Dessa var några av de största modetidningarna på svenska, dessutom kunde man naturligtvis köpa franska och tyska modejournaler.

Konfektionssydda kläder började vid denna tid bli ganska vanliga. Mycket reklam görs för att locka damerna till varuhusens konfektionsavdelningar. Nordiska Kompaniet och Holmbloms i Stockholm är de stora annonsörerna i dagstidningarna. Wettergrens i Göteborg kallar sig för "Nordens Största Fabrik för tillverkning av Damkappor, Kostymer och Barnkonfektion". Det tog dock många årtionden innan det blev självklart att köpa färdiga kläder och ateljésömnaden blomstrade fortfarande under 1910-talet. I Stockholm noteras 146 st ateljéer under detta år, en ökning med 30 st sedan sekelskiftet.

Den kanske mest spridda och vällästa av alla klädpublikationer var dock katalogen från Åhlén & Holms i Insjön. När det gällde färdiga damkläder var det framförallt underkläder, västar och blusskyddare som man lagerförde. Man sålde inte klänningar, dräkter eller kappor utan saluförde endast tyger, för att damerna skulle låta sy eller kunna sy åt sig själva.

I dagstidningarna följde man modet kontinuerligt med rapporter från kontinenterna. I Dagens Nyheter gav en modeskribent följande sammanfattning av höstens dammode: "Orientalismen dikterar dammodet för säsongen (1911). Modet håller sig i år gärna i intim kontakt med orientaliska idéer och förebilder. Inte bara de österländska hattarna och de mjuka stofferna, som de parisiska storskräddarna nu med förkärlek använder. Äfven de exotiska snitten, de praktfulla garnityren och smycken, på till och med hattarna, som våra systrar, ibland äfven bröder i den fjärran östern pryder sig med, kopieras eller rättare sagt modifieras, så att de lämpa sig i de västerländska salongerna."

Kvarnhjulshattarna blev otroligt stora omkring 1910. De når sin maximala vidd under 1911 och börjar sedan krympa och få mer normala proportioner under de följande åren. Det verkar troligt att de stora sommarhattarna, som ofta tillverkades av halmfläta är besläktade med de orientaliska. De vida brättena dekorerades med stor uppfinningsrikedom: fjädrar från paradisfåglar, uppstoppade småfåglar, konstgjorda blommor och frukter. Vinterhattarna var något enklare men fortfarande garnerade med stora strutsfjädrar. En skålformad hattstomme krävdes för att hatten skulle sitta på. Sedan fäste man hatten med stora hattnålar genom kullen i den uppsatta hårvalken. Hattnålarna kunde vara mycket vackert utstyrda med avslutningar av emalj, elfenben eller färgade stenar men de kunde också vara vassa redskap, som blev farliga i trängsel. Man konstruerade därför en skyddsanordning, som omslöt den vassa nålspetsen.

Man kan konstatera att utbudet av modeinformation var stort vid seklets början

De handsydda dockkläderna var alla moderiktiga. Av klänningarna är den högra av mörkblå yllemusslin och den vänstra av rosa bomull. Den undre blusen av svart och vitrandigt ylle och de två övre av bomull liksom nattskjortan och underkjolen. Morgonrocken i orientaliskt snitt är av tunt grönt siden. Foto Birgit Brånvall.

och det måste ha varit enkelt att skaffa förebilder för moderiktiga dockkläder. Alla material, som ingår i Eva Wippenstiernas olika dräktdelar är också helt tidstypiska. Det var ovanligt att köpa en docka utan kläder vid denna tid. De flesta var redan klädda.

Vad var då "De Gamlas Dag", som kunde engagera Afzelii skolflickor att tillverka denna docka? I likhet med Barnens Dagsfirandet, som startade 1905 ville man ordna välgörenhetsdagar även för de gamla. 1911 ordnade man för andra gången festdagar till förmån för de gamla, ensamma och behövande. En stor annons i Dagens Nyheter frågar i början på oktober:

"Hvart gå Stockholmarna Lördag afton, Söndag middag och Söndag afton? Jo, med kungligheterna i spetsen gå vi till De Gamlas Höstfest på Hasselbacken och Cirkus."

En kommitté bestående av 22 prominenta personer med pastor primarius i spetsen ordnade festligheter till förmån för de gamla. På Cirkus hade man bl a marknad, uppträdande av gymnaster på arenan, Skansens folkdanslag, sång och biografförevisning. På Hasselbacken hade man både varieté och kabaretföreställningar. I Kungsträdgården gav man en söndag i oktober konserter, som samlade 10 000-tals stockholmare. En annan söndag anordnades kyrkokonserter i 14 olika Stockholmskyrkor, där kollekten gick helt till De Gamlas Dag. Man ordnade också amerikansk tombola och sålde lotter till det omtalade docklotteriet.

Behållningen från alla dessa olika aktiviteter uppgick 1911 till den icke obetydliga summan av 31 000 kr. På Kung Oscars dödsdag den 8 december skedde utdelningen till de gamla och ensamma. Det rörde sig om belopp på mellan 10 och 25 kronor.

De Gamlas Dag var alltså en stor organisation, vars verksamhet angick väldigt många människor. Det var alltså ett behjärtansvärt ändamål som blev upphovet till dockan Eva Wippenstierna.

I Nordiska museets statuter står det att man inte bara skall samla minnen från en gången tid utan även bevaka samtiden. Det var dock inte så vanligt förr som nu, att man medvetet dokumenterade sin samtid. Det är därför anmärkningsvärt och intressant att denna docka togs emot såsom ett modernt och tidstypiskt föremål.

Summary

A modern doll

The clothes for this doll, which was called Eva Wippenstierna, were made by a whole class of 13–15-year-old girls in 1911. The doll was offered as a contribution to a lottery for The Old People's Day.

The clothes are very typical of the period and exactly follow the fashion of that year. There were plenty of fashion-magazines at the time, both in Swedish and other languages. It may be assumed that the girls had a fashion-magazine to help them in the dressing of this doll.

The doll was donated to Nordiska museet as being representative of modern fashions. The statutes of Nordiska museet state that it should not only collect objects from past times but also document the present. This was not so usual previously, but the doll Eva Wippenstierna is an example of awareness of the value of acquiring objects typical of the times.

Den osynliga samlingen?

Birgitta Conradson

I en av Nordiska museets arkivskrubbar står en tunn, blå pärm med rubriken "Kontor" i blek skrivmaskinsskrift. Den innehåller några bilder, ritningar och anteckningar från en kontorsundersökning som gjordes hösten 1928. Pärmen kan ses som en symbol för hur museets insamling och dokumentation av våra kontorsmiljöer började mycket trevande för cirka femtio år sedan, för att idag vara föremål för en mer uttalad och målmedveten strävan. Varför dröjde det så länge, innan man från museihåll började intressera sig för kontorsvärlden och dess arbetsmiljöer? Den frågan ska jag i den här artikeln inte försöka besvara, men resonera något kring.

Rubriken om den osynliga samlingen antyder, att det finns en samling – kontorsmöbler. Huvuddelen av de äldre inventarierna samlades in under 1930-talets förra

Kontorsrum i Nordiska museets ursprungliga lokaler vid Drottninggatan 71 i Stockholm. Kvinnorna som tydligen handhar den in- och utgående posten är fotograferade hösten 1893.

Den manliga personalen vid Ahlsell & Ahréns tekniska grosshandelsfirma i Stockholm på 1910-talet. En för sin tid mycket modern arbetsmiljö med vridbara arbetsstolar, separata besöksstolar samt höj- och sänkbar takbelysning.

del, men någon systematisk insamling har sedan inte skett förrän under 1970-talet. Men osynlig? Den samling som finns har varit och är fortfarande ganska ogripbar. Kontorsinventarier som bord, stolar, pallar och skrivtillbehör har tidigare i museets katalogsystem sorterats in under hemmets traditionella bohag och har därmed mer eller mindre osynliggjorts. En hel del äldre kontorsmöbler och kontorstekniska hjälpmedel, som antingen redan är inregistrerade som museiföremål eller borde vara det, är fortfarande i användning. Några kontorsinventarier har bevarats ur personhistorisk synvinkel, som t ex Sigurd Erixons rulljalusibord från 1920-talet och Sigurd Wallins noiseless-skrivmaskin från 1930-talet. Sigurd Erixon var under den här aktuella perioden anställd som föreståndare för Nordiska museets allmogeavdelning och 1924–28 även för Skansens kulturhistoriska avdelning. Sigurd Wallin var vid denna tid högreståndsavdelningens föreståndare.

En ytlig inventering?

Vad innehöll då pärmen i arkivet? I Fataburens årsredogörelse för 1929 får man veta att "en undersökning av äldre kontorsinredningar i Stockholm utfördes under oktober och november månader under ledning av fil. kand. Gösta Selling . . ." samt att "arbetet bekostades till större delen av A. B. Åtvidabergs industrier och utfördes som förberedelse till en historisk avdelning å en utställning av kontorsinredningar".

För en sentida betraktare kan pärmens innehåll, så när som på några fotografier, verka helt intresselöst. Undersökningen utfördes så, att för varje besökt firma listades endast vad som fanns kvar av äldre

Den kvinnliga personalen vid samma firma på 1910-talet. Den manlige föreståndaren till vänster vid en upphöjd arbetsplats med god överblick av salen. Kontorsdamerna har inte fått lika sittvänliga stolar som sina manliga kolleger och de har endast två telefoner att dela på. Kvinnan till höger närmast kameran har ett "bakkläde" för att skydda sin kjol från att bli blanknött.

1800-talsmöbler. Som t ex, att hos Sellbergs fröhandel vid Munkbron fanns en dubbelpulpet av furu, några kontorsstolar av björk, en kopiepress av gjutjärn samt en kassakista av järn. Inga anteckningar gjordes om de människor som då ännu arbetade vid dessa pulpeter, ingenting noterades om hur de egentligen använde kopiepressen.

Hur utförde dåtidens museitjänstemän en dokumentation av en arbetsmiljö? Varför studerade de inte människorna, som arbetade på de besökta arbetsplatserna? Var deras undersökningar så lättvindiga? Dylika spontana funderingar dyker upp i mitt huvud, när jag bläddrar i denna pärm drygt femtio år senare. En i pärmen kvarlämnad blyertsanteckning får mig dock in på andra tankegångar. På denna lapp står bl a: "Stadshuset håller på att samla ihop till ett Stockholms museum . . ." Anteckningen ger en antydan om, att de som arbetade med den här kontorsundersökningen från 1928 trots allt var pionjärer. Ty de var inne på ett helt nytt och, från museisynpunkt, obearbetat fält.

År 1928 var Nordiska museets fältarbeten och insamlingsverksamhet huvudsakligen inriktade på de traditionella näringarna, på jordbruk och hantverk. De fältundersökningar, som dåvarande högreståndsavdelningen, under Sigurd Wallins ledning, utförde, gällde andra miljöer och andra grupper än denna "mellangrupp" som kontorsfolket representerade. Skansens stadskvarter hade inte börjat ta form förrän under 1930-talet, och några kontorsinteriörer blev inte aktuella där förrän efter andra världskriget. Det redan nämnda Stock-

Stockholms glödlampsfabriks kontor i Stockholm i början av 1900-talet. På äldre kontorsbilder ser man ofta män som skriver på skrivmaskin, liksom mannen till höger. När skrivnaskinen var en teknisk nyhet var den "könsneutral", dvs det var inte givet att endast kvinnor skrev på maskin. Plana skrivmaskinsbord avpassade för ändamålet infördes senare än skrivmaskinerna.

holms stadsmuseum startade 1931, men den första permanenta utställningen öppnades först 1942.

Vetskapen om i vilken museisituation kontorsundersökningen utfördes gör att man istället för att se den som en ytlig snabbinventering, bör betrakta den som en första, trevande öppning mot ett nytt arbetsområde. Men, när Nordiska museets studium av svenska folkets liv och arbetsliv vidgades till att innefatta även andra samhällsgrupper än bondens och hantverkarens, skulle det bli arbetarna som först kom att uppmärksammas. Under senare delen av 1930-talet gjordes förberedande fältuppteckningar för verket "Arbetaren i helg och söcken" (i Den svenska arbetarklassens historia), och under 1940-talet igångsattes insamlingen av arbetarminnen. Några sådana breda satsningar på de grupper som representerade kontorsvärlden, på den under 1900-talet växande skaran av kontorsanställda, har egentligen aldrig gjorts. Varför?

Innan jag går vidare med den frågan, vill jag först nämna något om den utställning som kontorsundersökningen ledde fram till.

Draghjälp åt näringslivet?

Utställningen "Kontoret förr och nu" arrangerades, som nämnts, av Åtvidabergs industrier i deras då helt nya lokaler vid Hamngatan i Stockholm. Utställningsarkitekt var den i museisammanhang ofta anlitade Jerk Werkmäster. För det moderna avsnittet och som garant för den kontorstekniska "vetenskapligheten" ansvarade professorn vid Handelshögskolan, Oscar Sillén. En avdelning med äldre skriv- och räknemaskiner hade arrangerats av Torsten Althin, då intendent vid Tekniska museet. För museets räkning gjorde Gösta Selling, under denna tid amanuens vid högreståndsavdelningen, två kontorsinteriörer, från 1830- respektive 1860-talet. Som formellt ansvarig stod Sigurd Erixon, som denna höst var tf styresman vid Nordiska museet. Efter sina erfarenheter som utställningskommissarie vid jubileumsutställningen i Göteborg 1923, var Sigurd Erixon inte främmande för ett sådant här samröre med affärslivet. Pengar behövdes ständigt för att kunna vidga museets undersökningsverksamhet. "Utställningar och jubileer utnyttjades, godsägare och industrichefer pungslogs", skrev Sigfrid Svensson i sin nekrolog över Sigurd Erixon (Rig 1968 s 38). Kontorsutställningen hade möjliggjort ett par månaders fältundersökningar för museets och högreståndsavdelningens räkning.

Det hade börjat ske en hel del förändringar i kontorsmiljöerna under det senare 1920-talet och 1930-talet. Skrivmaskinernas genombrott och det ökade intresset för en mer vetenskaplig organisation av arbetet hade inneburit, att kontoren började modernisera och byta ut de gamla snedpulpeterna och rulljalusiborden mot enligt tidens krav mer funktionella och rationella möbler. Med den här utställningen ville Åtvidaberg introducera sig på kontorsmöbelmarknaden med en serie standardiserade möbler ritad av arkitekten Carl Malmsten. Det var i stort sett samma kontorsmöbelprogram som sedan kom att förevisas på Stockholmsutställningen 1930. Dessutom visades textilier av textilkonstnärinnan Elsa Gullberg.

Sådana här kommersiella kontorsutställningar var mycket vanliga vid denna tidpunkt. Redan ett par månader senare, på våren 1929, anordnades liknande arrangemang i Stockholm av tidskriften Affärsekonomi, Dagens Nyheter och Handelshögskolan. Även i den deltog Nordiska museet, men då endast som utlånare av föremål. Sommaren 1935 anordnades en kontorsutställning på museet med anledning av Försäkringsaktiebolagen Skandia och Frejas 50-årsjubileum. Idag, år 1983, diskuteras om affärs- och näringslivet kan och bör ge kulturlivet, inklusive museerna, ekonomiskt stöd. Då, år 1928, var det affärslivet som behövde kulturens "draghjälp" för sina kontorstekniska hjälpmedel, kontorsmaskiner och funktionella möbelserier. "De äldre interiörerna skulle användas som

En av de kontorsinteriörer från cirka 1800-talets mitt och som rekonstruerades på Åtvidabergs kontorsutställning 1928. På väggen till vänster om dörröppningen hänger ännu ovässade gåspennor, till höger står en kopiepress. Foto Nils Åzelius.

lockbete", säger Gösta Selling nu drygt femtio år efteråt. Detta lockbete fanns inte enbart för att få besökare till utställningen. En skrivmaskin ansågs lättare kunna introduceras i arbetslivet om den hade en kulturhistorisk "finfernissa".

Av tidningsreferaten att döma, kom dock utställningens rekonstruktioner av de gamla kontorsinteriörerna att framstå som exempel på "den gamla dåliga tiden" gentemot den nya, mer förnuftiga och rationella. De genom inventeringen hopsamlade möblerna fick fungera som "avskräckande" exempel. Dagens Nyheter liknade de äldre skrivmaskinerna vid "tröskverk" och skrev vidare att "bredvid dessa ålderdomligheter *tronade* firmans allra nyaste modeller". Stockholms-Tidningen kallade interiörerna för "levandegjorda gengångare" och ansåg det som en god idé, att mot denna bakgrund visa det moderna kontoret med dess "vetenskapliga sinnrikhet". I Svenska Dagbladet slutligen kunde man läsa: "Förgäves spanar man efter det moderna direktörsrummets mahognybord och skinnfåtöljer. Grosshandlaren sitter på en trästol framför ett otympligt, grönmålat skrivbord..." "...vid sidan står en föga imponerande kassakista". Till och med kassaskrinet, inköpt från Sellbergs fröhandel, en av de inventerade firmorna, fick agera som verkningsfullt kontrastföremål.

För Nordiska museets innehav av kontorsinventarier kom denna utställning att få en viss betydelse. En hel del snedpulpeter och höga snurrpallar, som ännu 1928

Åtvidabergs förslag 1928 till en modern kontorsinredning med möbler ritade av Carl Malmsten. Standardiserade och funktionella möbler hade nu börjat efterfrågas men steget till god arbetsbelysning var ännu långt. Foto Nils Åzelius.

var i bruk, kom successivt under 1930-talet att bytas ut och införlivas i museets samlingar. När stadskvarteren på Skansen byggdes upp, fanns ett visst basmaterial till några av de kontorsmiljöer som skulle rekonstrueras där. I t ex boktryckeriet, bakom handelsboden, på Tobaksmuseets vind samt framförallt i Sparbankshuset.

Ingenting att upptäcka?

Avslutningsvis ska jag återknyta till den i början ställda frågan om varför man tidigare så sällan gjort etnologiska undersökningar av kontorsliv, av tjänstemännens arbetsmiljöer. Skälen kan på ett ytplan uppfattas som brist på resurser, tid och personliga intressen. Men en djupare orsak

Annons ur Kontorsvärlden 1940.

Pulpet avsedd för tre personer och använd vid Stockholms Inteckningsbank i banksalen i början av detta sekel. Ingår numera i museets samlingar (inv nr 227 299).

måste nog sökas hos museitjänstemännen själva, i museikårens sociala sammansättning och gemensamma yrkesperspektiv. Kontorsarbetsplatserna med sina monotona samlingar av bord, stolar och skrivmaskiner, har upplevts alltför alldagliga, triviala och lika våra egna museiarbetsplatser, som ju också är ett slags kontor. Kontorstjänstemannen har i regel haft samma medelklassbakgrund, varit av "samma sort" som museitjänstemannen, och den egna gruppen har, tills nu, inte ansetts riktigt utforskningsbar.

Den kulturhistoriske museitjänstemannen har velat vara "upptäcktsresande", om än i sitt eget land. Den etnologiske forskaren har velat lösa spännande "gåtor". Konsthistorikern har sökt efter skönhet. Men kontorsmiljöerna har inte upplevts som tillräckligt "exotiska", distansen har varit något för kort för att finna gåtorna. Kontorsstolarnas funktion och ändamål har varit givna, och det har, till synes, funnits mer att utforska och fundera kring

Vad är det egentligen för kunskap vi kan rekonstruera med museisamlingarna? Vad tänkte dessa herrar på? Vad rörde sig i deras huvuden? Hur gestaltade sig deras livsöden? Bilden är tagen på Hissmofors massafabrik i Jämtland på 1890-talet. Foto Jämtlands läns museum.

bland plogtyper och husknutar. Den enkla skrivpulpeten har inte heller upplevts som vacker, som något konstverk. Den har inte, på samma sätt som den signerade Hauptbyrån eller det målade allmogeskåpet, ansetts värd att sparas till eftervärlden.

Nordiska museets och Artur Hazelius motto "Känn dig själv" från det grekiska uttrycket "gnothi seauton" bör egentligen, som Sokrates gjorde, tolkas som "avskilj dig". Med den innebörden avsåg han, att man skulle ifrågasätta allt, inklusive sig själv.

Man bör med andra ord, när det gäller den verklighet som ska studeras, försöka ställa sig bredvid samtidigt som man måste inse att man aldrig kan komma ifrån den. Vi är alla delaktiga i samma verklighet. När det gäller de ur etnologisk och kulturanalytisk synpunkt ganska outforskade kontorsmiljöerna, eller egentligen hela den växande offentliga sektorn, har perspektivet varit alltför nära. Tjänstemännens miljöer, inklusive museitjänstemännens, har alltför länge tagits för givna. Det är dags att göra kontorssamlingen mer synlig, förlänga perspektivet och därmed inse att tjänstemannavärlden och dess efterlämnade spår är både spännande och gåtfulla att följa.

Annonsen t v ur Affärsekonomi 1943.

Källor

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 1929.

Lindblom A, (red). Arbetaren i helg och söcken. I Den svenska arbetarklassens historia. 1943.

Rig. Tidskrift utg av föreningen för svensk kulturhistoria. Häfte 2. 1968.

Arnö-Berg, I, Biörnstad, A., (red) Skansens hus och gårdar. 1980.

Stendahl, B, Søren Kierkegaard. 1980.

P Svart. E Lila. Röd. N Gul. N Blå. A Grön.

Blyerts. Anilin. Röda. Gula. Blå. Gröna. S T I F T

Stark. (⅔ av den naturliga storleken) Lätt.

ARBETSPENNAN!

(Penna av trä).

Butikspris 65 öre

Generalagenturen:

James Holtz,

Inbesparar 50 %.

Stockholm, Luntmakaregatan 14.

Ordertel. N. 79 75.

Summary

The invisible collection

During a few months in the autumn of 1928 Nordiska museet made a survey of old office milieux in Stockholm. This resulted in the acquisition during the thirties of the greater part of its present collection of office furniture and fittings. But no systematic survey with more or less full coverage was thereafter made until a bit into the seventies.

The 1928 survey was carried out in conjunction with the museum's participation in the autumn of that year in an exhibition of office furniture arranged by Åtvidabergs Industrier. This firm wished to introduce on the market a series of office furniture designed by Carl Malmsten. The old, reconstructed interiors were to be used as an enticement to attract the public and customers. It was at that time that offices started to be modernized and rationalized. They exchanged their tall sloping desks for more functional furniture.

The article leads on to the question why it actually took so long for museums to take a more systematic interest in documenting the office world and its working environments. The reason should be sought in the museologists themselves, in the composition of museum staffs and their collective professional views. Office jobs were conceived to be all too similar to those of museum employees. Office employees have ususally had the same middle class background as museum employees, and a study of one's own group has not hitherto been considered a subject for research. Office milieux have not been felt to be sufficiently "exotic". The distance to them has been altogether too short for them to be felt sufficiently remarkable to study. But it is time to extend the perspective and to realize that the world of office workers and the traces it has left behind is both exciting and mysterious to follow.

Att hålla döden på avstånd

– om vård och konservering av vårt kulturarv

Ulf Hamilton

I Nordiska museets centralmagasin på Julita i Sörmland förvaras ca en halv miljon föremål. För en utomstående besökare kan det då tyckas naturligt att man får låna hem något föremål, eftersom det knappast skulle märkas. Magasinet uppvisar en storslagen artrikedom av föremål och ett till synes oändligt antal dubbletter.

Inställningen är emellertid ur museisynpunkt helt främmande. En närmare granskning av de insamlade föremålen visar att alla har sin egenart. Även om magasinet innehåller ett tusental stolar eller skrin är alla olika och bärare av speciella kulturmönster.

Det är till och med så att behovet att bevara kulturföremål och förbättra samhällsminnet är större än vad museernas samlingar avspeglar. Ambitionerna är ofta åtskilligt högre och den begränsande faktorn är ofta magasinsresurserna.

En avgörande nackdel med dagens museisamlingar är t ex att de sällan innehåller "vanliga" vardagliga föremål och då allra minst från samhällets s k lägre skikt. Dessa föremål förslits vanligen ganska snart och i ett närhistoriskt perspektiv, då de är tillgängliga, bedöms de ofta sakna kulturhistoriskt värde. En annan nackdel är att all insamling sker mer eller mindre subjektivt efter de värderingar och kunskaper den insamlande museimannen har. Den tidsanda som råder då insamlingen sker påverkar naturligtvis också det urval av föremål som skall bevaras.

Samtidigt är det nästan alltid framtidens museiman som avgör ett insamlat föremåls värde och inte insamlaren, även om sambedömningar naturligtvis är vanliga. Förenklat skulle man kunna säga att dagens insamlare av föremål, uppteckningar, dokumentationer m m bestämmer omfattningen av vårt kulturella minne, medan våra efterträdare bestämmer hur landskapet en gång skall se ut. Att spänna över största möjliga landskap och ge det bästa grogrunden är ett självklart mål för varje museiman och kunskapssamlare.

När landskapet väl är utstakat skall dess innehåll vårdas och bevaras på bästa sätt. I museisammanhang talar man om vård, registrering, transporter, förvaring och konservering av museiföremål och andra dokument, såsom film, arkivhandlingar m m.

Att vårda, konservera och magasinera ett ständigt växande föremålsbestånd är en komplicerad och högst resurskrävande uppgift. Eftersom det för Nordiska museet gäller kulturhistoria är uppgiften särskilt komplicerad, då föremålens storlek, form och material är ytterst skiftande. Storlekarna rör sig från synålar till skördetröskor. Materialslagen domineras av trä, metall och textil men även udda och svårbehandlade materialslag, som ädelstenar, elfenben, papper, halm, fjäder, hår m m är rikligt förekommande. På grund av föremålens egenart är rationaliseringar svåra att göra. Det är i stället de kvalificerade hantverksmetoderna som är ledstjärna i den tekniska verksamheten.

Några siffror kan belysa nuläget. Antalet

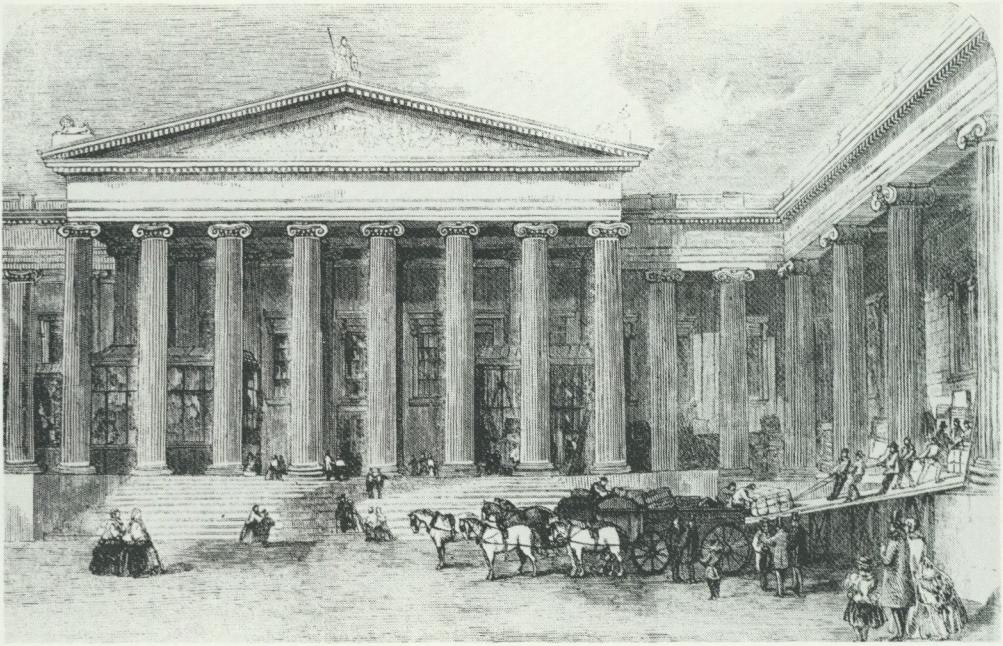

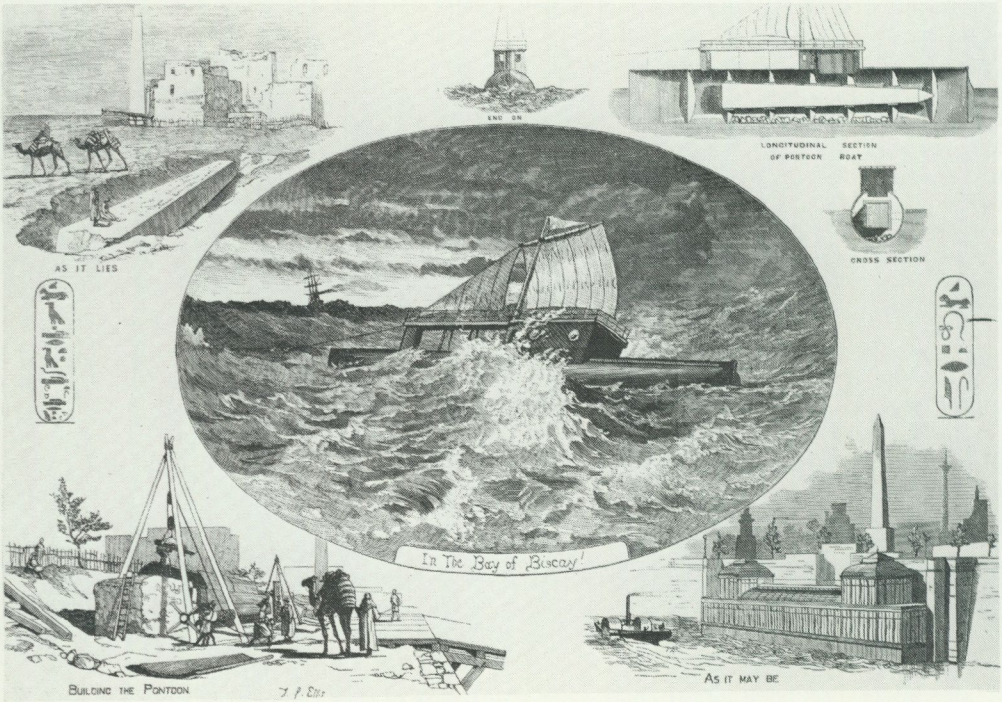
AS IT LIES
END ON
LONGITUDINAL SECTION OF PONTOON
BOAT
CROSS SECTION
In The Bay of Biscay!
BUILDING THE PONTOON
AS IT MAY BE

föremålsnummer i Nordiska museet är ca 310 000, vilket innebär att antalet föremål uppskattningsvis ligger en bit över en miljon. Insamlingen per år omfattar i dag 1 000 till 3 000 föremål. Magasinsytan omfattar ca 25 000 kvm, vilket utgör ca 70 % av museets hela bruksyta. Den planerade ytexpansionen p g a fortlöpande insamling är ca 2 % per år, vilket innebär en fördubbling av ytan under kortare tid än 50 år. Om man studerar Nordiska museets mer än 100-åriga lokal-historia har siffran en god förankring.

Liksom en teater inte kan uppföra hela sin repertoar samtidigt, kan ett museum bara visa delar av sitt material på samma gång. När det gäller exponering av föremål gäller en tumregel, att bara en bråkdel eller kanske 1 eller 2 % av föremålen visas i utställningar samtidigt. Räknar man in forskning och att utställningarna självfallet växlar, blir naturligtvis andelen "omsatta" föremål åtskilligt högre. Ändå måste alla data ingå i landskapet.

Vård och konservering och transporter har alltid behandlats som Askungen, har en italiensk museiman påstått. Yttrandet är fortfarande giltigt. Hennes balentré är också i vår tid ganska avlägsen. Skall man göra en kortfattad historisk resumé kan man konstatera, att behovet av föremålsvård i alla dess former varit välkänt för äldre museigenerationer. Möjligen kan man påstå att man förr var mer främmande för vetenskaplig metodik än vad man är i dag. Huvuddelen av förvaringsmetoderna var baserade på praktisk erfarenhet av typen: metall skall förvaras torrt, textilier mörkt och ej för torrt etc. I resurssammanhang fick emellertid vården stryka på foten för andra mer spektakulära museifunktioner. På Nordiska museet kan man också konstatera att kvalificerad personal inom området anställts först uppåt 50 år efter dess start. De tekniska resurserna sammanfördes först 1978, då de fick ett organisatoriskt likaberättigande med dokumentationen.

Hur är läget på 1980-talet? I den allmänna kulturpolitiken för museerna råder fortfarande MUS 65:s anda. Först satsning på utställningar, vilket förverkligades i viss mån under 1970-talet. 1980-talet skall vara vårdens och konserveringens årtionde. Om man ser till Nordiska museet har detta ännu inte fått smaka frukterna av en sådan inriktning, även om resurser är ställda i utsikt. Det stora lyftet för museet skedde i stället redan på 1970-talet, då museets centralmagasin på Julita förverkligades i hittills två etapper. För första gången byggdes då ett hus avpassat för föremålsförvaring. Med bygget följde också en resursförstärkning vad gäller inredning, utrustning och tjänster.

I dag, 20–25 år efter planeringen av Julita, har naturligtvis utvecklingen gått vidare inom föremålsvården och Julita är på vissa punkter föråldrat och förändrat. De frågor som i dag kommit i blickpunkten är dels de yttre farorna för föremålen, bl a klimatförändring och luftföroreningar, dels inre faror som man själv kan reglera, t ex transporter, förvaring m m.

Ovan t v. Avlastning av byggsten till gravmonument på British Museum 1859. De praktiska engelsmännen har insett rampens betydelse vid godshantering. Stenarna förefaller väl förpackade och lastas av med betryggande manskraft. Vad man möjligen saknar är en pallyftare, som skulle gjort hanteringstekniken på bilden modern även 100 år senare.

T v. 1800-talets intresse för antikens minnesmärken stimulerade också tekniken. Denna bildsvit från 1877 visar hur man tänkt sig transporten av "Cleopatras nål" från Egypten till Storbritannien. För sin tid är de tänkta tekniska lösningarna på högsta nivå, där resursfrågan tydligen varit av mindre betydelse.

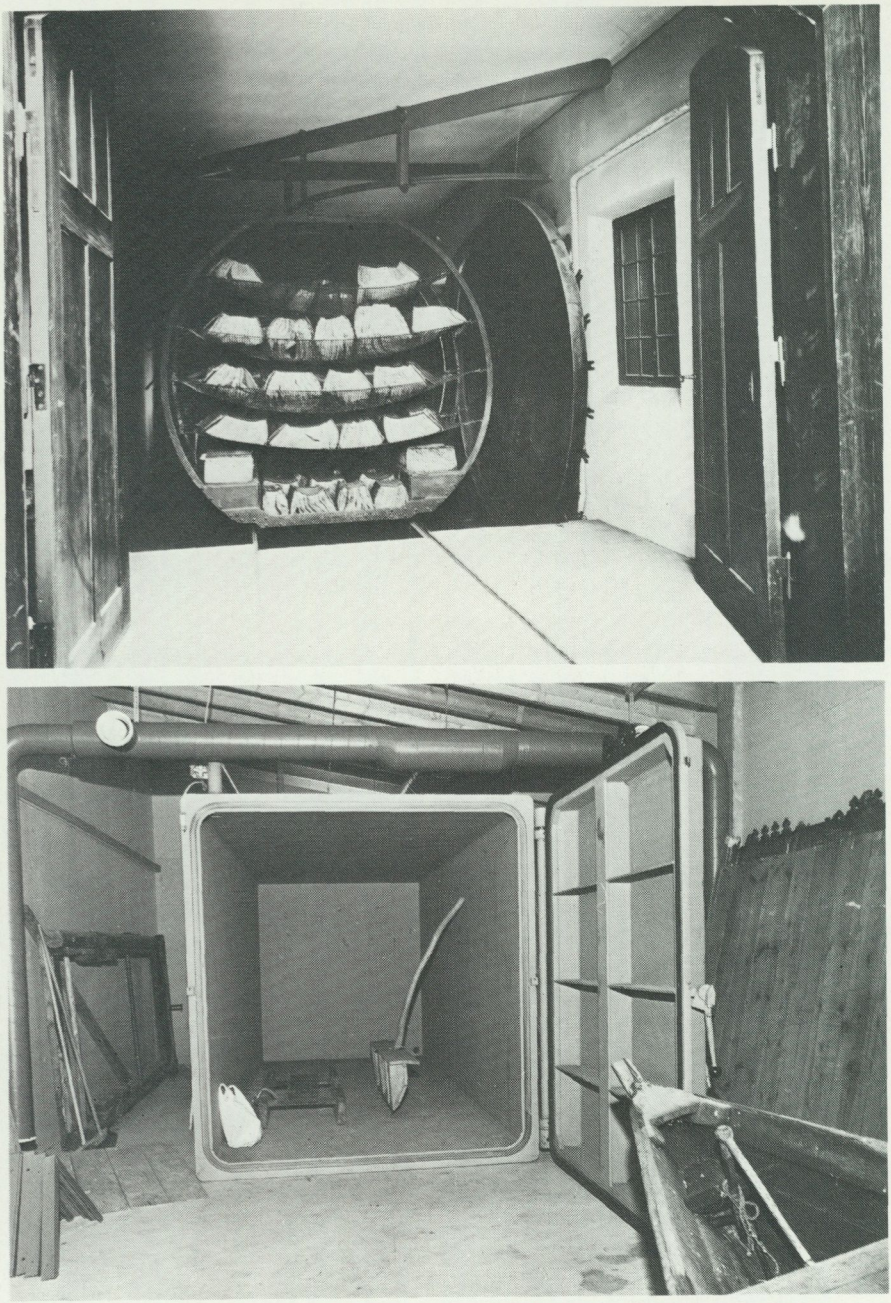

Gasugn från 1930-talet och från 1970-talet. Tekniken att gasa föremål och arkivalier är gammal. Senare år har inneburit att man använder för omgivningen mindre skadliga gaser, som samtidigt är effektiva. Foto 1939 och 1980.

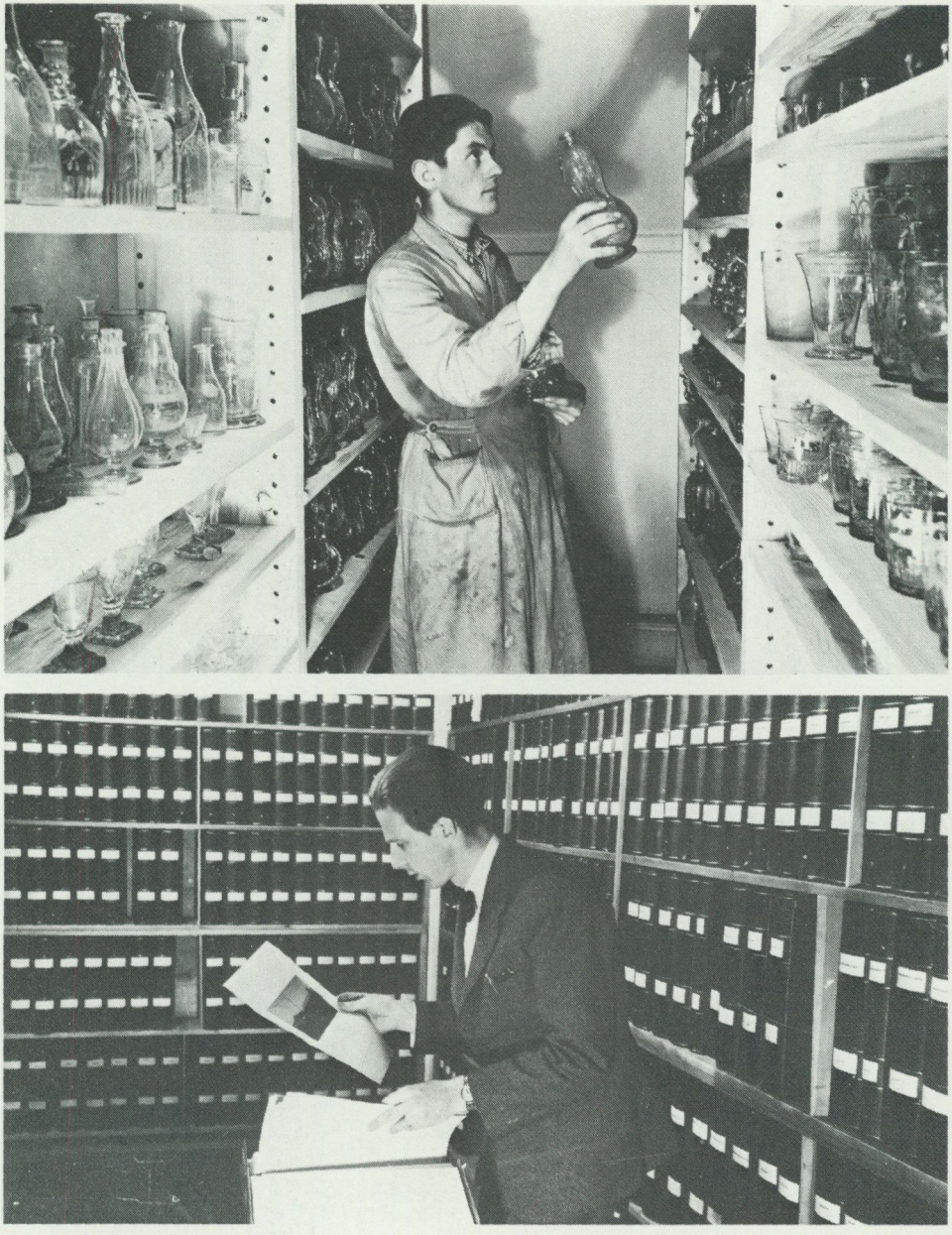

Exempel på "tidlös" förvaringsmetod i Nordiska museets glasmagasin. En möjlig förbättring skulle i dag vara tätpackning, vilken samtidigt kan vara riskabel, då skört glas inte tål stötar och vibrationer. Foto 1952.
Exempel på välinrättat arkiv från Etnologiska undersökningen, Nordiska museet. Lokalens volym har tagits i anspråk optimalt. Ordningen är på gränsen till det besvärande. Foto 1952.

Lyktförvaring på Nordiska museets vind. En obrukbar del av en lokal får en lyckad men ur praktisk synpunkt inte helt idealisk användning. Foto 1952.

T h. Mindre ändamålsenligt magasin i Nordiska museet, där både personal och föremål blir illa behandlande. Foto Ulla Wåger 1974.

Nedan. Förvaring i högklassiga lokaler kan innebära nackdelar. Här en bild från översvämning i ett av Nordiska museets magasin i Garnisonen. Foto Birgit Brånvall 1974.

Julita centralmagasins omfång avspeglas bl a i den 250 meter långa "korridoren". Foto Lars Jungell 1980.

Exempel på modern förvaring av textilier i Nordiska museets centralmagasin, Julita. På 1980-talet kompletterades förvaringsskåpet med jalusier och belysningen i magasinet minskades. Allt för att motverka ljusets nedbrytande effekt på föremålen. Foto Lars Jungell/Bertil Höglund 1980.

Exempel på pallförvaring av svårhanterade större föremål, där volymen i magasinet ändå blivit väl utnyttjad. Julita centralmagasin. Foto Lars Jungell 1980.

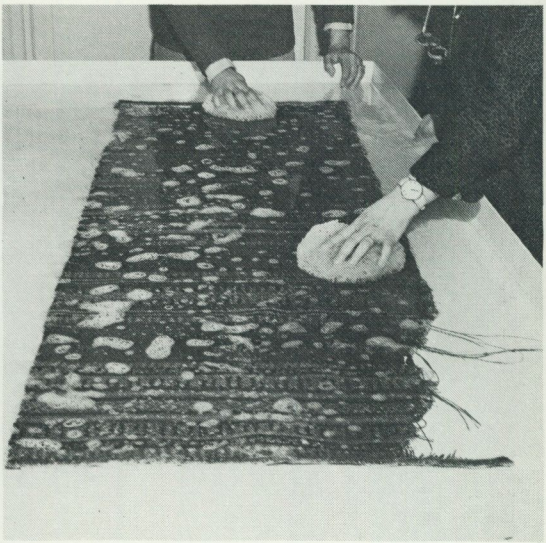

T v. Rengöring av gobeläng. Foto 1960. T h. Tvättning av textilier på 1970-talet. Mängden kemiskt neutralt vatten är minimerat. Tvättmedel som ev används är så "svaga" som möjligt. Foto Ulla Wåger 1976.

Luftförsurningen och luftföroreningarna torde vara de svåra och nya problemen. Det gäller inte bara museiföremål utan framför allt byggnadsminnesmärken. Fortfarande är det oklart om boven i dramat är svavel från oljeförbränning eller bilavgaser. Skyddet för minnesmärken ligger i en utveckling av tåliga byggnadsmaterial, för föremålsmagasinen förbättrade luftfilter och tätare byggnation.

Ljusets nedbrytning av museiföremål i främst utställningar och magasin är en nygammal fråga, där den klassiska kunskapen varit att dagsljus, särskilt solljus, är farligt men konstljus mindre farligt. Både forskningen och okulärbesiktningen har visat att ljusets farlighet inte beror på ljuskällan, utan snarare på ljusets våglängd, filtrering och intensitet. Den ljusmängd olika föremål tål är väsentligt mindre än man tidigare trott, en utveckling som begränsar utställningsmöjligheterna, där ju en viktig ingrediens är att fritt kunna ljussätta utställda föremål.

En tredje viktig fråga i dagens föremålsvärld, tidigare föga uppmärksammad, är föremålstransporter. Det är säkert många konservatorer och föremålsvårdare som sett sitt arbete spolierat p g a att transporthanteringen av ett vårdat föremål varit mindre tillfredsställande. I dag vet vi dessutom att en lång rad föremål är mycket känsliga för stötar och vibrationer, andra åter för klimatchocker, som uppstår när man flyttar ett föremål från ett tempererat klimat till vinterköld någon minut, för att sedan placera det i en flyttbuss med ett tredje klimat. Det förrädiska med dessa skador är att de ofta visar sig först efter en lång tids missförhållanden. Den ideala lösningen, lika klimat i magasin och utställningar, lastning i magasin, klimatstyrda transportutrymmen, är tekniskt möjlig men naturligtvis oerhört resurskrävande. I en framtid torde det dock vara nödvändigt.

När man läser Pontus Hulténs skildring av hur Picasso's "Guernica" lånades till Moderna museet i början på 1960-talet (den

kom med tåget i en obevakad trälåda, kördes på en öppen lastbil till museet, där den hängdes upp medan taken delvis bestod av presenningar), kan man ändå notera att föremålsvården utvecklats betydligt. Det är också klart att våra fäder, som Hazelius, Karlin och andra förmodligen inte förstod vitsen med bomullshandskar när man berör museitextilier, utan att sköldarna därför blivit fläckade.

Trots att en resursbalansering är på väg inom museerna återstår det många och stora problem att lösa, för att skyddet av vårt kulturarv skall betraktas som tillfredsställande. Vi är ännu långt ifrån våra förfäders resultat. De lyckades t ex vårda sina målningar i Altamira- och Lascauxgrottorna, så att de stått sig i ca 20 000 år. Det är först under modern tid som en viss förstörelse kunnat iakttas; när besökstalet i grottorna ökat kraftigt. Detta får en osökt att göra den reflektionen, att det är den kulturintresserade människan som är det bevarade kulturarvets största fiende. Varje hantering av ett föremål, varje gång ett föremål ställs ut eller transporteras, utsätts för ljus eller fel klimat dör det en smula. Målet måste vara att ge varje föremål ett maximalt liv, hålla döden på avstånd, eftersom kulturintresset torde vara mer långlivat än vårt kulturarv.

Summary

Too keep death at arms' length

For the broad public it is often difficult to understand why museums have to collect such a mass of objects.

The truth is, however, that the purpose is in fact to collect, if possible, still more than they do and have done in the past. The collected material is society's memory of itself, and as each cultural phenomenon is unique, at least in some aspect, a relation exists between volume of acquisitions and quality of memory. Acquisitions have the same vital significance for a museum as has the maximizing of sales for a business enterprise.

Despite their volume most collections have gaps and systematic defects owing to the acquisitions being made according to the supply, subjectively, and in dependence on the spirit of the time.

Owing to the basic criteria for collections – constant growth of volume, great abundance of species, a flora of kinds of materials – the technical task of preserving the cultural heritage is very complicated and demanding in resources.

The starting point is also unfavourable since, in the allocation of resources, storage and conservation have always been treated as Cinderella.

The situation for Nordiska museet today, however, is fairly bright since certain resources have been created in the conservation sphere, for instance a new central storehouse at Julita and some reinforcement of equipment and staff.

But at the same time new dangers for the collections, and old dangers in a new dress, have cropped up. These are principally acidification and pollution of the atmosphere; also the effects of light and transport on museum objects. The two latter have proved to affect objects to a far greater extent than was earlier believed.

In general, however, the conservation of our cultural heritage has improved. The knowledge, interest, resources for conservation and transport are now greater than they were some twenty years ago. But much remains to be done before a good technical level has been achieved.

The achievement of perfect conservation, allowing objects to be preserved for all eternity, is however still an impossibility, since everey touch, illumination of an object – a necessity for moving, inspecting, exhibiting it – entails some disintegration.

The future goal is to attain the optimal limit, through conservation to give every object a maximal life.

Konservering av stickade plagg i Nordiska museet

Marie-Louise Wulfcrona-Dagel

Den tidigaste uppgiften om stickade plagg, som vi har i Sverige, är den om Erik XIV:s stickade silkesstrumpor. Konungen beställde dessa från England och priset han fick betala för dem lär ha varit av samma storlek som en kammartjänare hade i årslön. Det var med andra ord ett mycket exklusivt plagg.

Olaus Magnus (1490–1557) skriver i sin "Historia om de nordiska folken" att den gotländska ullen exporterades till Rom och var mycket eftersökt. Man använde den i sina baretter, den under renässansen mycket omtyckta huvudbonaden. Rom var då ett modecentrum och stickkunskapen var där tidigt känd. Olaus Magnus skriver ingenting om stickning, men det är ju möjligt att denna kontakt även tillförde gotlänningarna stickningskunskaper.

Det är dokumenterat att man vid 1600-talets mitt hade lärt sig konsten att sticka. I prosten Osbecks undersökning av södra Hallands folk- och näringsliv finns uppgiften om en tradition att det var där man i större utsträckning började sticka. Dessa uppteckningar gjordes vid 1700-talets mitt. Han har till och med namngivit Magna Brita Cracau som förmedlare av kunskapen. Hon var holländska och gift med en svensk ämbetsman, som på 1650-talet var ägare till Wallens säteri i Växtorps socken. Stickningskonsten spred sig sedan därifrån ut över landet.

Det äldsta stickade föremålet i Nordiska museet är en importerad silketröja från mitten av 1600-talet. Museets äldsta svenska stickade föremål är några koftor från 1700-talets mitt. Deras mönster härledes från de stickade importerade silketröjorna. Dessa stickade koftor kommer från Halland.

Nordiska museets samling av stickade föremål innehåller i huvudsak koftor, tröjor, mössor, vantar och strumpor. Men där finns även sängöverkast, örngott och spetsar, med en majoritet från 1800-talet. De flesta av dessa föremål kommer från bondemiljö och är stickade i yllegarn.

Konserveringsansvaret för dessa föremål har konserveringssektionen på Nordiska museet. Till att börja med vill jag lämna en liten orientering i konserveringsetik. Föremålen bör betraktas som dokument. Därför är det vår skyldighet att bevara föremålen med deras dokumenterade innehåll för framtida generationer. Vid konservering får man inte ändra på något, t ex sprätta upp originalsömmar o d. Man får inte ta bort något, som kan tala om vad föremålet har varit utsatt för under den tid då det brukades. Den etnologiska konserveringen, som man tillämpar vid Nordiska museet, skall bevara föremålet i det utseende det hade när det kom till museet. Det kan visa hur ägaren skötte föremålet under användningstiden, t ex hur det lagades. Det är kulturhistorien vi skall bevara. Vi rekonstruerar inte till ett utseende som föremålet eventuellt kan ha haft som nytt. Fläckar kan även förekomma, som visar vad föremålet råkat ut för under användningsperioden, så att säga "kulturhistorisk smuts", som inte får tas bort.

Vid textilkonservering använder man tyg/väv som konserveringsmaterial. Detta tyg skall utseendemässigt ligga föremålet

Den gröna koftan före konserveringen. Foto Ulla Wåger.

Koftan i färdigkonserverat skick. Foto Ulla Wåger.

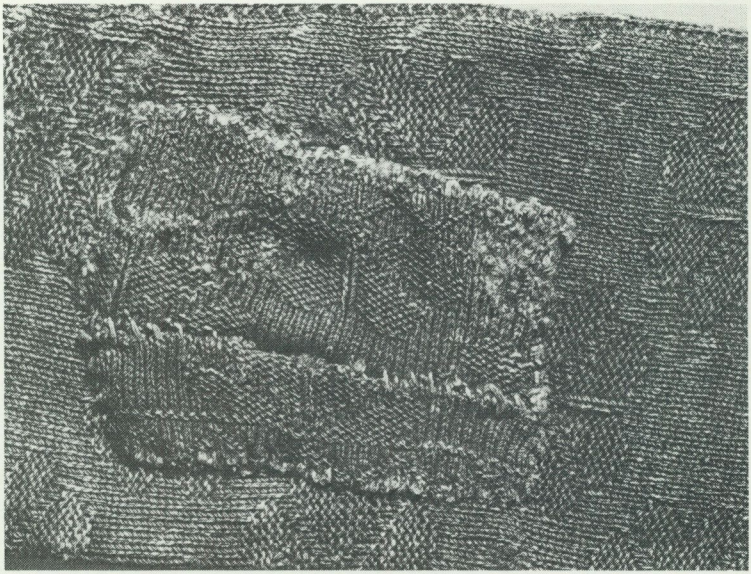

Höger ärm med den lagade armbågen. Foto Ulla Wåger.

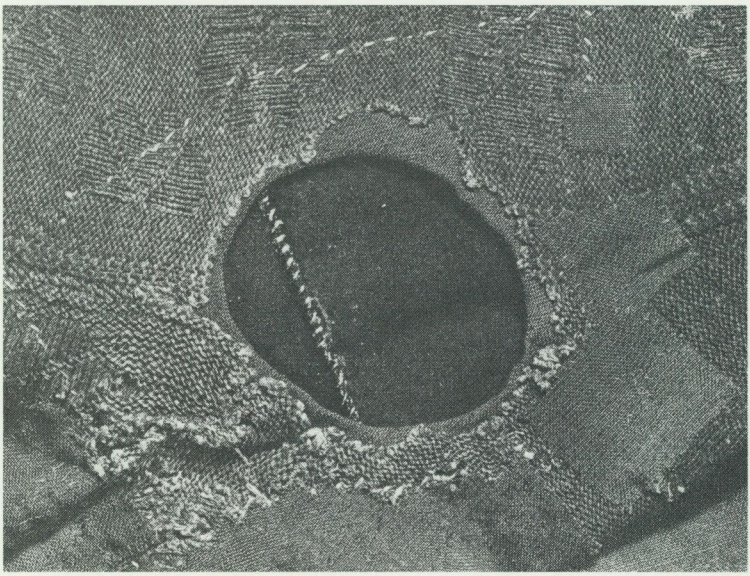

Avigsidan av höger ärmhåla med det konserverade hålet under den blåa klädeslappen. Foto Ulla Wåger.

Den röda koftan i färdigkonserverat skick.

så nära som möjligt i kvalitet, vävnadsteknik och färg. Vid skador och förslitningar använder man lappar av tyget, som sys fast på avigsidan. Från rätsidan syr man ner den skadade delen. Denna konservering kan tas bort utan att skada föremålet, om man någon gång i framtiden finner en bättre metod.

Nordiska museets textilkonservering har under de två sista decennierna utvecklat konserveringen av stickade föremål. Konserveringsmaterialet var tidigare tuskaftat linne. Med detta linne konserverade man även föremål i ylle. Det glänsande linnetyget gjorde att de konserverade partierna dominerade ylleföremålet. Även föremål stickade i glansigt yllegarn bleknade bredvid dessa linnelappar.

Ett utvecklingsarbete började under 1960-talet på textilkonserveringen. Vi försökte med stickade lappar i olika utföranden samt trikå. Utseendemässigt kunde dessa försök inte accepteras. Stickat material är ju också elastiskt och därigenom kan spänningar uppstå mellan de båda materialen, då föremålen flyttas och sätts på figurer.

Till slut kom vi fram till ett tunt, tuskaftat ylletyg, i dagligt tal kallat ylleflaggduk. Detta tyg är förträffligt vid konservering av stickade ylleföremål. Tyget är stumt, därigenom uppstår inga spänningar. Det är

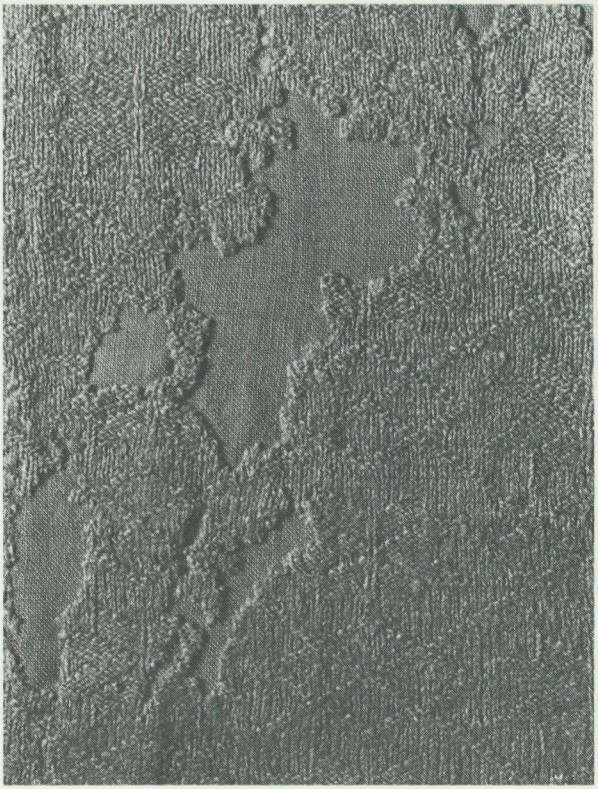

Konserveringsbild från den röda koftan. Foto Ulla Wåger.

inte dominerande utan underordnar sig föremålet.

Vid konservering av två tidiga Hallandskoftor av ylle användes detta ylletyg med ett mycket gott resultat. Dessa båda koftor, en grön och en röd, är av en mycket hög kvalitet. Den som har tillverkat dem har varit en mycket skicklig stickerska. De är mönsterstickade i räta och aviga maskor på rundsticka med jämna maskor och skickligt gjorda intagningar och utläggningar i sidorna. Senare har de blivit uppklippta mitt fram och skodda framtill och runt halsen med tuskaftat linne.

Den gröna koftan är stickad av vitt 2-trådigt yllegarn. Som färdigt plagg är den färgad i en varm mörkgrön färg, vilket framgår av plaggets avigsida. Rätsidans färg är genom blekning blågrön och flammig och på vissa mycket slitna ställen helt bortnött. Koftan har blivit lagad med en mörkblå klädeslapp i höger armhåla och på höger armbåge är den lagad med stickade lappar från själva koftan. Man har även sytt ihop trasiga delar med oblekt 2-trådigt lingarn. Alla dessa lagningar har naturligtvis konserverats, för att visa hur koftan behandlats under användningsperioden.

Det tuskaftade konserveringsmaterialet av ylle har en trådtäthet av 14 tr/cm i varp och inslag. Koftan har en masktäthet av 3 maskor och 5 varv per cm. Konserveringsmaterialet är infärgat av textilkonservatorn. Det blev många olika infärgningar, eftersom färgen är så olika vid de många hålen. De trasiga och sköra delarna är nedsydda med silkestråd på konserveringsmaterialet. Även silkestråden är infärgad av konservatorn.

Den röda koftan har samma kvalitet och

masktäthet som den gröna. I denna kofta är garnet infärgat. Den har därigenom en färg som bättre stått emot tidens påfrestningar. Men helt jämn i färgen är den ju inte utan även här har konservatorn fått göra många infärgningar. I denna kofta kan man ana hur utsökt den varit från början, ty i färdigkonserverat skick blev den mycket vacker. Det är textilkonservator Ingrid Wahlström som utfört konserveringen av koftan och därigenom fått den att närapå framstå i sin ursprungliga glans.

Litteratur:

Jedrzejewska, H, Konserveringsetik. 1980.
Leene, J, Textile Conservation. 1972.
Wintzell, I, Sticka mönster. Historiskt om stickning i Sverige. 1976.

Summary

Conservation of knitted garments at Nordiska museet

The art of knitting came to Sweden in the mid-17th century. It is documented at that time in Halland, whence it spread throughout the country. The Nordiska museet collection contains jackets, mittens, stockings, headwear and also bedspreads, pillow-cases and lace, most of which from the 19th century and from peasant milieux.

In the 1960s the Textile Conservation Department of Nordiska museet started to develop methods of conserving knitted articles. Pieces of linen had earlier been used also for conservation of wollens. Various tests were made and the outcome was a thin woollen tabby fabric. This fabric was selected, so precluding the tensions which may arise between elastic materials. It is pliable, so that the knitted article dominates.

To show a result of conservation a description is given of the conservation of two early jackets from Halland.

John Granlund in memoriam

Åke Daun

Professor John Granlund avled den 17 augusti 1982, 81 år gammal. Åren 1955–1969 innehade han den Hallwylska professuren i nordisk och jämförande folklivsforskning vid Nordiska museet och var därmed också genom ett gammalt avtal universitetets professor i ämnet.

När jag själv första gången, som nyinskriven student, 1961 träffade professorn i villa Lusthusporten, tyckte jag att det var stilenligt att där finna en man från provinsen. Varje onsdagseftermiddag kl 16 kom han ned från övervåningen, i mörk kostym och med bländvit skjorta, och höll sin veckoföreläsning, på västgötska. På den tiden bodde professorn i huset och endast bottenvåningen utgjorde institutionslokaler. Studenterna var få. Vi var ett par–tre stycken som började våra 1-betygsstudier den terminen.

Granlund var den gamla sortens professor i det gamla slaget av högskola. För honom reste sig alla när han gjorde entré i seminarierummet, men han lade bort titlarna efter en lyckad 1-betygstentamen. Presumtiva forskare var vi alla. Yrkesorienteringen i vår tids mening var närmast obefintlig vid historisk-filosofiska sektionen. Någon undervisning särskilt anpassad till studenternas nivå hölls på det hela taget inte. Vid seminarierna diskuterades vetenskapliga problem och till dessa kom inte bara de fåtaliga studenterna utan licentiander, licentiater (som då titulerades doktor), docenter och en och annan professor. Rättshistorikern professor Hafström kom tämligen regelbundet. Från mitt allra första seminarium minns jag den kulturhistoriskt kunnige radioreportern Lars Madsén.

Professor Granlund var son till en garvarmästare i Herrljunga och fick sin akademiska utbildning i Göteborg, där han för övrigt träffade sin sedermera hustru och synnerligen kompetenta medarbetare Ingalill. Där läste han till en början nordiska språk och folkminnesforskning samt fortsatte med en klassisk magisterexamen. Under studietiden var han amanuens vid Västsvenska folkminnesarkivet. Efter examen flyttade han till Stockholm för att arbeta på Nordiska museet och börja läsa etnologi. År 1941 utnämndes han till intendent, 1948 till förste intendent.

John Granlund knöts redan från början till Etnologiska undersökningen, museets forskningsavdelning. Chef där var sedermera professorn i folklivsforskning Sigurd Erixon, Granlunds företrädare i ämbetet. Inför Erixons 50-årsdag medarbetade John Granlund i den storartade byundersökningen i Gruddbo på Sollerön som publicerades 1938.

Granlund var en fåordig man som trivdes bäst då han fick hålla på med sina notater och manuskript. Han var febrilt sysselsatt under alla åren och endast den ohälsa som drabbade honom de sista månaderna hindrade honom från att var dag ta itu med forskningsarbetet. Hans vetenskapliga bredd var stor. Han var på en gång lärd medeltidshistoriker och fältforskare med intresse för det levande nuet. Det var naturligtvis den gedigna klassiska bildningen som förde honom in på medeltidsforskningen. Den etnologiska kommentaren till Olaus Magnus historia om de nordiska folken blev, när den utkom 1951, genast ett oumbärligt redskap för den kulturhistoriska forskningen. Här liksom i övrigt visade

Foto Ulla Wåger.

Granlund sitt sinne för källkritisk omsorg.

Kunskaperna om det medeltida Sverige kom väl till pass och fördjupades i uppdraget som svensk redaktör för uppslagsverket Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Under mer än 20 år, 1956–78, medverkade han till utgivningen av 22 band, en imponerande lärdomsinsats. En stor mängd av Granlunds vetenskapliga skrifter är just dessa lexikonartiklar.

Gradualavhandlingen 1940 handlade om en teknik inom den folkliga träslöjdens område. "Träkärl i svepteknik" var en typologisk undersökning och ett utmärkt exempel på det slags föremålsmonografi som för många äldre folklivsforskare var en given uppgift, men som för senare tiders etnologer verkat mindre inspirerande. Det var däremot Granlunds artiklar för bokverket "Den svenska arbetarklassens historia", nämligen de om landsbygdens arbetsorganisation samt om avlöningsformer. Den socialhistoriskt inriktade forskning, som Granlund också utförde, knöt väl an till det sociologiska och socialantropologiska intresse som fanns i den yngre etnologgenerationen fr o m 1960-talet. Ett par undersökningar som vi som studenter gärna tentera-

de på var "How Fishermen Became Burghers. Studies of Urban Ethnology in the Town of Söderhamn in Helsingland" (1956) samt "Runnö i Kalmarsund. En skärgårdsös omvandling" (1958). Sådana lokalundersökningar sågs av 60-talets unga etnologgeneration som stödjande utgångspunkter för en utveckling av lokalundersökningarna i anglosaxisk antropologisk anda.

Professor Granlunds insatser under 60-talet var bl a att ge ett mycket starkt stöd åt denna intresseinriktning. Det skedde delvis med de egna föreläsningarna, där han gav inblickar i det stora arbetet med Högsby socken, vilket publicerades 1969. Men det skedde också med de många prominenta gästföreläsare som han inviterade till längre föreläsningsserier. Av bestående värde blev socialantropologen Fredrik Barths vistelse vid institutionen i mitten av 60-talet, men inspirerande föreläsningsserier hölls också av sociologiprofessorn Erik Allardt från Helsingfors och av dennes landsman och kollega Knut Pipping, som hade ett gammalt intresse för rurala fältundersökningar. Professor Ilmar Talve från Åbo redovisade sina forskningar från industriarbetarmiljöer. Den brittiske socialantropologen Robert Paine föreläste om samer och dennes senare så kände kollega Ottar Brox berättade om sin analys av de nordnorska fiskarbönderna.

John Granlund imponerade på sina studenter med sitt friska intresse för de nya vindar, som på det här sättet svepte genom institutionen. Han gav sitt oförbehållsamma stöd åt de seminarieuppsatser och avhandlingsarbeten som – trots anknytning till de gamla lokalundersökningarna – i hög grad skilde sig från den typ av etnologi som tidigare bedrivits. Med Granlunds stöd introducerades forskningen om det moderna samhället på allvar och det teoretiska angreppssättet blev mycket tydligare samhällsvetenskapligt – även om etnologin alltid befunnit sig i gränsområdet mellan humaniora och samhällsforskning. Det var för övrigt John Granlund som tog emot den mycket omstridde sociologidocenten Börje Hanssen som alltså blev docent i folklivsforskning.

För flertalet professorer torde förutsättningarna att göra nydanande vetenskapliga insatser avta vid livets middagstid; forskningsfronten leds nästan alltid av yngre människor. Men det är inte alla ämnesföreträdare som då utnyttjar sin position till att stödja och entusiasmera sina studenter och unga kolleger. Men det gjorde professor Granlund.

Även om han fortsatte att utföra bestående forskningsarbeten i hög ålder, t ex det magnifika verket "Lapska ben- och träkalendrar" (1973), tillsammans med Ingalill Granlund, vill jag hävda att hans gärning som institutionschef fick mycket mera långtgående följder. På sitt anspråkslösa sätt ställde han sig i själva verket i spetsen för en helt ny inriktning av etnologin, både i Sverige och i den nordiska forskargemenskapen.

Nordiska museet under 1982

Planerings- och utvecklingsarbeten

Under året har det mycket omfattande arbetet med Nordiska museets framtida mål och verksamhetsinriktning kunnat föras ett stort steg framåt. Utredningsgruppen räknar med att kunna lägga fram ett konkret förslag under sommaren 1983.

På utbildningsdepartementets uppdrag har Nordiska museet utrett möjligheterna att införa Kulturarvet, Falun, under Nordiska museets huvudmannaskap. Ett omfattande utredningsarbete har genomförts och ett stort antal kontakter har förevarit mellan Nordiska museet, Kulturarvet, utbildningsdepartementet och Samhällsföretag. Reformen beräknas kunna genomföras fr o m 1983-07-01.

Planeringsarbetet för museets basutställning "Det moderna Sveriges framväxt" har bedrivits under hela året. I slutet av året inleddes arbetet med en slutlig synops. Under 1983 beräknas en definitiv planläggning kunna ske. Utställningen beräknas kunna invigas i början av 1985.

Bland de större utvecklingsarbetena märks även det s k Gunnar Lundh-projektet. Fotografen Gunnar Lundhs fotosamling omfattar ca 200 000 negativ med kontaktkartor. I första skedet avser projektet överföring av negativsamlingen från den självförstörande nitratfilmen till acetatfilm. Försök med överföring vid kommersiella filmlaboratorier har inte givit tillfredsställande resultat. Utrustning har därför anskaffats och en metod enligt löpande bandprincipen utvecklats inom Nordiska museet. Projektet är avsett som ett pilotprojekt för omhändertagande av museets hela negativsamling om ca 1,5 milj negativ. I projektet ingår även bildregistrering som en del. Avsikten är även här att utveckla modeller för registrering av hela Nordiska museets bildsamling med sikte på ADB-mediet. I anslutning till projektet har också ett förarbete inletts på ett brett upplagt seminarium kring bildvårdsfrågor i samarbete med bl a Svenska museiföreningens bildkommitté.

Lokalfrågor

Under året har regeringen fattat beslut om att genomföra åtgärdsprogram II för Nordiska museet. Det omfattar brandskyddsåtgärder, anordnande av vilrum och handikapptoalett, ny belysning i stora hallen och iordningställande av en filmverkstad i stallbyggnaden vid Lusthusporten.

I huvudbyggnaden kunde textilkonserveringen ta i anspråk en nyinvigd lokal i entresolvåningen där Livrustkammaren hade sitt magasin fram till 1977.

Under året har upprepade kontakter tagits med regeringskansliet för att få projekteringstillstånd för den tredje etappen på Julita. Vid årets slut hade ännu ej något positivt besked i frågan erhållits. Etappen innefattar vård- och verkstadslokaler vid centralmagasinet, studie- och undervisningsrum samt en stor utställningshall för lantbruksmuseet.

Lokalfrågan för Hedvig Ulfsparres textilsamling löstes under året på ett mycket lyckosamt sätt. Museet har samarbetat med Sandvikens kommun och resultatet har blivit att Sandvikens kommun på Högbo bruk i egen regi låtit uppföra ett särskilt textilmuseum för samlingarna som är i Nordiska museets ägo. De har hittills förvarats i Forsbacka bruks herrgård, där lokalerna dock ej varit tjänliga. Byggnaden

har ritats av kommunens arkitekt och uppförts såsom beredskapsarbete. Kommunen har förutom betydande egna investeringar erhållit AMS-bidrag och lotterimedel. Byggnaden upplåtes till Nordiska museet för textilmuseets verksamhet. Byggnaden stod färdig vid årets slut. Efter att byggfukten försvunnit kommer samlingarna att flyttas över under 1983 och det nya museet att öppnas för allmänheten påföljande år.

Förvaring, vård och konservering

Arbetet i magasinen har i huvudsak bestått av registreringsfotografering, insortering av 1 331 nyförvärvade föremål, förande av magasinsregister över dessa samt uttag och inplacering av föremål för utlån, utställningar etc. Fortsatt möda har lagts ned på att förbättra inredningen och åstadkomma tätpackning för att effektivare kunna utnyttja magasineringsutrymmena. Bland de större enskilda insatserna under året märks särskilt utflyttningen av föremålsgrupper till Julita. Även en fullständig uppordning och magasinsregistrering av de utländska samlingarna har utförts. I centralmagasinet på Julita har fortlöpande specialinredning monterats och berörda föremålsgrupper sanerats och ställts upp.

Konserveringsarbetet har under året, förutom rutinkonservering och enstaka akutinsatser, dominerats av konserveringsarbeten inför utställningarna Klockor, klockor, Från golv till tak och Broderier från 4 sekler.

Undersökningar och förvärv

Nordiska museets huvudundersökning har under året ägt rum i Storuman. Orten är den tredje och sista i raden av undersökta svenska stationssamhällen (tidigare Skyttorp, Töreboda). Valet av just Storuman baserar sig på ortens lämpliga storlek och möjligheten att här kunna belysa ett samhälles tillväxt.

Under året har även dokumentationen av storgodset Jordberga i Skåne fortsatt. Den senaste undersökningen har i huvudsak rört skördearbetet. Under senhösten påbörjades också förarbetet till ett fältarbete vid kraftverksbygget Kort Male i Sri Lanka. Detta arbete ingår som en del i projektet Anläggarna.

Fältarbetet för projektet Folklore i maritima miljöer har fortsatt i Bohuslän i området Kungshamn–Smögen. I fältarbetet har även studenter från Stockholms universitet deltagit. Ca 70 timmars bandinspelningar har gjorts.

Två frågelistor har skickats ut under året. "Vänner och bekanta" (NM 209) som sändes ut i december är en fortsättning på temat människors sociala kontaktnät som togs upp 1980 i listan "Släkt och familj". I samband med en dokumentation som gjorts av koloniområdet i södra Tantolunden i Stockholm har en specialfrågelista om kolonilivet skickats ut till dem som har kolonilotter där. Under året har 310 frågelistsvar accederats, omfattande ca 10 000 sidor text. Därtill kommer 112 sidor teckningar och ritningar samt 1 089 accederade foton. Under året har 98 meddelare varit aktiva. I syfte att vinna fler skrivande norr- och västerbottningar har ett upprop gjorts via lokalradion i Luleå och Umeå.

De under året registrerade föremålen upptar inventarienumren 308 626–309 927, dvs 1 331 nummer, spännande över hela museets verksamhetsområde.

Årets arkivförvärv har omfattat drygt 60 accessioner. Många av dem består emellertid av ett relativt stort antal objekt. Nyförvärven ligger inom det traditionella insamlingsområdet kulturhistoria i ordets vidaste bemärkelse. Ganska många anskaffningar belyser enskilda hushåll under skilda tider. Bildarkivet har vuxit med ca 3 600 registrerade negativ. En omfattande översyn av negativens vårdbehov har skett.

Nordiska museets Vänner har under året ställt 75 000 kronor till bibliotekets förfogande för inköp av en rad angelägna och dyrare bokverk. Genom försäljning av ett antal dubbletter och naturvetenskaplig litteratur av marginellt intresse för Nordiska museet har också vissa inköpsresurser kunnat åstadkommas. Förlagets samarbete

med Liber Förlag har även under 1982 tillfört biblioteket stora delar av detta förlags nyproduktion. Bibliotekets katalogiserade samling ökade under året med 44,2 hyllmeter. Närmare 70 % av accessionen utgjordes av gåvor eller utbytespublikationer från institutioner och sammanslutningar inom och utom landet. Totalt sett uppgick accessionen till 3 372 nummer. Katalogen har under 1982 tillförts 5 848 katalogposter. Antalet lån från biblioteket uppgick till 24 238, vilket innebär en ökning med 35 % jämfört med 1981. Därjämte har registrerats 11 950 läsesalslån, vilket ger en bruttoinlåning på 36 188 lån. Antalet interurbana lån till svenska bibliotek uppgick till 2 373.

Undervisning och information

Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet är genom överenskommelse mellan museet och universitetet knutet till professuren i etnologi, särskilt europeisk, och utgör universitetets ämnesinstitution.

Undervisningen har bedrivits enligt den normalstudieplan som med vissa förändringar har varit gällande sedan 1969.

Barnavdelningen tog under vår- och höstperioderna emot 5 grupper per vecka av barn från daghem, förskolor och fritidshem; sammanlagt 88 grupper – 994 barn. Teman för besöken var bl a "Bondens hushåll", Linberedning" och "Lekar och leksaker förr".

Allmänheten hade tillgång till Barnverkstaden 3 timmar varje söndag under vår- och höstterminerna. Sammanlagt beräknas verkstaden ha besökts av ca 7 000 personer. Varje söndag har 3 handledare fungerat i Barnverkstaden.

Den s k ordinarie undervisningsverksamheten för Stockholms kommunala skolor fortsatte under året enligt de principer som tidigare rått. Programmen är planerade både för mellanstadiet och för högstadiet (åk 7–9). I programmen ingår visning, grupparbete och redovisning. Ett flertal skolor utanför Stockholms kommun utnyttjar också denna undervisning.

Under året har 498 grupper om sammanlagt 9 880 personer erhållit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 116 grupper om 2 544 elever från Stockholms skolor med schemalagda visningar, 223 grupper om sammanlagt 4 059 personer dels elever från skolor utanför Stockholm dels barn från daghem och fritidshem såväl i som utanför Stockholm, slutligen 159 vuxengrupper om sammanlagt 3 277 personer.

Förutom ovanstående grupper har museet besökts av 992 grupper om sammanlagt 13 700 personer som under ledning av egna lärare bedrivit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 40 grupper om sammanlagt 743 personer från Stockholms skolor, 208 grupper om sammanlagt 4 328 personer från skolor utanför Stockholms kommun, 498 grupper om sammanlagt 4 408 personer från daghem och förskolor, samt 246 vuxengrupper om sammanlagt 4 221 personer. Till detta kommer visningar av olika utställningar för allmänheten.

För utställningen Resa i Sverige utarbetades självstudiematerial avsett för högstadiet och gymnasiet. Kompletterande åskådningsmaterial för undervisning har framtagits för "Folkdräkter" och "Modedräkter".

Avdelningen har liksom tidigare år handhaft den s k ordinarie undervisningen på Skansen för femte och sjätte årskursen från Stockholms skolor. 95 klasser ur årskurserna fem och sex har erhållit denna undervisning.

80 skolgrupper från Stockholmsområdet erhöll visning av Julbord på Skansen.

Under december månad anordnades i samarbete med Skansens kulturhistoriska avdelning och Stockholms skoldirektion ett besök med temat "Julbesök i Väla skola". 30 klasser ur åk 1–3 deltog. Verksamheten leddes av en av museet extra anställd museilärare.

Utöver de ovan nämnda skolvisningarna på Skansen har 110 klasser och andra grupper erhållit kulturhistorisk undervisning, en del av mer kvalificerad art. Denna undervisning har handhafts av museets personal.

Ansvaret för de etologiska studiebesöken för gymnasiet och visningen "Nordens djur" för åk 4 överflyttades under året från museet till Skansens zoologiska avdelning.

Visningar i museet för allmänheten har under tiden 17 januari–31 maj samt 11 september t o m 12 december genomförts lördagar och söndagar kl 13 för barn och kl 14 för vuxna. Under tiden 14 juni–4 september har museet visats för allmänheten tisdag, onsdag samt torsdag på engelska och på svenska.

Utvecklingsarbetet rörande kunskapsförmedling och tillgänglighet för handikappade fortsatte i utställningarna "Samer", "Klockor, klockor" och "Broderier från 4 sekler". På Skansen påbörjades arbetet med att integrera synskadade barn i den s k ordinarie undervisningsverksamheten. Vidare fortsattes arbetet med att framställa bilder för synskadade av folkdräkter i thermoformteknik.

I samarbete med Huddinge kommuns skolförvaltning påbörjades en försöksverksamhet, som innebär att personal från undervisningsavdelningen tillsammans med lärare från olika stadier utarbetar ett lokalt studiematerial av kulturhistorisk art.

Museets utställningar har i stor utsträckning utnyttjats av olika bildningsorganisationer i anslutning till undervisning i svenska för invandrare. Dessa visningar har utförts såväl av museets personal som av bildningsförbundets egna lärare.

Konstfackskolan, Nyckelviksskolan, Carl Malmstens verkstadsskola, Anders Beckmans skola, Lärarhögskolan i Stockholm, Sveriges Radios Personalutbildning i miljö- och möbelhistoria för rekvisitörer, Handarbetets Vänner samt ett stort antal skolor för textil utbildning liksom omskolningskurser i Arbetsmarknadsstyrelsens regi är exempel på studiegrupper som kontinuerligt använt museets samlingar i undervisningssyfte. Även de olika folkbildningsorganisationerna liksom föreningar och organisationer av olika slag har på samma sätt brukat museets samlingar.

Som tidigare har föreläsningar och programverksamhet arrangerats regelbundet. I samband med utställningen Makedonisk träsnidarkonst ordnades föreläsningar med inbjudna föredragshållare samt visning av jugoslaviska filmer. I anslutning till "Målade kistor och skåp" ordnades en studiecirkel i samarbete med Vuxenskolan.

Under tiden som "Guds soldater – Frälsningsarmén i Sverige 100 år" visades, gästades museet vid flera tillfällen av medlemmar ur olika kårer som höll möten, musikprogram och andakter. Även gamla arméfilmer visades. I utställningen "Estland i Nordiska museet" demonstrerades textila tekniker vid några tillfällen. I samarbete med Kursverksamheten hölls en föreläsningsserie kring forskning vid Nordiska museet.

Museets tjänstemän har liksom tidigare år hållit ett antal föreläsningar i olika sammanhang utanför institutionen samt undervisat och handlett studenter vid bl a Institutionen för folklivsforskning.

Bearbetning och forskning

Inom Anläggarprojektet har bearbetningen av det insamlade materialet fortskridit planenligt. Materialets bearbetning beräknas kunna avslutas under våren 1983.

Arbetet med publiceringen av den Berchska samlingen har fortskridit som planerat under året och i första hand avsett den engelska översättningen.

Inför en planerad nyutgåva av E Sidenbladhs Ur och urmakare i äldre tider i Sverige har det under flera år hopsamlade materialet av bild och data sammanförts i ett alfabetiskt register. Detta skall bilda underlag för ytterligare bearbetning under 1983.

Inventeringen av Nordiska museets tavelsamling har pågått kontinuerligt under 1982 och bedrivits som ett beredskapsarbete. Arbetet har inneburit komplettering av lappkatalogen, viss omkatalogisering och ID-fotografering av de inventerade tavlorna. Vid årets slut återstod inventering av ca 2 000 tavlor förvarade i magasin eller placerade i museets olika hus och gårdar.

Som ett led i förberedelsearbetet för tex-

tilmuseets första utställning i Högbo om slöjden i Gästrikland har ur ett 100-tal bouppteckningar de enskilda textilinnehaven analyserats fram.

Bearbetningen av materialet som insamlats under fältarbeten i Töreboda 1979–1981 har så gott som helt färdigställts till manuskript. Två publikationer kommer att ges ut, en populär och bildrik publikation bekostad av Töreboda kommun, och en mera analyserande rapport baserad på fyra valda teman, mer generellt hållna men med utgångspunkt i Törebodamaterialet: industriarbete, bebyggelseutveckling, fritidsliv samt hemmafrutillvaro.

1981 års bebyggelseinventering i Minnesota, USA, har utarbetats till färdigt manuskript. Rapporten beräknas komma ut under 1983. Även fjolårets undersökning av DNN Aluminium i Tyssedal, Norge, har utarbetats till tryckfärdigt manuskript.

Även under 1982 har museets årliga stora beredskapsarbeten i Jämtland och Norrbotten bedrivits. Dessa arbeten utgör numera ett mycket viktigt led i förarbetet för kommande bearbetning och forskning i museet. Kontorscentralerna i Kiruna och Malmberget har fortsatt renskrivningsarbetet av frågelistsvaren. Före periodens utgång 1983 beräknas huvuddelen av frågelistsvaren vara färdigskrivna. Därefter återstår de frågelistor som rör folktro.

I Hoting i Jämtlands län har ytterligare ett beredskapsarbete för kontorspersonal bedrivits under året. Det har i huvudsak gällt arbete för bibliotekets räkning, bl a har en stor mängd bibliografiska uppgifter överförts på kort och vissa förarbeten för bibliografiska meddelanden utförts.

Särskild verksamhet

SAMDOK

Under januari hölls en tvådagarskonferens på Lejondals slott utanför Stockholm. Representanter för så gott som alla större kulturhistoriska museer hade mött upp för att diskutera uppläggningen och ansvarsfördelningen av samtidsdokumentationen med utgångspunkt från det förslag som arbetsgrupperna för arbetsmiljö och kommersiell/offentlig miljö lagt fram i rapporten Fördela museernas dokumentationsansvar. Den föreslagna indelningen i elva arbetsgrupper – tio s k näringspooler och en hempool – accepterades och det praktiska arbetet kan nu börja.

Under året har fem pooler startats. Till de två pooler – jordbrukspoolen och hempoolen som redan fanns – kunde nu läggas livsmedelspoolen, textilpoolen, byggpoolen, kommunikationspoolen och offentliga poolen. Hempoolen har under året utfört två undersökningar. Göteborgs historiska museum har dokumenterat två pensionärers hemmiljöer i Dvärsätt.

För att ge de kulturhistoriska museerna en gemensam bas att bygga upp det kommande samarbetet omkring, anordnade SAMDOK i samarbete med Kulturhistoriska undersökningen vid Nordiska museet och Bohusläns museum en tredagarskurs i arbetsmiljödokumentation i Fiskebäckskil med en dags fältdokumentation av fiskkonservfabriken ABBA i Lysekil. Kursen finansierades genom deltagaravgifter och bidrag från Statens kulturråd. Den var den första av tre planerade kurser. Sexton deltagare från väst- och sydsvenska museer deltog i utbildningen.

En uppdatering av den föremålsanalys som gjordes till Nordiska museets konferens om de kulturhistoriska museernas datainsamling i Södertälje 1976 har under året gjorts. Ett urval museer har uppmanats av SAMDOK-sekretariatet att skicka in kopior av sina accessionskataloger från 1980. Det för SAMDOK-verksamheten mest glädjande resultatet var att antalet insamlade föremål från tiden 1950–80 ökat och utgör nu nästan hälften av museernas insamling.

SAMDOK-verksamheten har liksom tidigare rönt stor uppmärksamhet utomlands. SAMDOK-sekreteraren har inbjudits bl a till Norske Kunst- og Kulturhistoriske Museers årsmöte och till Finlands museiför-

bunds årsmöte. Rapporten Fördela museernas dokumentationsansvar har under året översatts till engelska.

ADB-projektet
Under året har Nordiska museet startat sitt mest efterlängtade projekt, datoriseringen av informationen om samlingarna. Under året donerade Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse medel för inköp av en datoranläggning.

Utrustningen kunde installeras under våren. Under sensommaren beviljade länsarbetsnämnden i Norrbottens län ett beredskapsarbete till Nordiska museet i Älvsbyn omfattande 21 anställda med uppgift att föra över information om samlingarna till maskinläsbart medium. Nordiska museets nämnd ställde samtidigt medel till förfogande för inköp av utrustning till Älvsbycentralen. Efter utbildning av personalen och intrimning av utrustningen har därefter registreringsarbetet påbörjats med en volym om 30 000 inventarienummer per månad. Informationen lagras på flexskiva och skickas per post till Stockholm för inläsning i huvuddatorn.

Parallellt med registreringsarbetet i Älvsbyn har arbetet inletts med en detaljplanering av hela ADB-projektet enligt det huvudprogram som lades fram 1974.

Allmänna remisser och utredningar

Nordiska museet är remissinstans för riksantikvarieämbetet då det gäller dispensärenden i anslutning till 1927 års lag angående skydd mot utförsel ur riket av vissa äldre kulturföremål. 1 135 sådana ärenden har handlagts under året. Därutöver har service i form av besiktningar och förhandsbesiktningar av auktionsgods som inlämnats till försäljning på kvalitetsauktion under året lämnats de kommunala auktionsbolagen i Stockholm, Göteborg och Norrköping jämte de privata firmorna AB Bukowskis Auktioner i Stockholm och AB Uppsala Auktionskammare.

Under hela hösten har museet lagt ner ett stort arbete angående planering och finansiering av sektoriell forskning. Regeringen uppdrog åt en rad myndigheter att redovisa långtidsbedömningar över forskningsverksamheten för perioden 1984/85 till 1988/89. Förutom själva svaret till regeringen resulterade arbetet också i ett nytt översiktligt forskningsprogram för Nordiska museet. Museet konstaterar i sitt svar att forskningsskyldigheten finns inskriven i museets stadgar men att medel direkt avsedda för forskningsverksamhet saknas. Museets huvuduppfattning är därför i första hand att humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet måste ompröva sin nuvarande policy i riktning mot ett ökat ansvarstagande för museernas sektorsforskning. Museets forskning kommer under 80-talet att i huvudsak centreras kring två stora teman, det sårbara samhället och invandringen – invandrarkulturer – invandrarna. Under vart och ett av dessa huvudteman grupperar sig ett antal delundersökningar till en sammanlagd kostnad av ca 16 milj kronor. Museet tvingas emellertid konstatera att det saknas direkta medel för sådan verksamhet. Genomförandetakten blir därför beroende av museets tillgång till externa medel.

Under året har kulturrådets utredning SAMOREG kommit igång. Utredningen avser samordning av registreringen av olika typer av museisamlingar. Nordiska museets representant innehar ordförandeposten och utredningen har under året i huvudsak arbetat med framtagandet av standardiserade registreringsblanketter.

På uppdrag av utbildningsdepartementet har museet under hösten utrett möjligheten att inordna Kulturarvet i Falun under Nordiska museets huvudmannaskap. Vid jultid kunde museet överlämna sitt förslag i form av en anslagsframställning för Kulturarvet för 1983/84.

Utbildningsfrågor, konferenser

Under året har Nordiska museets verksamhet med studietjänstgöring på Nordiska museet för personal från lokala museer fortsatt. Tre tjänstemän har kunnat tas

emot på Nordiska museet: Margareta Enqvist, Jönköpings Läns Museum, har studietjänstgjort vid registreringssektionen, Torbjörn Lundqvist och Helene Holm, Kulturarvet, Falun, har studietjänstgjort vid konserveringssektionen. Nordiska museets tjänstemän har under året deltagit i eller medverkat vid ett 30-tal konferenser inom och utom landet. Konferensernas temata har omfattat museets hela verksamhetsfält.

Museets gårdar

Museets byggnad på Lejonslätten

Inom ramen för åtgärdsprogrammet etapp I har ombyggnaden av den nordöstra hissen slutförts. I energisparsyfte har omfattande kompletteringar utförts med nya innanfönster i textilhallen, utställningen Tradition och Nutid, Mat och Dryck, i föreläsningssalen, i utställningsverkstaden samt i de blivande kontorslokalerna på andra galleriets nordöstra del. Den s k nedre textilkonserveringen har byggts om för att framdeles hysa målerikonserveringen. Utvändigt har den fjärde etappen på tak och fasadarbeten färdigställts i och med att det östra takfallet på museibyggnadens mittparti fick ny skiffertäckning och nya plåtdetaljer.

Julita gård

Ett mycket stort antal underhållsarbeten på Julita gårds byggnader har genomförts under året, bl a fullständigt utbyte av tegeltaken på Berga ladugård, loge och stall. De har ersatts med plåt. Taket på tobaksladan, vid dess huvudingång, har också lagts om. Stora delar av arbetena har genomförts som beredskapsarbeten. Centralmagasinets tak fortsätter att vålla bekymmer och under året har ca 1/4 av taket lagts om med påtaglig förbättring som följd. Även vacuumgasanläggningen har orsakat stora problem och var under en stor del av året ur drift på grund av frysskador.

Härkeberga kaplansgård

Kompletterande taktäckning med halm har utförts på ett par av byggnaderna och smärre reparationer gjorts på en del uthus. Nya hängrännor har monterats på huvudbyggnaden och på Hjälstastugan.

Tyresö slott

I slottet har smärre målningsarbeten utförts. En lägenhet i östra flygeln har renoverats. Gångbro till Notholmen har tillfälligt reparerats och förstärkts i väntan på definitiv ombyggnad.

Matsgården

Med medel från Kungafonden har hackboden, vedlidret, härbret och ladugården reparerats.

Svindersvik

Med medel från marklösenpengar och Olle Engqvists fond har en omfattande takreparation utförts på huvudbyggnaden, paviljongen samt köksflygeln. Huvudbyggnaden har vidare behandlats mot träskadeinsekter.

Dalen

Omfattande takreparationer har utförts på Bäckstugan, Björkastugan, Lillstugan, Åsastugan och Parstugan.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har under 1982 haft följande sammansättning: Riksdagsledamoten, stadskassören Rune Carlstein, ordförande, f riksarkivarien Åke Kromnow, vice ordf, avdelningschef Ulf Wetterberg, Sune Zachrisson, riksdagsledamot Stina Eliasson, fil lic Barbro Hedwall, författaren Birger Norman, intendent Inger Bonge-Bergengren och assistent Kerstin Kunelius Hestrell. Nämnden har under året hållit 7 protokollförda sammanträden. Administrative direktören Greger Oxhammar har varit nämndens sekreterare t o m 1982-06-01, därefter har byrådirektör Christer Larsson inträtt i sekreterarfunktionen.

Samfundet Nordiska museets Vänner

Samfundets styrelse har under året utgjorts av ordföranden HKH Prins Bertil, vice ordförande bankdirektör Lars Erik Thunholm, skattmästare direktör Rolf Arwedsson, fru Anne-Charlotte Wallander, direktör Erik Elinder, direktör Gillis Tempelman och byggnadsingenjör Lennart Hegert, de båda sistnämnda suppleanter. Revisorer har varit auktoriserade revisorn Per Björngård och direktör Matts Bergom-Larsson. Styrelsen har under året hållit två sammanträden. Som sekreterare har museets styresman fungerat.

Inköpsnämnden har bestått av HKH Prins Bertil, direktör Rolf Arwedsson och styresmannen. Inköpsnämnden har under året hållit två sammanträden.

Samfundet hade den 31 december 1982 totalt 697 medlemmar varav 236 ständiga medlemmar och 461 årligen betalande.

Besöksstatistik

Nordiska museet har under året haft 137 091 besökare, varav 23 480 i grupp (1 489 st). Motsvarande siffror 1981 var 147 759, därav 26 621 i 1733 grupper.

Svindersvik har under året haft 2 061 besökare, Tyresö slott 4 387, Matsgården 820 och Härkeberga 2 900. Julita gårds besöksantal fördelade sig enligt följande: Stora huset 10 814, Julita museum 16 681 och Mejerimuseet 7 297. Forsbacka stängt under större delen av året för överflyttning till det nya textilmuseet i Högbo.

Utställningar

Basutställningar

Bondens hushåll
By, gård och arbete
Fiske (delvis stängd för omordning)
Folkdräkter
Jakt
Leksaker
Mat och dryck
Modedräkter
Nordisk folkkonst
Samer
Skrå
Svensk bostad
Tradition och nutid

Övriga utställningar

Kvar från föregående år:

Estland i Nordiska museet (10.1 stängdes delar av utställningen)
Från nationaldräkt till bygdedräkt – hela året
Hem och hantverk – hela året
100 år kläder – hela året
Jeans och mycket mera – hela året
Målade kistor och skåp – 21.3
Märkdukar och mönsterdukar – hela året
Resa i Sverige – hela året
Skinnkläder – hela året
Skog och hav. Strindbergs målningar i Nordiska museet – hela året
Studiesamlingen svenska möbler – hela året
Ta i trä – 19/9
Vem målade bonaderna – hela året

Nya under året:

Makedonisk träsnidarkonst 30.1–28.3 (sammanställd av Antikvarieämbetet i Socialistiska Republiken Makedonien).
Nils Thomasson fotograf 7.3–15.8 (vandringsutställning producerad av Jämtlands läns museum)
Samisk konst 7.3–15.8 (producerad av Nordiskt Konstcentrum, Helsingfors).
Broderier från 4 sekler 22.4–
Guds soldater – Frälsningsarmén i Sverige 100 år 1.7–
Severin Nilson. Fotografier, oljemålningar och teckningar 2.10– (producerad av Museet i Halmstad).
Flors Linnemanufaktori 2.10– (vandringsutställning producerad av Länsmuseet i Gävleborgs län och Hälsinglands museum).
Klockor, klockor 24.10–

Utställningar utanför museet

Fiskeredskap som konstverk, teckningar av Ralph Teleki och Maria Urbonas. Jordbrukets dag Julita 31.7.
Våtmarker 14.5–15.9 Julita museum (vandringsutställning producerad av Naturhistoriska Riksmuseet).

Vandringsutställningar

Forts från föregående år:

Tapetserare i arbete. Falun, Ulricehamn, Skara, Skellefteå, Luleå, Kalix, Piteå, Gällivare.

Upp till kamp mot brännvinsdraken. Alingsås, Trelleborg, Klippan, Ulricehamn, Falun, Nyköping.

Jeans och mycket mera. Lund, Ulricehamn, Västerås, Varberg, Halmstad, Oslo, Göteborg/Angered, Örnsköldsvik.

Publicering

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 190 s.

I serien *Nordiska museets Handlingar*

77 Folkdräkter ur Nordiska museets samlingar, av Anna-Maja Nylén. Fjärde tryckningen. 184 s.

97 Xylografi och pressbild. Bidrag till trägravyrens och till den svenska bildjournalistikens historia, av Lena Johannesson. 396 s.

98 Herrskapsfolk, Ståndspersoner i Finland 1721–1870, av Kaarlo Wirilander. 465 s.

99 Boxningssporten i Sverige. En studie i idrottens kulturmiljö, av Mats Hellspong. 250 s.

Fristående böcker

Dryckeskärl och hällkärl, av Kerstin G:son Berg. 27 s.

Var virket bättre förr? En orientering om traditionellt svenskt virkeskunnande. I samarbete mellan riksantikvarieämbetet och Nordiska museet. 75 s.

Spread the responsibility for museum documentation, av Bengt Nyström och Gunilla Cedrenius. 48 s.

Kataloger och vägledningar

Makedonisk träsnidarkonst. Makedoniens kulturdagar i Stockholm. I samarbete med Svenska institutet, Stockholm och Socialistiska Republiken Makedoniens kommission för samarbete med utlandet, Skopje. 32 s.

Guds soldater. Frälsningsarmén i Sverige 100 år, av Maria Regazzoni Rapp och Berit Rönnstedt. 32 s.

Julita gård, av Marshall Lagerquist. 3:e rev uppl 42 s.

Tag och läs! Böcker från Nordiska museet. 68 s.

Informationer och meddelanden

Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek. 71, 28 s, 72, 42 s, 73, 41 s.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen. 106. 32 s.

Samdok. Bulletin från rådet för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer. 17–20. 64 s.

Enskilda tjänstemäns publikationer

Lena A:son-Palmqvist

Från förlagsverksamhet till textilindustri i Sjuhäradsbygden. Fataburen s 107–124.

Klassizismus auf dem Lande – Zimmermannsarchitektur in Schweden 1750–1850. Architheses – Zeitschrift für Architektur und Kunst. Nov/Dez 1982, Zürich, Schweiz, s 33–37.

Swedish museums gets into Chicago buildings. The Dalles Visitor, vol 14/1982, Taylors Falls, Minn USA, 4 sid.

Dokumentation av Mårtagården, Onsala socken, Kungsbacka kommun. Nordiska museet, Hallands länsmuseer, Länsantikvarien. (Tillsammans med Brita von Knorring.)

Stig Appelgren

Behöver vetenskapliga bibliotekarier forskningserfarenhet? *Bibliotekariesamfundet meddelar 2*, s 19–21.

Vestrogothica i Finland. Strövtåg bland östliga västgötatryck. *Föreningen för Västgötalitteratur. Meddelande 2*, s 3–6.

Musik och språk. Finlandssvenskarna Otto Anderssons och Herman Vendells besök i Svensk-Estland. *Kustbon. Förbindelselänk för Estlands svenskar 39:4*, s 6–13.

"Ruotsin lahja Suomelle" eli Miten Karl-Gustaf Larsonista tuli Larin-Kyösti. *Liekki 7:4*, s 4–7.

Redigerat *Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek 71–73.* (Tillsammans med B G Nilsson och B Norbäck Ivarsson.)

Jonas Berg

Bagare, brödbodar och näringsfrihet, Fataburen, s 59–70.

Bondedagböcker. Saga och sed 1981, s. 49–95. Tillsammans med Janken Myrdal.

Kommentar: Ikonografi och kyrkskepp. ICONOGRAFISK POST 4, s 33–34.

Ålands museum nyöppnat. Svenska Museer 2.

Kerstin G:son Berg
Dryckeskärl och hällkärl, 27 s.
Outline-systemet – vadan och varthän? Svenska Museer 1, s 17–21.

Ingrid Bergman
Gamla jultraditioner i Åhl, Åhlbornas kyrkoblad.

Eva Lis Bjurman
"Arbetarbarnens kultur". Uppsats i Staden lever.
"Barns fritidsvanor", 5 uppsatser i skrifter från Centrum för barnkulturforskning 1, Red.
Redigerat Barns fritidsvanor, 5 uppsatser i Skrifter från Centrum för barnkulturforskning 1.
Redigerat MKU 106.
Är allt i skolan kultur? I Staden lever, s 61–66.
Är allt i skolan kultur? Uppsats tillsammans med G Arnman m fl i Svar på tal om svenskundervisningen, red K Dahl.

Gunilla Cedrenius:
SAMDOK-bulletinen 17–20. Redigering, artiklar, notiser.
Spread the responsibility for museum documentation – a programme for contemporary documentation at Swedish museums of cultural history. (Tillsammans med B Nyström.)
"Museernas framfart" – samtidshistoriens räddning. Debatt om SAMDOK. Svenska museer 2. (Tillsammans med B Nyström.)
Replik till Bertil Janssons artikel Ny kulturpolitik i Meddelanden från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek 24/25. (Tillsammans med B Nyström.)
SAMDOK-idén i Sverige. Museumsnytt 3.

Birgitta Conradson
Kontoret förr och nu, utställningsfolder för DATA KONTOR MILJÖ 82 Stockholmsmässan.
Bullen översatt, Doktorandbulletinen, Institutet för folklivsforskning nr 7 /stencil/.
Brevväxling om tiden, Doktorandbulletinen, Institutet för folklivsforskning nr 8 /stencil/.
Reserapport från en egotrippad värld eller den långa jakten efter en bok, Doktorandbulletinen, Institutet för folklivsforskning nr 13 /stencil/.
Viktigt att samarbeta, SAMDOK-bulletinen nr 17.
Några uppfattningar om begreppet POOL, SAMDOK-bulletinen nr 17.
Det totala museet. Om Ekomuseet i Le Creusot, Svenska museer 1, s 37–40.

Eva Dahlman Nilsson
"Nordiska museet arkiv" Ledungen 8.

Sigrid Eklund Nyström
Sammanställt utställningskalendarium i Svenska Museer 1–4.

Ingrid Frankow
Hampa som textilmaterial. Uppsats för fördjupningskurs i etnologi, Stockholms universitet, ht /stencil/.
Les Gobelins i Paris, Vävläraren 1.
Recension av Hanne Frösig Dalgaard: Hör som husflid, Folkets historia 2.

Eva Fägerborg
Det totala museet. Om Ekomuseet i Le Creusot. Svenska museer 1. s 37–40. (Tillsammans med Birgitta Conradson.)
Aluminiumfabrik undersöks i svenskt-norskt samarbete. Samdokbulletinen nr 19, s 8–11. (Tillsammans med Annette Rosengren.)
Videokurs i Nordiska museet. FOV-nytt, bulletin från Svenska museiföreningens film- och videokommitté nr 7, s 5.
Nit riden i Tyssedal – dokumentation av en norsk aluminiumfabrik. MKU, s 16–20.

Ulf Hamilton
Om gallring, SMF-Nytt 8
Museerna missgynnade trots publikframgång, SMF-Nytt 10.

Vuokko Venna Hennig
Förteckning över nordiska museiårsskrifter. Med inledning av Gösta Berg. Utg. av Skandinaviska museiförbundet. 28 s.

Heidi Henriksson
Översättning av Museoesineiden hoito ja säilytus. Finlands museiförbunds publikationer nr 13. Svensk utgåva: Vård och förvaring av museiföremål. Finlands museiförbunds publikationer nr 24. Joensuu 43 s.

Birgitta Norbäck Ivarsson
Redigerat Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek 71–73. Tillsammans med S Appelgren och B G Nilsson.

Brita von Knorring
Dokumentation av Mårtagården, Onsala socken, Kungsbacka kommun. Nordiska museet, Hallands länsmuseer, Länsantikvarien. (Tillsammans med Lena A:son-Palmqvist.)

Anita Larson

Svensk dräkttradition. En bibliografi över svenska folkdräkter. 53 s.

Kungl Gustav Adolfs akademiens skrifter 1932–1982. En bibliografi. *Saga och sed*, s 262–278.

Suzanne Lindhagen

Fyra folkskolehus i Maria församling. Stadsvandringar nr 6. (Tillsammans med Lena Simonsson.)

Hans Medelius

Försäljning av Nordiska museets publikationer. Svenska museer nr 4/1982 s 25–26. Ingår i redaktionen för Rig.

Janken Myrdal

Inledning till En annan historia. s 9–15. Tillsammans med L Lind.

August Strindberg och den stora striden om kulturhistoria 1881–1882. En annan historia, s 39–62.

Bäuerliche Tagebücher in Schweden, Alte Tagebücher und Anschreibebücher. Quellen zum Alltag der ländlichen Bevölkerung in Nordwesteuropa Münster 1982, s 39–47.

Bondedagböcker, Saga och sed 1981, s 49–95. Tillsammans med Jonas Berg.

Medeltidens jordbruk, Rig årg 65, s 17–21.

Jordbruksredskap av järn före år 1000, Fornvännen 77 s 81–104.

Rec Axel Christophersen, Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets utvikling i Lund ca 1000–1350, Folkets Historia 3, s 51.

Jörgen Jensen. Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800 (Dansk social historie 1). Folkets Historia 4, s 48.

Niels Lund & Kai Hörby, Samfundet i vikingetid og middelalder 800-1500 (Dansk historie 2). Folkets Historia 4, s 49.

Bo G Nilsson

Ny museologisk litteratur. Svenska museer 1, s 41–48.

Alfred Kämpe – torparsonen som skrev bondeupprorens historia. *En annan historia. Sju folkliga historiker från Nils Månsson Mandelgren till Vilhelm Moberg*, s 65–78.

Medelklass och demokratisk tradition. *Tidskrift för folkets rättigheter 6:2*, s 16–18.

Ny museologisk litteratur. *Svenska museer 3*, s 50–56.

Tillrättaläggande. *Gneten. Föreningen Ordfronts medlemsblad 8:4*, s 23.

"Det lillas betydelse i kulturens tjänst". *Folkets historia 10:4*, s 24–26.

Anpassningspolitik och tryckfrihet år 1831. *Tidskrift för folkets rättigheter 6:3/4*, s 22–24.

Karl XII, till exempel. [Rec av Anders Persson, Den farliga hjälpen. Stockholm 1981.] *Folket i Bild/Kulturfront 11:1*, s 24.

Årsböcker. [Rec av Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Meddelanden 5 (1980); Sumlen 1980; Kulturen 1980; Skinnarebygd 1980; Från Gutabygd 1980.] *Folkets historia 10:1*, s 54–55.

Årsböcker. [Rec av Karolinska Förbundets årsbok 1979–1980; Hembygden 1982; Idrott, historia och samhälle 1981; Rospiggen 41 (1981); Meddelande från Armémuseum 39 (1978/79); Gardar 12 (1981); Saga och sed 1980.] *Folkets historia 10:2*, s 46–49.

Årsböcker. [Rec av Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift 1980; Sörmlandsbygden 49 (1981); Från bergslag och bondebygd 35 (1981); Varbergs museum. Årsbok 32 (1981); Uppland 1981.] *Folkets historia 10:3*, s 55–56.

Nya årsböcker. [Rec. av Småländska kulturbilder 52 (1980); Sankt Eriks årsbok 1981; Biblis 1980; Från Borås och de sju häradena 33 (1980); Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1981; Daedalus 50 (1981); Gotländskt arkiv 53 (1981); Rättshistoriska studier 7; Blekingeboken 60 (1980); Kulturen 1982; Sörmlandsbygden 50 (1982).] *Folkets historia 10:4*, s 54–57.

Statsmakt i stöpsleven. [Rec av Svenbjörn Kilander, Censur och propaganda. Svensk informationspolitik under 1900-talets första decennier. Uppsala, Stockholm 1982.] *Tidskrift för folkets rättigheter 6:3/4*, s 20–21.

Medarb i Norstedts uppslagsbok. Illustrerad encyklopedi i ett band med världsatlas. 8 omarb uppl.

Redigerat *Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek 71–73*. (Tillsammans med S Appelgren och B Norbäck Ivarsson.)

Ottonie Nyberg

Brev till meddelarna, MKU 106, s 3–4.

Livet i fält. MKU nr 106, s 28–32.

Maria Regazzoni Rapp

Guds soldater – Frälsningsarmén i Sverige 100 år, 32 s. Tillsammans med Berit Rönnstedt.

Annette Rosengren

Samtal med Sune Jonsson. Svenska museer 1, s 8–15.

Älgjakten i våra hjärtan. MKU nr 106, s 21–27.
Aluminiumfabrik undersöks i svenskt-norskt samarbete. Samdokbulletinen nr 19, s 8–11. (Tillsammans med Eva Fägerborg.)

Berit Rönnstedt
Guds soldater – Frälsningsarmén i Sverige 100 år, 32 s. Tillsammans med Maria Regazzoni Rapp.

Ebbe Schön
har skrivit ett antal recensioner, artiklar och reportage, framför allt i tidningen LAND.
Redaktör för och medarbetare i Folkloristiska sällskapets medlemsblad TORBAGGEN.

Elisabet Stavenow-Hidemark
Så renoveras torp och gårdar. 3:e uppl 271 s. Tillsammans med Ove Hidemark, Göran Söderström och Axel R Unnerbäck.
Viking revival and the Art Nouveau. Traditions of excellence. i: Scandinavian Modern Design 1880–1980. New York, s 47–85.
Gunnar Wennerberg. (Rec av utställning på Prins Eugens Waldemarsudde) i: Form årg 78, nr 1, s 38.
Verkstad Måås-Fjetterström (ur Form 1976, nr 4) samt Skönhet för alla (ur Svensk Jugend 1965), omtryckta i Form och tradition i Sverige s 36f och 119f.
Tycker du om jugend? i: Liljevalchs konsthalls katalog Alfons Mucha – tjeckisk jugend s 4–10.
Lilli Zickerman och hennes verk. Prins Eugens Waldemarsudde. Katalog s 5–20.
Helgo Zettervall: Något om mig sjelf. i: Rig nr 2 s 53f.
Redaktör för Fataburen

Jan-Öjvind Swahn
Arbete och vardag. Vägar till nuet. Historia för gymnasieskolan. Antiken – 1800. Av Göran Graninger, Sven Tägil & Kjell-Åke Carlsson, s 108–109.
Friskyttar och himmelsfärdsmete. Några notiser ur Kronobergarnas jakt- och fiskefolklore, samlade ur arkiven och ur folkmun. Kronobergsboken: Jakt och fångst i Småland, s 99–112.
Svensk kaffekultur. 54, (4) s.
Ålagillen, smörgåsbord och stenborgare. En liten skrift om gammalt och nytt på svenska krogar. 32 s.
Här finns våra äldsta jultraditioner. *Mat & nytt 2*, s 6–7.
Lucia lever kvar från 1600-talet. *Raka spåret, tidningen för SJ:s resenärer 1*, s 40–42.
Semlor, lax & påskägg. *Femina, månadens magasin, mat & fest 2*, s 87–89.
Märg i benen, pingstbrudar och midsommargädda. *Femina, månadens magasin, mat & fest 5*, s 30–32.
Blott Sverige svenska kräftor har. *Femina, månadens magasin, mat & fest 7*, s 73–75.
Så var det i oktober förr: flyttlass, slakt och semester. *Femina, månadens magasin, hus och trädgård 10*, s 28–29.
För stor för en, för liten för två. En kulturhistorisk betraktelse om Mårten, gäss och Mårtensgås. *Femina, månadens magasin 11*, s 53–55, 107.
Recensioner för Bibliotekstjänsts sambindningskataloger.
Chefred för *Bra Böckers lexikon*. 2 uppl 23–25. 351, (1); 343, (1); 349, (1) s.
Chefred för *Matnyttigt. Information till restauranger och storkök.*
Redigerat (tills med andra) *Vår jord. Barnens uppslagsverk 1*, 77 s.
Redigerat (tills med andra) *Livet på jorden. Barnens uppslagsverk 2*, 77 s.

Mátyás Szabó
Jordbrukets tidiga mekanisering. Fataburen, s 35–58.
Kulturhistoriska undersökningen 1982. MKU nr 106, s 1–2.

Kari Tarkiainen
Den internationella arkivveckan i Sverige, Meddelanden från svenska riksarkivet, s 15–19.
Översikt över finländsk arkivlitteratur i Arkiv, samhälle och forskning, nr 24, s 129–130.
"Mikael Agricola humanisina". Kanava 5, s 269–272.

Åsa Thorbech
har varit (tillsammans med Sören Hallgren) redaktör för FOV-nytt, bulletin utgiven av Svenska Museiföreningens Film & Videokommitté, som utkommer med 2 nummer.

Pablo Wiking-Faria
Arbetarspelen i Sverige, Folkets Historia 2, s 14–17.
Allmogemålning i Tornedalen. Folkets Historia 2, s 28–31.
Genmäle till Sigvard Montelius – Järnplogen uppfanns av bönder i Dalarna. Falukuriren 21.8.

BoN rättar: Tigerharven var en hjulräfsa. Bygd och Natur nr 5, s 17.

Rec E L Petersen, Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700. Folkets Historia 4.

H C Johansen, En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870. Folkets historia 4.

B Scocozza, Klassekampen i Danmarks historie – Feudalismen. Folkets Historia 4.

Kersti Wikström

Folklig möda. Utställningskatalog för vandringsutställning producerad av Skaraborgs läns bildningsförbund i samarbete med Riksutställningar /stencil/, 16 s.

Inga Wintzell

Jeans, arbetsbyxan som blev en modebyxa, Scen och Salong 9.

Marie-Louise Wulfcrona-Dagel

Conservation of knitted items at the Nordiska museet, Sweden, "Conservation and Restauration of Textiles, International Conference in Como 1980".

Johan Åkerlund

Tyresö slottspark – igår och idag. Dendrologiska Sällskapets årsskrift "Lustgården 1982", s 67–74.

Annika Österman

Tankar om släkt och familj. MKU nr 106, s 8–15.

Skansen under 1982

Under år 1982 har bygget av Skansens nya Klädkammare i det närmaste fullföljts. Arbetet har försiggått enligt uppgjorda tidsplaner och inom kostnadsramarna. Äran för detta lyckliga resultat bör tillskrivas Stockholms fastighetskontor och Platzer Bygg, som ansvariga för projektering och byggande. Här får Skansen en mycket välkommen lösning på ett långvarigt lokalproblem, samtidigt som den nya byggnadens platta tak utgör tomtmark för en kommande utbyggnad av Stadskvarteret.

Återuppbyggnaden av Skånska Gruvan som lager för byggnadsmaterial har fortsatt och kommit så långt att byggnaden nu står under tak. Inredningen av personallokaler i Verkstadshuset har fullbordats.

Röda Längan har förlängts med ca 6 m i östra änden, utvändigt i överensstämmelse med husets gamla utseende, men invändigt med ett brandsäkert arkiv i bottenvåningen, och ett kontorsrum en trappa upp. Ett flertal tjänsterum i huset har byggts om och på husets baksida har en kontorsdator installerats i ett mindre tillbygge. Datorn skall tillsvidare användas endast av ekonomi- och personalavdelningen, men har kapacitet att programmeras också för annan verksamhet.

Telefonväxeln med tillhörande apparatrum, som dittills legat i Röda Längans östra ände, byttes i samband med tillbygget mot en elektronisk växel, som fått sin plats i Vaktstugan. I Vaktstugans övervåning inreds personalrum för lokalvårdarna och i bottenvåningen kök och toalett för den personal som inte kan lämna huset under tjänstetid.

Tornet Makalös vid Bergbanan har renoverats. Högloftet har fått ett nytt värmesystem och taket på Nyloftet lagts om. Under Solliden har en ny transformator installerats som ett led i den sedan länge pågående omläggningen av Skansens elsystem.

Sedan avtalet med Sveriges Television AB rörande Cirkus blivit förlängt har en stor reparation och viss ombyggnad påbörjats i denna byggnad. Målsättningen är att med så små ändringar som möjligt anpassa Cirkus för TV:s behov, och för de dansare som en viss period varje år kommer att använda byggnaden.

Speciella ansträngningar har under året nedlagts på Skansens yttre miljö, dvs parken och omgivningarna kring de kulturhistoriska byggnaderna. En genomgripande planering av träd- och buskbeståndet har påbörjats, och bl a har björk, tall, en och gran nyplanterats. Både Rosengården och Örtagården har fått en grundlig översyn och nya växter har planterats. Slutligen kan också framhållas den aktivare satsning som gjorts för ett "renare Skansen".

Kulturhistoriska avdelningen

Nyanläggningar

Bagarstuga. Arbetet med den från Åflo i Jämtland flyttade bagarstugan har pågått under året och har nu kommit så långt att byggnaden står under tak. Byggnaden skall vara färdig att tagas i bruk för sitt ändamål i anslutning till en brödvecka hösten 1983.

Kolonistuga. Genom medverkan av Svenska Förbundet för Koloniträdgårdar har Skansen förvärvat en kolonistuga från Södra Tantolunden i Stockholm, vilken sedan

1981 står lagrad på Skansen. Skansen avser att rekonstruera ett litet kolonistugeområde på lämplig plats. För att fördjupa kunskapen om det område varifrån den förvärvade stugan är hämtad, inledde Skansen under året ett samarbete med Nordiska museets kulturhistoriska undersökning. Med hjälp av intern arbetskraft samt en tillfälligt anställd studerande vid Institutet för folklivsforskning, utfördes under hösten en dokumentation, som resulterat i frågelistsvar, uppteckningar, uppmätningar och fotografier.

Skånegårdens trädgård. En skånsk "have" skall anläggas söder om manbyggnaden. Projektering av trädgården sker med hjälp av landskapsarkitekt Bill Agerhem, Malmö, som tidigare deltagit i Skånes Hembygdsförbunds inventering av allmogeträdgårdar. Under sommaren och hösten inledde park- och trädgårdsavdelningen anläggningsarbetet.

Trädgårdspaviljong från Kungsträdgården. Skansen har av Swedish Match som gåva erhållit en trädgårdspaviljong från den De Geerska parterren i Kungsträdgården. Paviljongen, uppförd 1879, består av en gjutjärnsstomme med glasfönster i ett tidstypiskt spröjsverk. Byggnaden, som är 10×2,5 m stor, har under hösten nedtagits och lagrats för ett senare uppförande på planen bredvid Gubbhyllan mot Alhambra.

Underhållsarbeten

Folkets hus. Utvändig ommålning utförd genom frivillig arbetsinsats från Folkets hus i Stockholm.

Halmtaksarbeten. Under hösten påbörjades ett arbete som syftar till att successivt laga eller lägga om vissa nedgångna halmtak. Arbetet har utförts av Eje Arén med medhjälpare och har under året berört följande hus:

Hornborgastugan. Omläggning av taken med vass, halm och torv.

Oktorpsgården. Omläggning av manbyggnadens tak, samt lagning av brygghusets och genomfartsportens tak.

Skånegården. Ryggning av samtliga tak.

Kyrkhultsstugan. Lagning av undertaket och omläggning av torvtaket enligt metod som omnämnts i årsredogörelsen för år 1980. I samband därmed försågs takfönstret med ett nytillverkat, blyspröjsat ytterfönster.

Moragården. Utbyte av Hedningshusets yttertak med tillhörande förtak över svalen.

Skogaholm. Renoveringen av Lusthuset från Bellmansgatan har fullbordats, sedan byggnaden nu även målningskonserverats interiört. Vissa delar av väggarnas dekor har stabiliserats med lim och störande skador har retuscherats med acrylfärg. Den odekorerade delen av väggen har målats om med äggoljetempera. Fönsterkarmarna har ommålats med en grön oljefärg. Takmålningen på duk mättades med ett tunt lager av ketonharts.

Stadskvarteret. Det under 1981 påbörjade samarbetet med J. Borgströms plåtslageri har under 1982 fortsatts med justering och reparation av Stadskvarterets tak. Följande arbeten utfördes under året:

Sparbanken. Beslagning av nockplåtar samt utbyte av trasigt tegel.

Skomakeriet och Guldsmedshuset. Utbyte av skorstensbeslag samt byte av trasigt tegel.

Boktryckeriet. Byte av hängrännor samt målning av stuprör på förbindelsegången till Bokbinderiet. Utbyte av hängrännor och skorstensbeslag, lagning av nockplåtar samt målning av plåtgarneringar och stuprör på byggnaden i övrigt.

Stora Gungan. Komplettering av stengrunden samt målning av densamma med flintcote.

Swedenborgs lusthus. Efter justering av fönsterluckor utfördes ommålning av byggnaden med en gulbrun oljefärg. Arbetet har

delvis bekostats av The Swedenborg Society i London genom Skandinaviska Swedenborgssällskapets förmedling.

Tottieska malmgården. Ommålning av fönstren (karmar, bänkar och bågar) i övervåningens stora sal och kafferum samt dörromfattningarna mellan dessa rum i ädelträimitation. Dessutom rengjordes fönsterinfattningarna i ädelträ.

Öppethållande, aktiviteter

De kulturhistoriska byggnaderna har under året hållits öppna i sedvanlig omfattning. Under sommarmånaderna har flertalet av de större anläggningarna varit öppna varje dag. Vissa anläggningar (Hornborgastugan, Finngården och Julius Kronbergs ateljé), som under de senaste åren sällan kunnat hållas periodiskt öppna, har varit öppna för besök under en viss del av sommaren. Under det övriga året har öppethållandet varit koncentrerat till söndagarna. Gubbhyllan, Bollnässtugan, Skånegården, Seglora kyrka och Älvrosgården har dock varit öppna dagligen hela året. Några hus har även i sommar hållits öppna fram till kl 20. Ett 70-tal värdar och värdinnor har under sommaren varit engagerade i samband med öppethållandet av husen. De har i vissa av husen under torsdagseftermiddagarna, juni-augusti, presenterat sin anläggning mer utförligt för publiken.

Nedanstående sammanställning visar hur antalet öppna hus och gårdar fördelat sig över året:

Månad	vardag	söndag	öppettider
januari–april	5	16	11–15
maj	15	15	11–15
juni	26	27	11–17
juli	26	27	11–17
augusti	24	25	11–17
juni–augusti	2	2	11–20
juli	3	3	11–20
september	14	16	11–15
oktober–december	5	16	11–15

Glashyttan, där blåsning av glas förekommer dagligen från april-september, arrenderas av Göran Hammar. Krukmakeriet, som arrenderas av Peter Asshoff, är i drift under större delen av året, vintertid dock endast på söndagarna.

Programverksamheten i hus och gårdar planeras i samråd mellan program- och kulturhistoriska avdelningarna. För produktion av större aktiviteter svarar programavdelningen medan kulturhistoriska avdelningen svarar för den verksamhet som syftar till att kontinuerligt levandegöra husen, t ex textil verksamhet, drift av fäbod och linberedningsverk, jularrangemang i husen, hantverksdagar i Stadskvarteret, visningar m m. För överskådlighets skull redovisas all denna verksamhet under programavdelningen.

De kulturhistoriska byggnaderna har i stor omfattning utnyttjats för fotograferingar och filmningar av både dokumentär och kommersiell karaktär. Under året har ett 70-tal sådana upptagningar gjorts.

Undervisning

All undervisning på Skansen för grund- och gymnasieskolan från i huvudsak Stockholms kommun, sköts av Nordiska museets undervisningsavdelning. Särskilt utnyttjades studiepaketen "Arbete på en gård" i Oktorpsgården, "Sverige för 100 år sedan" i Delsbogården och Stadskvarteret samt "Att vara 12 år 1910" förlagd till sex olika hus och gårdar, bl a Skånegården.

Museilärarna har också gjort visningar av de traditionellt dukade julborden i de kulturhistoriska husen samt ordnat tillverkning av julgransprydnader i Väla skola för lågstadiets elever. Efterfrågan på dessa visningar har ökat markant de senaste åren.

Ett stort antal studieförbund och högre läroanstalter har kurser och undervisning förlagd till Skansen. Bland sådana kurser kan nämnas föreläsningsserien "Stockholmsmiljöer på Skansen" arrangerad av Kursverksamheten vid Stockholms universitet och kursen "Möbelstilar" arrangerad

av Medborgarskolan. För Konstfackskolan, Tekniska högskolans arkitektursektion, Institutionerna för folklivsforskning (etnologi) vid Uppsala och Stockholms universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält.

Klädkammaren

Året 1982 har på Klädkammaren helt präglats av planeringen inför flyttningen till Nya Klädkammaren. Klädkammaren har dock som vanligt skött om att de medverkande i Skansens olika program blivit tidsenligt klädda. Drygt 800 dräkter har under året använts i olika program. De stora programdagarna har som tidigare varit Bellmandagen och de tre Julmarknadssöndagarna. Den största delen av medverkande är dock stugvärdinnor, folkdansare, ringleksbarn och hantverkare. I år sändes Skogaholmskonserterna i TV och de av Klädkammaren klädda artisterna kom då speciellt i blickpunkten. En nyhet för året var teater i Skånegården där Bernard Krooks teatersällskap hade försett sig med kläder och rekvisita från Klädkammaren.

Förberedelserna inför flytten från tornet Bredablick påbörjades i augusti och under senare delen av året begränsades uthyrningsverksamheten. Men trots att den externa uthyrningen varit begränsad under hösten hann Klädkammaren med 650 utlån av dräkter till filmer, bygdespel och dansare. Tonvikten låg tidigare på folkdräkter till folkdansare men har alltmer flyttats till stildräkter till stilhistoriska dansuppvisningar. De största utlånen var till en militärparad på Pollacksbacken i Uppsala och till inspelning av filmen Kalabaliken i Bender, som gjordes med ett 60-tal karoliner-uniformer i Ungern. Andra större låntagare har varit Regionmusiken, utställningar, Antikmässan och reklamfotografer.

Gåvor, huvudsakligen kläder från sekelskiftet och husgeråd från 1900-talet, har skänkts i stor omfattning. Eftersom Klädkammarens nya lokaler blir avsevärt större har vi kunnat ta emot mera föremål. Ett ökat föremålsförvärv ökar emellertid också arbetet med registrering av de nyinkomna föremålen.

Före flytten från tornet Bredablick, där Klädkammaren hållit till i 79 år måste de 14 000 dräkterna inventeras. En stor del av inventeringen klarades av under hösten. Kläderna som inte tidigare varit storleksmärkta mättes då och förseddes med måttuppgifter. Folkdräkterna märktes med härkomstuppgift. Detta omfattande arbete kommer att underlätta den fortsatta hanteringen vid utlån av dräkter på Nya Klädkammaren.

Klädkammaren genomförde i juli en dräktparad i Brunskog i Värmland på temat "Berömda svenska kvinnor", där ett 30-tal kända personligheter presenterades.

Biologiska museet

Biologiska museet har under året hållits öppet:

januari–mars 10–15
april–september 10–16
oktober–december 10–15

Museet besöktes under året av 55 455 personer, en ökning med 5 317 besök jämfört med 1981.

Programavdelningen

Kulturhistoriska program

Att på ett levande och intresseväckande sätt åskådliggöra hur olika delar av svenska folkets liv och arbete gestaltade sig i en gången tid är en av de viktigaste uppgifterna för programverksamheten på Skansen. Under de flesta av årets dagar har därför pågått demonstrationer av kulturhistoriskt intressanta hantverk och hemsysslor i husen och gårdarna. Framförallt har sådana aktiviteter ägt rum i Skånegården som fungerat som en "årets gård" där de olika sysslorna på ett naturligt sätt knutits till årsrytmen. Där har varit tillverkning av träskor, kalkning av husen, halmtakstäckning, saftning och syltning, stortvätt, handmjölkning och mjölkberedning, repslagning, visning av jordbruksredskapen, be-

redning av potatismjöl, plockning och beredning av gåsen, tröskning av råg, julbak och mycket annat.

I Stadskvarteret har 15 särskilda Hantverksdagar hållits under året. Då har Skansens Borgerskap bemannat sina verkstäder och visat prov på sitt hantverkskunnande.

I de övriga kulturhistoriska anläggningarna knyter flera av programmen an till kosthållet förr i tiden. På söndagarna i mars tillagades t ex nävgröt med fläsk i Ekshäradsgården under ledning av Ingrid Lööf. I Älvrosgården bakades det tunnbröd några veckor i april, november och december under ledning av Linnea Brattlund. Fiskaren Evald Wikstrand från Möja har under helgerna i februari, mars och oktober–december visat hur det går till att röka böckling och sik och att halstra sotare. Aktiviteterna vid Fäboden med ystning och smörkärning har pågått från mitten av juni t o m augusti. På lördagarna under denna period har där dessutom varit spelmansmusik.

Under rubriken "Hänt och ohänt" har Ethel Kling i Älvrosgården berättat om folkseder och sägner vid olika tillfällen under mars månad. Kulturhistoriska visningar för hela familjen har hållits i husen och gårdarna under sommarsäsongen. Teman för visningarna har varit "Arbete på en gård", "Köket förr i tiden", "Så bodde vi kring sekelskiftet", samt "Så var det 1910". Dessutom har särskilda visningar skett under sommaren av Boktryckeriet, Älvrosgården, Bergsmansgården, Skogaholms herrgård, Statarlängan och Ekshäradsgården. Staffan Kronberg har under några söndagar i juni visat Kronbergs ateljé och berättat om sin far, konstnären Julius Kronberg.

"Pröva själv" där besökarna själva har fått pröva på olika hantverk har ägt rum sex söndagar i februari och oktober i Novilla.

I Smedjan har smeden Annika Söderström demonstrerat smide vid regelbundet återkommande tillfällen i maj–juni och augusti–september. I Garveriet har under sommaren visats och försålts tygtryck gjorda efter gamla förlagor. Vid Väla skola har biodling demonstrerats under lördagar och söndagar i juli och augusti. I samarbete med Stockholms läns hemslöjdsförening visades växtfärgning vid Delsbogården under några dagar i slutet av juni och början av juli.

Ålandsdagar arrangerades 3–4 juli då gästande åländska hantverkare visade segelsömnad, splejsning, vettetillverkning, pärthyvling och andra åländska hantverk, samt underhöll med sång och musik på Bollnästorget. Älvrosgården gästades den 9–11 juli av jämtländska hantverkare och spelmän från Alsen, som för Skansenpubliken visade prov på lokala hantverk och folkmusik från landskapet.

I Linberedningsverket och vid Delsbogården visades under tre helger i augusti och september, olika faser i linberedning och linhantering. I Tobaksfabriken i Gubbhyllan demonstrerades tillverkning av tuggtobak 2–3 oktober. Tillverkare var gästande piccanellpojkar från Klosterbackens hantverksmuseum i Åbo. Några av Skansens hantverkare har under året i sin tur gästat Klosterbacken.

Skansens spelmän har spelat i eller vid Bollnässtugan varje dag under sommaren och sön- och helgdagar under resten av året. Spelmännen har också framträtt vid Folkdanslagets och Ringleksbarnens uppvisningar. Ledare för spelmännen har varit Axel Myrman tillsammans med Sivert Hellberg. En särskild folkmusikdag anordnades dessutom den 14 mars då spelmännen framträdde med musik i hus och gårdar och i Seglora kyrka.

Skansens Folkdanslag har givit uppvisningar på Tingsvallenscenen varje dag under juni–augusti och sön- och helgdagar i maj och september. Under sommarmånaderna har man också haft regelbundet återkommande uppvisningar på restaurang Solliden. Ledare för Folkdanslaget har varit Leif Grindsäter.

Skansens Ringleksbarn har givit uppvisningar på Tingsvallenscenen på lördagar och sön- och helgdagar från mitten av maj t o m juni och från mitten av augusti till

mitten av september. Ringleksbarnen har letts av Gunnar Andersson.

På lördagar och söndagar maj–september och på söndagarna i oktober har Ulf-Håkan Jansson spelat Kasperteater på Orsakullen.

Årsfester och andra traditionella högtider

Valborgsmässofirandet den 30 april inleddes under eftermiddagen på Sollidenscenen med sång av Stockholms Studentsångarförbund under ledning av Anders-Per Jonsson. Vårtalet hölls av Jonas Hallberg och följdes av en spexkonsert med Kårsdraget. På kvällen bjöds bl a den skånska leken "Slå katten ur tunnan", valborgsmässobål, sång av Par Bricoles kör under ledning av Hans Kyhle och ett stort festfyrverkeri från Sollidenplanen.

Norges nationaldag den 17 maj högtidlighölls med bl a gudstjänst i Seglora kyrka, festtåg och högtidsprogram på Sollidenscenen. I programmet medverkade Gunnar Rogstad, Norges ambassadör i Sverige, och Volla skolekorps från Lilleström.

Svenska Flaggans dag den 6 juni firades med flaggfest på Sollidenplanen i närvaro av kung Carl XVI Gustaf. Högtidstalare var Nils Erik Baehrendtz och i övrigt medverkade bl a Busk Margit Jonsson, Poliskören i Stockholm, Västerås flickgarde och Regionmusiken i Stockholm.

Midsommarfirandet ägde rum 25–27 juni i traditionsenliga former. Festligheterna på midsommaraftonen skedde som vanligt på Tingsvallen med dans kring majstången, som dessförinnan hade klätts och rests tillsammans med Folkdanslaget, Ringleksbarnen och Spelmanslaget. På midsommardagen och den efterföljande söndagen framfördes sång- och dansspelet "I midsommartid" med Annika Marberg som solist.

Bellmandagen den 25 juli gav genom sitt program en fläkt av 1700-talets glada stämning bland trubadurer och musikanter i park, salong och vinstuga. I och kring Skogaholms herrgård dansade, sjöng och musicerade bl a Musica Viva, Leif Bergman, Les Phonophons och Orkestern under ledning av Karl Nilheim, manskvartetten Stormstakarna m fl. I Vinstugan Tre Byttor i Balderslunden serverades helstekta lamm till ackompanjemang av sång och musik av Björn Arahb och Pierre Ström.

Skansens julmarknad inleddes i år den 28 november och fortsatte sedan den 5 och 12 december. I gårdarna och verkstäderna visades hantverk och julförberedelser av olika slag tillsammans med dukade julbord och klädda julgranar. En nyhet för året var bryggning av gotlandsdricka i brygghuset vid Oktorpsgården. Försäljning av julmat och julpynt ägde som vanligt rum på Bollnästorget och längs Marknadsgatan, allt till tonerna av julsånger och jullekar från dansbanan.

Luciafirandet i samarbete med tidningen Året Runt hölls på Sollidenscenen söndagen den 12 december under ledning av Ulf Elfving. Kulturminister Bengt Göransson krönte Sveriges Lucia 1982, Carina Fogestedt från Göteborg. Efter kröningen avfyrades ett stort festfyrverkeri från Sollidenplanen.

Under jul- och nyårshelgerna har som vanligt Skansens stjärngossar sjungit i gårdarna under ledning av Anna Brundin.

Nyårsfirandet från Skansen sändes direkt i TV 2. Georg Rydeberg läste Tennysons "Nyårsklockan" och därefter följde det traditionella fyrverkeriet som en festlig inledning på år 1983.

Zoologiska och botaniska program

De zoologiska och botaniska programmen har framförallt utformats som visningar och guidade turer till olika naturhistoriska sevärdheter inom Skansen. Elisabet Linder har vid fyra tillfällen under året lett visningar och talat om träd under respektive årstid. Hon ledde i augusti också en tur under rubriken "Vilda växter till glädje och förtret". Örtagården har visats vid tre olika tillfällen i augusti av Henni Wanntorp. Utställningen "Senhöstsvampar" visades 9–10 oktober i Biologiska museet i samarbete med Stockholms svampvänner.

Per-Olof Palm ledde en fågeltur "Vinter-

fåglar på Skansen" den 21 februari och stod också som värd för den gökotta som arrangerades den 11 maj. Under skolornas påsklov 5–8 april gick guidade matningsturer till djuren varje dag.

En serie zoologiska visningar hölls på söndagarna i april och september och arrangerades i samarbete med Världsnaturfonden-WWF. Aprilvisningarna behandlade isbjörnar, gäss och sälar, septembervisningarna visenter, lodjur och vargar.

Om biodling informerade Stockholms biodlares länsförbund den 16 maj. Dessutom har biodling demonstrerats vid Väla skola lördagar och söndagar under juli och augusti.

Ett flertal djurprogram anordnades under höstmånaderna i samarbete med utomstående arrangörer. Tillsammans med Östsvenska terrierklubben hölls en stor hundutställning helgen 18–19 september. Fårdagar arrangerades 25–26 september i samarbete med Stockholm Uppsala fåravelsförening. På programmet stod bl a olika former av ullhantering, vallning av får, presentation av olika fårraser och helstekning av lamm. Hästens dag arrangerades den 3 oktober med blandade hästuppvisningar på Sollidenplanen. I Novilla hölls en Smådjursdag den 10 oktober i samarbete med Stockholms Burfågelsförening och Smådjursklubben. Olika fåglar och smådjur som t ex kaniner, marsvin, ökenråttor och hamstrar presenterades och publiken fick också tips och skötselråd beträffande sina smådjur. I Novilla hölls Kattdagar den 6–7 november i samarbete med föreningen Mälarkatten.

Dalslandsveckan

Mer än 2 000 dalslänningar medverkade på Skansen under årets landskapsvecka. Efter flera år av förberedelser drog man in och fyllde Skansen den 24–31 maj med dalsländsk kultur i alla dess former, från amatörteater, musik och sångframträdanden, idrottstävlingar och hantverksuppvisningar till ren turist- och näringslivsinformation.

Dalslandsveckan invigdes på kvällen den 24 maj av kung Carl XVI Gustaf, tillsammans med Nils Erik Baehrendtz, landshövding Göte Fridh m fl. I festprogrammet medverkade en lång rad dalslandsmusiker och artister, anförda av veckans värdpar på Sollidenscenen, Pekka Langer och Gunnel Eklund. Bland de många scenprogrammen under resten av veckan märktes t ex en amatördag med sångare, musiker, poeter och historieberättare, showen Good Old Dal med skolelever från Åmål, och Hela Dalsland Sjunger med kyrkligt engagerade sångare från landskapet.

I gårdarna och Stadskvarterets verkstäder ägde mängder av aktiviteter rum. I Väla skola bedrevs skolundervisning på gammalt vis, i Skogaholms herrgård hölls lyriskt-musikaliska salonger med bl a Bo Setterlind och Åmåls barockensemble, i Ekshäradsgården bakades dalsländskt bröd och demonstrerades halmslöjd – en konstart med gamla traditioner i Dalsland, vid Skogsarbetarkojan brändes trätjära, för att nu bara ta några exempel. Ett allmogebröllop efter gammal förebild avhölls i strålande försommarväder på pingstdagen den 30 maj med bröllopståg, vigsel i Seglora kyrka och bröllopsfest på Tingsvallen.

I Bragehallen presenterades dalsländsk konst och litteratur och i Novilla visades vad näringslivet i landskapet har att erbjuda. Volvo, som tillverkar många komponenter till sina personvagnar i Dalsland, hade utanför Gubbhyllan låtit montera upp ett stort tält där alla underleverantörer till företaget ställde ut. Bl a visades ett exemplar av den nya modellen 760. Dalslands turistråd fick också sin beskärda del av kakan och öppnade under veckan en stor turistcentral på Bollnästorget. Kanotturismen som är väl utvecklad i landskapet presenterades med en specialuppbyggd lägerplats vid dammarna bakom Seglora kyrka. Detta och mycket, mycket annat gjorde att veckan blev en stor publikmässig framgång med totalt närmare 120 000 besökare.

Ungerska veckan

Tillsammans med Svensk-Ungerska föreningen i Stockholm och Internationella kulturinstitutet i Budapest arrangerades 14–20 augusti en ungersk kulturvecka, som med sina mångskiftande programpunkter gav en provkarta på landets rika traditioner ifråga om musik, teater, dans, konsthantverk och gastronomi. Varje dag under veckan gav folkloreensemblen Hajdu en färgsprakande uppvisning på Sollidenscenen till ackompanjemang av ett kapell skickliga zigenarmusikanter. I Seglora kyrka gavs dagligen orgelkonserter av organisten Tamás Zászkaliczky och i Bragehallen dockteaterföreställningar med gruppen Napsugár. Där anordnades även tillverkning av ungerska leksaker. I Novilla och i Rulltrappshallen visades utställningar av träsnideri, textilkonst och annat konsthantverk, foton, affischer och böcker. I Gubbhyllans filmsal visades turist- och kulturfilmer och på Bollnästorget fanns en informationscentral för den som ville veta mera om Ungern. På Bollnästorget kunde man också köpa skivor med ungersk musik och smaka på och köpa med sig ungerska delikatesser som salami och andra krydda de korvar, paprika och honung. Café Jubilé förvandlades under veckan till en ungersk restaurang med läckra prov på vad det ungerska köket kan erbjuda, allt serverat till tonerna av levande ungersk musik.

Veckan öppnades den 14 augusti med uppträdanden på Sollidenscenen och med tal av bl a Nils Erik Baehrendtz, ordföranden i Svensk-Ungerska föreningen landstingsrådet Wilhelm Forsberg, dr József Horvath från Internationella kulturinstitutet i Budapest och ambassadör Laszló Nagy.

Tillsammans med ...

... Sällskapen Stallbröderna och Stallfåglarna hölls sedvanlig Vårgalopp den 30 april och 1–2 maj. Deltog gjorde bland många andra Lasse Lönndahl, Clabbe af Geijerstam, Sven-Erik Vikström, Eva Rydberg, Ewa Roos och Jan Malmsjö.

... Svenska Ungdomsringens Stockholmsdistrikt anordnades Svenska Ungdomsringens dag den 9 maj. Runt om på Skansen hölls uppvisningar i folkdans, folkmusik och gamla lekar.

... De Kristna Samfundens Nykterhetsrörelse i Stockholms län, DKSN, Nykterhetsrörelsens landsförbund m fl organisationer, firades Folknykterhetens dag på Kristi Himmelsfärdsdag den 20 maj. I högtidsmötet på Sollidenscenen medverkade bl a riksdagsman Hans Gustafsson, sångarna Per-Erik Hallin och Ingmar Johansson samt Filadelfiakyrkans ungdomskör under ledning av Urban Ringbäck.

... Sparbanken Stockholm anordnades Sparbankens dag den 23 maj. Förutom många andra aktiviteter bjöds som vanligt ett stort underhållningsprogram från Sollidenscenen. Där medverkade bl a Ann-Charlotte Björling, Jonny Blanc och Göte Wilhelmsons orkester. Programledare var Bosse Larsson.

... Södra Latins gymnasium gjordes en elevdag den 3 juni. Runt om på Skansen uppträdde elever från skolan med musik, sång, teater och allehanda upptåg.

... Husmodersförbundet Hem och Samhälle i Stockholm gjordes ett grekiskt-svenskt dans- och musikprogram på Tingsvallenscenen den 10 juni.

... Finska föreningen i Stockholm anordnades Finlands dag den 13 juni. I det omväxlande programmet ingick åtskilliga sång- och musikframträdanden, dans, både för allmänheten till Antero Kiviläs orkester, och som uppvisning av olika danslag, samt kyykkä och barnteater. Programledare för festprogrammet på Sollidenscenen var Anne-Lie Kinnunen.

... AB Storstockholms Lokaltrafik, SL, arrangerades Spårvägens dag den 20 juni. På Sollidenscenen underhöll Rolf, Ann-Charlotte och Raymond Björling, Stockholms Spårvägsmäns musikkår under ledning av Harry Sernklef, SL:s Storband, flera av SL:s körer m fl. Tal hölls av Stig Dingertz, vice ordf i SL:s styrelse. Programledare var Gunnar Johansson.

... Stockholms stifts Missionsråd firades

Missionens dag den 18 juli med ett flertal möten och utställningar på olika platser på Skansen. På Sollidenscenen framträdde bl a biskop Lars Carlzon och Zimbabwes ambassadör Sifas Zhou.

... Vasa Orden av Amerika m fl organisationer anordnades Svensk-Amerikanernas dag den 1 augusti. Vid festprogrammet hyllades årets svensk-amerikan Russell W Peterson av bl a utbildningsminister Jan-Erik Wikström, ambassadör Tore Tallroth, "Flottans musikkår" under ledning av Sverker Hållander, Svenskarnas Dags kör från Minneapolis och Ann-Charlotte Harvey.

... Centerorganisationerna i Stockholms stad och län arrangerades den 7 augusti ett underhållningsprogram med bl a Östen Warnebring och Gerd Hagman. I anslutning till programmet talade statsminister Thorbjörn Fälldin och landstingsrådet Knut Nilsson.

... LO-distriktet i Stockholms län genomfördes LO-distriktets dag den 22 augusti. Många av arbetarrörelsens organisationer medverkade i det digra utbudet av program runt om på Skansen. På Sollidenscenen underhöll Cornelis Vreeswijk, Titti Sjöblom, Arne Domnérus sextett m fl. Talare var LO:s andre ordförande Stig Malm samt LO-distriktets vice ordförande Bengt Olsson.

... Pensionärernas fritidsbyrå i Stockholm anordnades Pensionärernas dag den 26 augusti. Förutom ett sedvanligt blandat program med inslag för alla smakriktningar, bjöds det underhållning på Sollidenscenen med bl a Lennart Hyland och Karlskoga musikskolas Promenadorkester.

... försäkringsbolaget Ansvar gjordes den 29 augusti ett underhållningsprogram på Sollidenscenen med anledning av bolagets 50-årsjubileum. I programmet medverkade bl a Thore Skogman, Göran Stenlund, Lily Berglund och Templets Hornmusikkår. Som avslutning på programmet hölls auktion med Karl-Erik Eriksson.

... Pensionärsverksamheten i Solna kommun anordnades Solna-pensionärernas dag den 31 augusti.

... olika finlandssvenska föreningar i Mälardalen arrangerades Finlandssvenskarnas dag den 4 september. Dagen blev, det dåliga vädret till trots, en stor manifestation av den livaktiga finlandssvenska kulturen. I huvudprogrammet på Sollidenscenen medverkade Lars Ramsten, sång- och musikgruppen Cumulus, Finlandssvenska spelmännen i Västerås, sångaren Kaj Ehrstedt, skådespelaren Stina Ekblad, shantygruppen Rolling Home m fl. Programledare var Ann-Mari Häggman.

... Stockholms Frikyrkoråd och Stiftsrådet i Stockholms stift firades Kyrkornas dag den 5 september. Bland de många gudstjänster, möten och andra aktiviteter som genomfördes kan nämnas programmet Hela Kyrkan Sjunger med Margit och Rolf Borgström, musikalen Lukas med Filadelfias ungdomskör och solister, samt en fredsgudstjänst i Seglora kyrka.

... Stockholms Körförbund arrangerades Sångens dag den 11 september. En lång rad körer framträdde på olika platser på Skansen under hela dagen.

... organisationer inom fiskerinäringen anordnades två Fiskdagar den 11 och 12 september. På Bollnästorget demonstrerade yrkesfiskare från ostkusten, Mälaren och Hjälmaren olika sätt att bereda och tillaga fisk.

... Konsum Stockholm genomfördes Konsumpersonalens dag den 12 september. De många fina programmen gjorde att dagen blev en stor publikframgång. Bl a medverkade Ulf Elfving, Mats Rådberg och Rankarna, Roland Cedermark, Konsum Stockholms egna förmågor, Konsumgymnastiken m fl.

... Röda Korset anordnades loppmarknad på Bollnästorget den 19 september.

Serieprogram

Årets serie Skogaholmskonserter ägde rum måndagkvällar 12 juli–16 augusti. Konserterna spelades in och sändes senare i TV 2.

12 juli: "Stilla skuggor breda sig i qvällen" med Solveig Faringer, sopran, Stefan Bojsten, piano, och Kjell Fagéus, klarinett.

19 juli: "Kom hör min vackra visa" med Gunnel Bohman och Tommy Körberg, och en instrumentalensemble under ledning av Carl-Axel Dominique.

26 juli: Gluntafton med Rickard Ringmar, Carl-Olof Jacobson, Håkan Sund och Sture Lundén.

2 augusti: pianokonsert med Inger Wikström.

9 augusti: kammarkonsert med medlemmar ur Kungl. Hovkapellet.

16 augusti: sångafton med Helge Antoni, Per-Arne Wahlgren och Bengt Forsberg.

"Jazz på Skansen" har presenterats på Sollidenscenen tisdagskvällar i juli och augusti. Husband har varit Arne Domnérus orkester. Programmen var följande: "Svenska monterrey-festivalorkestern 1982" med Putte Wickman, Bengt Hallberg, Jan Allan, Georg Riedel, Rune Gustafsson och Magnus Persson (6/7), Happy jazz-afton med Ove Lind och Lars Erstrand (13/7), norska sångerskan Karin Krogh (20/7), Concerto Burlesco med Visby Storband (27/7), swingkväll med Gunnar "Siljabloo" Nilsson (3/8), Staffan Broms och Bengt Hallbergs orkester (10/8), Helmer Bryds Eminent Five Quartet med gäster (17/8).

I radions program 3 direktsändes från Sollidenscenen fem program med rubriken "Sommar på Skansen" under onsdagseftermiddagarna i juli. Programvärd för hela serien var Gnesta-Kalle och kapellmästare Ricke Löw. Följande artister medverkade: Thore Skogman, Annalisa Ericson och Kjell Kraghe (30/6), Berith Bohm, Hans Muthas, Eric Öst och Owe Thörnqvist (7/7), Sonja Stjernquist, Håkan Steijen och Karl-Erik Sandberg (14/7), Sven-Erik Vikström, Lily Berglund, Elis Brandt och Nils Fläcke (21/7), Sickan Carlsson, Bert-Åke Varg och Evert Franzén (28/7).

Allsång och musikaliska gissningslekar med Bosse Larsson och Lasse Olssons orkester, bjöds från Sollidenscenen fem torsdagskvällar i juli. Som enväldig domare fungerade Per-Erik Lindorm. Programmet arrangerades i samarbete med tidningen Året Runt.

Under fredagarna i juli och första halvan av augusti presenterades konsertserien Lunchmusik från Sollidenscenen. Följande artister medverkade: Rolf Björling ackompanjerad av Jan Eyron, Rankarna och Mats Rådberg, Nils Börge Gårdh, Thorstein Bergman med musikanter, Jenny Lind-stipendiaterna Barbara Kilduff och Lena Hoel ackompanjerade av Urban Östlund, Totte Wallin, samt Lars Roos.

Söndagskvällarna i augusti tonade Augustimusiken ut från Sollidenscenen. Staffan Scheja inledde med en pianokonsert den 1 augusti. Tre sångsolister följde söndagarna därpå: Erland Hagegård ackompanjerad av Anders Wadenberg den 8 augusti, Nicolai Gedda och Jan Eyron den 15 augusti och Elisabeth Söderström och Lennart Rönnlund den 22 augusti. Bengt Hallberg avslutade konsertserien med ett jazzprogram den 29 augusti.

Övriga musik-, dans- och artistprogram

Lördagen den 8 maj framträdde Hasse Funck och hans Minifunckar i "Så leker vi show" på Sollidenscenen.

En konsert med Håkan Hagegård och med Thomas Schuback vid flygeln, hölls på Sollidenscenen den 16 maj.

Under Musikskolans dag den 2 juni medverkade ensembler och solister från Stockholms musikskolor i konserter runt om på Skansen. På kvällen hölls en festkonsert på Sollidenscenen.

I samarbete med Nordiskt musikkonservatorium anordnades en musikdag den 4 juni.

På Operans dag den 12 juni medverkade solister, musiker, kör och dansare från Kungl Teatern i en till brädden fylld musikdag på Skansen. I huvudprogrammet på Sollidenscenen framträdde bl a Birgit Nilsson, Jerker Arvidsson, Margareta Hallin, Rolf Jupither, Dorrit Kleimert, Hovkapellet och Operakören, anförda av Sixten Ehrling och presenterade av Folke Abenius.

Lördagen därpå, den 19 juni, bjöds ytterligare på en dag med musik runt om på Skansen, denna gång med Regionmusiken i Stockholm som medarrangör.

I anslutning till Frälsningsarméns jubelkongress, ordnades en musikgudstjänst på Sollidenscenen den 5 juli.

Tillsammans med Citykyrkan i Stockholm presenterades programmet Hela Kyrkan Sjunger den 11 juli.

En serenadkonsert med Orphei Drängar gavs på Sollidenscenen den 21 augusti. Dirigent var Robert Sund och gästartist Meg Westergren.

Uttagningarna till Stockholmsfinalen i Barnens dags riksomfattande talangtävling ägde rum på Skansen den 23–25 samt 27 augusti. Finalen gick den 28 augusti.

I Seglora kyrka och Missionshuset har under året flera musikprogram ägt rum. Se vidare under denna rubrik.

Skansens Vaktparad har under ledning av Paavo Päivärinta marscherat och konserterat på lördagar och söndagar från slutet av april till början av juni och från slutet av augusti till mitten på oktober.

Under sommarmånaderna har det torsdag–söndag varit gammaldans och onsdagar blandad dans på dansbanan vid Bollnästorget. De orkestrar som stått för musiken har omväxlande varit: Margareta och Spelmännen, Åkarna, Spelevinkarna, Kurt-Reines, Leksands spelmanslag, Lill-Bengths, Byasvängens spelmanslag, Maltes, Bärke spelmän, Ludgo-Pelles, Grindsäters spelmän, Almkvistarna, Ransäterspojkarna, Notprickarna, Dalmasarna, Sjösagrabbarna, Mac Olsons, Åsapärs, Olle Erixons, Bengt Allans kvintett, Fredriks, Tage Öst & Fyrklang, Bröderna Lindqvist, Delsbopojkarna, Löpsjötorparns, Jan Welanders, Mistlurarna, Jerres, Karl-Erik Sandbergs, Roynes och Rimboz.

Därutöver har följande körer, orkestrar, solister och folkdanslag gjort egna framträdanden under året: ungdomsorkestern från Gymnasium Heegen i Hamburg, Västtyskland, elever från Mönsterås kommunala musikskola under ledning av Sven-Olof Walldoff, kören Dissonans och jazzbandet Kemparna, kören Coromanterna, Kinna folkdanslag, Operastudio 67, Haldens Trekkspillklubb från Norge, ungdomsgrupper från Danshögskolan och Balettakademien, Adolf Fredriks musikskolas avgångsklasser, elever från Sigtuna musikskola, Nolagillets barn- och ungdomslag, the Gustavus Stage Band från Minnesota, USA, Stockholms Hemvärns musikkår, Ronneby blåsorkester, Våmhus barndanslag, Rosa kammarkör från Prag, Tjeckoslovakien, en folkdansgrupp från Schlitz i Västtyskland och två från Provence resp Annecy i Frankrike, Nygårdslien Skolekorps med drillflickor, Sandvika Musikkorps, och Lokkens dansering, samtliga från Norge, Spårvägens musikkår från Göteborg, Årjängs dragspelsklubb, Järnvägsmännens musikkår, barngruppen Nybyggarna ur Frälsningsarmén, den polska dansgruppen Ziemia Elblaska, ett italienskt danslag från Motta San Giovanni i Reggio Calabria, en musikgrupp från Omsorgerna i Västerås, Arméns musikpluton samt Slåttergillet.

Sportigt och spänstigt

Lilla Vasaloppet den 7 februari inledde vinterns idrottsaktiviteter på Skansen. Loppet kördes i år för femtonde gången och drog ca 150 tävlande i åldrarna 3–15 år. Skidåkningen fortsatte sedan under skolornas vinterlov 1–5 mars då Ungdomskorpen preparerat skidspår runt om på Skansen.

Den 21 mars höll Sjöscouterna sina patrulltävlingar på ett tiotal platser inom området.

Sleipners terräng avgjordes i år den 18 april och Dagbladsstafetten den 15 maj. Idrottsåret avslutades den 23 oktober med Djurgårdsrundan i samarbete med SoIK Hellas.

Skollovsaktiviteter och andra program för barn och ungdom

Varje söndag i januari–mars och november–december har Skansens stallflickor och -pojkar tillsammans med stallets övriga innevånare, roat de yngsta Skansenbesökarna med Barncirkus i Bragehallen. Cirkusdirektör har varit Ulf-Håkan Jansson och för det musikaliska har Sven-Roland Eng-

ström och Arne Oscarsson svarat. Ledare för cirkusen har varit Monica Södergren.

Rid- och åkturer med häst och vagn har ordnats regelbundet under hela året.

Under skolornas vinterlov ordnade Ungdomskorpen skidåkning och under påsklovet stod man för en frågepromenad. Ungdomskorpen stod även som arrangör för Klappjakten den 19 december.

I Novilla anordnades under vinterlovet Teaterlekstuga och under påsklovet påskpyssel. Dagarna innan jul var det julpyssel i Novilla.

Fjolårets succé med Nalledagen upprepades i år den 4 april. Alla besökare som tagit med sig sin gamla nalle hade denna dag fri entré till Skansen. På Bollnästorget var det nallemarknad och där kunde man också träffa Nalle Puh och lyssna till Finn Zetterholm som sjöng och spelade. I Novilla kunde man bygga en stor nalle av papier-maché och trassel och höra Sven Lindberg läsa nallesagor. Vid isbjörnsberget berättade Sven Wahlberg från Världsnaturfonden om isbjörnar.

Tillsammans med Friluftsfrämjandet arrangerades en Skogsmulledag den 24 april med anledning av Skogsmulleverksamhetens 25-årsjubileum. Runt om på Skansen fanns Mullestigar och på Tingsvallenscenen och Bollnästorget var det dockteater och lek och sång. På Sollidenscenen framträdde Skogsmulle själv, Gösta Frohm, tillsammans med sina vänner Fjällfina och Laxe.

Efter Skogsmulleprogrammet den 24 april firade Svenska Scoutförbundet sitt 75-årsjubileum på Sollidenscenen med prisutdelning i de patrulltävlingar som tidigare under dagen hållits ute på Djurgården. I programmet medverkade bl a Sveriges Jazzband.

På lördagarna och söndagarna i maj–september och på söndagarna i oktober har Ulf-Håkan Jansson spelat kasperteater på Orsakullen. Vid Orsakullen har också Sagostigen varit utlagd under sommaren.

Förutom ovannämnda aktiviteter har särskilda barnprogram ordnats vid de flesta av årets medarrangörsdagar.

Teater

På Skånegårdens gårdsplan spelades teater under en dryg vecka i mitten av juni. Bernard Krook hade bearbetat Ludvig Holbergs Henrik och Pernille och satte upp den under namnet "Bröllopsbesvär eller Falskt alarm". Pjäsen som i sin miljöskildring passade förträffligt till Skånegården, blev mycket uppskattad och drog en stor publik.

Sällskapet Wermlänningarne från Arvika, gästade traditionsenligt Skansen den 7–8 augusti och spelade F A Dahlgrens sångspel Värmlänningarna på Sollidenscenen.

Seglora kyrka och Missionshuset

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag, varvid präster huvudsakligen från Stockholms stift har officierat. Under sommarsäsongen har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms stifts lekmannakårer. I kyrkan har under året ägt rum 52 vigslar, 15 dop och 4 konfirmationer. Ansvarig för hela verksamheten i Seglora kyrka har varit kantor Gustaf Hellblom. För aftonbönerna har dessutom svarat Ragnar Simonsson och Bengt Rehnström.

I Missionshuset har det varje söndagseftermiddag under hela året varit gudstjänst i samarbete med olika frikyrkoförsamlingar i Stockholms län. Ansvarig för verksamheten i Missionshuset har varit Samuel Edestav, Stockholms frikyrkoråd.

Förutom de regelbundna högmässorna och gudstjänsterna har ett flertal andra programinslag under året ägt rum i både Seglora kyrka och Missionshuset. I anslutning till Stockholms orgelfestspel hölls en orgelkonsert med Piet Kee i Seglora kyrka den 19 mars. En körkonsert anordnades den 6 juni med Scola Cantorum och OK-kören Oktaven. En karolinsk gudstjänst enligt 1614 års kyrkohandbok hölls den 17 juni. Högmässan den 31 oktober utformades som en skördegudstjänst och högmässorna i november bar temat "Människan inför de yttersta tingen". I samband med

julmarknaden ordnades program med Stockholms kommunala musikskola och Par Bricoles kör.

I Missionshuset den 25 april sjöng och berättade Gunnar Lindeberg om Oskar Ahnfeldt. Den 22 maj framträdde Ölmstads ungdomskör och den 5 juni hölls ett frikyrkligt symöte med Haninge frikyrkoförsamling. Aina Falk Jonsson sjöng läsarsånger vid olika tillfällen den 9–11 juli och Stig Larsson sjöng och berättade om "Lapplisa i våra hjärtan" den 28 november. Förutom ovannämnda evenemang har under året ett flertal körer och solister deltagit med sång och musik i anslutning till högmässor och gudstjänster.

Övrigt

Två större utställningar har under året visats i Novilla förutom de som presenterats i samband med medarrangörsdagar och temaveckor. I samarbete med Svenska Arbetsgivareföreningen, SAF, visades utställningen "Från fattigdom till välfärd" perioden 31 augusti–1 oktober. Utställningen som behandlade Sveriges utveckling från jordbruksland till industristat blev en stor publikframgång och drog bl a många skolklasser.

I samarbete med ICA-kuriren visades utställningen "Gamla spetsar" perioden 14 november–12 december.

Utställningen "Indelt soldat – Indelningsverket 300 år" i övre rulltrappshallen invigdes den 6 juni av chefen för armén, generallöjtnant Nils Sköld.

SM i Antik kägel anordnades 28–29 augusti på kägelbanan vid Gubbhyllan. Medarrangör var KK Bataljon i Skultuna.

Två lågprisdagar, "1-kronasdagar", då inträdesavgiften, Bergbanan och flera aktiviteter bara kostade en krona, anordnades under året den 8 november och 26 december.

Som programvärdar under sommarsäsongen har Gunnar Andersson och Inger Egler varit anställda.

Försäljningsavdelningen

Försäljningsavdelningens verksamhet under 1982 kan indelas i två större arbetsområden, nämligen a) den premanenta försäljningsverksamheten inom Skansen året runt samt b) all försäljning under julmarknaden.

Tre fasta försäljningsställen har hållits öppna under olika perioder: Skansenbutiken i övre Rulltrappshallen, Bollnäsboden och Kyrkboden på Marknadsgatan. Avdelningen har dessutom svarat för försäljningen i Vaktstugan och Kryddboden i Stadskvarteret.

I egen regi har åtta lotterier drivits och genom arrendatorer två. Även övriga arrendatorer inom försäljningsverksamheten på Skansen sorterar under försäljningsavdelningen.

Skansens julmarknad inföll söndagarna 28 november, 5 och 12 december. 55 försäljningsställen hölls öppna kl 11–16. Förutom ett rikhaltigt sortiment av traditionella julprydnader och andra föremål har även en rad olika matvaror med anknytning till det svenska julfirandet försålts. Framställningen av varorna sker till en icke ringa del på Skansen. Så t ex tillverkades efter gammalt recept ca 160 kg senap, som fylldes på specialgjorda glasburkar och porslinskrukor. Den försålda honungen kom från Skansens egna biodlingar.

Till de övriga varor som personalen på försäljningsavdelningen varit sysselsatt med under julmarknadsförberedelserna hör bl a inslagningen av ca 8 000 julklappar med rim samt lika många fiskdammspåsar. Omkring 200 specialtillverkade flaskor fylldes med kryddor, ca 500 Gustafsbergskrukor fylldes med sylt, gelé, smör, messmör etc och ca 5 000 strutar och påsar fylldes med karameller. Många varor har tillverkats på beställning och efter Skansens intentioner bl a pepparkakor både efter eget recept och enligt Kajsa Warg, julbröd efter förebilder från Nordiska museet samt limpor och korvar enligt gammalt recept.

För första gången på många år, kunde vi åter sälja vår specialtillverkade halmbock.

Eje Arén har tagit upp tillverkningen av denna bock efter Edvin Arvidsson, som tidigare tillverkat den sedan år 1934.

Ca 150 personer tjänstgjorde i försäljningsstånden varje julmarknadssöndag, många med decenniers erfarenhet från Skansens julmarknader.

Vi hade två medarrangörer under julmarknaden. Skådespelare Sven Lindberg med fru och två andra medarbetare sålde barnböcker mest av Elsa Beskow, varför de var "klädda" till tant Brun, tant Grön, tant Gredelin och farbror Blå. Bennie Sjöqvist med två medarbetare sålde fårskinn på planen framför kyrkan.

Zoologiska avdelningen

Anläggningar och utrustning

Tidigare påbörjade arbeten med utvidgning av hjorthägnet och nya anläggningar för järv och berguv har fortskridit i planerad omfattning. Uvburen är nu rest och endast målning och markberedning återstår. I hjorthägnet skall viss markberedning och plantering utföras sedan hjorthuset under året färdigställts.

Den gamla utteranläggningen har genomgått en genomgripande renovering. I enlighet med artens miljökrav har landdelen utvidgats på de fria vattenytornas bekostnad.

Varghägnet har gjorts rymningssäkert genom montering av nät på murkrönet mot publiken. I hägnet har en hög ås byggts upp, där vargarna kan vila i jämnhöjd med publiken; djuren kan där känna sig säkrare än när publiken "ser ner på" dem och kommer där också bättre till sin rätt för åskådaren.

I älg- och visenthägnen har nya trädskydd monterats och pingvinanläggningens innerutrymmen har renoverats och försetts med lysrör av dagsljustyp.

Ytterligare ett immobiliseringsgevär av märket Paxarms har införskaffats till avdelningen liksom ett luftgevär för efterhållande av skadedjur. Till djurköket har inköpts en assistent och en köttkvarn. I Skånegården har bås och spiltor utrustats med automatvattenkoppar.

Djurbeståndet

Under 1982 fanns på Skansen 74 arter/raser av ryggradsdjur med ett individantal pr 1982–12–31 på ca 320, akvariets djur och de fritt flygande hägrarna och vitkindgässen oräknade. Beståndet fördelar sig enligt följande:

Inhemska fåglar: Storskarv, häger, vit stork, fjällgås, grågås, sädgås, spetsbergsgås, kanadagås, vitkindad gås, stjärtand, bläsand, skedand, brunand, ejder, knipa, storskrake, gravand och rörhöna.

Nordiska däggdjur: järv, iller, fjällräv, varg, brun- och isbjörn, lodjur, grå- och knubbsäl, vildsvin, kron- och dovhjort, ren, älg och visent.

Nordiska husdjursraser: Skånegås, blå anka, gul anka, svensk bantamhöna, gute- och ryafår, svensk lantget, fjällko, rödkulla, nöt av låglandsras (SLB), nordsvensk häst, norsk fjordhäst och gotlandsruss.

Exotiska djur: rödörad sumpsköldpadda, grekisk/morisk landsköldpadda, Humboldt- och klipphopparpingvin, påfågel, 8 papegojarter, krabbmakak, japansk snömakak, lar, schimpans och indisk elefant.

Resten av beståndet utgörs av "sällskapsdjur" (kaniner, marsvin etc) och några utomnordiska hästraser i stallet.

Även i år häckade minst två par Humboldtpingviner varav det ena fick ut en unge. Också storkparet gjorde häckningsförsök; en unge kläcktes 1/6 men den 17/6 konstaterades att boet var tomt. Möjligen har en gråtrut i likhet med för två år sedan lyckats komma åt ungen trots den uppsatta skyddsburen kring boet.

De fritt flygande hägrarna, ättlingar till ett 10-tal omkring 1938 frisläppta fåglar, häckade i år med ett 20-tal par. Av de likaledes fritt flygande vitkindade gässen återkom 4 pionjärer från vinterkvarteret i Holland den 3/4. 30 par gick till häckning på Skansen och 3 på Ängsholmen (Fjäderholmarna). 50 ungar ringmärktes och ett 100-tal fåglar anträdde höstflyttningen den 6/11.

Som ett led i försöken att rädda fjällgåsen som svensk häckfågel fortsätter Skansen sitt samarbete med Världsnaturfonden/Sv. Jägareförbundet inom ramen för Projekt fjällgås. Hos två par vitkindgäss utbyttes därför äggen mot 6 resp 5 av fjällgås. Det ena paret kläckte sina 5 utan missöde medan det andra boet oturligt nog plundrades av en räv mitt under pågående kläckning (förövaren av dådet, som visade sig vara svårt angripen av rävskabb, sköts visserligen ett par timmar senare, men detta kunde inte göra det inträffade ogjort). De båda fosterföräldraparen tog emellertid gemensamt hand om de fem ungarna och utsattes efter någon tid tillsammans med ytterligare 23 fjällgåsungar och ett par vuxna vitkindade från Jägareförbundets station Öster-Malma vid en sjö i södra Lappland. I oktober uppenbarade sig våra egna två par på Skansen fortfarande i sällskap med sina 5 fosterbarn; de stannade här ca 3 veckor innan de drog vidare, säkerligen med det holländska vinterkvarteret som mål. Därmed skulle en viktig del av projektets målsättning kunna uppfyllas, nämligen att prägla de unga fjällgässen på ett säkrare vintertillhåll än stäppen vid Kaspiska havet, där jakttrycket på gäss är hårt.

Bland för året nya fågelarter kan nämnas storskarv (4 ex till pingvinanläggningen 2/6), skedand och storskrake (6 resp 2 ex). Ett par kanadagäss av den minsta rasen (i storlek som vitkindgåsen) har också införskaffats för att möjliggöra jämförelse mellan denna art och den vitkindade gåsen – skattningsvis 80 % av våra besökare kallar nämligen våra vitkindade för kanadagäss.

De fyra japanska snömakaker, som Skansen mottog hösten -81 har sedan april vistats ute på apberget tillsammans med de kvarvarande krabbmakakerna och larerna, en samgång som fungerat friktionsfritt. Den första ungen av snömakak föddes här den 9/5. Det har varit roande att se hur hanen sedan ungen blivit några månader gammal utvecklat sig till en exemplarisk pappa, som ägnar stor del av sin tid åt att bära på och leka med sin förstfödde son, men även agerar lekfarbror åt de unga krabbmakakerna. Något liknande har aldrig iakttagits hos krabbmakakhanar, trots att vi hållit ett stort antal djur av denna art under lång tid.

Också Lars och Brownie, vårt äldre larpar, fick den 15/2 en unge som motsetts med stor spänning av avdelningens personal – skulle också den lida av ögonförtvining i likhet med sitt 1981 födda syskon? Så var lyckligtvis inte fallet, ungen hade tvärtom i alla avseenden utvecklats på bästa sätt. – Den svarta larhanen Kronblom, som anlände från Kolmården i februari accepterades genast av honan Svarta Sara; flera parningar har iakttagits men det torde ännu dröja något innan de resulterar i avkomma, då Kronblom med sina 4 år ännu har ett eller annat år kvar till könsmognad.

Misshälligheter har av och till förekommit inom Skansens schimpansgrupp, främst beroende på att den dominante Måns trakasserat andra medlemmar i gruppen. Dessa utbrott kulminerade under våren och resulterade i att den näsithögste hanen Bull blev illa biten. I detta läge fanns inget annat val än att avlägsna Måns vilket hade omedelbar och påtaglig effekt på de övriga. Bulls skador läkte snart ut och samvaron i den återstående gruppen om 5 djur har under resten av året präglats av lugn och harmoni.

Mot bakgrund av de rapporter om vargar i Värmland och angränsande landskap som de senaste åren influtit, har hoppet om en spontant nyetablerad svensk-norsk vargstam väckts. Projekt Varg, startat 1969 av Svenska naturskyddsföreningen för att bevara den lilla spillra av fennoskandisk varg som då fanns i djurparker, får därmed en något annorlunda huvuduppgift, nämligen att göra den svenska allmänheten positivt inställd till vargens ev återkomst i vår fauna. Till den ändan införskaffade Skansen under försommaren två par vargvalpar (ett från Kolmården, ett från Skånes djurpark) som flaskades upp av intendent H-O Larsson resp djurvårdare Jennica Lindvall. De släpptes i juli ut i den hägnad på Lill-Skansen, där vi annars brukar visa en kull grå-

hundsvalpar och många besökare hade väl inte märkt någon skillnad om de inte genom skyltning upplysts om vad som var på gång. Valparna infördes i september till stora varghägnet, där de bl a flitigt utnyttjat den ovan nämnda nyanlagda åsen som utkik och viloplats. Genom daglig kontakt med djurvårdarna och andra människor och genom tidigt insatt elementär lydnadsdressyr har valparna bibringats en positiv attityd till människor (ej att uppfatta i kulinarisk mening!) och kan utan risk tas ut på promenad i koppel bland publiken. Det har också varit glädjande att se den glada häpnad de flesta människor uppvisar när de förstår att den hund de just klappat i själva verket var en varg! Också pressens stora och positiva intresse har varit av stort värde för oss i vår strävan att lansera vargen som "den stora snälla".

Skansenåret fick en fin inledning då björninnan Cici på själva nyårsdagen nedkom med en rekordkull på 5 ungar – tidigare okänt i djurparkssammanhang. Tyvärr avled en av ungarna före vårens nalleutsläpp men de andra fyra (Ifatt, Igång, Ikapp och Ikull efter Svenska Dagbladets namnpristävling) har utvecklats på bästa sätt. En av dem drabbades visseligen av ett benbrott – något som lätt kan hända en levnadsglad och aktiv björnunge; i likhet med tidigare liknande fall på Skansen lämnades även detta att självläka, vilket snart skedde. – Också 26-åriga Kåra födde tvillingar trots sin höga ålder.

Hos isbjörnarna uteblev däremot föryngringen även detta år. Förklaringen härtill kunde småningom ges av Statens veterinärmedicinska anstalt (SVA). Dit forslades nämligen hanen Isak efter att den 6/6 ha hittats död i sin grotta. På SVA konstaterades dels att Isaks testiklar ej var funktionsdugliga, (vilket förklarar hans barnlöshet), dels att hans överhud var onormalt tunn (vilket kan förklara den svåra klåda han tidvis lidigt av och som alltså kan ha berott på stor mottaglighet för infektioner och annan yttre irritation). Den akuta dödsorsaken kunde ej säkert fastställas p g a påbörjad upplösning av vävnaderna. – Beklagligtvis avled också den äldsta av isbjörnshonorna senare under sommaren.

I vildsvin-/visenthägnet var det i år full utdelning – två suggor födde tillsammans 10 ungar och de tre visentkorna nedkom alla med varsin tjurkalv.

Efter en antibiotikabehandling för en klövskada kom älgtjuren Amandus' magar i olag – pencillin slår ju dessvärre ut även många av de livsviktiga mikroorganismerna i vommen. Först fram i maj fungerade han ordentligt igen. Hans hornuppsättning 1982 kan betecknas som "skavd 8-taggare" då högra hornet under framväxandet skadats på en vajer. Amanda födde i maj en död, underviktig kalv jämte en levande kvigkalv, som under hösten fått sällskap av en präktig tjurkalv från Lycksele. Denna skall förhoppningsvis tillföra Skansens älgstam något av norrlandsälgarnas anlag för spektakulära hornkronor.

Vår avelshjort bland dovhjortarna i Fäbodvallshägnet upprepade i år sin eskapad från 1980, i det han hoppade ur hägnet på försommaren och gick på bete i Djurgårdens grönska några månader. Den 11/10 var han emellertid åter, väntande vid grinden till hägnet på att bli insläppt till hindarna, eftersom brunsttiden nalkades. Att kronhjorten ibland kan uppträda som en veritabel Riddar Blåskägg gentemot fruarna kan omvittnas av många djurparker; detta är däremot ovanligt hos dovhjort, och det var därför med förvåning och sorg vi kunde konstatera att vår dovhjort efter brunsten stångat två av hindarna så pass illa att de måste avlivas.

På husdjurssidan kan noteras att Skansen-stallet under året mottagit 3 nyförvärv: Fjordhästvalacken Isidor, halvblodet Isabella (som fungerar som voltigehäst i barncirkusen) och russtoet Ida, som i augusti födde stofölet Ia. Fäbodvallens uppsättning av gamla lantraser kompletterades i och med ankomsten av baggen Linus jämte två tackor av rasen ryafår.

Vad slutligen de vilda djuren utanför Skansens hägn beträffar, så har fasanerna haft en gynnsam säsong; en höna som uppträtt här under ett par års tid (lätt igen-

kännlig på avsaknad av högra foten) uppträdde trots sitt handikapp med en kull på 9 kycklingar, som visat god överlevnad. Denna kan möjligen tillskrivas en nedgång i rävstammen p g a rävskabbens spridning – de två första fallen av infekterade rävar på Skansen sköts under sommaren, och på vinterns spårsnö har knappt ett rävspår stått att upptäcka.

En råget var under vårvintern regelbunden gäst på Skansens område och sågs vid ett tillfälle beta nedanför lohägnet, fullständigt oberörd av att fyra lodjur, lidande Tantali kval, klängde i nätet två meter därifrån. Av mer tillfällig natur var det besök som avlades av en råbock en lördag i november; trängd av en talrik publik hamnade han i vattengraven framför makakberget, men räddades av djurvårdarna och fraktades ut till lugnare djurgårdstrakter.

Undervisning och publikkontakt

Undervisningsprogrammet i etologi för gymnasiet samt "Nordiska djur" för årskurs 4 har under året nyttjats i normal omfattning. En överenskommelse har träffats med Nordiska museets undervisningsavdelning om att dessa skolvisningar, som hittills administrerats av museet, fr o m 1983 skall skötas av Skansens zoologiska avdelning med hjälp av egna museilärare.

Samarbetet med zoologiska institutionen vid Stockholms universitet har pågått som vanligt, i år med grupparbeten på larer och snömakaker utförda av studerande vid påbyggnadskursen i etologi. Piroska Klintbjer har gjort ljudupptagningar av Skansen-sälarnas läten under vatten, också inom ramen för en påbyggnadskurs i etologi. För övrigt har avdelningen mottagit grupper och enskilda personer från djurparker, utbildningsanstalter och föreningar i normal omfattning. Vad beträffar program med zoologisk anknytning, se under Programavdelningen!

Skansens akvarium

Under våren färdigställdes den nya tropikhallen som byggts om från grunden. De fyra bärande pelarna i mitten av hallen har "bytts ut" mot ett konstgjort träd som numera bär upp taket. I trädet klättrar en grupp sengångare fritt omkring, och kring "midjan" på trädet sitter en krans av glasmontrar med insekter, spindlar, skorpioner, små ödlor och ormar. De nyinredda terrarieutrymmena speglar naturtroget olika miljötyper från ökenterräng till tropisk regnskog och varje terrarium är individuellt termostatstyrt med olika dag- och nattemperaturer. Moderna serviceutrymmen har byggts "bakom kulisserna" och en trappa upp finns ett fullt modernt karantänsutrymme med tre olika, slutna utrymmen.

Nya invånare i tropikhallen är – förutom sengångarna som kommer från Lincoln Park Zoo, Chicago – lejontamariner från National Zoo, Washington, pinchéapor från London Zoo, bland reptilerna bl a skallerormar från Oklahoma City Zoo och gilaödlor från Woodland Park Zoo, Seattle.

Andra nytillskott under året är borstsvansopossum från Perth Zoo, Australien – de fick under hösten en unge – och uggleapor som tidigare suttit på SBL och som också fick en unge under hösten. Dessa nytillskott finns i Månskenshallen.

Djurfödslar att notera är bl a ungar hos muslemurerna (världens minsta primat), bäverråttorna, taggmössen, flygpungekorrarna samt för första gången tredje generationen dvärgsilkesapor. Även de nya par som kom under 1981 fick under året avkomma.

Akvariet besöktes under 1982 av ca 500 000 personer.

Konferenser, studieresor

Europeiska friluftsmuseiförbundets 10:e möte i Ungern 5–11/9, Arne Biörnstad, Mats Janson.

Studieresa till Holland, 1 vecka, Bo Norén, Christine Lundbäck.

Studieresa USA 18/9–11/10 till amerikanska djurparker, naturhistoriska museer samt deltagande i 6:e tvåårskonferensen i The International Association of Zoo Edu-

cators, Åke Johnson, Pelle Palm, Hans-Ove Larsson.

Sveriges djurparkers samarbetsorganisation, årsmöte i Ähteri, Finland 22–23/9, Tore Glemmefors.

Sydsvenska allmogeträdgårdar, studieresa, Skåne, Danmark, 1 vecka, Leif Johansson.

Ingemar Liman deltagit i: Turistrådets och Industriförbundets konferens "Turism och Industri 14/5.

Folkparkernas Centralorganisations "Artistforum", Södertälje 9/10.

"Nöjesriksdagen", Stockholm, 20/10.

Turistrådets "Turistdag", Sundsvall 2/11–4/11.

Föreläst vid "Society for Folk Life Studies" konferens i Durham, England, 16/9–19/9.

Personalutbildning

Akutsjukvård för rovfåglar, Uppsala, 2 dagar, Hans-Ove Larsson.

Byggnadsvård i friluftsmuseer, Skansen, 6 föreläsningar för Byggnadsavdelningen.

Grafisk formgivning, Stockholm, 39 timmar, Ann-Sofie Berg.

Immobiliseringsteknik, Uppsala, 4 dagar, Mats Berg, Henry Mähl, Ingvar Nylund.

Introduktion till Skansen, värdar och värdinnor, Skansen, 6 lektioner.

Kurs i knuttimring, Rättvik, 2 veckor, Rolf Bengtsberg, Thomas Hellström.

Kurs i svetsning, Stockholm, 2 veckor, Anders Thonberg.

Ledarutbildning i körning av hästar, Strömsholm, 2 veckor, Gunilla Söderlund.

Skötsel av grönområden, Stockholm, 3 veckor, Leif Johansson.

Utställningar

Novilla: Industri och näringsliv i Dalsland, 24–31/5

Hantverk och folkkonst från Ungern 14–20/8

Från fattigdom till välfärd 31/8–1/10

Gamla spetsar 14/11–12/12

Rulltrappshallen: Eld och eldstad 6/3–16/5

Presentation av Dalsland 24–31/5

Indelt soldat – indelningsverket 300 år 6/6–8/8

Hantverk och folkkonst från Ungern 14–22/8

Skansenaffischer 4/9–3/10

Hantverket lever 16/10–

Skansens styrelse

Skansenstyrelsen har under året haft följande ledamöter:

riksdagsledamoten Bertil Lidgard, ordförande, f borgarrådet Wilhelm Forsberg, vice ordförande, riksdagsledamoten, stadskassör Rune Carlstein, fil lic Barbro Hedvall, direktör Rutger Palme, professor Mats Rehnberg, (t o m 30/6), docent Nils Erik Baehrendtz (fr o m 1/12), styresmannen, fil lic Sune Zachrisson, förste assistent Berit Hertzberg (personalföreträdare), verkmästare Rune Sagström (personalföreträdare). Suppleanter har varit: fru Ulla Johansson, ombudsman Lars Ulander, riksarkivarie Åke Kromnow, borgarrådet Paul Grabö, civilekonom Staffan Sjödén, fil kand Elisabet Söderström, ämneslärare Stina Eliasson, förste djurvårdare Henry Mähl (personalföreträdare), stallchef Monica Södergren (personalföreträdare).

Verkställande direktör

Skansens verkställande direktör sedan 1969, Nils Erik Baehrendtz, avgick den 30 november med pension, och efterträddes av Eva Nordenson, som dessförinnan var chef för Kulturen i Lund.

Besöksstatistik

Skansen har under året haft 2 053 406 besökare (den högsta siffran sedan 1955) och Biologiska museet 55 455 besökare.

Publicering

Från Skansen har utgivits:

Skansen, Stockholm. Kort vägledning över friluftsmuseet och de zoologiska anläggningarna. Red Christina Westberg. 80 s.

Skansen, Stockholm. A short guide for visitors. Red Christina Westberg. 80 s.

Karta över Skansen med text på svenska och engelska. Järk Borén/Christina Westberg.

Det händer på Skansen 1982, årsprogram. Red Christina Westberg.

Skansen. Folder på fem språk. Red Christina Westberg.

Inga Arnö-Berg

Julhalm och halmprydnader. Hemslöjden 6/1982, s 2–3.

Nils Erik Baehrendtz

Skansen – a stock-taking at ninety, tills med Biörnstad, Liman och Palm i Museum 3/1982.

Arne Biörnstad

Om Nävers Nytta. Hemslöjden 1/1982, s 6–8.

Hela Sveriges jul – den finns på Skansen. Året Runt 52/1982, s 30–33.

Skansen – a stock-taking at ninety, tills med Baehrendtz, Liman och Palm i Museum 3/1982.

Schweden, s 56 i Kläckner, Karl, Der Blockbau. 1982.

Hans-Ove Larsson

Naturens mysterier 1. 44 s. Hemmets Journal AB. 1982.

Varför har korallfiskarna så vackra färger? Korall 2/1982.

Abborren – vår egen svenska ciklid. Korall 2/1982.

Fiskodling i atomkraftens skugga. Korall 2/1982.

Ingemar Liman

Skansen – a stock-taking at ninety, tills med Baehrendtz, Biörnstad och Palm i Museum 3/1982.

Eva Nordenson

Redaktör och medförfattare Kulturens årsbok 1982. 200 s.

Förord till På Kulturen i Lund. En vägledning genom Kulturhistoriska museet i Lund 1982.

1800-talet och drömmen om "konstens tillämpning på hantverk och industri". Form och tradition i Sverige, s 9–20. Utg Riksutställningar. 1982.

Blicken från Huaröd går över världen. Skånsk kalender 1983, s 66–70. 1982.

Per-Olof Palm

Skansen – a stock-taking at ninety, tills med Baehrendtz, Biörnstad och Liman i Museum 3/1982.

Helmut Pinter

3 artiklar i tidskriften Akvariet årg 56, s 116, 164 och 498. 1982.

Das Markenzeichen "Sumatrabarbe" Pflege und Zucht der Viergürtelbarbe, i Aquarien Magazin, 16 Jahrgang, s 473–475. 1982.

Våra papegojor. 208 s. 1982.

Fataburen 1983 ger en inblick i arbetet bakom utställningarna i Nordiska museet. Där har samlats föremål i mer än hundra år. Boken berättar om hur det går till och varför man gör det.

Tjugofem författare i museet har glömt vardagsslitet i glädjen att presentera både udda och vanliga föremål, som säger något om livet i Sverige.

Författarna rör sig från 1600-tal till nutid, besöker skråtidens skräddare, studerar en byrå från 1700-talet, kommenterar skördetröskans entré och visar att kaffe kan lagas på minst tio sätt. Bland annat!

NORDISKA MUSEET

ISSN 0348-971 X